

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑՅԱՆ
ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

2014
www.pearson.com

INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES OF NAS RA

•
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ARTAK MOVSISYAN

**HISTORY
OF WRITTEN CULTURE
OF ARMENIA BEFORE MASHTOTS**

YEREVAN • 2021

Հ/Կ-129 ԶԵ/Կ Արևիկա/ԲԿԲ

ՀՀ ԳԱՍ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑՅԱՆ
ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՅԻ
2020

ԵՐԵՎԱՆ . 2021

Գրքի հրատարակման համար հնդիկական շնորհակցանակներ իր խորին հրապարակապատասխան է հարկում «ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն Ռ. Նազարյանին, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի վարիչ Ա. Քուրանին, «Չակզակ» հրատարակչությանը՝ ի դեմս տնօրեն Ս. Մկրտչյանի, որոնք մեծ պատասխանատվության մեծամասնությամբ սնունդ են տվել ժամկետներում գրքի բարձրորակ աշխատանքներին:

ISBN 978-9954-48-905-0

© Դավիթյան Ա. Կ., 2021 (տպագրության)
© «Չակզակ-Գ» ՍՊԸ, 2021

Ըրբեք հրատարակչությանը պատասխանատվություն չեմ հարկում:
Մեզնի հրատարակչության սակ հասցիով չի կարող փոխարկվել, փոխակրվել, նկարագրվել,
բնութագրվել, արձանագրվել, արձանագրվել և այլ կերպով փոխվել՝ առանց հրատարակչության համա-
ձայնության:

Handwritten signature in black ink, appearing to be "D.A."

ՔՐՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՈՍՏԱՐԱՆ ՀՀ ԳԱՅԱՆ ԱՐԵՎԵՆԱԳՆԻՇՈՒԹՅԱՆ ԻԿՍՏԻՏՈՒՅԻ ԿՐԿՄԻՑ 7

ԱՆՈՍՏԱՐԱՆ 8

Գրքի Ա. ՀԱՐՑԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԾՈՒԴՈՒԹՅԱՆ ԳԱՅՄՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՊ, ԵՎ ՄԻՋՆԱԳՐԱԾԱՆ ԳՐԱԿՐՄ ԱՐՄՅՈՒՆԻՅԻՐ ԹԵՄԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՆԱԽԱՄԱՇԱԾՈՒՄՆԱԾ ԿԱՑԱՍՑԱՆՈՒՄ ԳՈՏՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԱԾՍ ԳՐԻՐԻ ԵՎ
ԳՅՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ 18
2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱՄԱՇԱԾՈՒՄՆԱԾ ԳՅՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԻՐ
ԳԱՅՄՈՒԹՅԱՆԱԾՈՒԴՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋ 49

Գրքի Բ. ՆԱԽԱՄԱՇԱԾՈՒՄՆԱԾ ՀԱՅՄՈՒԹՅԱՆՈՒՄ ՍՏԵՂԵՎԱԾՍ ԵՎ ԿՐԿՄԱՎԱՅ ԳՐԱԾԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՅԵՐԸ

1. ԳՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԾԱՐԿԱԾՄԱՆ ՆԱԽԱՇՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՅՈՒՍՇԱԿՐԿՈՒՄ 95
2. ՀԱՅՄՈՒԹՅԱՆ ԾԱՐԿԱԾՍ ԳԱՅԿՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԳԱՐԱԾԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ)
ԳՐԱԾԱՆ ՄՏԱԾՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՅՈՒՍՇԱԿՐԿՈՒՄ ԿԱՆ ԲՐՈՒՇԻ
ԳԱՐԱԾՈՒԹՅԱՆՈՒՄ 100
3. ՀԱՅՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԾԱՆ ԳՐԻԸ 103
4. ԿԱՆՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՇԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 113
5. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՇԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՆՆԻ
ԲԱԳՎԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՈՒՄԻՑ ՄԵՎՈՒՄ ԲՐԻՍՅՈՒՆԻՈՒԹՅԱՆ ԳՅՍԱԿԱՆ
ԿՐՈՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ՀԱՅՄՈՒԹՅԱՆՈՒՄ 177
6. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՇԱՆԱԳՐՈՒ ԳՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՄՈՒԹՅԱՆՈՒՄ
ԹՐԻՍՅՈՒՆԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՅՍԱԿԱՆ ԿՐՈՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԻՑ ՀՅՈՍ 179

Գրքի Գ. ՆԱԽԱՄԱՇԱԾՈՒՄՆԱԾ ՀԱՅՄՈՒԹՅԱՆՈՒՄ ՀԱՅՆԱԵՐԻՎԱՅ ՀՈՍԱԿ ԳՐԱԾՈՒՄՆԱԾ ԵՎ ՍՏԵՂԵՎԱԾՍՈՒՆ ՆՈՒՄԱԳՐԱԾՈՒՆ ՀՈՒՇԱԳՐԱՆԱԿԵՐ

1. ՀՈՍԱԿ ԳՐԱԾՈՒՄՆԱԾ ՆՈՒՄԱԳՐԱԾՈՒՆ ՀՈՒՇԱԳՐԱՆԱԿԵՐ 189
2. ՍՏԵՂԵՎԱԾՍՈՒՆ ՆՈՒՄԱԳՐԱԾՈՒՆ ՀՈՒՇԱԳՐԱՆԱԿԵՐ 191

Գրքի Դ. ԱՆՆԻ ԵՐԿՐԱՆԻՐՈՒՄ ՍՏԵՂԵՎԱԾՍ ԵՎ ՆԱԽԱՄԱՇԱԾՈՒՄՆԱԾ ՀԱՅՄՈՒԹՅԱՆՈՒՄ ԿՐԿՄԱՎԱՅ ԳՐԱԾԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՅԵՐԸ

1. ԱՆՈՍՏԱՎՈՒՄՆԱԾ ՀՈՒՇԱԳՐԱՆԱԿԱԿՈՒՄ ԿՐԿՄԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅՄՈՒԹՅԱՆՈՒՄ 198
2. ԱՆՈՒՐԱՎԱԳՐԱԿՈՒՄՆԱԾ ՄԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԱՅՈՒՍՇԱԿՐԿՈՒՄ 204
3. ԿԱՆՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՂԱԳՐԻԸ 207
4. ՀԱՅՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԾ ԱՐԳԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 217
5. ՀՈՒՄԱՐՆԵՒ ԵՎ ՀՈՒՄԱԿԱՆ ԳՐԻ ԿՐԿՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽԱՄԱՇԱԾՈՒՄՆԱԾ
ՀԱՅՄՈՒԹՅԱՆՈՒՄ 231

6. ԳՆԻՄԻՐԵԼԻ ԵՎ ԱՅՈՐՔՎԱՆ ԳՐԻ ԿՐԻՈՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԿԱՄԱՇՈՑՈՅՆ ՎՅՁՄՅԱԼՈՒՄ	288
7. ԳՆԻՄԻՐԵԼԻ ԵՎ ԳՆԱՐԿՎԱԿԱՆ ԳՐԵՐԻ ԿՐԻՈՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԿԱՄԱՇՈՑՈՅՆ ՎՅՁՄՅԱԼՈՒՄ	299
Գրքի 6. ՕՏԱՐԵՐԻ ԿՐԻՄԻՑ ԱՆԿԱՄԱՇՈՑՈՅՆ ՎՅՁՄՅԱԼՈՒՄ ԹՈՒՆՎԱԾ ԳՐՎԱՐ ՀՈՐԵՐՉԱՆՆԵՐԸ	262
Գրքի 2. ԱՆԿԱՄԱՇՈՑՈՅՆ ՎՅՁՄՅԱԼԻ ԳՐՎԱՐ ՄՇԱԿՈՒՅՑԻ ՄԻ ԹԱԼԻ ՉՈՒՆՆԵՐԸ ԿՆՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	
1. ՎԴՅՈՒՄՎԱԿԱՆ ԳՎԱՆ/ՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈՐԿԵՍ ԳՐԿ ԳՈՆԱՐՔԻՆԵՐ ՄԻՋՈՑ	280
2. ԹՎԵՐԻ ՆՇՄԱՆ ՄԿՉՐՈՒՐՆԵՐԸ ԱՆԿԱՄԱՇՈՑՈՅՆ ՎՅՁՄՅԱԼԻ ԳՐՎԱՄՈՒԿՆԵՐԻՆՈՒՄ ԵՎ ՄԱՇՈՑՈՅՆ ԱՅՈՐՔԵԼԻ ԹՎԱՄՈՒԿՆԵՐԸ	282
3. ԳՐՅՈՒՆ ՄՇԱԿՈՒՅՑԻ ՎՆՁՎԸ ԻՎ ԳՎՐԻ ՎՅՁՄՅԱԼՈՒՄ	287
ՎԵՐՉՔՐԵՆ (ԱՆԿԱՄԱՇՈՑՈՅՆ ՎՅՁՄՅԱԼԻ ԳՐՎԱՐ ՄՇԱԿՈՒՅՑԻ ՇՆԿԱՆՈՒՄ ԲԱՐՓՁՅՈՒՐԸ)	294
ՎՄՄՈՑՈՒՄԸ ԿՆՏԿՈՒՄՆԵՐԻ ԾԱԿ	298
ԾԿՏՎՈՐԹՎԱԾ ԳՐՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԾԱԿ	300
ՄՆՎԱՆՉՅԱԿ	331
ՎՆԵՆՎԱԾ և ՆՎՁՐՆԵՐ	345
ՎՆԵՆՎԱԾ Ի ՔՐՈՏՈՒՄՆԵՐ	416
ՎՆԵՆՎԱԾ Գ. ՔԱՐՏԵՆՆԵՐ	436
և ՄՈՒՍՈՒՅԱԼԻ ՀՐԱՅՐՉՎԱԾ ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	443
և ՄՈՒՍՈՒՅԱԼԻ ՇՆԻՄՎԱԾ ԳՆԱՎԱՆՐԱՄԱՇՅՈՒՄ ՓՈՑՏՎՈՒՄՆԱՆ ՑՈՒՄԵՐԸ	445

ՄՈՒՋԱՐԱՆ
« ՀԱՄ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Անվանի հայագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արտակ Մովսիսյանը հայագիտության այն երաշխավորներից էր, ով իր կարճատև կյանքի ընթացքում անընդեղ հետք թողեց գիտակցության ոլորտում, հասարակական կյանքում և ընդհանրապես իր ժամանակակիցների ինտելեկտուալ մեջ: Այսօր մենք խորապես զգում ենք Արտակի կազիցը, գիտակցում գիտական նոր արարումների կամ մշտական ձգտումը: Նա արժանիորեն փայտյում էր իր գործընկերների և համակույր հազարավոր ուսանողների անվերապահ հարգանքը: Հազիվ թե այսօր գտնվի մեկը, ով չիլիքի Արտակ Մովսիսյանի պատրաստակամությունը օգնելու մեթոդներին:

Ա. Մովսիսյանը իր աշխատանքային գործու նեւթյունը սկսեց և գիտության մեջ իր առաջին քայլերը կատարեց «Հ ՀԱՄ Արևելագիտության ինստիտուտում, դասնալով այդ ընտանիքի անբաժանելի մասը: Ավելի ուշ Ա. Մովսիսյանը ամբողջությամբ եմբռվեց նաև իր հարազատ բունի՝ Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետին:

Ա. Մովսիսյանի մեծարանել մեկագրություններն ու երկվածները՝ հրատարակված Հայաստանում և արտերկրում, կրան ընթացին արժանի հեղինակություն:

«Հ ՀԱՄ Արևելագիտության ինստիտուտի և ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհուրդների կողմից հրատարակության երաշխավորված առյժ մեկագրությունը Արտակ Մովսիսյանի դոկտորական առևնախառությունն է, որը նա հարտությանը պաշտպանել է «Հ ՀԱՄ Պատմության ինստիտուտի մատնագիտական խորհրդում: Գիցըցը հերբարան նվերն է հեղինակի կողմից պատմագիտական հանրության և հայոց պատմությանը հետաքրքրվողներին:

«Հ ՀԱՄ Արևելագիտության ինստիտուտ

ԱՌԱՋԱՐԱՆ

Գիրն իրավամբ դասվում է մարդկության մեծագույն նվաճումների շարքը: Գրի շնորհիվ են պահպանվում և ապագային փոխանցվում մարդկանց մտքերն ու նվաճումները: Իբրև մշակութային երևույթ՝ այն երևան է զանա բաժանական ու՜՝ սկզբնավորվելով հասարակական նկատելի վերնը սպրամ ժողովուրդների մոտ: Գիրն առաջ է զանա իբրև քաղաքակրթության ծնունդ և դառնում վերջինիս շարժիչ ուժը:

Շնամ քաղաքակրթք ժողովուրդների հավաստակներում գլխը սրբագրվել և համարվել է աստվածաստեղծ: Բազմաստվածության ժամանակաշրջանում մի շարք ժողովուրդների դիցարաններում եղել են գրի, դպրության և իմաստության աստվածներ (օրինակ՝ էին եգիպտական Ռեթը, էին բաբելոնյան Նարոն, էին հնդկական Մարսախարի, էին հուսեական Վրամսը, հայկական Տիգր և աղ աստվածներ): Այդ հատուկ վերաբերմունքը պահպանվել է նաև միաստվածության դարաշրջանում. պատմական չէ, որ միջնադարում գրի ստեղծամ անկնք (գրական այբուբենը ստեղծամ Վուսիթյան (Ուսիթյա, IV դար), Մարուպ Մաշտոցը, պատմական այբուբենի ենդինակներ Վերդին ու Մեփոդին և ուրիշներ) սրբագրվեցին՝:

Ե՛րբ է Հայաստանը մտել քաղաքակրթական դաշտի այն սահմանափծը, որը բերուղվում է իբրև գրավոր մշակույթի դարաշրջան:

Հայաստանի գրավոր ժառանգությունն աշխարհում առիկ նմանակում է էնկելաբեր դարձի սկզբնավորվամ մաշտոցյան դպրությանը: Եվ դա համարան է: Մանյան պակաս հնաադրքի չէ նաև միջմաշտոցյան ժամանակաշրջանի գրավոր մշակույթը, որը դարձել է մեծաթիվ ուսումնասիրությունների ու բուռն քննարկումների առարկա:

Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրի և դպրության նարքը հատուկ ուշադրության առարկա է եղել դեռևս հայոց երբ այբուբենի ստեղծումից առաջ՝ Մարուպ Մաշտոցի դրամումների ժամանակ: Հարտի է, որ երբ Մաշտոցը և կարտիկնա Մանակ Պարթևը ներկայացան ու իրենց մտադրությունը հայտնեցին Վուսիթյանի աքաղծն, վերջինս կրանց հարդրեց, որ տեղակ է Միլա-

¹ Չն և միջն արևրում քի՜ սրբարան քննարկ պատմաքաղաքաների նախն անկնք տե՛ն Կարտ, 1992, էջ 314-316 (և երկնք գրավորությունը): Գրի և քաղաքակրթության կառի անմանառան պատմաքաղաքանները մեղ ասի ունկար ժողովուրդներ՝ քննարկարի անկարտարան է անկնք և զանաքայան գրավորության մեղ: Ինչպեղում է այն քննարի փարքեղա VI դարի ստեղծ նախնաքը Մարտիկնա Ինաստանի «Նկար ժողովուրդների և երկնքն ժողով» կարում պակարակամ նեանալ զննարտարանը «... Մանի, Քարի և Հարթնի անկնքն այն 73 ժողովուրդները, աքաղաքաները և ինչնեղը: Կարտեղի գրամանա, են 17-ը, ինչ գրակնքը ին ասարդեղվամ նեանալները, որնք որան անմանակն գրի, թարտում են կերն կերնը» (Ինչպեղառ, 1962, էջ 236-237):

գնորի հյուսիսում արանդանիոյի հայրը էին գրեթէ մասին²: Դանիել անունով սուրբի եղևուկությանից ընդամ զբանդանները, առկայն, չբախարհեցին խնդրի ճակատար լուծմանը, և Մաշտոցը ձեռնամուխ եղավ նոր գրային համակարգի ստեղծմանը:

Հարցի նկատմամբ հետաքրքրությունը չմարեց նաև հնապա դարերում: Առկածի վերաբերյալներն են բազմաթիվ մատենագրական տեղեկությունները, որոնց կանոնադաստանը մեր շարադրանքի ընթացքում: Հարցը շատ ավելի յայն քննարկումների ու բանավեճերի առարկա դարձավ նոր ժամանակների գիտության մեջ՝ հայագետների քաճանեղով երկու մասի, ստանց ընդհանուր ընդունությունյան արժանագամ մի տեսակետի նկատմամբ: Մեր օրերում թեպետ բանավեճը չի շարունակվում (զոնն անցյալի կրքոտությանից), չի կարելի ասել, թե այն վերջնական լուծում է գտել:

Երկարացվող աշխատանքում կանոնադաստանը Հայկական խոնարհարհում գրի ծագման և զարգացման փոշ փուլերին (նախազգային դրանդումներին), կենդկարացներ նախամաշտոցյան Հարաստանում կիրառված գրային համակարգերը՝ իրենց ստանձնածատկություններով, ինչպես նաև ի մի կերպինը Հայաստանից գտնված տեղական և օտար ծագում ունեցող արձանագրությունների մասին տեղեկությունները:

Հայրը դպրության արտոմությունն ընդունված է բաժանել երկու մեծ դարաշրջանների՝ նախամաշտոցյան և մաշտոցյան: Երկրորդի դեպքում մենք գրած ունենք աշխարհի ամենախոտարյալ պարունակներից մեկի իմքով ստեղծված մշակույթի նեո, որի համաշխարհային Լչանակությունն անուրախայի է: Այս դարաշրջանն սքաճեց՝ իմքում ունենալով գրի զարգացման ամենարժանք աստիճանը՝ պարունը: Մինչդեռ առաջին՝ նախամաշտոցյան դարաշրջանի սկզբներեցը հասնում են միևն իմքով թվագրվող մատարատկերներից, գուգանեո ընթանում հայ ժողովրդի ծագմանն ու կազմավորմանը, հայկական պետականությունների զարգացմանը: Այս ասումով Հարաստանի նախամաշտոցյան դարության ուսումնասիրությունն արդիական է բոլոր ժամանակներում, քանի որ այն նախայնի է դարձնում ոչ միայն գրավոր մշակույթի մի մեծ դարաշրջանը, այլև մեր ազգային մի շարք ստանձնածատկություններ՝ իրենց արտոմական զարգացման ընթացքում: Այս ընմայի ուսումնասիրությունը բացահայտում է նաև այն հիմքերը, որոնց վրա բարձրացավ հայրը դպրության Ոսկեդարը:

Մույն նեոագրությունը նմիցիւմ է Հարաստանի նախամաշտոցյան դպրության ուսումնասիրությանը: Մեր նպատակն է համարյանակի ուսումնասիրության ենթադրել հիմնավորողը՝ մինչ օրս հայրնի ողջ կյանքի նեոագրության հիմանք, նեարավորինս բացահայտել ընագրվածի մինչ օրս չուսացան-

² Կոպչակ, ց. 2, ԲԿ-22, էջ 234-237, Բնագետ հոդվածից, ցիցք Բ, ց. ԾԲ, ԲԿ-Բ, էջ 2088; Կոպչակ Գրային, Գրային Գ, ց. Բ, ԲԿ-Բ, էջ 2212-2213:

ված կամ քիչ ցուտարանված հարցերը: Այդ նպատակով սկզբնաղբյուրների համագանձմանը վերջնականապես նախ կենդանացանկնեց հիմնախնդրի ուսումնասիրության պատմությունն ինչպես հայ և օտար մատենագրության կերտում, այնպես էլ նոր ժամանակների գիտության մեջ: Այնուհետև ցայտօր կուտակված ողջ կուրթի էջնամբ կփորձենք մանրամասնորեն վերականգնել հայաստանյան գրավոր մշակույթի ծագման ու զարգացման պատմությունը՝ սկզբից մինչև Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտը: Այդ նպատակով «Հայաստանում տեղիված միջնադարացյան շրջանի ողջ գրավոր կուրթը կարգադասել ենք ըստ ծագման ու պատկանելության, ըստ սյրմ էլ գրչիների ենք բաժանել քննարկման ատարկա ողջ կուրթը:

«Նստագրությունն ընդգրկում է Հայկական խոնարխարիում գրի սկզբնավերումից մինչև Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտն ընկած ժամանակաշրջանը: Բացի այդ, աշխատանքում քննարկվում են նաև քրիստոնեական դարաշրջանում մեծնուգրների կիրառման վերագրուկային դրսևորումները, որոնք հասնում են մինչև Մեր օրերը:

Ուսումնասիրության կուրթի աշխարհագրական սահմանները հիմնականում վերաբերում են Հայկական խոնարխարին: «Նախամաշտոցյան Հայաստան» ընդհանրական անվան տակ աշխատանքում ընդգրկված են ինչպես «Հայկական խոնարխարը», այնպես էլ հարակից այն տարածքները, որոնք մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում գտնվել են հայկական բազավորությունների կազմում: Գրաչին հուշարձանների տարածման աշխարհագրությունն ակնհայտ դարձնելու նպատակով ներկայացվող աշխատության կերտում գետեղի ենք բարտեղներ:

Չնայած բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների առկայությանը, հիմնախնդրը բազմաթիվ հարցերում մնացել է ցուտարանված, քիչ չեն նաև թերի, ոչ լիակատար պատկերացումները: Վերջին տասնամյակներում հարցի քննարկումների ժամանակ, փոխարենն ատկա ամբողջ կուրթը հափարկու և ուսումնասիրելու, ատկի համախա բավարարվել են տեսական դիտարկումներով և անցյալում սրղեն բազմիցս յարդրված մատենագրական տեղեկությունների անազուղ վերաքննարկումներով: Երբ կան հազարավոր հնացիտական փաստեր, տրամարանական չէ դրանք մի կողմ թողնելը և, փոխարենը, դրանց մասին դարեր անց պահպանված մատենագրական տեղեկությունները քննարկելը:

Ծավալադրեն, մինչ օրս ի մի չեն բերվել և համապարփակ ուսումնասիրության ատարկա դարձել նախամաշտոցյան Հայաստանից մեզ հասած բոլոր գրավոր հուշարձաններն ու դրանց ատեղիղ տեղեկությունները: Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր բոլոր հուշարձանների հյատարակումը կորոդային մի մատենաշարով մնում է հայագիտության ցուծված կարևորագույն խնդիրներից մեկը:

¹ Հայկական խոնարխարի սահմանների մասին տե՛ս: Նորթոն, 1979, էջ 12-14; Հակոբյան, 1984, էջ 5-29; Գաբրիելյան, 2008, էջ 8-15 (ի նախան գրավորությունը):

Հետազոտությունը կատարված է երկու տեսակի սկզբնաղբյուրների հենքի վրա՝ զբաղր աղբյուրների հաղորդումների և հնագիտական հայտնաբերումների: Մատենագիրների երկերի և հնագիտական պեղումների արդյունքների հրատարակումներից բացի օգտագործել են աշխարհի տարբեր թանկարանների կատալոգները, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության թանկարաններում պահվող բազմաթիվ կուրթեր, որոնք ստացին անգամ ուսումնասիրվել և չբաժանատության մեջ են դրվել մեր կողմից: Կարևորել են նաև Լախարդ ուսումնասիրողների նշանակությունները, որոնք կատարվել են նշված աղբյուրագիտական խմբերից ստացված փաստերի հիմամբ:

Հայաստանի նախամաշտոցյան զբաղր մշակույթի քննադատում մեր ուսումնասիրությունները սկսել ենք 1990-ական թթ. ստալին կեսին: Հայկական մեհենազրույթյան կարևորագույն փուլերից մեկի՝ Կանի թագավորության մեհենազրույթյան հետազոտության արդյունքում մեզ հայտնվեց ոչ միայն վերականգնել զբաղին համակարգի ամբողջական պատկերն ու կազմել ստալին լիանառար նշանազանիև ու սրձանազրույթուների ժողովածու, այլև 1995 թ. ստանալ զբանաձևագրի վերձանության բանալին:

Այնուհետև, աձևի ընդգանելով հետազոտության դաշտը և ընդգրկելով ամբողջ նախամաշտոցյան դպրությունը, հավաքեցինք ու համակարգեցինք հրատարակի վրա կղած ամբողջ կուրթը: Մեր հետազոտությունից ստաց ընդունված էր նախամաշտոցյան դպրությունը բաձանել էրեր փուլի՝ նախադարձյան նշանազրույթուև, Կանի թագավորության մեհենազրույթուն և Կանի թագավորության անկումից մինչև քրիստոնեության պետական կրոն հեղաձուձր ժանանազաղբյալի, որի ընթացքում գորձածվում էին գերազանցաղբու օտար գրեր:

Մենք նախ ստանձնացրեցինք գիր և նախագից հասկացությունների դրանորումները Հայկական լիանալիարիում: Մինչուարտական ժանանակաղբյանը բաձանեցինք գարգաղած պատկերազրույթյան՝ գարափարագրության, և Հայաստանի գձային գրի փուլերի, վերականգնելով այդ պատկերագրային համակարգերի պատկերը, ինչը չէր աղվել մեզանից ստաց: Մտալին անգամ մեր կողմից գիտական ուսումնասիրության հիմքի վրա դրվեց մի գրահամակարգ և ու՝ Հայաստանի երկրորդ սեղաղիր համակարգը: Համակարգված ուսումնասիրության ստարկա դարձրեցինք և յուսալանեցինք նախկական մեհենազրույթի կերտության մի շարք դրանորումները չբոլորող դարից մինչև մեր օրերը:

Ի՞նչ կարող է տալ այս ուսումնասիրությունը: Կախ և անտար այն ունի նախադրական նշանակություն. ամբողջությամբ յուսալանում է հայոց զբաղր մշակույթի ստալին կրոնի պատմությունը, օգնում է համկանալ դրա հետ կաղված բազմաթիվ խնդիրներ, այդ թվում՝ այն նախադրաղբները, որոնք ծնունդ աձեցին մեր մշակույթի Ոսկեդարին: Ուսումնասիրությունն օգտակար կլինի ընձարկվող քնազալանների (պատմալիտություն, բանասիրություն, գրարա-

կարգուն և այն) հետազոտողների համար: Այն հաս կարող է դառնալ ճեմնարկ բուհարան ուսանողության համար: Եվ, վերջապես, կարող է բավարարել հիմնականորով հետաքրքրված ցնթեցող լայն խավերի հետաքրքրությունը:

Յակով պետք է նշել, որ «Այստեամի հախանաչտոցյան դպրության ուսումնասիրությունը հաշագիտության մեջ վերջին մի բանի տասնամյակներում ցնթացել է ոչ ճիշտ ճանապարհով, ինչը, թերևս, արայմանակորված է եղել մի բանի հանգամանքներով:

Առաջինը՝ փոխարենը ուսումնասիրելու հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված մեծաքիվ կուրքերը (որոնք մենք կնեղրաչայցնենք ստաշիկա շարադրանքում) և հաշակացություններ կատարելու դրանց հիմամբ, մեզանում անընդհատ քննարկվել են մասնակիցների հարադրումները, որոնց մեծ մասը վերաբերում են քրիստոնեական դարաշրջանին, այսինքն՝ դարերով հետո են բուն կուրքից: Դեռևս 1893 թվականին Ստ. Մալխասյանըրը կատարում էր. «Հայոց զրի գիտի մասին և Դանիելեան նշանակիների մասին զանազան բանաչներ պնթան բազմաթի. կարծիքնեք են յայտնել մեկը միայն հակառակ՝ որ պատ մարդ ին կարծիք էլ հայտնելու լինի այլ կուրքերի վերաբերությանը՝ դեպք թե բուրգովին նոր լինի այլ կարծիքը – նա հասանորէն պողէն ստամ է եղել ուղիւններից»⁴: Ավելացնենք, որ համայն անպարող բանաչներն երբեմն քննանում էին գիտական էրիկային ոչ զայն արտահայտություններով:

Երկրորդը՝ բանի որ տասնամյակներ շարունակ իշխող էին հայերի կեղծության և Աբաբառ–Ուրաբառի ոչ հավակնականության մասին տեսակետները, Ք.ա. VII–VI դարերից ալեի վաղ հայտնաբերված գրաչիք հուշարձանները կիմնականում դուրս են մնացել հաշագետների քննարկումներից: Քննարկվել են միայն Երվանդակյան, Արտաշեսյան և Արշակունյաց դարաշրջանների կուրքերը: Գուտչան ուշադրություն չի դարձվել Վանի թագավորության մեծնաչությունը, անպամ այն բանից հետո, երբ Լ. Բարսեղյանն ու Հ. Մալախյանըրը հասունկ ուշադրություն հրաժեղեցին այլ և դրան հախարչող փուլերի վրա՝ կիմնաչեթ կեղտով զույց տալով դրանց քնիկ հայաստանյան ծագումը:

Երրորդը՝ մի շարք հայագետների մոտ կա կամխակաղ մոտեցում, որի կիմքում քնկամ է այն յարձրամայնիկող (երբեմն՝ նաև յարձրամայնիկող) մոտակախությունը, թե քնկունեղով հախանաչտոցյան հայ դպրության գոյությունը՝ սովորում կիմենք Մեարոյ Մաչտոցի վաստակը: Խորին հարգանք ստածելով մեր մեծանուն գիտնակամների անվան և գործի հանդեպ՝ պետք է նշենք, որ նման մոտեցումը քնակ արդարացի չէ: Գմոտանաթ, որ հենց ինչը՝ Մաչտոցն էր հայոց հին գրեթե գտնելու գործում ամենաշահագրգիռ աննը, նա էր նրկու տարի շանք թափելով՝ ձգտում վերականգնել հայոց հին գրամանակարգը:

⁴ Մալխասյանը, 1893, թիվ 3, էջ 41:

Չորրորդ՝ գրաքանական (գրամատուրգիական) գիտելիքների պահանջն է եղել մեզանում: Բազմիցս կարելի է համոզվել այն միտքը, որ ետիսմաչուողական դարաշրջանի գրչության հարցի ընթացիկ մասնակցի ամբողջ է խոսել միևնույն ժամանակ «գրականության» գաղափարագրի, հիերոգլիֆների, հնագիտական կտավների մասին, բաժնի որ դրանցով, իբրև թե հնարավոր չէր ստեղծել դարաշրջան: Չարմանալի է նման պնդումը, բաժնի որ Հին աշխարհի միևնույն օրս վերականգնված բոլոր գրաքանակագրերում էլ միևնույն կշանկերը ծառայել են թե՛ նաև կրեական արձանների համար (աղբյուրներ, հնագիտական բանաձևեր, կախարչական ու գուշակությունների զանազան տեսակներ), թե՛ դրանցով ստեղծվել են գրական, պատմագրական և այլ բնույթի հուշարձաններ: Այդպես է և՛ շումերական, և՛ եգիպտական, և՛ հին սքրապական, և՛ սուրբաբարեկոչական, և՛ խեթական, և՛ իուրիական, և՛ ուգարիթյան, և՛ հին եբրայական, և՛ այլ դարաշրջանների արտազայում. ինչ՞՞ միայն հայկականը պետք է բացատրություն կազմեր՝ մնալով զուտ հնագիտական-կախարչական գործառնությի կամ պարզուրակ գաղափարագրության շրջանակներում:

Մեծանշանալի է նաև, երբ մեր հեղինակները գրի վարժացումը պատկերացնում են *պարզ գաղափարագրություն (զուտ բառագրություն) – վանկագրություն – տառագրություն* ճանապարհով, մոտանալով, որ զուտ բառագրության և վանկագրության միջև կա *բառականխային կամ գաղափարահեղուկագրային* մեծ փոքր, որում ևս գրում էին գաղափարագիր-մեծնագրերով: «Արքիներս գործածվում էին և՛ որպես բառ-գաղափարակազմ, և իբրև վանկ ու հնչյուն (ընթերցվում էր միայն բառի սկզբնականը, ինչի պատճառով էլ այդ երևույթը գիտության մեջ կոչվում է «սկրոֆոնիա»՝ հունարեն *σκραφ* – «ամենավերին, սկզբնական», *ֆոն* – «ձայն, հնչյուն»): Բառականխային կամ գաղափարահեղուկագրային էին Հին Արևելքում կիրառված գրերն ուրիշ հիերոգլիֆ և սեպագիր գրաձանակագրերը, ուստի պատեղ ևս բացարձակապես անհիմն է ենթադրելը, որ հայկական մեծնագրությունը պետք է բացատրություն լիներ:

Նույն շարքին է պատկանում նաև մեծնագրերով կամ հիերոգլիֆներով հարուստ գրաքանություն ստեղծելու հնարավորությունը բացատրելու մասին միտքը: Չարմանք է հարցումում աճում նման հարցադրումը. իսկ ինչ՞՞նչ են ստեղծվել, օրինակ, հին եգիպտական և խեթական հարուստ դարաշրջանները հին աշխարհում, կամ հին աշխարհից միևնույն օրս շարունակվող չինական հարուստ գրաքանությունը:

Դե՞վար է գտնել մի հարազանի, որը գրողվելով Հայաստանի վաղ միջնադարի պատմության խնդիրներով, այս կամ այն կերպ անդրադարձած լինի ետիսմաչուողական դարաշրջանի հարցին: Հատկապես շատ են հրապարակումները երեքանական տարիներին՝ Մարտիկ Մաչուրցի ծննդյան ու պրոբնի

ատերժման 1500, 1550, 1600 և 1650 ամյակների առթիվ՝ Համախա կարգի է հաս-
ցիակ, կըր հրատարակումներում (այդ թվում՝ քաղաքացի հողվածներում) նե-
ղհնակները, ի միջի այլոց, մեկ-երկու տախտադարձայն հարտում են իրենց
կարծիքը նախամաշտոցյան դպրոցյան գոյության մասին՝ առանց պատշաճ
եկամազրման։ Համբանալիորեն, պատեղ չեն ներկայացնի նման հրատարա-
կումները (ինը ֆիզիկապես ևս անհնարն է), այլ կանդադարտանաը միայն գի-
տական ուսումնասիրություններն, որոնք բնույթյան առաջիկա են դարձրել
մեզ հուզող հիմնախնդրը։

Մենք չենք անընդատեսա մաշտոցյան պրուբնի և տատերի ծագման
հարցերն, որոնք առանձին ու հատուկ ուսումնասիրության խնդիր են։
Կանդադարտանաը միայն այն հեղինակներին և միայն այնքանով, որքանով
դրանք առեվում են նախամաշտոցյան դպրոցյան խնդիրներն⁷։

Միաժամանակ կշենք, որ հարգի պատմազրույթուը ներկայացնենա մենք
նեռնազան կմնանք բոլոր հեղինակների կարծիքների նկատմամբ մի վերաբը-
մունքն արտահայտեազ՝ կրկնություններից խուսափելու նպատակով, բանի
որ առկա բոլոր եկմնական փաստերին ու փաստաբլկներին անըրադատեսա-
յու ենք կամ նախապես, կամ տվյալ բամնի անփոփանան մեք։

Շարադրանքի ընթացքում հատուկ ուշադրություն կդարձնի ոչ թե բնա-
գրերի առանձնահատկություններին (գրակնութ, չափնը, կատարման նդանակ-
ներ և այն), այլ գրային համակարգերի բնութագրիչներին, որոնք կներկայաց-
վան էենեսյալ կետերով.

1. Գրային համակարգի ծագումը,
2. Գրային համակարգի (նպատակայն կիրառության) ուսումնասիրու-
թյան պատմությունը,
3. Արձանագրությունների ժամանակագրությունն ու տարածումը,
4. Գրի և նրանով արձանագրված լեզվի ծանոթության աստիճանը,
5. Բազմաթիվ արձանագրություններում մեզ հետաքրքրող գրային հա-
մակարգի անկարգությունը,
6. Գրակիր հուշարձանների բնութագիրը,
7. Արձանագրությունների քանակն ու տեսակները (ծավալը, կառուցված-
քը և այլ հատկանիշներ),
8. Արձանագրությունների խմբային դասակարգումն ըստ բովանդակու-
թյան,
9. Գրության ուղղությունը,
10. Գրակշանների սնունդն բնույթը,

⁷ Կանդադարտանաը այն տեսակներին, որոնք հեղինակնը փորձում են ծաղաղան պրուբնի՝
կարծել թե սրա տատերի վր մաջ ծագում է նախամաշտոցյան շրջանը, ազիկն՝ Մաշտոցը դրանք
կարտել է իր պատգմի մեջ՝ Կանին Անտոն ժող պատմություն գրականությանը։ Մանայն կանգ չենք
սանք այն պատճառներից Փա. որոնք ներկայանկը գտում են, որ Մաշտոցը անկարգությանը ինքն է
անհեղին պատգմի՝ ինքնուրույնաբար կամ սուսամենք բարեղով այս կամ այն պրուբնից (այդ
տեսակների մասին՝ մանրամասն կրումնրով տես՝ Շարադրանք, 1892, էջ 261-301, Անապան,
1894, էջ 474-555, Գեօրգյան, 2003, էջ 17-40)։

11. Աշանների թիվն ու գրային համակարգի տեսակն ըստ սղոյժ,

12. Աշանների խմբային դասակարգումն ըստ պարտադրանքի տեսքի,

13. Որոշիչներ (դեռեքմինատիվներ) և կցազրույմ,

14. Թվանշանների և օժանդակ նշանների կիրառությունը,

15. Վերձանությունը նպաստող օժանդակ տվյալների գոյությունը, այդ թվում՝ համաժամանակա գրավոր աղբյուրներից ստացվող տեղեկությունները (չվերձանված կամ վերձանության ընթացքում գտնվող համակարգերի պարագայում),

16. Այլ գրային համակարգերի հետ ունեցած առնչությունները:

Նախաձեռնողն Վարդանանից հայտնաբերված գրավոր մշակույթի հուշարձաններն ըստ ծագման և պատկանելության կարգի է բաժանել երեք խմբի՝

1. Վարդանանում առեղծված ու զարգացած պատկերազարդյուն համակարգեր, որոնք բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝

ա) հայկական մեծնազրույթուից՝ իր փուլերով,

բ) հստակ չթվագրվող, առեղծվածային արձանազրույթուներ, որոնք ունեն գրտն հայաստանյան ծագում,

2. օտար ծագում ունեցող, բայց Վարդանանի բնիկների կողմից կիրառված գրային համակարգեր,

3. Վարդանանի տարածքում հայտնաբերված, սակայն օտարների կողմից առեղծված գրակերպ հուշարձաններ:

Շեքն այսպիսի խմբավորմամբ էլ կմատուցվի առաջինը շարադրանքը, որում հիմնական շեշտադրումը կարվի առաջին երկու խմբերի գրային համակարգերին (հատկապես, դրանց կիրառման տեղական առանձնահատկություններին):

Շարադրանքի ընթացքում ծանոթագրությունները տալիս ենք տողատակում՝ էջերով հղվող աշխատանքի հեղինակին և հրատարակության թիվը (նույն հեղինակի մեկ տարում լույս տեսած մի բանի աշխատանքները տարբերակված են տառադրության յփակատեղի կից փակագծերում էջված լատինական այբուբենի տառերով): Ծանոթագրության մեջ չենք նշում էջերն այն դեպքում, երբ հղվում է աշխատանքն ամբողջությամբ: Օգտագործված գրաբանության և համատեղագրությունների ցանկերը զետեղված են վերջում: Լատինական այբուբենում բացակայող նկյունների համար օգտագործել ենք հետևյալ ստանդարտանմանը՝ Տ, ի – չ; Կ, ի – ա; Կ, ի – իւ; Ը, ւ, – չ:

⁶ Մեր նախադրման հիմնարկներում նախնադարյան գրավոր մշակույթի հուշարձաններն ըստ ծագման և պատկանելության բաժանել ենք չորս խմբի՝ առանձնացնելով առեղծվածային կառուցվածքով, հատկապես յփազրույթի արձանազրույթուները, սակայն նշելով, որ դրանք ևս ունեն գրտն հայաստանյան ծագում (ՄԻՆՆԱ, օրինակ, Մովսիսյան, 2003 (ա), էջ 229; Մովսիսյան, 2003 (բ), էջ 133; Մովսիսյան, 2003 (գ), էջ 95; Մանուկյան, 2006, էջ 249; էջ 21–22; Մովսիսյան, 2006 (դ), էջ 40; Մովսիսյան, 2013, էջ 11–12): Մեզին թվի տեղական ծագումը նրանք ունենալով՝ նախնադարյան ենք նախադրում դրանք միայնակ նախնի խմբում՝ առանձնացնելով որպես կերպարներ:

Շփոթություն չառաջացնելու նպատակով կշեռք, որ «սառչանքան գիր, սառիքրեն» եզրերով կշվում է Ք.ա. 605 թ. անկում առցած Հին Ասորիստանի սնարագրային համակարգը՝ իր թվով: «Ասորիքրեն, սառչանքան գիր» անելով նկատի ունենք Ք.ա. II դարից ինքնուրույն գրանքան թվի վերածված արևելադարձմասկան թարգմանք՝ 22 տառանոց բարձրագույն աղբյուրնով: Ասիի բազմալիրության գրահամակարգերը ներկայացնելիս օգտագործել ենք պատմության և՛ Քիլոսիլի, և՛ Ուրարտու, և՛ Արարատ անվանումները, ավելի շատ նախազատվությունը տալով ստացիներ, որը երկի ինքնանվանումն էր:

Քանի որ մեզանում զարգացած չէին գրաբանությունը¹, և չէա հստակ մշակված տեղեկաբանություն, հարկ ենք համարում անդադադառելու նաև մի քանի եզրույթներ: Մեր աշխատանքում «հինրոգլիֆ» (ուսուարեն՝ սրբագան գիր) տերմինին համարժեք և զուգահեռ գործածված է «մեհենագիրը»: «Պատկերագրություն» բառը կիրառվում է գրի զարգացման երկու փուլերի ասելու թյամբ. ըստ այդմ զանազանվում են «վաղ պատկերագրությունը» (կապված նախազարգին փուլի հետ) և «զարգացած պատկերագրությունը» զարգավառագրությունը: Գիտական գրաբանության մեջ ընդունված «դեպերմեոստիկ», «բիբլիոգլիֆ», «լիգատուրա» տերմինները մեր աշխատանքում, համապատասխանաբար, հանդես են գալիս հայերեն համարժեքներով՝ «որոշարկի», «ուլիցի», «երկնագու արձանագրություն» և «կրագիր»:

Բուն շարադրանքին անցնելուց առաջ մեր համեմի պարտականություն ենք համարում մեր երախտագիտությունը հայտնել թղթը այն անձանց, ովքեր ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նպաստեցին այս աշխատանքի ստեղծմանն ու հրատարակությանը: Թանգարաններում պահվող ու մասամբ դեռևս չհրատարակված կտտերի ուսումնասիրության հնարավորության ընձեռնման և հրատարակման իրազուցը արտոնելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Հայաստանի պատմության պետական, Հայաստանի ազգագրության, Երևանի նիմնադրման «Էրեբունի» թանգարանների տնօրինություններին: Հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում մեր հնագետներին, ովքեր իրենց պեղած և դեռևս չհրատարակված կտտերը սիրով արանադրեցին մեզ ուսումնասիրման ու հրատարակման համար. կրանցից յուրաքանչյուրի անունը կիշե՛նք իր կուրծքը վերապեղելիս:

Շնորհակալ ենք մի շարք մասնագիտական հարցերում խորհրդատվություն և գրաբանության տրամադրումներ մեզ աջակցած թղթը գիտնականներին, որոնք անունները իշխատակված են շարադրանքի ընթացքում:

¹ «Գրաբանություն» նշանակաբանում տերմինը գրի պատմությունն ուսումնասիրող գիտության նախը առաջին անգամ շրջանագրության մեջ է դրել Բ. Մեյլը (Մեյլ, 1963, ստանդին թարգմանությունը՝ Դավ, 1962): Շարադրանքի այն կերպով տեղի թան ինտուսով ընթացնելով ոչ միայն պատմությունը, այլ գրաբանական թղթ համակարգի ուսումնասիրությունն ընդհանուրապես (Մուսոս, 1962, էջ 4-7):

Մամուլի և լրատվության ներքին գործերի նախարարության կողմից հաստատված «ԳԱՄ» պետական ընկերության կողմից հրատարակվող «Գ. Գ. Գ. Երբեմն Գրեցանք», ով պետք է հանեն առավել աշխատանքում ներգրավված քարտեզների կազմումը:

2018.09.02

ՀԱՐՑԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս գլխում ներկայացվում են Հայաստանի նախամաշտոցյան դպրությանը վերաբերող մատենագրական տեղեկություններն ու հարցի քննարկումները նոր ժամանակների գիտության մեջ: Իսկ միջմաշտոցյան շրջանում կիրառված գրային համակարգերը, ստանձին արձանագրությունների հրատարակումներն ու խնդրին առնչվող հնագիտական հայտնագործությունները կներկայացվեն յուրաքանչյուրը համապատասխան բաժնում:

1. ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ԳՐԱՎՈՐ ՄՐՔՑՈՒՐՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼՍԻՍՄԱՇՏՏՈՑՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՈՑՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑԱԾ ԳՐԵՐԻ ԵՎ ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նախամաշտոցյան Հայաստանում գտնական գրերի գործածության մասին հայկական և օտար գրավոր աղբյուրներում պատկանվել են մի շարք տեղեկություններ, որոնք կարելի է բաժանել երեք խմբի.

ա) հարազեզու և հայազիբ դպրության մասին վկայություններ,

բ) տեղեկություններ նախամաշտոցյան Հայաստանում գործածված այլ լեզուների և գրերի մասին,

գ) վկայություններ գրերի կիրառման մասին, որոնցում չի որոշակիացվում, թե ինչ լեզվով էին դրանք գրված:

Թափով պետք է նշել, որ Հայաստանի նախամաշտոցյան դպրության մասին գրականության մեջ տեղ են գտել շինծու, իրականությանը չմասնաբաժանախանող, անգամ կեղծված տեղեկություններ: Ուստի, միևնույնիսկ և միջնադարյան աղբյուրներում պատկանված իրական տեղեկություններին անդրադասանալ՝ հարկ ենք համարում նախ կանգ առնել դրանց վրա: Դրանք չբնութագրվել և չբնութագրվում են նախադասության մեջ՝ ձևուղղ առաջով սխալ ու մտացածին եզրահանգումների:

ԿԵՂԾ ԵՎ ՀՈՐՈՒՎԱԾ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԼՍԻՍՄԱՇՏՏՈՑՑԱՆ ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Տիրան «Հայկազնի» արտասույնը: Հայազխության մեջ հորինվել և տարածվել է գտել Տիրանիոն քերականի «Հայկազն» լինելու մասին կեղծ պատ-

կերպումը: Մեր ուսումնասիրողներից ոմանք գրում են, թե իբր Լավույցոսի կողմից Միերդասյան կրթող սրահնազմում զերի տարված և «ամուսն մեծ հոյակի հասած քերական և հետոք Տիրանիոնց եղև է ազգությամբ հայ»: Ընդ որում, բացից հղում են մինևույն ազգուրենքին՝ Կիկելուն, Սարգսուն և Պրուսարցուն, որոնք որևէ կում չունեն Տիրանիոնի հայկական ծագման մասին, այլ կում են միայն կրա՝ Պոնտոսի Ամիսոս բարձրից լինելը, որտեղից էլ և զերվել է:

Այս տեղեկությունը վկայակոչությունը հղում են Հ. Լավույցոսյանի 1927 լույս տեսած մի հոդվածը, որում միանշանակ ասվում է, թե Տիրանիոնց հայ էր՝ Սահյան Հ. Լավույցոսյանն իր հերթին հղում է «Ռոզենի Գառնիացու Համաստրոխն, Հատոր վեցերորդ, Վեներիկ Սուրբ Դավար, 1829» աշխատությանը, որում ասկա է փոփին այլ տեղեկություն. «ՏԻՐԱՆՈՆԸ քերական անունի յառաջ Պոնդիկ էր աննապի բարձրաբնն Պոնտոսի, և կոչը յառաջ Թուրքաստ. այլ փան իսլամականացի կրա գրասանակիցն, յորևս և զաշակերտս իր, կոչկրա Տիրանիոն, որ յարգմանի բանալու»⁶. Եւ այն տեղեկությունը ժամանակին չըրանառվել է նաև հայ ուսումնասիրողների շրջանում⁷, ասկաքն, զարմանալիորեն, դա անտեսվել և չըրանառվել է հորինված կեղծ վարկածը:

Օղևապում գտնված Խախամազատցյան հայկերեն մեռագրի հորինվածքը:

Մեկ այլ առաջադի է «Օղևապի մեռագիրը», որն իբրև թե Խախամազատցյան հայ գրով գրված մատյան է: 1830 թ. Վեներիկում հրատարակվում է Մինաս Բժշկյանցի «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» գիրքը, որում հեղինակն ի թիվս բազում այլ տեղեկությունների՝ կում է Օղևապի հայերից մեկի տանը տեսած եղիպտոսից բերված 32 էրանոց մի մեռագրի մասին՝ բերելով մի էջի պատկերը (տե՛ս հավելվածում, նկ. 79)⁸: Արևմաբ է, որ դա կրոնագրական գրով մեռագիր է, որը, ծանոթ չլինելով որոշ հեղինակներին⁹, քնկարվել է որպես Խախամազատցյան հայկական գրի հուշարձան:

Վրայն է, արդո՞ք, Փիլոն Երբայեցին Խախամազատցյան հայ գաղության մասին: Ամբողջությամբ թյուրբանաւմների վրա է կիմնված հորինվածքը, լլատ որի, իբրև թե Փիլոն Երբայեցին (որը հայտնի է նաև «Փիլոն Ախրամազոտցի» անվամբ, Զ.ա. I – Բ.հ. I դդ.) վկայում է իր ժամանակի հայոց թգրվով գրված կամ յարգմանված գրերի մասին, ինչը վերջերս մեծ տարածում առաջադ մամուլում և, հատկապես, համազանցում:

⁶ Յե՛ս, արևմտ, Արքայանի, 1937, էջ 202; Կոչարյան, 1978, էջ. 24–26; Արսևան, 1973, սրբ. 24; Լավույցոսյան, Արքայան, Բժշկյան, 1986, էջ 14–15; Երբայեցյան, 2014, էջ 61 և այլն: Այն ստանկն՝ «Յիլոն Հայրապետ յառուստրոխեղ տեղ է գտն կան Հայրապետ աննապի Խախամազատցում (ՀԻԿ, Կ. 12, 1986, էջ 16): Ժամանակն մեկ ևս, զարմանով կրված ուսումնասիրությունից և Խախամազատցի Արքայանցյանը, արտադրել ենք Յիլոն «Հայրապետ» մամին Փրուսարցոցու տեսակիցը (Մեռույց, 2006, էջ 14):

⁷ Լավույցոսյան, 1927, էջ 170–171:
⁸ Ռոզենի Գառնիացու ... 1829, էջ 12–14:
⁹ Յե՛ս, արևմտ, Արքայան, 1937, էջ 20–21:
¹⁰ Բժշկյանց, 1830, էջ 224:
¹¹ Յե՛ս, արևմտ, Արքայան, 1986, էջ 100; Հրայնի, 2006, էջ 105:

Հայրենի է. որ Փիլոն երբայցեցն զրկ է բազմաթիվ զորք, որոնցից մեկը վերաբերում է կենդանիների բանականությանը և կրում է «Այնքաննոր կամ անասուն կենդանիների մոտ բանականության գոյության մասին» վերնադիրը: Երկը պահպանվել և մեզ է հասել միայն հայերեն թարգմանությամբ¹²: 1953 թ. Կ. Վ. Տրևերը, եղում կատարելով Մ. «Ազմանի ուսումնասիրությանը, որում հեղինակը Մետրոդորոս Ալեքսանդրոսի համարում է կենդանիների բանականության մասին գործի հեղինակ¹³, ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքին, որ վերոնշյալ երկի հայերեն թարգմանությունը նիշխում է Փիլոն երբայցեցու աշխատանքների մեջ: Կ. Վ. Տրևերն իր կողմից կարծիք է հայտնում, ըստ որի Մետրոդորոս Ալեքսանդրոսի հայերեն թարգմանությունը կարող էր պայմանավորվել այդ աշխատության¹⁴ հայոց աղբյուրներում գրված լինելու հանգամանքով¹⁵: Ա. Գ. Արամանյանի մոտ այս տեղեկությունը թուրքիմազարար նեյրապագված է որպես Փիլոն երբայցեցու հատրդում, որն իր տեղեկացումն է, թե իր ժամանակ Մետրոդորոսի երկը թարգմանված է եղել հայերեն¹⁶»:

Հարկ է կել, սակայն, որ «Այնքաննոր կամ անասուն կենդանիների մոտ բանականության գոյության մասին» երկն յուկապես պատկանում է Փիլոն երբայցեցու զրեյն, ինչի մասին վկայում է նաև IV դարի ակադեմիկոս զործիչ Եվսեբոս Կեսարացին¹⁷: Այդ երկի ակադեմիկոսը կրում է և այն աշխարհին հասանելի է երկերորդ դարում մեր Սուրբ Թարգմանեաց ձեռքով կատարած հայերեն թարգմանության շնորհիվ: Հետևաբար, Փիլոն երբայցեցու այս երկի հայերեն թարգմանությունը ոչ մի կապ չունի ո՛ր Մետրոդորոս Ալեքսանդրոսի, ո՛չ էլ նախամաշտոցյան հայագիտու դպրության հետ:

«Արքիբոս Փիլոն երբայցեցուն վերագրվեց մի նոր «վկայություն». Այնքան Մուշեղյանը նախամաշտոցյան դպրությանը նմրված հրատարակումներում հանդես եկավ մի «սուրբագրություն», կելով, որ ինքն է դա առաջին անգամ կատարում: Նա գրում է, թե իբր «Փիլոն երբայցեցին «De providentia» («Նախախնամության մասին») երկում մատնանշում է, որ «Երեք զիրք հայոց լեզվից թարգմանվել է Այվերոսի (զուգև՝ Ազգերի – Ա. Մ.) ձեռքով» – «Libri tres ex Armenia linguae ab Auchero conversi»... Փիլոն երբայցեցու նման թարգմանողական և բնախնդիր օտար երկերում այս համոզիչ հատրդությունը մեր բնախնդրական դարագիտին զրուրթուն ունեցած հայագիտու գրականության մասին, որ վկայա-

¹² Երկն գրաբար ընտելցել և չտարբերել թարգմանությունը՝ կատարված Միլանյան հայր Միլանի Անդրեյովի կողմից՝ Փիլոն երբայցեցու... 1822, էջ 123-172: Այնաստեսյան տեղեկյալ թարգմանությունը նախկինում ուսումնասիրությանը, տե՛ս Terian, 1981 նրքում գտնվելով է նաև Մ. Անդրեյովի երկերից կատարված թարգմանությունը:

¹³ Weissenau, 1917, էջ 135.

¹⁴ Երբայց, 1953, էջ 11.

¹⁵ Արամանյան, 1982, էջ 80: Նույն նաև թուրք տեղեկությունը, թե իբր Մետրոդորոս Ալեքսանդրոսի զրեյն թարգմանվել է հայերեն միայն Ք.Յ. 7 շրջի կողմից, կրկնում է Ա. Մալխոյանը՝ իրեն մատնանշելով այդ տեղեկությունը սուրբագրության սեղան վերաբերություն (Մալխոյան, 2006, 14), համոզականացնել հասցնել ինքը՝ www.armenian-studies.com/doi/pdfpage/10.15777/AS.2006.14

¹⁶ «Վերականգնված պատմություն, զրեյն երկերից, գլ. 13, 6.

կոչվում է առաջին անգամ, չի կարող չառանկել հույնիակ ամենակարծի հանրաբնօզիրը»²⁰:

Անշուտ, Փիլոն երբայեցու վրայությունը կունենար բացառիկ նշանակություն, եթե դա համապատասխաներ իրականությանը: Բանն այն է, որ Փիլոն երբայեցու այդ երկը, ինչպես կ'ընդհնը, պահպանվել է միայն հայերեն: Այն և հեղինակն ևս երկու աշխատանքներ՝ պահպանված գրադարով, Մխիթարյան հայր Մկրտիչ Ավգերյանը հրատարակեց 1822 թվականին՝ գուրախեզ գնտեղելով նաև դրանց՝ հայերենից լատիներեն իր կառույցած թարգմանությունը²¹: Փիլոն երբայեցու այդ երկը գործերը երբ ժամանակների գիտական աշխարհին հասու դարձան գրադարով և գրադար հայերենից կառույցված թարգմանությամբ, իսկ թարգմանիչ Մկրտիչ Ավգերյանի ազգանունը հրատարակության լատիներեն ախտադասարկին ներկայացված է կրճատ՝ Ավգեր՝ «Aucher»²²: Ա. Մուշեղյանի վերաբերյալ լատիներեն նախադասությունը («Libri tres ex Armenia lingua ab Auchero conversi» – «Երկը զիցը հայոց թեզից թարգմանվել է Ավգերի ձեռքով») վերաբերում է Փիլոն երբայեցու երեք գրքերի՝ Մկրտիչ Ավգերյանի 1822 թ. հրատարակված թարգմանությունը... Դա իբրև Ք.ա. I – Ք.հ. I դարերի մատենագրի վրայություն ներկայացնելը Ա. Մուշեղյանի գանկությունն է, որը, սակայն, կապ չունի իրականության հետ²³...

Այլուանից չի գտնվում Կորդուցում: 1909 թ. Իջանական Քրդուցումի Ավրուման (Հաճախման) նկագրից գտնվեցին Ք.ա. 88–21 թթ. թվագրվող արամեաառ պահպանված գրություններ մագաղաթ և առուձախի ու ժառանգության վերաբերյալ հունարեն երկու վաճառագրեր, որոնցում տեղեկություններ կան նաև Տիգրան Բ Մեծի մասին: Հրում կատարվելով 1933 թ. «Հանդես Ամսօրնայ» հանդեսում Հ. Տաշյանի թարգմանությամբ յույս տեսած Օ. Գ. Ասենյոնիևի ուսումնասիրությանը²⁴, Ա. Գ. Արքանայանը գրում է այդ մասին, սակայն, զարմանալիցորեն, «Քրդուցում» տեղանունը փոխարինում է «Կորդուց»-ով: «Արամեական գրի լայն գործածության օգտին է խոսում 1909 թ. Կորդուցում առիտի մեջ գտնված մագաղաթի վրա գրված սրտասոխիկը... Ոչնչևրանք այն է, որ մագաղաթը գրված է Ք.ա. առաջին դարում, այն ժամանակ, երբ Կորդուցը նվաճված էր Տիգրան Մեծի կողմից և գտնվում էր հայոց պետականության կազմում» («Հանդես Ամսօրնայ», 1933, էջ 211)²⁵: Ենչտեև, որ Օ. Գ. Ասենյոնիևի աշխատանքում ելված է Իջանական Քրդուցումը, որը Կորդուցը չէ,

²⁰ Մուշեղյան, 2006 (ն), էջ 4:

²¹ Փիլոն երբայեցու... 1822, 179 էջ:

²² Philologiae Antiquae Armenicae Opera Monumenta Tomi I. et II. De Providentia et III. De Anonymis, per Baptistam Aucher Aegyptium, Venetia, MDCCCXXII (1822):

²³ Շարժանայ չէ, որ ներքինն այդ տեղեկությունը ընթաց է՝ առանց աղբյուրի նշան, այն վնասում էր իրա տեղեկությունից վնասվելուց և հանրամատչի հանրաբնօզիրիկը...:

²⁴ «Հանդես», 1933, էջ 209–211:

²⁵ Արքանայան, 1982, էջ 78:

իսկ Անրոման հետևյալն էլ հայտարարվոյ կլիմաներնով հետս է ոչ միայն Կորդոբից, այլև ընդհանրապէս Հայկական թեոսալիարիից²⁷:

Այլ «հայտնագործարքունիկ»: Նշվածներէից բացի կատարմիկ են նաև այնպիսի հրատարակումներ, որոնցում արվում են զուտ զբաղմունքային, մտազարմեկ հայտարարութուններ, որոնք որևէ կապ չունեն գիտութեան հետ: Դրանց նկատմամբ ոչ լավատեղյակ ընթերցողները համոզի հաճախ են ընծայում՝ վստահելով հրատարակողների ներկնակութեանն ու տիտղոսներին: Այդպիսի հրատարակումներէից են, օրինակ, ֆիզիկոս-մաթեմատիկական գիտութունների ղոկոթը, պրոֆեսոր Գ. Տ. Օվանեատի տուսերնով հրատարակած աշխատանքները (Օսանեատ Դ. Ե., «Հաստոտա», Երեւան, 1995 և «Сознание и сознательность в эволюции Атлантиса», Երեւան, 1996), որոնցում Վանի թագազորութեան սեպագնդը համարում է «Աւանտիզայի պրուբն» և թղթը զրային համակարգելի հիմքը...

Մեկ այլ տիտղոսամօր հնդինակ՝ անդեմիկոս Պ. Մ. Հերուինի (տալիոֆիզիկոս) «Հայերը և հնագույն Հայաստանը (Հիմքերը հայոց)» (Ե., 2006, անգլերեն տարբերակը յուշ է տեսել 2004-ին) զրբում ոչ միայն ազդարարում է, որ «հայոց յեզուն եղել է աշխարհի առաջին յեզուն, Աստու յեզուն, հնդեկութեան թղթը յեզունների հիմքը և միջազգային յեզու միկել Թ.ա. II-ի հազարամյակները», «հայոց յեզուն ծագել է Հայաստանում սկսած հոմո սապինետի ժամանակներից՝ 40-45 հազար տարի առաջ», «նայկական պրութեքը ծագել է Մեծ Հայքում մտազորային 15-12 հազար տարի առաջ», «եղել է առաջին պրութեքը, որից սնկար են առել մյուս թղթը պրութեքները», այլև արամնաչինէրին զրկում է, իբրև ինքնուրույն էթնոս, զղութեան իրաւունքից՝ հայտարարելով, «Այդպես կրկնած «արամնաչինէրը», «արամնաչեան» յեզուն և պրութեքը իրականում եղել են հայերը, հայոց յեզուն և պրութեքը...» Պ. Հերուինի պնդում է, թե իբր Մեսրոպ Մաշտոցի՝ հայերին զրբեր գտնելու մասին վրաքում է Փաւստոս Թուզանդը, այն դեպքում, երբ Փաւստոս Թուզանդի երկն աշխարհում է 387 յ. Հարատանի բաժանման պատմութեամբ և Մաշտոպ Մաշտոցը երս երկում ընդհանրապէս չի կիչատակեում²⁸...

Հատկանշալորն, այս աշխատանքում չենք ընտարիկ գիտութեան հետ կապ չունեցող նման հրատարակումները: Այժմ անգլերէն նախամաշտոցեան դարութեան մասին իրաւան, փաւերական տեղեկութունների վրայարկմանն ու ընտարիկանը:

²⁷ Անրոմանի ընտրելը՝ հանդիմանալի ուսումնազորութեան, տնի Մուտ, 1912, էջ 22-65, տն 1-68:
²⁸ Հերուին, 2006, էջ 93-140: Անրոման-նեկտարութունների կտտութեան եւելորէրների համանակ հայերնեկ նեկտարութեան մարց յալից տնրութուն և ինքնուրույն յեզուն, յեզուն է զարկել Թ.ա. IV հազարամյակում Օսանեատ, 1987, էջ 76-78), իսկ զուտ գնտարիկութեան ուսումնազորութեան ԱԼԼԵՅԻ Թ.ա. VI հազարամյակի երկրորդ կնիսի (Օտ, Ատտոտ, 2003, էջ 433-439, Ատտոտ, Գրք, 2006, էջ 91-140)...

ԳՐԱՌՈՐ ԱՐԻՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՎԱՅՈՒԹՅՈՒՆԵՐ ԼՍՄԱՄԱՇՏՈՑՑԱՆ
 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՈՒ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒ, ՈՒՆԵՑԱՍ ՀԱՅԱՆՔՈՒ ԵՎ
 ՀԱՅԱԳՈՐ ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ ԱՄԱՆ

Նախամաշտոցյան Հայաստանում հայախելքս և հայափր դարության մասին վկայություններ են պահպանվել ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար զբաղոք աղյուսներում: Նախ ներկայացնենք հայկական սկզբնաղյուսները:

Նախամաշտոցյան Հայաստանում գրի ու զբաղանության երկարասն ավանդույթի զարության ամենախոստան փաստը Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ պահպանված հաղորդումն է դարության Տիր աստծու և նրա մեկյանի մասին, որն առաջինն ավերվեց Տրդատ Գ-ի հրամանով քրիստոնեության պետական կրոն հայակումից նստու: «Այս ինքն իսկ թագաւորն խաղաղ գնաց ամենայն գոչաւորն հանդերս ի Հայազարաւս թաղաք՝ հրծնայ Մատաչաս թաղաք, աւերել անց զբաղնոն Անտոստոսն զինքն, և ոչ յերազանդն տեղեան անուանեալ կայ: Նախ զիսկեալ ի մանապարիկ կապաղոց կապանան պաշտաման Տրի զիս, զպիտ գիտութեան քրոնց, անուանեալ Դիան զրի Որսկզի, ուսման մարտադրութեան մեծեան»¹⁷: Տիր աստծու պաշտամունքը հայոց նախարրիստոնեական զիջարանում յախազույնս վկայում է այդ դարաշրջանում մեր ժողովրդի՝ սեփական դարության ունենալու մասին: Ասանց դարության, հասկանալիորեն, որն է ժողովուրդ չէ կարող ունենալ դարության աստծու պաշտամունք:

Ագաթանգեղոսի երկում հայտնվում է նաև նախարրիստոնեական նշանազրերի զրծածության մասին, ընդ որում, տարբեր ստիճաներով: Առաջինը՝ էր նեղնեմը ներկայացնում է տարբեր դարությաններին իր մանրությունը և հաջոնում, որ պատմությունն զրելու պատվիր-հրամանը տասցել է անմամբ Տրդատ Գ արքայից: «Այդ ջան յանին կարեալ մտանկ ի պատմազիր մտանկիս խոտարին, զուանկ պնոցիկ, ոչ ինաստությունս կամիցին ունկնդիր լինել ազտանպար պատմութեան: Այդ հրաման համայ առ իս ուն Ազարանգիլոս, որ ի թաղաք ի մեծն Հոտինայ, և զարծնայ հայրենի պրտուառի, Հոտանգրն և Օտանգրն ուսնայ դարարին, և ոչ կարի ին անտեղեան լնայ մտնարկութեան կանաքոց... Այդ համայ առ իս կրանան ի մեծ արքայն Տրդատայ՝ կարգել ին ի մտնարկութեան կանազիր ժամանակաջրոցն՝ դատով նախ զիսկնեանց զրծն թաղութեան թաղն հոտարյու, և ոչ ին զրծն զրծնայ թաղութեան մարտից

¹⁷ «Այս ինքն իսկ (Տրդատ) թագաւորս անցալ քրոնց հանդերս Հայազարաւս թաղաքն շարժել գնաց Մատաչաս թաղաք՝ ամբերս անտեղ գտնել Մաննա զիսկնա թաղակն և այն, որ յերազանդն կրծն տեղեան էր գտնելում: Նախ մանապարիկն հանկարգին քրծութեան գիտության զպիտ. զիսկնի (Ագաթանգեղ) զրի Դիան կրպն կապաղոցն, կապանան պաշտամունքն Տիր աստծու մարտադրության ուսման մեծեան է ամենից տալց սկիզբն այն թանգի, այն, ամբերս (Ագաթանգեղոս, ՇԸ, 178, Թ Ը, էջ 147):

Մյուս կողմից, Տորքը կապվում էր հայոց հնագույն պատկերացումների անդրաշխարհի հետ (Անգեղ տուն, որից էլ կրա «Անգեղեա» անվանումը)²⁶: Ելելով ինչ աշխարհում այլ ժողովուրդների դիցաբաններում ևս դպրության աստվածների՝ անդրաշխարհի հետ ունեցած կապից (ինչպես եգիպտական *Ռաուտ*, բաբելոնյան Նաբուն, հունական Հերմեսը և այլն), կարելի է եզրակացնել, որ Տորք Անգեղյան հայոց հնագույն դիցաբանում սբաշտվել է նաև որպես գրի ու դպրության հետ կապված աստվածություն, ավելի ուշ վերամշակվել նախնի-հերոսի:

Հաջորդը վերաբերում է Արամ նահապետի՝ արևմուտքում կատարած գործերի նկարագրությանը, կեր նա տիրելով Տիտակյանների նմանաձև Սև և Միջերկրական ծովերի միջևառաջածրին (սգմիցը կրկուց ծովուց մեծամեծաց, գ՞նտունն և գ՞Ովկիանուն), *Կրամպեց տեղի բնակչությանը՝ աստիտն հայոց խառն ու թղտն (տառանդ գիտա և գեզուս հայրական)*²⁷: Հայոց թղտն օտարներին սովորեցնելն, ինչ խոսք, հնագավոր էր միայն հաղափելու դպրության աստվածության պայմաններում²⁸:

Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման մասին տեղեկացնելիս՝ *Պատմահայրը* կրում է, որ Արտաշես աղջկան մայրաքաղաքը բերող նահապարհի վրա կանգնեցրել է նաև դպրության Տիր-Ապոլոն աստծո արձանը. «Եղծուայ Արտաշեսի ի տեղին, ուր խառնին Երազի և Մեծահայր, և համնայ ընդ բյուրն՝ շինե թաղաք չոր տունն տնտաննայ Արտաշատ: Զնտուն շինի նմա և Երազի փաղտեղ մաքրեաց. փան որոց անաշխատ և կրոց շինեայ՝ կանգնե ի նմա մեծուն, և փոխե ի նա ի Բաղարանե՝ զգաստներն Արմեղիեայ և գամնեայն կուսս հայրենիս. բայց զԱպոլոնի պատկերն արտաղոց թաղաքին կանգնե՛ հուր ի նահապարհն»²⁹: Այս տեղեկությունը համապատասխանում է Ազգայնագիտի հաղորդմանն այն մասին, որ Տիր աստծո մեկնանը գտնվում էր Վաղարշապատից Արտաշատ նահապարհին, ուստի կարելի է ենթադրել, որ եղիված արձանը կանգնեցվել է հենց Երազմույն կոչվող վայրում, որտեղ 301 թ. ավերվեց Տիր աստծո ամառաբլ: Դպրության աստծո արձանի կանգնեցումը նախամաշտոցյան դպրության մասին վկայող տեղադրակի, սակայն կարևոր փաստ է, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ Արտաշեսի օրոք արձանագործություննեց են կանգնեցվել ոչ թե հունական, այլ արամեական գրով ընդ որում, չի բազառվում այդ արձանագործությունների՝ արամեագիր հայերեն լինելու ենթադրությունը (տե՛ս սուրբ, համապատասխան բաժնում):

²⁶ Առաջիններից հայտնի թաղանթական մեջ վերաբերում անդրաշխարհի տիրելու Լեզգի տնունը փոխաբերված է Անգեղով (Մաքրամբոսոս Գ, 17, 30), ինչը ցույց է տալիս վերջինի նաև ընդ կատարվող հայոց նմ լեզգություն: Բայց Անգեղի սպաշտմանը կենտրոնը՝ Անգեղ տուն գտնվող գտնվում էր հենց Արևմտյան Տիգրիսի ստեղծվելում (Արմեղի կամուրջում):

²⁷ Մովսես Խորենացի, գիրք II, Գ, Թ՞: ՄԿԻ, էջ 179:

²⁸ Հայտնի էր դպրության գրություն նման անտիկյանի վաղադրոսի կողմից է նախել նաև Մաքրամբոսի տեղեկությունն Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանի մասին, որի նահապետ՝ արքայ վաղադրոսի թաղանթականության արդյունքում Մեծ-Հայրը բյուր գտնվում էր «խոտում ևն գինեայ թղտն» (Մաքրամբոս, XI, 14, 6, 1840, էջ 57, նման, ՀԹ՞ՆՈ, 2007, էջ 281):

²⁹ Մովսես Խորենացի, գիրք II, Գ, ԹԿ: ՄԿԻ, էջ 1925-1926:

Իր սկզբնաղբյուրների մասին կշեռնա Մովսես Խորենացին հիշատակում է Մրամազդի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոն Դարանադայց Ամիի Ուղունյ գրքին, որը զրկ է «Մեհենական պատմություններ» աշխատությունը²⁰:

Պատմա՞հոր մատչական հիշվում է Բարդսաման եղևնացին (Բար-Պարան, Բարդսաման, Բարդեսանես, 154-222 թթ.), որը Հարաստանում քրիստոնեություն տարածելու աննպող փորձ է կատարել: Լինելով Դարանադայց գաղափար Ամիի մեհենական արխիվում՝ ես «խորացայ մեհենական պատմությունը, որի մեջ ես ես յուզակոյնների գրքերը: Ես իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցրելը, յուրը յարգանակով ասորիքների և այս կրակից հուսարների»²¹:

Չափազանց ուշագրավ է այն փաստը, որ Բարդսամանի ժամանակակից, ակնավոր քրիստոնյա աստվածաբան և պատմիչ Հիպոլիտոս Հոռմնացին (Քառորիացին) շեշտում է, որ Բարդսամանը (քննադրում Բարդեսանես) ազգությամբ հայ է²²: Մովսես Խորենացին խուսափում է կրա ազգությունը կշեռնա՞ր՝ բաժարարվելով միայն «Բարդսամանը, որ եղևնիացի էր» բնորոշմամբ: Գուցե պատճառն այն է, որ ես հինգերորդ դարում պաշտոնական կեղծելու կողմից նգոգված աղանդի հիմնադիր էր և կրա հայազգի լինելը հիշատակվել այնքան էլ ցանկացի չէր: Այդուհանդերձ, Պատմա՞հոր հաղորդման մեջ կան հատուկ ուշադրության արժանի երկու կետեր, որոնք կարող են համահունչ լինել Հիպոլիտոս Հոռմնացու հաղորդմանը: Առաջինը, ինչպես արդեն վերալեղել ենք, այն է, որ Բարդսամանը մուսը է զործում հայոց գերազույց աստծո գլխավոր տամար և լրացում կատարում այնուղ պահվող մեհենական պատմության էջերում, հայոց արքաների գործերի մեջ՝ ավելացնելով իր ժամանակի անցրելը, մի բան, որ հազիվ թե բուզ արվեր օտար մեկին: Եվ երկրորդը, ըստ Մովսես Խորենացու՝ ես զրկ է մի շարք գործեր, այդ թվում՝ ես «մեջ աշխարհի կուռքերի պաշտամունքի» մասին²³: Քրիստոնյա-գնոսափն կեղևնակի եման հետաքրքրության հիմքում ես կարող էր լինել կրա ազգային ծագումը: Այդուհանդերձ, կշեռն, որ Բարդսամանը պատմության մեջ մնաց իրեն ասորական գրական լեզվի հիմնադիր և կեղծեցական երգեցողության հայր:

Բարդսամանի յարգանամ աշխատանքը դարձել է Մովսես Խորենացու կիմնական սկզբնաղբյուրներից մեկը: Իրականի են այն ուսումնասիրողները,

²⁰ Մովսես Խորենացի, գրք Բ, գ. ԽԸ: ՄՀ-Բ, էջ 1924-1925: Մոլոմայ քրիստոնեական պատմությունների՝ փարսեցու կուսակառուցի ուսումնասիրությունը տե՛ս Մարգարե, 1966, էջ 139-141:

²¹ «Ես ես զի ես այս, որպես զի պահպանեց քր խորանով ի խոր հիշատակաց: Իս կրկն ոչ չեղևնաց կրկն՝ եման ես յանկով լեղի, և չեղևնաց զմեհենական պատմությունից, յորում և գրքերն յարգաբանք, յուրերով իր և որ ին սո իրեման, և լինելուց զանկանով ի լեզու ասորի, որ ևս այսու անոն լեզու ի լեզ լեզու (Մովսես Խորենացի, գրք Բ, գ. ԿԸ: ՄՀ-Բ, էջ 1936-1937):

²² Hippolytus of Rome, 1921, գրք VII, գ. 19: Բարդսամանի անունը «Բար-Պարանես» բառացի կրկնվում է «Պարանես կեղևնակի» քրիստոնեական լեզուի մեջ: Ես իր յուր Միջակ Ասորու, ես եմել է «պարանես անկանու, ժամանակի երկանու իր-Միջակուցեց ինքուրով և ինքուրով ինքուր Բարդսամանի՝ սպրդկամբ ես լինել, որպես ի յուր կուսակառուց-Ուսումնասիրում յարգանով աշխատանքի լինելու պատմությունից (իր-Միջակուցեց, 1968, էջ 56-57):

²³ Մովսես Խորենացի, գրք Բ, գ. ԿԸ: ՄՀ-Բ, էջ 1936:

որոնք գտնում են, որ Անիում պահելով «Մեհենական պատմության» ավերակների լիզուն եղել է հայերենը. բացառվում են հունարենն ու ասորերենը, բանի որ Բարդաճանը պատմությունը թարգմանել է հենց այդ լիզունների⁶⁷:

Բարդաճանի թարգմանությանը զրոյթի միասնականակ հունարեն են թարգմանվել նաև եղևնախի (Ուտապի) դիվանի մեհենական պատմությունները, որոնք այնտեղ էին փոխադրվել Մծրինի և Դոնոտտի Միևուցի դիվաններից: Թարգմանիչը եղել է կլանակոր ժամանակագիր Հուլիոս Ափրիկանաց, որի աշխատանքը դարձել է Մովսես Խորենացու գլխավոր աղբյուրը Մար Արաւ Կառիկայի մատյանի տեղեկությունների ավարտից հետո. «Միջոցն պատուար պատմել ընդ ի կնկնկարաց զոցն Ափրիկանայի ժամանակագրի, որում վրաց Եգիպտոսն և Հուլիոսիայ և այլ բազումք ի Եմևուց: Բուռի ևս բովանդակ փոխադրուց որ ին ի բարեճու դիւանին եղևնայ, որ է Ուտայ, որ յարարս թարգարուցն մնաց պատմել, որ մատնագրն ի Մծրնայ էին փոխուց անոյ և ի Միևուցայ Դոնոտտ: ի մեհենական պատմութեանցն. Մի ոյ անուաստուցի, բանի և մեզն իսկ անխառտու նպայ արմ դիւանի»⁶⁸:

Ուշագրավ հաղորդում ունի Դատմաաղբյուր Մերուճան Արծրունու զրոյթներու լիզուն մասին. «Եւ զորս միտնգամ զիս գտանել» արել, և կրանան տայր մի բառանկ զգարտչին յանարեն, այ զարտից, և մի որ իշխնաց յոն իտանկ կամ թարգմանկ. արտիս ին պատմաու, զի անննին մի լիզի Հայոց ընդ Եմևուց ժամապարտին և իսպրդրտչին սիրոյ, այ հճարիտ՝ իսպիանկ պրոխատուճարեան բառանկ. զի յարեճամ զիս զարտչեան Հայոց յե ևս էր լիզ, և յանպանան վարէին կնկնկարց կարաց»⁶⁹:

⁶⁷ Յե՛ս Արշակունի, 1999, էջ 17; Սարգսն, 1969 (տ. էջ 124, Արշակունի, 1982, էջ 96-98): Այսին անմիտ են Է. Ա. Պրիմորսկի և Լ. Գ. Խաչատրյանի առարկություններ այդ կարծիքին, որոնք գտնում են, թե անմիտ են Ա. Մեհենական պատմության լիզուն կարող էր լինել պարսիկերեն («Գիտություն», 1962, էջ 158; Խաչատրյան, «Մեհենական պատմության լիզուն կարող էր լինել պարսիկերեն», Մ) է Արշակունիների ժամանակ, Ջինե 200-ական թվականները 2000, էջ 178-179): Ոյ Արշակունիների, Մ) է Արշակունիների ժամանակ, Ջինե 200-ական թվականները Հայաստանում պարսիկերենի կիրառության մասին հետազոտական կամ համեմատական որևէ հարաբերական չիս, ինչը համաձայն է նաև Մովսես Խորենացու տեղեկությունից կրճատ թվերի միջոցով (այսին տեղը Գ, գ. 127): Արշակունի մեր անկյան թայս փառանկ ընկնությունը չէր էլ տալու, որ ժամկետը Գ, գ. 127): Արշակունի մեր անկյան թայս փառանկ ընկնությունը չէր էլ տալու, որ ժամկետը պարսիկերենը Հայաստանում կիրառվել է միայն 189-րդ հետո, այն էլ միայն պարսիկական գեղեցիկագրության մեջը զանից արևելյան հասցիմամ, այս պիտ էր թարգարտի լիզ պատմական-գեղեցիկագրության մեջը զանից արևելյան հասցիմամ (այ՛ն տարին): Ընտրի որևէ կնիք չիս կիրառելու, թե պարսիկական գրությունները պատմական (այ՛ն տարին): Ընտրի որևէ կնիք չիս կիրառելու, թե պարսիկերենով են զին կարող լինելու, այն էլ զիրարան տառն տառագամ...

⁶⁸ «Եւ անկն պատմել ընդ ի կնկնկարաց զոցն Ափրիկանայի ժամանակագրի, որում վրաց Եգիպտոսն և Հուլիոսիայ և այլ բազումք ի Եմևուց: Բուռի ևս բովանդակ փոխադրուց որ ին ի բարեճու դիւանին եղևնայ, որ է Ուտայ, որ յարարս թարգարուցն մնաց պատմել, որ մատնագրն ի Մծրնայ էին փոխուց անոյ և ի Միևուցայ Դոնոտտ: ի մեհենական պատմութեանցն. Մի ոյ անուաստուցի, բանի և մեզն իսկ անխառտու նպայ արմ դիւանի» (Մովսես Խորենացի, զրոյթ Բ, գ. 17: ՄԿ-Բ, էջ 186): Հուլիոս Ափրիկանաց թարգարել է այնպիսի ժամանակագրական պատմությունը Մ.ա. 550 թվ. ընդ մինչև մ.ճ. 221 թվականը, որն անստորին ուղղվել են Նովիտիոս Կեսարացիի, Մովսես Խորենացիի և ուրիշների:

⁶⁹ «Եւ զորս միտնգամ զիս գտանել» արել, և կրանան տայր մի բառանկ զգարտչին յանարեն, այ զարտից, և մի որ իշխնաց յոն իտանկ կամ թարգմանկ. արտիս ին պատմաու, զի անննին մի լիզի Հայոց ընդ Եմևուց ժամապարտին և իսպրդրտչին սիրոյ, այ հճարիտ՝ իսպիանկ պրոխատուճարեան բառանկ. զի յարեճամ զիս զարտչեան Հայոց յե ևս էր լիզ, և յանպանան վարէին կնկնկարց կարաց» (Մովսես Խորենացի, զրոյթ Գ, գ. 127: ՄԿ-Բ, էջ 204-205):

Հատուկ ուշադրության է արժանի «տարզմանը» մասին վկայությունը, ինչից իրավացիորեն եզրակացվել է²², որ չորրորդ դարում կասարվել են քարզմանություններ հունարենից, բնամանարար, հայերենի: Ընդ որում, ուշադրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ պատմիչը շեշտում է նկերգու կարգը վարելու ոչ թե հունալեզու լինելը, այլ՝ հունազօր («տունական վարչին») լինելը: Այս փաստից համադրելով՝ կարելի է եզրակացնել 360-ական թվականներին հունազօր հայերենի գործածության մասին:

Համանման, այս դեպքում պարսկազօր հայերենի կիրառության մասին վկայություն կարելի է համարել Մովսես Խորենացու մեկ այլ տեղեկությունը: Դրա համաձայն՝ Պարսկաստանի գերիշխանության տակ անցած Արևելյան Հայաստանի արքունիքում Մաշտոցի գյուղից ստաջ Հրամաշազուտ արքայի օրոք կիրառվել է պարսկական գիրը. «...գի մինչ գնաց Մեղրոց յարքունական գրանեն՝ ոչ գրք ի նարտարաց գրանելու անց ի զարաց, ջանցի պարսկականոն վարչին գրով»²³: Այստեղ ևս նախնադրամբ նույնպիսին է՝ «պարսկականոն վարչին գրով»: պարսկական գրով, և ոչ թե պարսկերեն²⁴:

Իր ստացած ժամանակաշրջանում հունական և պարսկական գրերով առկա մեծաքանակ մատյանների մասին Մովսես Խորենացին գրում է. «Այլ ասիցմ որ արցանայ, փասն ոչ լինեաց զիր և զարտարին ի ժամանակին, կամ փասն պես պես պատկերազնացն, որ կոտ զմիմանց զկնի ի վերայ գային: Այլ ոչ արցազուս պարտիկ կարծեմնայ լինի, ջանցի գրանին և միտոց յնայ պատկերազնացն, և զիր Պարտից և Յունաց, որոնք արժն գիտցի և զաստաց, ևս և ի յուրացանչիտ տանց ասանկուկանությունաց, և հանուրց հայաստանությունաց և զարանց արժն առ մեզ գրանին անբաւ գրուցաց մատենաք, մանասանց որ ի սնպխական ազատությունս պարսկաստությունս»²⁵: Այստեղ ևս մեծ հավանականությամբ կարող ենք ենթադրել, որ խոսքը հունազօր և պարսկազօր հայերեն մատյանների մասին է:

Հարոնի է, որ արևելքից կատարված ապարտակությունների ժամանակ Հայաստանից որպես տիրոջ տարվել են մեծաքանակ ձեռագրեր: Լեւոն Թեմուրի ժամանակ Հայաստանից տարված Սամարղանդում պահվող ձեռագրերի մասին ուշադրով տեղեկություն է հրատարակվել 1847 թ. «Բազմախիպ» հանդեսում: Ըստ այդմ, «Ինչպատուր Յովհաննեսյան անունով Ասպահանցի Հայր արևեկց մեծ անուն ունի իբրև աշխարհասես ու իգրագետ մարդ»: Նա մուտք է գործել Սամարղանդի ձեռագրերի մի պահոց և այնտեղ տեսել հայերեն ձեռա-

²² ՅՍՍՀ Գրքերի, Դրոս Թանգուս, 1902, էջ 21–22; Երևան, 1918, էջ 52–53:

²³ «... արցանայ, փասն ոչ լինեաց զիր և զարտարին ի ժամանակին, կամ փասն պես պես պատկերազնացն, որ կոտ զմիմանց զկնի ի վերայ գային (Մովսես Խորենացի, գլխք 9, գլ. ԸԲ, ՄՀ-Բ, էջ 207):

²⁴ Օմեռ, Մարտիրոս, 1990, էջ 104–105, պատկերված է նաև նրան այլ օրինակներ:

²⁵ «Ինչպ արցն մինչ արժն արժնական զիր ու գրանկարոցն շինուց պատմաբան ինչպ արցանուց, կամ փասնայ պատկերազնացն պատմաբան, որ անբնական մեկ ժամին հայրոցում ձև: Ինչպ արցանուց ի լինի որոյնս կարելու, ջանցն նույն նկ պատկերազնացն վրի, Թանխանկարոցն, և ինչպ արցանուց և Խունաց գրուց, որոնք արժն մեկ մաս արժն գրուցն ևս անբնական զարկուկուրս արցանուցն մատյաններ, գայցն և գայցաններ, յուրացանուր անբնականությունս, ընդունուր վրիցն և յուրերենից, մանասանք, տարկանական անբնականության ծայրան վերաբերուր (Մովսես Խորենացի, գլխք Ը, գլ. 9, ՄՀ-Բ, էջ 173):

գիր Աստվածաշունչ, եղիչնի «Լուսն Կարթանայ և պատերազմին Հայոց», վթազերեն և արարերեն մեռազրեր: Իրանց կողքին ևս հիշատակում է երկու մատչաններ, մեկը՝ հունազգիք հայերեն, մյուսը՝ սաղրազգիք հայերեն: Խոսչա-տուր Հովհաննիսյանի համար ամենագարմանազին իր չափերով այցի ընկնող մազադարթյա հունազգիք հայերենն մատչանն էր, որը կրում էր հնունչալ վերնա-վերջը՝ «Պատմադրին հայերնի զհիցազանց ամենաչն ազգաց շարազրեայ ՚ի յրմաց մեհեննիցն Մահաուայ և Մրեայ»⁶⁶: Յազոք, այսօր հայտնի չէ այս մատչանների գտնվելու վայրը:

Հինգերորդ դարում հանրամայր էր, որ ժամանակին գոյություն են ունեցի հայկական գրեր, և Մարոսայ Մաշտոցն իր ազգաբնիկ գրուսից ասուչ բանաչի է գտնել ու կիրառել դրանք. այդ են վկայում Կոչյունը, Մոզեսն Խոքենաչին և Դազար Փարսեզին:

Կոչյունի հարցադրումից համկացվում է, որ գործածությունից դուրս եկած հայկական գրերը պահպանվել էին Դանիել անունով ասուչի եպիսկոպոսի մոտ: Այդ մասին տեղիկազան Մարոսայ Մաշտոցն ու Մահակ Դաբրեյր Կամպա-պուսի արքայից, կրք կրան ենթակազարմեցին հաչազգու և ինչազգիք դարձություն անողնելու իրենց ծրագիրը. «Յազմեամ պատմիչ նորա ազգացն զասն ասն ուրումն ասուչուց հայեպոպոսի ազնուականի՝ Դանիել անուն կրճիցնույ, որոյ յանկարծ ուրմն գտնայ կշանազկու ազգաբանաց հայերն յնչալ»⁶⁷: Արքայի պատասխանը ոչ միայն կասկած կամ տարակուսանք չատարազրեց Մարոսայ Մաշտոցի ու Մա-հակ Դաբրեյի մոտ, այլ ընդհակառակը, կրանք ուղերթված սկսեցին հարգարել ազգային՝ ժամ ասուչ ըրելչ ասլ այդ կշանազրերը Հայաստան: Կշանազրերը բերվեցին, և երկու տարի Մաշտոցը դրանցով ազիորեցում էր ժամուկներին: Մակայն ժամանակի բերազրում համոզվեցին, որ դրանք ցուլին չեն բավաչա-րում յնչորի բոծմանը. «Իսկ իցուն ՚ի վերայ հասնայ, թէ յնն բաւարան կշանա-զկերն՝ ոչք անկ զսիւղոցոս զհասոս հարկուն յնչոյն, մանախանց զի ևս կշանա-զկերն իսկ յայոց դպրութանայ յաչեաչ ևս յարտերնայց զհայերան, յիտ պնորիկ դարմնայ կրինն անգամ ՚ի նոյն հոգս դանաչին, և ևնայն կոս ինչորին ժամանակս ինչ»⁶⁸: Այնուհետև Մաշտոցն անմանք մնկնից եղեխիս, հանդիպեց Դանիել Ասուրուն, բայց ավիկին յատանաչուլ շարունակից որոնու մեհերն ու աստվածաշին

⁶⁶ Ծայրեպետեան, 1947, էջ 202–204: Հրատարակության վերջում կիսով են միայն ներկայացրել անվան և արքայական տարրի տարրերը (Պ. Ս. Ներսիսյանը, որ դա Դանիելն Ծայրեպետեանի կրտսերականն է, մեկը նաևնալով պիմեցից «Կապուկուլու»-ի յանկարազարմը՝ կշանու կապուկուլ: Ծայրեպետեանից կենը, որ 29.04.2013 թվականի հունիսի 16-ին յայտարարությունը կապուկուլաչանը, որ ուշադրով նա կրտսերականն էր Դանիելի, յայդ, նայ Կապուկուլ Ծայրեպետեանն է:

⁶⁷ «Սի ժամանակ (Վաստիարակ) արքան պատմեց կրան զի մարտը՝ Դանիել անունով մի արևմտական տարի եպիսկոպոսի մասին, որ հանկարծ գտն է հայերն յնչի ազգաբանակեր կշանազրեր» (Կոչյուն, գ. 2, ԳԿ–Ա, էջ 236–237):

⁶⁸ «Իսկ կրք հարեալան, որ այդ կշանազրեր յաչեալան չեն հաննն յնչի վերաբանից – կապուկ արքայազարմ պատմաբանու կրան, – մանախանց որ կշանազրն ի յոստանս ուրի: Գարաբաղանից արքայն ևս հարցուով ասան հայերնիցն, – զարմու կոչյուն անբան նոյն նոյն մեկ ընկնն և զի յանն ժամանակ կրք ինչ մեհարան ցամա» (Կոչյուն, գ. 2, ԳԿ–237): Կոչյունի այս հարցմանը (նախկինում յայոց Ծայրեպետեան յաչեաչ ևս յարտերնայ պատմաբանությունը) գրադարանության մեկ յաչեալանով ու յաչեալանի բնկազարմաչանների անվիչ է ասել, զանց կանգապատման տարի:

սեպիցով ստացավ նոր պարգևներ, որ Կորյուկը քննադատում է իբրև հայերեն ճգնի «նորոգ և սքանչելի» կշանազրեր²²:

Մովսես Խորենացին, անդրադառնալով Լույս ղրկվալին, Դանիել եպիսկոպոսի մոտ արանաբանված զրեղ կոչում է «զվարկույցն գտնայ»²³ կշանազր տալիս²⁴:

Լույսն է համառոտմ նաև Դազար Փարպեցին, երբ ներկայացնում է Մեսրոպ Մաշտոցի խորհրդածուրքունները հայազիր և ծայրազու դպրության տեղեղման մասին. «Զայս ի բազում ժամանակս գնտար աննայ կշանկի ասն Մաշտոցի, և փղմկացեայ յանն իր, մատասայ թէ գոն կշանազիրը հայերն յնդուրս, որով հնար է ինքնան մայնի, և ոչ մարացանայ բազրատով, յանկ գոչիս արանց և ինտանց ստ հասարակ յաննայն կնկնկնիս բազրութեանն»²⁵:

Հատկանշական է Դազար Փարպեցու ճևակներսումը՝ կապված Մեսրոպ Մաշտոցի պարգևի հետ, երբ նա խորհուրդ է տալիս քննադատողի մանրամասների համար կարգավոր Կորյուկնի երկը. «Եւ գայս թէ կշանկի որ գնտն հասարակն ի պատմութենն զրոյս ասն ցանկաց Կորնան, աշակերտի նորին կշանկուրն Մաշտոցի, կարգացեայ տեղեկուացի գրգրս կննայ նորս և գիտ հայերն կշանազրացն. ...»²⁶: Դազար Փարպեցու «գիտ հայերն կշանազրացն» արտահայտությունն ինքնին ցույց է տալիս, որ եղել է մեկ սղ, ոչ մաշտոցյան (քնակահարազ՝ նախամաշտոցյան) հայերին կշանազրային համակարգ:

Դազար Փարպեցու հետագա շարադրանքում ավելի է քննադմում, որ Մեսրոպ Մաշտոցը կարգավորել և կատարելագործել է հայոց նևագույն գրածամակարազը²⁷: Հայոց աշխարհիկ և հոգևոր դասերի փոխախառնի ներկայացուցիչները (Կամաչարուի արքայի և Մեսրոպ Մաշտոցի զխափրուքսմբ) դիմում են Աստուծո Դարբնին, որպեսզի նա հանձն ասնի Աստվածաշնկի հայերին թարգմանության դժվարին գործը: Այդ ժամանակ ավազ բանասանների՝ Աս-

²² Կորյուկ, գ. Զ-Ը, ԳԿ-Ա, էջ 236-238:

²³ Մեսրոպը արանաբան է նաև «ստնար, և՛ ոչնար տարբերակնոր (տե՛ս Մովսես Խորենացի, 1913 թթ), էջ 326: ԳԿ-Բ, էջ 2080):

²⁴ Մովսես Խորենացի, փրց 9, գ. 69, ԳԿ-Բ, էջ 2091:

²⁵ «Եւ կշանկի սոր Մաշտոցի սղ ժողն կրնայ ժամանակ խորեմ էր ու յայն իր նկրում, չ՛ որ կշանկ հայերն ինչի կշանազրը, որակով նևարազր է ստեղծան նախով և ոչ թե մարգարան ինչով կնկնկնայն յանն տեղեկուրանց ու ինտանց և ստեսարակ բազրության արտեր» (Դազար Փարպեցի, քրեղ Ա, գ. 4, ԳԿ-Բ, էջ 2272):

²⁶ Դազար Փարպեցի, քրեղ Ա, գ. 4, ԳԿ-Ա, էջ 2212:

²⁷ Դազար Փարպեցու Մեսրոպից մեկն ժամանակն կատարվել է ներկեում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» 1695 թ. մեկնադրամի կատարողությանից (մանրամասնորն տե՛ս Մկրտիչյան, 1901, էջ 342-349): Կանկն մտայ գրականները քննադտ և «Կամաչարուի արքային, Սանակ Կարբնն ու Մարոպ Մաշտոցին հանձնանց քրեղացի նևար ավարպան է Խորենացու պատմաբանը Մեսրոպ Մաշտոցի տեղեկի մայնի: Այդ հասարակ, քննադատար, քրեքս է քրեղման քննական քննացի յերկրով ժողն տեսական նևարազրությաննկնայն (Դազար Փարպեցի, 1904, էջ 13, ԳԿ-Բ, էջ 2213): Դազար Փարպեցու կրն աշխարհուր թարգմանության կնկնակ Մաշտոցու Աշտուրյանը, ինչ ու կրնով, որ իր նկրումով է Մովսես Խորենացուց, տեղաաննայնիվ, սղ հասարակ թողն է յան տեղաանով՝ տարվ ջրան իր յարակարգական նևարազրության մեջ (Դազար Փարպեցի, 1902, էջ 32-35, նևարազրությունը՝ էջ 490-491): Նման մտայնակ արդարապես է յանն որ դա նևարազրության մեջ է ժաման Դազար Փարպեցու քննացի շարունակարան նևար, սղ ու Մարոպ Մաշտոցին ներկայացնում է իբրև փոխուր գրան կշանազրից կարգավորող (տե՛ս Դազար Փարպեցի, 1904 թ, գ. 49, ԳԿ-Բ, էջ 2214-2215):

հակա՝ Պարթևե կարողելուին ուղղված խոսքում նշվում է, որ հայոց նոր պարուբե-
նը «զվարկացուց զմեզ»՝ զորն էին, որոնք չէին կիրառվում և Մխարթի Մաշտո-
ցը դրանք կարգավորեց աստվածային շնորհով. «Մէջ որ կանցս ասացի թո,
հանրեմ նրաննկեան Մաշտոցի, զոր գարբոց աստուածայինն շնորի ի ցանկու-
թիւն այս կարգն զվարկելուցն զմոյ շարագիրս տառիցն, զորս ոչ ոքուց էր նորա-
ցնաց արիանկ ի կիր... Եւ աստցիցն հաննելոյ յոչոյն եւ հատուկով զշքանային
գանտի ցանն իւրեանց, յոյում ոչ գրք յաստմանաւ ժողովուրդն տնտանէին աստե-
նայ ի վարդապետարննէ հոգմոր իրատուցն, որ է կերակուր եւ պարարտանն
իմաստանակնցիր անմանց. մինչև գտաւ զկր եւ արողնով Քրիստոսի կնկաց յա-
մանն տակախն զարանայ»²⁴:

Ավելորդ չենք համարում այստեղ մեկ անգամ ևս հիշելը, որ Կորյունը մաշ-
տոցյան գրահայտները քննարկարում է իբրև հայերեն բնօրին «նորոց եւ սրանկե-
ցի» նշանազրկը²⁵: Կարծում ենք, որ «նորոց» (և ոչ թե «նոր») եզրույթի քննար-
կյունը սպառնալիկ չէ:

Կառուց նկատվել է, որ հինգվորոց դարի հայ պատմիչներին ոչ մեկը չի
կշում Դանիելի մտտ պատկանեցած հին հայկական գրահայտների թիվը: Հետա-
գա դարերում դրանց վերագրվել են տարբեր քանակություններ (17, 22, 24, 29),
որոնք կապվում են փյունիկյան, արամեական, ասորական, հունական պարու-
բենների հետ կամ այն մտքի, որ Մաշտոցը տեղիծել է միայն ձայնավոր հնչյուն-
ների նշանները²⁶:

Այստեղ ասացին անգամ ցանկանում ենք ասոյք բաշել տեսուկս՝ իմեցիմ
Ղազար Փարպեցու կարևոր մի հաղորդման վրա, ըստ որի *Դանիելի մտտ
պատկանեցածը ոչ թե պարտքն էր 2-3 տասնյակ նշաններով, այլ՝ հայկական
մեկեննագրային համակարգը, որի գրահայտների թիվն անցնում էր նրվու
հարյուրից*:

Ղազար Փարպեցին օգտվել է Կորյունի անվասարք բնագրից, որը մեզ չի
հասել, և Մաշտոցի մասին իր տեղեկությունները ստացել է նաև նրա սշա-
կերաններից ու գործակիցներից: Ուստի նրա հաղորդումներն ունեն բացառիկ
կարևորություն: Ղազար Փարպեցին տեղեկացնում է, որ Դանիելից նշանա-
զրկերը աստուածով Կտաճապուտ արքան, Սաճակ Պարթևն ու Մխարթի Մաշ-
տոցը մեծ ուշախաբյուն ասրիցին, ինչից հետո Մաշտոցը ձեռնարկեց այդ
նշանազրկերը ցատ հունարենի հնչյունական դասավորության կարգավորելու
գործը: Եթե Դանիելից ասացված նշանազրկերը լինեին 2-3 տասնյակ նշաններ,

²⁴ «Օճը, որ թո ասոյ կանեմ էմք նրանից Մաշտոցի հետ վնտն, որի մեջ աստվածային շնորհ
քանկարում արեմանց կարգանուրե վարկուց ցրեմ կանագիրս, զորն կիրառուրն ոչ ոք չը
քանկար... Ուստցիկերը հայոց հանկով ու հատուկով պատում էին իրենց գրք շնորհի հատու-
կուրն... Ուստմանայ հարգանքները ոչ մեկն արտա չը աստում եղև որ իրատուրն վարդապետարնից, որն
Ուստմանայ մարգարտանցիցն է ու գարբոցուց, մինչ ցանկնց վրը և անկով ցանկ արանում Քրիստոսի
ոգնականություն» (Ղազար Փարպեցի, հրվում Ա, գ. ԺԸ, ԳԿ-Ք, էջ 2214-2215):

²⁵ Կորյուն, գ. Է; ԳԿ-Ա, էջ 236-238:

²⁶ Այդ տեղեկությունները և գրանց հարավոր մեկնարկությունների մասին տե՛ս Անտոյան, 1984,
էջ 441-460:

ապա Մեսրոպ Մաշտոցը, որ մանուկ հասակից տիրապետում էր հունարենին և եղել էր ազգումի դպիչ, ասանց ղեկավարության մեկ էլի վրա անմիջապես դրանց կրթասպանորն՝ ըստ հունական սարքերնի դասավորության: Մակալն այդ գործի համար Սամակի *Պարթևաց կրան տեղե յորս օգնականներ, ընդ որում, ինեզ հոգուց բաղկացած խումբն աշխատեցա, կոր ղեկավարության էր հանդիսւում, զիմում էր նեյն իրեն՝ կարողնկութն. «Եւ սրբալն զիսկալ զիսի կրանացոսն՝ մեռն ի գործ սրկանէր նրանեկն Մաշտոց, յնրիտրեւոյ զես տայր հայրուստիսն Հարց Սահակայ, զիսանեայ ճանապարհ ցուցանելոյ կարգապարտեան զնորս եւ հեզեկեցին ուղղամայնորեան. կարոյ նեա ազնեանես եւ սց սրս բակիրեան եւ մասցիս ի բանասցիցն Հարց, որք էին ստ սակա մի եւ նորս, որպէս կրանեկն Մաշտոց, մերձապրեաց ի յանարէն հեզեկեցիան. որում ստայնոն անուն էր Յոհան ի գասառն եկնդնաց, եւ կրկնայնն Յոսիպի՝ ի Պաղատական տանէն, եւ կրկնայնն Տէր ի Խորանոց, եւ յորբորդիկն Մուշ՝ ի Տարսաւոց: Որոյ ազնեւոյն գարչէր կրանեկ Մաշտոց, հանդիպեցաւնէր զիսերնն պարտացան ըստ կարգման սիրոյնցիցն Յոհնայ, առէպ հարցնաւր եւ ռասնելոյ ի տայր կարողնկութն Սահակայ գարտաբացիցն գարափար, ըստ անապարտարեան յանին»:*

Ուշադրության է արժանի նաև այն փաստը, որ համալսարանափանեցվում էին ոչ թե տասերը, այլ վանկերը («զիսերնն պարտացան ըստ կարգման սիրոյնցիցն Յոհնայ»): Նշանակում է՝ Դանիկ նախկազուսի մոտ սրահսակված ոչ թե 2-3 տասնյակ տասնյակնից բաղկացած սարքերն էր, այլ ըստ ավելի բազմակիչ և բարդ համակարգ (թերևս՝ փակնայնի կամ բառադիանկայնի), որի վրա աշխատեց ինեզ հոգուց բաղկացած հանձնախումբը՝ Մեսրոպ Մաշտոցի գլխավորությամբ, երբեմն օգնություս ասանազոյ նաև կարողնկութից¹¹:

Այս փաստին դիտես 1907 թվականին ուշադրություն է դարձրել Յ. Կ. Սահակյանը. «24 տարի ապա տասեր շարեպ՝ (մեկ էլոյ ցանկ մ՛յարինեց) ի՛նչ կրանկութիսն կրեայ ունենայ՝ որ բոլոր պատմիկները յիստանեն և այնքան հանդիսարտութեամբ, այնքան յազգան... Որքան անտնի է կարնեյ, թէ յորս հոգոյ յանմանաժողո՞ւմ մե կարմուր էր (Յոսիան, Յոսիպի, Տէր եւ Մուշ) հայերն տասերը յանարէնին ապա շարերս համալրէ՞լ եւ ըսպ աստի յոն տասերս մասին առէպ հարցնէին և սովնին Ս. Սահակէն... Դարմնայ Տէլևեոզ սիսնիկը կր կրանալէ և կայ տասերը մի ստ մի յոյնն ապա շարերս համալրէ՞ ոչ մեկ պատմաւ կար վանին-

¹¹ «Եւ, սրբալն, կարց կրանայնոյ ամենոյ կրանեկ Մաշտոցս գործ նեաւորեց: Հարց տայր հայրուստիս Սահակն էլ գործ կարեւորեցնելոյ տասերի դասավորության և նկատեանն ուղղամայնության զարեկն ճանապարհ ցուց տայր, ինչպես նաև կարց բանաստեղծից կրան օգնականներ կարգելոյ նորապարտ եւ յեղանա մարդեակ, որքն կրանեկ Մաշտոցի սկս, ընդ վանկն նուարեն նկատարտարեւոյ: Կրանեց ստայնն անուն էր Հոհան՝ եկեղոց գարաբը, կրկնայնն՝ Հոհան՝ Պաղատական տնի, կրկնայնն՝ Նեյ Խորանոցից, յորբորդիկն՝ Մուշ՝ Տարսաւոց: Կրանե օգնություս կրանեկ Մաշտոց կարեւորալ կարեն փանկե կարգմանն-դասավորել ըստ նուարենի նկատեանն-զանդերան անապարտ դասավորութեա՞լ հանտի կարցնելոյ եւ տայր Սահակ կարեւորեցալ ինանալոյ կրանայնի փանկեի սիրնայնեպ» (Ստեփան Փարպեցի, զրուս Ա, գ. Ժ, ԳԷ-Ն, էջ 2214):

¹² Դանիկ մոտ սրահսակված սրահսանկնն ըստ նուարեն սարքերնի կարգմանության դասավորելու մասին հարցնում ունի նաև Մարտին Խորանոցին (էջեր 9, 11, 11Բ), ով, սակայն, դասավորան նեախն է համարում Նեյն Դանիկին:

բա միայն հասնում»⁶¹։ Հաջինակը ներառում է, որ Մաչատըն իր յոթ սյու-
կերտների հետ և Սամակ Պարթևի օգնությամբ ստեղծել է հուևարեն-հայերեն
բառարան։ Գեղեցիկ լինելով հանդերձ՝ ներառությունը համոզիչ չէ, քանի որ
այդ դեպքում բառարանը կնկառասուկվեր, մասնախակ, կապված Աստվածաշնչի
բարձրամտությամբ հետ։ Մինչդեռ յո՛ր Մովսես Խորենացին, յո՛ր Դավաթ Փարսե-
զին հոտակ կում են Դանիելի մոտ արահայտված կշանազներն ըստ հուևարե-
նի ներքախանություն դասակարգելու մասին։

Դանիել Աստու մոտ արահայտված և Մաչատընի ստեղծած գրանամա-
կարգերի մասին X–XI դդ. ազրած արամիլի Ստեփանոս Տարնոնցի Աստղին
ուկի նետևյալ հաղորդումը. «Եւ գտայ հանցեցեալ յերկրոյ այնի Արաշոցի
արքայն Դարսի»՝ գեղեցկությոյ ան Կամ-Շարհոյ արքայի Հարց յորում Մաչ-
ատըն կրաննի, որ էր ի գառտն Տարնոյ ի գեղըն Հարցեալ ի մեռ Կամ-
Շարհոյ և մեծի Հարապեոսին Ստեփանոս Դանիելյան կշանազոյ գրչոյտրինն
բառ հայտնա յարինը ընկերոյ սմակը, ստեղծը նմա ի Ստեփանոս։ Մեա որոյ
դարձեալ ևս ի վիցելագրամն նորին Կամ-Շարհոյ, որ է ան ստալին Կամ-
կրանն արքայի վերաբնն աստուածատոյ կշանազոյ գեղեմ յերանակեալ յարի-
նը, որոնք և գրչոյտրինը և գիրք աստուածաշնչեալ ողբեալ յարգաննին, որ-
պէս արամենն Կրդին և Դավաթ»⁶²։ Մեկ այլ տեղում Ստեփանոս Տարնոնցի
Աստղին ավելի է մանրամասնում իր տեղեկությունը՝ «Թեոթոս փոքր ողբի
Արկաղոտ, ան ԽԲ... ի տրոս ստուրս էր ստըք հարցապետն Հարց Սամակ, յորոյ
ստուրս դարչոյտրինն Հարց յարդիս ԽԹ գիր ի Դանիելը փիլիսոփայը Արաշոց կար-
գեալ, իսկ գեղեմն գրոցն պակասութիւն Մաչատը կրաննի Տարնոնցի յնկրտա-
ծոյը յԱստուածոյ աննա»⁶³։

Սամակ Անեցո (XII դ.) հարրդումը ևս վազում է եօզրոտ այն մտքի, որ
Դանիելի մոտ արահայտված գրանամակարգն ընդշնչելից Մաչատընի պրոբի-
նի կազմում. «ԽԲ... Մինգըն դարչոյտրինն Հարց Մաչոց, որ է Մաչոց կրա-
ննի և մեծն Իսահակ գԴանիելի կշանապխան յարիննի ընկերոյ հանդերձ։ Եւ յն
միոյ անի դարձեալ աստուածատոյ կշանազոյ՝ գեղեմ յերանակեալ, որոյ և
դարչոյտրինը և գիրք աստուածաշնչեալ ողբեալ յարգաննին»⁶⁴։

⁶¹ Մանուկյան, 1907, էջ 441–442։

⁶² «Եւ զիս արեան արամեալ, որ Դարսի Արաշոցի արքայի կրկնոյ տարւոյ և Հարց արքա Կամկարանի
և Նկարչոյտրն, նր կրաննի Մաչատը, որ Դարսի գաղտնի Հարցեմ գրոցի էր, Կամկարանն արքայի և
Մեալ մեռ հարցապետն Նարց, մի յանի ընկերակրաննի մեռ վրանն, որոն Մանակ էր ուղբեմն նմ
Մանուկյան կշանապխանի յարիննի յարչոյտրինը կրկնեալ։ Երկրորդն նմա արքայն Եւս Կամկարանն
մոտ, Դանիելյան կշանապխանի յարիննի յարչոյտրինը կրկնեալ։ Երկրորդն նմա արքայն Եւս Կամկարանն
վիցելոյ տարւոյ, որ Կամ-Կրանն արքայի ստեղծն տարին էր, վրանն աստուածատոյ կշանապխանի
վիցելոյ տարւոյ, որ Կամ-Կրանն արքայի ստեղծն տարին էր, վրանն աստուածատոյ կշանապխանի
արքայինը կրաննի յարչոյտրինը է, որոնք և դարչոյտրիննն և Կամկարանն արքայի ողբեալ
յարգաննն են, յերան ար արամենն նկ կարանն և Դավաթ» (Մանուկյանի Տարնոնցի Աստղին...
Կրկնոյ հանդերձ, գ. II, 1885, էջ 74, ՄԿ-ՓԵ, էջ 483–484)։

⁶³ «Միկրոն որի մեալոս Փարց յոր բառաուկներն ստի... արս ժանտակներում էր Հարց
հարցապետն ստըք Սամակ, որո ստըք կարգաբերից մի Հարց յանի դարչոյտրինը յոր բանինը մի
Դանիել Մարի փիլիսոփայն, իսկ յոր գրեմն պակասութիւնն ստալայ կրաննի Մարալ Տարնոնցի
Սամակ յնկրտայը» (Մանուկյանի Տարնոնցի Աստղին... Կրկնոյ հանդերձ, գ. II, 1885, էջ 139–140;
ՄԿ-ՓԵ, էջ 73)։

⁶⁴ Մանուկյան, 1885, էջ 46։

Վերսկու Գանձակեցին «Հայոց պատմության» Ա գլխում *Պակինի* հաշվարկի մտ գտնված գրքի մասին հաղորդում է. «*Եւ ժամագրանն գիտութայն Ատակապոկոյ թագաւորին: Եւ եւ սասց, թ' «ինչ էի եւ ի կոյնակս Ատուրց, սասց ինն ոմն հախկապս ստորի՝ Պակինչ անուն, թ' ստիմի եւ կշանապի հայերն յգոյսի, եւ անկոյս պարի ստ ժամո: Եւ ստարն գնախաւար գրմն, Հրախնայ անուն, ստ Պակինչն յնկոյն ի նեսն գնախապիս... Եւ իբրև տեղի՝ ուրսի կոնն, և սխան ի հոյ յգոյ գիտնի գանձացն գիս Ատուրաւարուկս, թայց հայերնայ տեղն, զի ոչ էր թասական գանձացն սիդորպան ուր անկ, և զբացկապս և զբասու, սխան դարձնայ ի հոյս մտանկ գրան պնդոյիս»⁶¹:*

Համանման տեղեկություն է արահայանկ նաև Վարդան Արևելցի (XII–XIII դդ.), որը համարում էր, որ մաշտոցյան պարբերկ ստեղծվել է *Պակինի* մտ գտնված վաղ հայկական գրքի ցուցմամբ. «... սուրբ Մկարայ յարին հայերնն դպրութիսն թանն և կրօն գիս ստ Պակինի ստարուց գտնայ ՚ի էին ժամանակաց, որ վանն ոչ պարտկոյն զընդարձակութիսն յարիս աննորացնայ կոն յատարնոյն՝ յոն և ստորի և պարտիկ գրով յատարնայ: Եվ Մկարայ ոչ կարէն կարօր փոխն գնատուածուոն մատնակս ՚ի հոյ թարբատ, ժանն որոյ աղօրից տունայ գրանն՝ գրքձակցութանս պրոյն Մանակայ, սայ նես Ատուրաւ յորնբասանն գիս պրոյն իբրով դրոյնակ ստարի կոյս՝ որպէս մեծին Մովսիսի՝ ի վատն Արևոյ, և անս՝ ՚ի վատն Բարուոյ, որպէս տակալին ցուցանի դրոյնն սատուածագի ՚ի զինն և նկարց գրկոյն»⁶²:

Որպես նիմնավորում հախանաշտոցյան հայ դպրութեան գոյութեան, Վարդան Արևելցի ավերացնում է մի ուշագրավ տեղեկություն. «*Եւ զի յայ է հայերնն գիս ՚ի հնոն – վկայեցաւ ՚ի ժամանակս Արևի սարաքի, զի գրաւ դրաւ ՚ի Կիլիկիս հայերնն գրով դրոյնակ գանն կտարաւս թագաւորացն հայկազանս»*...⁶³

⁶¹ Կրամբու Պակինի, 1961, էջ 25–26: «Այս մտարց թուրք կարանն մ նն Վատարաւ թագաւորին և եւ սասն է, թ' «նր եւ Ատուրի կրօնում էի, Պակինչ անուն մ ստորի կոնկոյս ինն սասց, թ' «ն սայ յայ ի կրօնակց անուն, եւ սպ ժամանակ տեղաշարժութե մատնոյ: Եվ Վարդին ստուկ մ ի կոնկոյսի ստարուն է Պակինի մտ կրամբ կշանապոյց ինկոյն... Եվ կոյ անուն, ու թանգան ու սրկնն հայերնի թագաւորնն ստար Ատուրաւարուկս, թայց կարօր կրօնոյն, յոն ի թակարանումն թայց գանկոյ, ժամիննն ու թանն անկոյնն պատուածուոն, սրկնն արևոյ մտանակն սայ ստորի» (Վարդան Պակինի, 1962, էջ 27):

⁶² «... սուրբ Մկարայ կարին է կարց պարտկոյն՝ ստորի Պակինի մտ գտնվել ինն ժամանակնից մաշտոց թանկութե տաւ, որոնց մի յայ յնարանակարակ ցարձարութե պատուածակ անակակին մո կարինիցի կրօն, և կրօն թագաւորն Արևի կոյսն, ստարուն և պարտկոյն պրոյն Եվ ոչ և Մկարայ կրօն էր դրանով Ատուրաւարուկ փոխարն կարինն: Կոն համար եւ կոն կոնկոյ ստարի՝ սուրբ Մանակի ստարուն, և Ատուրի կրօնակց կոն ինկոյնոյն՝ կոնն տարով տակար տանն, որոն իր սով դրոյն է և կոն սասց պնտի, ինկոյն մեծն Մովսիսի Արև իտան գրա, ինչ որոն Բարու իտան գրա, որոն տակոյն կրում նն սատուածուոն ժով դրոյն ու տակոյն պատկերնոյն» (Վարդան Արևելցի, գլ. 2-6, 1861, էջ 70):

⁶³ «Եվ ոչ մի կարիննն անկն նն կարինն ցոն, հատուածից Արև սարայ ժամանակնում, որպննն Կիլիկիսում գտնից գրաւ, որն դրոյնում նն Հայկական կտարայ թագաւորնի տուննը՝ հայերն գրկոյն (Վարդան Արևելցի, գլ. 2-6, 1861, էջ 70): Ուրուպ գրկոյնում սայ մաշտոց կարանն ստարուց թանկնն և պրոյն կտարայ միջնորանս թուրքն մաշտոց ան՝ Անտուր, 1984, էջ 441–440: Կիլիկիսում գտնված կարանց գրանն մաշտոց անկոյն թան միջնորանս թուրքն ան՝ Մովսիսոյ, 1996 թ), էջ 68–71, ինկոյն եւս սայ ստուածուոն «Հայկական մեծնակցն գրձարանս թուրք Հայտանում թրթարանս թուրք ստարուն կոն կարինց կոնս թանում»:

Կարապետ Մասինեցի (XII-XIII) ևս Դանիելի մոտ եղած գրերի թիվը համարում է 22, իսկ Մեսրոպ Մաշտոցի տեսչերով ստացածը՝ 14. «Մոյս անհարապ տակա ընդ իւր՝ յարգանակով գիտաբոց պարտեալ էրանն իրննն տառն»⁶⁰ և գերիտ տառն, որք ոչ յառանխ[ան]խցին յայնց մերոյ... զՏէրն կոչւածակայ՝ մարգարէական պատգ՝ որ գեր ճատանազնն ի սպար որոք յարքրտառան տառն»⁶¹:

Եշխմանրից յայն կան մի շարք այլ, ստույգ չքվազեմոր մատենագրական հաղորդումներ ևս: Դրանեցիք է Դաճար Մենաղոթին վերագրված մի հանկույտ, որում փոխաբերական կերպով ներկայացված է հայոց գրերի թիվը Մաշտոցից ստաց՝ 24, և Մաշտոցի գրատիպ ենտո՝ 36. «Ճոյր Ամենակայն տեղոյնն զիս և յարմեակն ՚ի յարմանց ՚ի յարմունս ընծայեաց զիս: Ծայի հառակն ինչ կրնիցս կրկրտառան, որքն եմ կրկես կրկրտառանն»⁶²:

«Յաղագս արքոց փարիսապետաց ևսոց Մովսէսի և Դաբի» անվավերական գրվածքում Դանիել եղևովյաբոսի մոտ սքանարկված գրանշանների թիվը նշվում է 29⁶³: Նույն թիվն է նշվում «Ոսկեփորիկ» ժողովածուների ձեռագիր երկու մատյաններում⁶⁴:

«Կարգանակից» կրկնող մատյանում, որը կազմել է Կարան Արևելյն Կլիկյան Հարստանի արքա Հոթում Ա-ի պատվերով, սաբալական սպարեմի հիմքով ստեղծված էին հայկական սպարեմի նիշերի թիվը համարվում է 17, որին հետագայում Մաշտոցը հավելեց 19 տառ՝ ստանալով 36 տառերից նոր սպարեմը.

«... Անդրք ընդ մեզ յարարադարն էին, և ևարան է յառն և կրկն զիս է, ի նոյանն յանարան ստանն մեր զիս: Եւ յնոց էր ևայննն կրանակայր ի կին ժանանակր՝ տակաւ. և զի յնարկին յանոց ևայնոց, յայնն ևւ մտապայ: Եւ կրք դարմեալ ի յանից կրկն, զտաւ սա Դանիել ստանն սարքի ևայնարարս մի. և Ստեան և Մարտոս ստարեցինն զկնն յանն կրկն սարգի, և կրկն: Եւ զի չկրկն յնոյ գիտարարարին յնարիս, զնոց դարմեալ Մարտոս սա կրկն ևայնարարս Դանիել, և տակա ինչ ուրախ կրկն, և յնարուցին ինչ տակն յակի զի գտապինն ի ևարանն էր ստանց կրկն ևւ տառն զիս, զի կրկն զիսն յայնոց էր և չէր յարգանակնոց. կրք յանոցին յո յարգանակնն յոս մեր յնարիս, յարք ի յանն սն կրկն զիսն: Անոս յարքս սպարիկնայ՝ տանաներ մարգարէական ուրք՝ յայնն մեկնն ուրք, որ գեր ի վերայ միմի և անննոցն ևայնարմանն և ուրպարարինն սպարարեալով ի սիրանն և փարփարակն ստեղծաներ ինն ևւ տառն զիս»⁶⁵:

⁶⁰ Մկր Խառնի մատյանում «տառն է, փնդեր պնոց է քնի տառան», ինչպես ներառվում է Հ. Անանյանը (Անանյան, 1994, էջ 477):

⁶¹ Կարապետ Մասինեցի... 1897, էջ 47, 43-44:

⁶² Չառն, 1986, էջ 214: Հանդերսի մեկ այլ տարբերակում թվերի փոփոխության հետևանք ներկայացվում է Չառնի «իս յոս անոց յնոց յայնոց էր կրկն յո շո» (24) ստեղծ անոցն և արարադարս և եմ զ զի (→) Կրկնայն 39 թիվը զտաւ է ստեղծ. ոչ այս հանդերսն իրականում ստեղծվել կամ գրն յարարեցել է «Կրկնայն 39 թիվը կրկն է ստեղծ. ոչ այս հանդերսն մարտոսյան սպարեմի նիշերի թիվը կառավ 39 ի»: Հարան XI դարից հետո, կրք ռև, ո, ք-ի համբերակ մարտոսյան սպարեմի նիշերի թիվը կառավ 39 ի: Հարան Մախաճարարան 34 ստեղծի զտարտար փարսերկրում է ետն տեղանք մի փարսերկրն՝ ևայնոց ստարտարակն տեղանք՝ «մանն» զիս զտաւ Մարտոսյ ուր ի յարարարարից յնարք: «Մատնարան. մի (+12) զիս էր, ստեղ յո (+36) տեղանք (Անանյան, 1994, էջ 442):

⁶³ Անանյան, 1994, էջ 442:

⁶⁴ Նույն տեղանք:

⁶⁵ Չառն թիվեանց, 1892, էջ 267-269; Անանյան, 1994, էջ 440-447, որտեղ նշվում են նաև այս հասցվածքի երբ կրտարարարարարաները:

Մեկ այլ աղբյուրում՝ «Յայտնաւորքում», նույնպէս նշվում է, որ Դանինի մտտ պահպանված գրերն անբաժարար էին, միայն թե այս դեպքում այդ գրահամարարգի էինքը համարվում է ոչ թե աստղական, այլ հունական աղբյուրնեք⁷⁶:

«Գանձադան» կոչվող ժողովածուի մէջ Դանինի Աստղու մտտ պահպանված գրահանաների թիվը 29-ն է.

«Աստ հոգին շարժեալ,
Առ նոսա ազդեալ,
Հայ գիր սարինեալ,
Վտամշապուհ գործակցեալ,
Դանինի շնորհեալ,
Քուսն և ինն գրտեալ,
Խախնեալ սրտաբեալ,
Ամս երկուս յհերքեալ,
Բազում աշխատեալ,
Եւ ոչինչ օգտեալ...
Այ ձեռն երևեալ
Իրք ի ձեռն գրեալ
Եւք զիր յորինեալ...»

.....
Քուսն և ինն էք զտտած
Այլ անազուտ էր ընթերցողաց,
Չի և ոչ կրագէր հեղ ըտոյց անուանց,
Այլ անմտզն մարմնոյ կրմանած...
Այն Աստուծոյ աննդին փաստաց
Ըզեպն զիրն ի շարին գրեալ...»⁷⁷:

Նույնպիսի բացատրություն կա հունարենից թարգմանված «Եպսեբոսաց գրքում», որը ցուցված է հայտնի մասին կարևոր տեղեկություններով: Ըստ այդմ, Մաշտոցն իր այբուբենը ստեղծել է՝ հիմք վերցնելով «Դանինյան» 29 գրահանաները, դրանք լրացնելով իր ստեղծած 7 նայնավորներով. «Ի՛ ստրա աւարսն էք սուրբն Մանեակ հայրապետն, յորոյ անուքս գտաւ քսան և ինն զիր հաջերն թելոյի ի Դանինիէ՛ Փիգիստֆայլ աստղոյ, զոր ևս բերել Վտամշապուհ թազարոն. իսկ զևրն գրոցն սրվաւտութիւն Մխարայ կրաննեի տարաւնեցի ի Հայկերաց զնոյ՛է յազատ տանէ՛, անուքեալ պատուք և աղօթիք հանդերձ աշակերտուք հազցեր յԱստուծոյ...»⁷⁸:

⁷⁶ Շարքեանեան, 1897, էջ 45:

⁷⁷ Շարքեանեան, 1892, էջ 263-265; Անադան, 1984, էջ 442-443; Շարքեանեան, 1897, էջ 45-46:

⁷⁸ Շարքեանեան, 1897, էջ 42; Շարքեանեան, 1892, էջ 263-267; Անադան, 1984, էջ 442-443:

Ավերացեաներ, որ Մաշտոցի՝ միայն յոր ձայնագրմանը տանդամ փնկա տարողեացումն այնքան էր տարածում գտնի, որ այն հասելով է Մովսես Խոբեանցու երկի ուշ շրջանի որոշ պատագրաբաններում՝ տնայրի պատմության դրվագում²⁰:

Նախադրեառոնեանական Հայաստանում եղած սեփական գրի և դպրության մասին են վերաբերում նաև օտար եղիմեանկները:

Հուլիս պատմագիր Փլաշիուս Փիլոսոֆատոսը (170–247 թթ.) «Ապոլոն Տիանացու վարքը» երկում հաղորդում է հետևյալ տեղեկությունը. «Ինչ որ մեր Տափուսի մասին առում են, և որ երկար ժամանակ ոչ որ չէր հաստատւ, թե այն Հայաստանի սահմաններէջ էլ անցնում է, հաստատւ են այն հոփագները, որ, ինչպես գիտեն, բռնվում են Գամպոսիացում, որովհետև այս կենդանիները սիրում են սեռել յարմուտք, ուստի որքան են գալիս Հայաստանի և զինում այն կողմերը, որտեղից բանին յերում է այդ սեռել հոսքը: Գտնում են նախնա, որ մի անգամ Գամպոսիացում բռնվել է մի հոփագ, որի ունեւ մանկանի միա հայերեն առտերով գրված էր հետևյալը. «Աղչանք յագարից՝ Լյուսիս առածուն», ստիկն՝ Լյուսիս առածուն Լակն Աղչանք յագարիցից: Այս Աղչանքն այն ժամանակ հայոց յագարիքն էր և իր բնում հոփագը այդ կենդանու մեծուրջան պատմաբով կնի-բանի էր Դիոնիսիանի: Դիոնիսիոսը հնչիսիական Լյուսիոսի պատմաբով հնչիսիանցից և արեւելան ժողովուրդներին հոփագում էր Լյուսիս» (գիրք Թ, 2)²¹: հոսանք պատմող 34–35 բովականներին յագարածում հայոց յագարիք Աղչանք Ա–ի մասին է²²:

Հրազդադիսուս Հռոմեացու (Թուսարիացու) «Ժամանակագրության» մեջ, որը գրվել է 234–235 թթ., սեփական դպրության ունեցող ժողովուրդների մասին կըվում է հետևյալը. «... կրանք, որոնք ունեն դպրություն, հետևյալներն են. իրեպոսիները²³, յարիմուցիները, որով և հոմեպոսիներն են զարում, աբանեպիները, հոյնեցու, մարիքը և հայերը»²⁴:

²⁰ Մովսես Խոբեանցի, 1913 (1991), էջ 327:

²¹ Ռ.Կ. Քիլմետս, 1912, էջ 120–121; Փառսոս Փառսրոս, 1983, էջ 29, նոտա: Նաթաթեանյան, 1992, էջ 252, ՎՊՊԸ, 1987, էջ 619–620, ՎՊՊԸ, 2007, էջ 508–509 (բայց՝ Ի. Նաթաթեանցի):

²² Ապոլոն Տիանացին (1–98 թթ.) մեփ է Կեսարիայիցի միան յագարում, կարգայագարական օտարի վերջապես էր, բարձր, կարեն էր յորն երազարեն և կըլատեփում է յագարի վարդի մեփապես էր, բարձր, կարեն էր յորն երազարեն և կըլատեփում է յագարի վարդի մեփապես էր, 1766 Հայրում կարուան գտնեպոսի Աղչանք Ա–ի էր (նոտա: Արամատյան, 1992, էջ 99–101):

²³ Բնագրում շատ որչափի է «իբրեպիներ» (միայն սեփա Կիլիկիա, 1928, էջ 28): Իրոչ կարուան կարուաններում, սեփան, յագարիներն է «իբրեպիներ, ինչ ինտուցիոն առում էլ միտ շարժարարիներում, սեփան, յագարիներն է «իբրեպիներ, ինչ ինտուցիոն առում էլ միտ շարժարարիսուս Հռոմեացու տնամանակագրության» գրան ժողով կնիսիան է կողմ ժամանակից Ոնուս-Փարպիսուս Հռոմեացու տնամանակագրության» գրան ժողով կնիսիան է կողմ ժամանակից Ոնուս-Փարպիսուս և կտան միջն աղչանքի բանամանք: Այս գրվածում կնիսիանում են կողմ ժողով որչափ կնիսիան մի ունեցող ժողովարարներ, որով մի, ինչ յորն, կարուանները չեն կտող կնիսիան Ի չեղ, այս տեղեկագրանք յագարի կնիսիան է կարուանի միտուցարան աղչանքներում վարարու Ի չեղ, այս տեղեկագրանք յագարի կնիսիան է կարուանի միտուցարան աղչանքներում տնամանակագրության յագարիներում կարուաններում: Ա. Արամատյանի աղչանքներում տնամանակագրության յագարիներն է «իբրեպիներ» (սեփա Ոնուսյան, 2003, էջ 41–46՝ կնիսի աղչանքների վերջում):

²⁴ Արամատյան, 1929, էջ 28, ՎՊՊԸ, 1981, էջ 621; ՎՊՊԸ, 2007, էջ 510 (բայց՝ Ա. Գ. Արամատյանի, որն «իբրեպիներ» գնիսիան յագարիներն է «իբրեպիներ»):

Մի շատ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում է Գևորգ Ասորին (որը հիշատակվում է որպես «ճախակույտս արարաց») Յեշուա Նզանկացի հարգմանն ի պատասխան 714 թ. գրած ասորերեն թղթում: Թղթի հիվեկերոզ գլխից պատմում է Գրիգոր Լուսավորչի մասին, որը գրեցի Գևորգ Ասորին վկայաբերում է Լուսավորչի մեզ անհայտ մի կենսագրություն: Քննարկվող կտրի տեսանկյունից այստեղ առկա է շատ ուշագրավ մի հաղորդում, որը րերում ենք Միհրապյան հայր Հակոբ Տաշյանի թարգմանությամբ. «... ինչպես որ յարտի է իր կենսագրութեան խաղերէն, տղարտեան ժամանակ Հայոց պշխարի նկատ կամ Դիոնիսիականի քրիստոնէից զմ յարուցած հարածանաց կամ ուրիշ մեզի անծանօր պատճառաւ: Ըս կրք Հայոց երկրին մը սնաւ ևս ուսաւ **սեռնից զիսն ու յգուտն** իր սեռնից տաղածուկսաւ ևս հոլանկիսաւ, պնակս որ Տրդատ թագաւորին մկրտարեմնէն և ծառանկէն նկատ, որ այն ստեն կը թագաւորէր Հայոց պշխարի ցնաց»⁸⁹ (ընդգծումը մերն է – Ա. Մ.): Փաստորեն, տեղեկությունը վկայում է Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից առաջ, Գրիգորի՝ մատուկ հասակում Հայաստանում սեփական, հայախզու գրի գրություն մասին⁹⁰:

Հատուկ ուշադրության է արժանի Մեծ Հայքի արքայ Տրդատ Գ-ի և Սուրբ Սարգսի մասին պատմող երթվազական բնագիրը: Բանասիրտական տարրերով հարուստ այդ բնագրում պատմվում է, որ Տրդատ Գ-ի օրոք հայոց լեզվի համար ստեղծվել է 22 տառանոց այբուբեն, որի հնդեականները երկու տարբ հայ հոգևորականներ ին՝ Թադեոս և Մարտիրոս⁹¹: Կարելի է ենթադրել, որ առաջին սրբի անունը կապվում է Թադեոս առաջյալի հետ, կամ՝ երկու սրբերին նույնաբերել են Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի հետ: Սակայն նման ենթադրությունները քիչ հավանական են: Քանզի է, որ երթվազական նկերիցին գործեն կազմի մեջ է կելի հայոց նկերչու հետ, և Մեսրոպ Մաշտոցը պետք է բացածանօր զինք երթվազական հոգևորականությամբ:

Մյուս կողմից, պատմաբանական է, որ Տրդատ Գ-ի ժամանակ փորձ արվիր ստեղծել այբուբեն հայերենի համար. յ՛ք՝ որ հայ ժողովրդին հունարենով և ասորերենով քարոզչության անարդյունավետությունը հասկանալու համար ոչ թե մեկ դար, այլ մեկ ամիսն էլ բավական էր: Այս դեպքում, ինքզին, պետք է պատասխանել հարցին, թե ինչո՞ւ հայկական աղբյուրներում ոչինչ չի ստվում այս այբուբենի ստեղծման մասին: Կարելի է ենթադրել, որ այբուբենը ստեղծողները պատկանել են մի ուղղության, որն արգելվել է պալատական նկերչ-

⁸⁹ Պաղես, 1891, էջ 4, 46-48, 2007, էջ 511-512: Կարի հասկանի՝ Հ. Միգրեյանի թարգմանությամբ. «... ևս ժամով հասանից ինչ (հայերի կրկնը՝ Դիոնիսիական) քրիստոնեականի զմ հարուցած հարածանկէնց խաղանկեր և կամ մի այ պատճառաւ, որը մեք յգտեմք: Կրք ևս Հայոց երկրում մեծարով ու ստեղծելից կրակից զիսն ու յգուտն, նկատ հայրայն արարտելիս, մեկն որ գրածով հայերի կրկնով կրկնոց Տրդատն թագաւոր պատարկեմնից կամ ծառանկէնց մեք» (Միգրեյան, 1978, էջ 190-191):

⁹⁰ Հայերենում է, բայց այս տեղեկությունն անուշադրության է մատուկ երթվազայնական գրի և դարձյալական հայրի քննարկումներում, թեպետ այն վկայությունն է մի շարք հասկանալի պատմաբանական տե՛ս, պնակ, Մարտի, 2008, էջ 179; Միգրեյան, 1978, էջ 190-191: այն):

⁹¹ Պատմագրական, 1895, էջ 37 (ընդգծում է միայն համառոտ քրիստոնեությունը): Պատմագրական Տրդատ, 1907, էջ 73-76: Կատարություն Հայոց արքայ Տրդատի (Միգրեյան) մասին, 2011, էջ 38-40:

ցու կողմից, իսկ կրանց հետ կապված ամեն բան մոտազորայան է դառա-
պարտվել Այրյախիսն էր, օրինակ, ազբունդիկների շքխտոննա-գնտադիակյան
ուղղաբայունը Հայաստանում, որի աստիճանը Եվտակտուր (IV դարակես)
հայտնի է օտար աղբյուրներում⁶⁷, սակայն կրա մասին ոչինչ չեն հաղորդում
ճիշտ պատմիկները:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՎԱՆ ՏԵՂԵՎՈՒԹՅՈՒՆԵՐ ԼՍԻՄԱՐՏՏՈՅՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՎ ԳՈՐԾՈՒՄԸ ԱՅԼ ԼԵՂՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս շարքում հնագույնը Մովսես Խորենացու հաղորդումն է Շամբրամին
վերադարձող Վանի թագավորության սևազգիք արձանագրությունների վերա-
բերյալ, որոնց մասին խոսվում է Վանի շինարարության նկարագրության ցե-
թագրում. «Իսկ զամենայն կտեստ թաղին իբրև զլուս զնով հաղորդայ թագում զկրա
ի կեսս գրեաց. որոյ հայեցեստանն միայն զամենայն ոչ ի զարմանս ամ: Եւ ոչ միայն
որս, սպ ի ի թագում տեղես թաղազոյնն Հարց տրմանս հաստատուաց, նամն զտոյ
ձխաստակ ինչ իւր կտեստ: զնչ. ի ի թագում տեղես տանանս նամն զտոյ հաս-
տատուց»⁶⁸:

Անուղղակի վերաբերյալն կարելի է համարել Քսենոփոնի հաղորդումը, որի
համաձայն՝ հուևակյան վարձկան գյուղերականները հայերի հետ շփվում էին
պարսիկ թարգմանի միջոցով: Ընդ որում, պարսիկ թարգմանի հետ պարսկե-
րենով ազատ շփվում էին և՛ հայ գուղապետը, և՛ աղյուրից բար տանող պա-
տանական հայ կանաք ու աղբիկները⁶⁹: «Դրա հիմանը որոշ ուսումնասիրուհներ
կերտարում են, թե պարսկերենը ապագամված գործածական լեզու է եղել Հա-
յաստանում, կարող էր գործածվել նաև իբրև դպրության լեզու»⁷⁰:

Դիոդորոս Միլիթիացու «Պատմական գաղափարան» երկում (գիրք 19; 23, 3)
պահպանվել է տեղեկություն երբևիցե արքայի կամակի մասին, որն ընդուն-
ված է համարել Հայաստանում դեռևս Արեմնիանների օրոք արամեերենի
գործածության արագույն. «... Լամակը, որ զբնած էր ասորական զերտոյ,
որարարեմ էր Օրոնտոսի կողմից, որը տիրում էր Արեմնիացի ասորապարսյանը և
Պենդանտի թաղերնան էր»⁷¹: Սակայն Դիոդորոս Միլիթիացին նույն երկում
(գիրք II, 13, 2) այդպիսի գրկրով զրկված է համարում Բագատտանայի (Քննիս-
թունի) արձանագրությունը⁷², որն, ինչպես հայտնի է, սևազգիք է: Հայտնի է, որ

⁶⁷ The Osnic Scriptures, 1995, էջ 181-198:

⁶⁸ «Իսկ թագապետն ուր կտեստ կարեմով, միայն զտոյ կարում են մարտնոյ, զան շատ զնր զնչ
ամից, որոնց տուրց միայն թաղեն զարմանում է: Եւ ոչ միայն ստեղծ, սպն Հարց սպնեման շատ
տեղեկում արմաննը կարեմնոցն և նույն տեղեկ իր մասն ինչ-որ կրտակ նամանը զնչ, և շատ
տեղեկում նույն զտոյ տանաննը է հաստատուն» (Մովսես Խորենացի, գիրք II, գ. 42; ՄԿ-Ք, էջ 1800):

⁶⁹ Քսենոփոն, Մատթաթի, գիրք IV, գ. V 9 և 34 (Քսենոփոն, 1979, էջ 95-96, 98; Խճու. Մանուկյան, 1977,
էջ 377, 380; ՀԳՊՁ, 2007, էջ 249-250):

⁷⁰ Օրինակ՝ նույն կողմից են հայտնում է: «Ինչպեսզ և է. Խոսկրեանը, որոնք զանում են, թե Բագրածակի
թարգմանան «Մեկնական պատմության» լեզուն կարող էր լինի պարսկերենը (տե՛ս նախընթաց):

⁷¹ Դիոդորոս Միլիթիացի, 1985, էջ 130; ՀԳՊ, 1971, էջ 908 (տանի ինքնուր Պ. Ա. Սիրազանի) Արաբանյան,
1982, էջ 78 և այլն:

⁷² Դիոդորոս Միլիթիացի, 1985, էջ 28:

սեպագիրը գործածվել է իկաթե Արեմնեյանների օրոք, պեղես էլ Ռետագայում, ուստի և այս տեղեկությունն ավելի մեծ համահավասարեցածը կարելի է համարել Ք.ա. V-IV դարերում Հայաստանում 75 թև սրամեակյան սպրյունի, այլ սեպագրի գործածության վաղուցյուն: Տեղեկությունն, ինչ խոսք, կարող է վերջել ստորադասկան Հայաստանում պետական դիվանի գրչության մասին⁶⁵:

Հայաշիրտության մեջ սրամեակյան գրի գործածության հետ է կապվել Մովսես Խորենացու տեղեկությունն արտաշեսյան սահմանադրարների մասին, որոնց վրա, սակայն, Պատմահաջրը գրեթե չի հիշատակում⁶⁶...

Մենք ունենք մի շարք մատենագրական տեղեկություններ այն մասին, որ հատկապես Արտաշեսյան թագավորների օրոք Հայաստանում լայն տարածում էր ստացել հունական գիրն ու գրականությունը: Դրանցից առավել ուշագրավ է Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանում հույն փիլիսոփա և պատմագիր Մեսրոպոսը Ալեկիսացու կողմից հայոց արքունիքում գրված Տիգրան Մեծի պատմությունը⁶⁷, որը մեզ չի հասել:

Տիգրան Մեծի արքունիքում է տեղեկագրորդի նաև Ամֆիպլասես Աթենացին, որը հեղինակել է «Մեծ մարդկանց մասին» վերնագրով մի աշխատություն և դիպախոսարար, սա ևս մեզ չի հասել⁶⁸:

Պլուտարքոսի հաղորդման համամասն⁶⁹, հայոց Արտաշատը աջան հունարեն լեզվով գրել է որբերություններ, նաև որ պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը հայտնի են եղել նաև հունացիներին Ք.հ. II դարի սկզբին: Հայտնի է նաև, որ մեծ թաղարևներ են գործել Արտաշատում և Տիգրանապոլիսում, որոնցում ներկայացվել են նաև հույն յուրեղագիրների երկերը, օրինակ՝ Եվրիպիդեսի «Մարսուսիկները» Ք.ա. 53 թվականին, որի ժամանակ բերում են Կրասոսի գլուխը⁷⁰:

Վնարտաշեսյան շրջանում Հայոց Սոհեմո-Տիգրան թագավորի ժամանակ (II դար) Հայաստան է հրավիրվել համնացի նշանավոր հոկոսը, գրող և մատենագիր Յամբլիքոս Բարեբացին, որը, դասելով Փոսիոսի հաղորդումից, մեր կրկնում է գրել իր 35 հատորանոց «Բարեբուսական» պատմական վեպը⁷¹:

Կախումաշտոցյան Հայաստանում հունարենի, ասորերենի և պարսկերենի գործածության մասին թագավորի տեղեկություններ են հաղորդում վաղ շրջանի հայ մատենագիրները: Կշենք դրանք՝ ըստ ժամանակագրական ներքախուսության:

Ագարանգեղոսի հաղորդման համամասն, Տրքատ Գ-ն ստացել էր յուրը կրթության հունարենով, այդ թվում՝ փիլիսոփայական. «Չի յունական պեղագր-

⁶⁵ Հճճն. Կրքատ, 1972, էջ 106-109:

⁶⁶ Յ՛՛ս սո՛ պիստոսոկի «Հարատանի պամնատար սրմանացու յունները» ներքախուս:

⁶⁷ Մարքոսը, 1909 (ա), էջ 108-110 (և նոյնի գրամեթոսը):

⁶⁸ Կրքատ, 1953, էջ 12 (և նոյնից):

⁶⁹ Հճ՛՛՛՛՛՛, 1981, էջ 271 (յուրը)՝ «Վ. Հայմանգրանի»: Մարքոսը, 1909 (ա), էջ 110-112:

⁷⁰ Վելիկոսկան յուրեղագրի Հարատանի յուրեղագրի կրկնի մասին ներքախուսնոն տե՛ս Կոս, 2000, էջ 79-174:

⁷¹ Մեմոնցյան, 1978, էջ 42-43 (և նոյնի գրամեթոսը):

հավան դարձրելանք, կրկնապես խնամադրելանք յառաջագոյն էր տեղեակ, ստակ վերջնագրական մտոց հանձնագրահատելանքն հմտու էր, զի ուսմա էր գտնու¹⁰⁰։ Եւ այն պատմիչի համամայն, բրիտոնեմտրցան պետական կրտ հոյակունից ենտու Տրչաստ Գ-ն բազի է հուհարեն և աւարերին կրքուրցան դարձցնր. «Էս ի տերնոց տեղեաց աւեմանացն Հայոց՝ տոցր կրտան յազաւարն Տրչաստ՝ իւրոց կր-խանուրեանն յաշխարհացն և ի գրատոց յազաւարին մատուց մանկուոց սոմկ յա-թուստ դարձրելանք, և ի կարգէ ի վերոց հուստարիմ վարչարարես, ստակ գազա պրծագործ քանացն և մանկուսն նոցա ի երն մտոյնք, գրտնայն յարժանուոց տե-ղիս քսուս քսուս տանկաց կարգիք։ Էս գրտուս յաժաննաք, գրտնս յևարի դարձրելն կարգնայ, և գրտնս ի Հայրեն¹⁰¹։

Փափտուս Բուզանդ Նկսես կարողիկոսի եւփասմեմտրցամբ կատար-ված բարենորոգումնեցի շարքում իշխատմբւմ է «Հայաստանի յոլոք գաժա-ններում հուհարեն և աւարերին յեզանկուոց դարձցննք» իմնեց¹⁰²։

Մովսես Խորենացու մտ պատգամեմք են երա գլխաւոր սկզբնադրութեն-րից մեկի՝ Մար Աբաս Կատինայի մատցանի մի շարք հատվածներ, որոնք ևս գրվի են եւփասմադրոցան շրջանի Հայաստանում¹⁰³։ Մար Աբաս Կատինայի գործունեւտրցան մասին Պատմանապը հաղորդում է. «Եւս (Հայաբլան) սո-քան) գտաոյ մի ուշիմ ստորի՝ Մար Աբաս Կատինա սանւոյ, քաղցինական և ետև-կան գրուրցան մեք վարծ, և կրան ուղարկեց իր եղբոր՝ Աշլան Մեծի մտ սոքանա-վոցն ընծանկուոյ, (խնդրելուոյ) բանայ կրա ստոք սարքունական դիմելք։ Եւս (Մար Աբասը) սոքի սանկրացնելուոյ յոլոք մատցաննեցր՝ գտնուս է մի մատցան՝ հուհարեն գրված, որ ունեք, ստոս է, պրայիսի վերնագիր. ՄԱՍԵՆԻՒ ՄԿԻՉՔԸ. «Այս Մատցանն Արեղանայի կրտանելուոյ քաղցինեմն յարմից յարգունակւած է հուհարե-նի և պարունակուս է յան հնեցի ու ետինիների պատմութրուսնեցր»։

Մար Աբաս Կատինան այս մատցանից հանկուոյ մկայն մեր ազգի ետգուսի պատմութրուցանց հոյն և աւորի գեղերոյ բնուս է Մեղին՝ Հայաբլան յազաւարին։ Էոյ բարենկուս ու քաղ ստիղնուսեր սոքի Հայաբլանը, ետևտրն ու հաննարեոց, ըն-գրանկուոյ սն՝ հուհարելուոյ աւարերին իր գտննեցի մեք՝ կրտանցուս է մեծ գրաչա-րութրոք պանկ սարքունեցրուս և մի մաղ կրտնից պրմանի վրա դրուսնր¹⁰⁴։

¹⁰⁰ Արարատեղեւոս, ՃԻ՝, 863, ՄԿ-Թ, էջ 1717-1718։

¹⁰¹ «Սոլոք երկը տարիս կրտնիկն կրտան տնի՝ իր կրտանուրան ետնեցնեցի, քաղցինեցի ուսման հուհար մատուց մանկունից յարձուրցան յեղն և կրտն վրա նեւտու ստարգնէն կարգի։ Մտագրուսան ետնեցն սոքաքոս մանկունիցն կրտնեցն նոքուն, ետնեցն սանկուոյ գրա-քսուս յոլոք և քաղցն պրծագործ յեղն և կրտն մանկունիցն պրտուս նոքուն, ետնեցն սանկուոյ գրա-քսուս յոլոք և սոքաքոս յոլոք կրտնեցի։ Կրտն երկը մտն յաժաննեց, ուսնեց տնիկն ստորի պրտուրան և տնեց նեղնեցան (Արարատեղեւոս, ՃԻ, 880, ՄԿ-Թ, էջ 1794)։

¹⁰² «Ստարքի և ի տեղիս տեղիս դարձուց յոլոքն և աւարերին յաժանեց գրտուս Հայոց, Փափտուս Բուզանդ, պրտուրուս Գ, 49 Գ, ՄԿ-ԱԷ, էջ 317։

¹⁰³ Մովսես Խորենացիի Ա գրքի Ը գլխի վերջն էր այն ժ գրուց յարարելն պետուց սկզբնադրուց է ունեցէ Մար Աբաս Կատինայի մատցանը։

¹⁰⁴ «Էս գտնու գրմ ստորի Մար Աբաս Կատինայ, այս ուշիմ և վարծ քաղցնայ և յոն գրու, գր յի՛ ուս եղբայն իւր Աշլան Մեծ պրտնի ընծայից, բանու նեւս գրտան սարքուն... Էւ յտեղեւոք կրտա գրանկուց մատցանն՝ գտնել մատցան մի նեղնեցն գրու, յոլոք վրայ էր, սոս, Փափտուց պրտուցի. ՄԿԻՉՔԸ, ՄԱՍԵՆԻՒՄ. «Այս մատցան կրտան Արեղանայի ի մաղցնայ յարքուոց վերեւէ իւրն, որ տն գրուս նեղն և վերեւեմն յան»...

բյան տակ զտեղով Արևելյան Հայաստանում արարելներն կիրառվում էր որպես սղաշտոնական գրագրության լեզու:

Ղազար Փարսեղեն տեղեկացնում է, որ Հայաստանում Մաշտոցի գյուտին նախընտրված տարիներին արքունի գրագրությունն իրականացվում էր հուևարին և ասորերին, իսկ եկեղեցական արարողություններն ու Աստվածաշնչի ընթերցումները՝ ասորերին լեզուներով: «Մանուկ հասակում սովորելով հուևարեն զպատշաճուք, Մաշտոցը Հայոց արքա Խորյակի արքունիկայում գինեգրական ծառայության էր և կարգված արքունի մատենագիր զպիղծների խմբի մեջ, յսակի որ արքունի զպիղծներն սբն ժամանակ Հայոց թագավորների վնիտների ու կրոնարտականքի գրքոց կատարում էին ասորերենն ու հուևարենն գրելով: Եկեղեցական արարողությունները և Մուրթ Գրքի ընթերցումները Հայաստանի վանքերում ու եկեղեցիներում կատարվում էին ասորերեն, որից ոչինչ չէին հասկանում կամ սգոտում սրացուի մեծ կրկնի բնակցիները, և ասորերեն լեզուն յխանականացն էկեղեցական սղաշտոնյանների սղխատանքն ու ժողովոցի յանքերն արարություն էին դառնում: Եվ կրանեի սղջ Մաշտոցն սղջ մասին կրկնա ժամանակ յարգեում էր ու յախտ իր ներսում, յ՛ որ կապին հարերն յաղթի կրանագրերս»¹²⁸:

Վեցերորդ դարի մատենագիրների համաձայն՝ հուևարենի կատալոգը իմացությանը փայլում էր կարողություն Մահակ Պարթևը, որն էլ գլխավորեց Աստվածաշնչի՝ հուևարենից հայերեն թարգմանության գրքով: Ղազար Փարսեղեն բնորոշվումը՝ նա հուևարենի իմացությանը, փոփոխության կատեգորիաներով և հետադարձական ունակություններով՝ գրքով էր հուևար շատ գիտնականներին¹²⁹:

Համարելով Ազգայնագետի, Մովսես Խրեմացու և Ղազար Փարսեղեն վերոնկարգ տեղեկությունները՝ կարելի է նպասականել, որ քրիստոնեության պետականացումից հետո արքունի գրագրության մեջ ասորերենի ու հուևարենի գործածման Տրդատ Գ-ի տանձնամ կարգը իսկապես է ծառայում արքայի գանձակցությունից (389 թ.) հետո, փոխարենը հաստատվել է պարսկերենի կիրառությունը:

Չնկող Գավի գրաման չնորիվ Հովհան Մամիկոնյանի «Տարսի պատմության» էներում պահպանվել են մեթ կուրթին անեվող ուշագրավ տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են Հայաստանում քրիստոնեությունը պետականացնելու դեպքերին: Հայոց մեթին՝ Արման քրմապետի կողմնակիցների և նոր քրիստոնեացած թագավորի ու իշխանների նակարտանարսից հետո ընդհանուր թաղում կատարվեց և հուշարման կանգնեցվեց զանվանելի նկրատա-

¹²⁸ «Ի սխ մանկություն իսկ անկա պարտին սրն, գնուրեմ ի սրն Հայոց արքան Խորյակը, կարգել իրան մատենագիր արքունի զպիղծ վրան զի ասորի և յսկ գրով վրալին յանեմ սրով թագաւորացի Հայոց արքունի զպիղծ, սկնում և վերաբարտելով... Ժանկ սրաւում նկեղար և յարարունքը սրո ասորի անտար փարին ի վանքում և յեկեղեցի Հայաստան ժողովոցը, յսկ ոչ ին էին կարող յսկ և սղանկ ժողովոցը արագի մեծ սղխարի, և ինչը սրաւում նկե պետական և ժողովոցի անխուրդին յարարունքն յերան անտար: Ժայ ի յարան ժամանակ սկնտ անկա կրանի սրն Մաշտոց, և փակարեմ յսկ իս, մանտան թէ սրն կրանագիր հարին յարար:» (Ղազար Փարսեղեն, գրքոց Ա, ց. Ժ, ԿԲ-Բ, էջ 2215-2212):

¹²⁹ Ղազար Փարսեղեն, գրքոց Ա, ց. Ժ, ԿԲ-Բ, էջ 2214:

կին, որին «սարգի և հեղինակի զրով և յոյն և խոսակցուցի կանոն» գրեցին հետևյալը. «Տեղի ունեցավ ստույգին պատկերազն, պատեղ է հանդուս հույժ քաջամարտիկ Արման յրմուսեաց, կրա հետ նաև հազար կրեանուսթ հոգի, որոնք կրօնքին հանուն Գիտանի կարգերի և հանուն Քրիստոսի»¹⁵⁶.

Երբ ասորական և հուևական գրերի կիրառությունը քրիստոնեա Հայաստանում հանրահայտ իրողություն է, ապա այս տեղեկություն մեջ անակնկալ է «խմայելուցի», աչքերն՝ արարական նշանների զորամասերյան վրայությունը, որը, հաճանադար, հետագա դարերի հավելում է¹⁵⁷, քանի որ արարներն իրենց զրավոր մշակույթով, ինչպես հայտնի է, մեր տարածաշրջան են մուտք գործել հարյուրամյակներ հետո միայն¹⁵⁸.

Կարևոր պատմական այս երկից տեղեկանում ենք, որ չորրորդ դարի սկզբին գործունև կամակազություն կար եղա և սարգի քրիստոնեական եկեղեցիների միջև: Ըստ Շենոբ Գակի՝ ասորի եռվորականները նամակով դիմում են Գրիգոր Լուսավորչին՝ ջանկարանով տեղեկանալ Հայաստանում քրիստոնեության հաստատման մանրամասների մասին: Պատասխան տեղեկացուող նամակ գրեց Գրիգոր Լուսավորիչը համեմատարում է հենց Շենոբ Գակին, որն ազգայնաբար ասորի էր¹⁵⁹.

«Տարունի պատմության» մյուս հատրդումը վերաբերում է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Ար. Կարսաբանի նշխարները տեղադրելուց հետո կրա իսկ անուկով կրօնից վանքում կանանց մուտքի արգելմանը, որի մասին կա գրել է արևմտ տախտակի վրա և զրկ եկեղեցու ընմի վրա¹⁶⁰: Նույն տեղում նշվում է, որ դուան անկրուկն մեկ թաղապահ հետո և կնա թիզ գետնից քարնր կան «քրեանու կանանցն», ինչը կարող է տարակերպ մեկնադրանել¹⁶¹...

Աբրեուսի կամ Աբրեուսն կից Անանունի երկում¹⁶² հերիմանող վաղ շրջանի պատմության իր հրահարին սկզբնաղբյուրների մասին հաստրդում է հետևյալը. «Անց հանդով ի մատնանև Մադարայ փկիխաճուցի Մուրեանայո, գոր կցիտ զրու մնալ ի վնայս պղմանի ի Մժոյն քաղաքի, յաղաբանևն Մամադարուկ պրջայի, հանդուց զրան արքունուական տանարին, մանկնալ յաղաբանևն պրջունուկան կայննիցն:

¹⁵⁶ Շափան Մամիկրեան, 1941, էջ 94-95. Հափան Մամիկրեան, 1989, էջ 42-43; ՍՀ-Ն, էջ 1017.

¹⁵⁷ Երև. ինչպե՛ս, «խմայելուցի» սերմնից քննադատմ գրքահանվել է այլ մեկ վրե՛սումնուց կրեանությունը: Այս հարցում մեր մի աշխատանքում ներառել ենք, որ կարող է տեղի ունեցում թմեղ գրադարան վնայուկ սկզբնական ընկալում կարող էլ ընկն փարսեանցի, որն ստույգաբար ոչինքն սնայի հետևանքով զրաբար փարսեանցի: Նույն վնայուց կարևորական է, մանավանդ, կրա Արտի ունեցումը, որ կրեանայից գրադարան սե՛ս և սրա աստեղի գրադարանց տարբերվում է ստորին նախ մամիկրեյ (Մամիկրեան, 2006 (5), էջ 236-237):

¹⁵⁸ Շափան Մամիկրեան, 1941, էջ 62-64. Հափան Մամիկրեան, 1989, էջ 44; ՍՀ-Ն, էջ 896-900.

¹⁵⁹ Շափան Մամիկրեան, 1941, էջ 102-103. Հափան Մամիկրեան, 1989, էջ 44; ՍՀ-Ն, էջ 1021-1022.

¹⁶⁰ «Տարունի պատմություն»-ը ժամանակագրից հայտնի փաստեր է, «Ասորական պղնու կրեանուցի» հարստահարությունն սեմանականներին ներառում է արքան սկզբնաղբյուց թմե՛ս Հափան Մամիկրեան, 1989, էջ 44: «Փնայարան Գ. Գրիգորյանի սյն համարում է Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ պղնու վրապով պղնուների կրաները», աչքերն՝ սեղապի մասին նկատարարուն Մարգարյան, 2006, էջ 15):

¹⁶¹ Ուսումնասիրելիք մի վաղ «Պատմություն» Ա-Չ գրքիների ներմե՛ս են համարում VII դարում տարած Անանուկ պատմիչին, իսկ վրե՛սների կարծիքով զրան պատմելում են հենց Աբրեուսի գրքին գրեանցում է վրե՛սին կարծիքով թմե՛ս Աբրեուս, 2004, էջ Ա-Գ, հարմարեղ հայտնել:

Քանզի գրինս տանազին սզնոցին ինչոցնայ ի գրուն սարքազին Պարսից, և բազնայ գանդամն վանս սեանցն՝ սատ զիցան արձանազրին, զրոյմնայ ի վերայ վիմի գանս և գատարս կին թագազորացն Հայոց և Պարսիցնայ թևազին զպտոթանայր, զոյ իմ գանայ ի Միջագետս ի ևոյին սշակերտացն կանկայ մեզ զտոյտակորցն, մանզի սոս ունէր վերնագիրն սրոպէս. — «Եւ Ազատանցնայս զրիչ գրնից ի վերայ արձանին սարդից իմոյ մետալայս գանս ստաշին թագազորացն Հայոց, կրտսնանս թաշին Տրդատայ՝ ստեայ ի գիտեմ սարքունի: Ըսր վոցոյ մի ևս սպա յիբում տնայրն տնայն գլգարմենն»¹²⁵.

**ՎԱՅՈՒՌՅՈՒՆԵՐ՝ ԼԱՍԱՍԱՇՏՈՅՑԱՆ, ՀԱՅԱՐՏԱՆՈՒՅ ԳՐԵՒԻ
ՎԻՐԱՍԱՆ, ՍԱՍՈՒ, ՈՐՈՆՅՈՒՄ ՉԻ ՈՐՈՇԱԿՎԱԾՎՈՒՄ,
ՅԵ ԻՆՉ ԼԵՁՎՈՒ ԷՆԸ ԳՐԱՆՔ ԳՐՎԱԾ**

Լախանաշտոցյան Հայաստանում գործածված գրերի մասին վրայաբյուներում քիչ չեն նաև այնպիսի, որոնցում չի որոշակիացվում, թե ինչ վրայներով են դրանք եղել գրված: Դրանցից հնագույնները միջագետցյան և խեղական սեպագիր արձանաշտոթյունների հաղորդումներն են Մրատուզում, Մարուրում և Հայաստում կիրառված գրերի մասին: Շումերական քնագրերի համամայն՝ Հայկական թեոաշխարհում այսօր հայտնի առաջին՝ Մրատուս պառուքյունն (Ք.ա. XXVIII–XXVII դդ.) ունեցել է սեփական գիր, որն ի տարբերություն շումերականի՝ չի եղել սեպագիր¹²⁶. Դրանից կարելի է ներառել այդ գրահամակարգի արտոկերտագիր լինելը, սակայն՝ ինչ ինչով, չի հայտնվում:

Ք.ա. XXVI–XXIV դդ. սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվում էին Հայկական թեոաշխարհի Սուրբուր երկրից (որը գտնվում էր «Արին ծովի»՝ Կանա ընթ ափերին) Միջագետք գնացած դպիհները և զպրագետները¹²⁷:

Իերթական արձանագրությունները հիշատակում են Հայաստ (Ազգի, Ք.ա. XV–XIII դդ.) երկրի հետ ունեցած գրավոր բանակցությունների մասին. դրանցում սակայն, չի նշվում, թե որ ինչով էին ընթանում բանակցությունները՝ խեղերին, հաջերին թե ժամանակի միջազգային լեզուներից մեկով¹²⁸:

¹²⁵ «Վերնոյ հանդիմ վերնագետս Մարսպոս Մեթոդայոյ մասպան, որք ինս գրամ արձանի գրս գրովման Միցն թագազում՝ Սանտուայ՝ սարքն սարքանքում, սարքանքան սանայի գրան հանդիմ՝ հանդիմ սարքանքան հատարայր սարքանքան սիբ:

Քանզի սոյ տանայր գրանէր զարդիչ սարքն արձանիչ (տանի) սարքնէր, և արձանիչ արձանայր սպիտակէր թաշնայ՝ ստաշի հանցնիչնէն արձանաշտոթայր՝ զրոյմնայ վիմի գրս՝ հայոց և պարսիցայ կին թագազորանի սարքնէն ու արդի՝ հանարն զպտոթայր գրովման, որք ևս, Միջագետքում կրս սպիտակէրն ժոս գանկայ՝ կանկան իմ մեզ ստանն, թանչի սոս ունէր սարքնի վերնայի՝ «Եւ Ազատանցնայս զրիչ, թաշի կրպոսի կրտսնայ սարքնի գրինայ սանկայ՝ սոս արձանի գրս իմ ինքոյ գրնի Հայոց ստաշին թագազորանի սարքնէր: Մրս արձանից մի վոցոյ մետս կանկան իբ տնայն Մրատուց, 1965, էջ 31–33, Սիբուս, 1979, էջ 47, Սիբուս, 2004, էջ 4–5, ՄԿ–Պ, էջ 437:

¹²⁶ Kramer, 1952, էջ 35; Kazian, 1964, էջ 216; Fuchs, 1.8.2.3, սուր 434–435; Մանդրեան, 2003, էջ 83, նման. Մեթոդյան, 1992, էջ 60–62, Մեթոդյան, 2005 (ա), էջ 162–163:

¹²⁷ Գեի, 1948, էջ 31–32, նման. Մեթոդյան, 2005 (ա), էջ 183:

¹²⁸ Իերթազիտ Եղան Մարտիրոսյանը, վրայաբյուներով այդ հայտնությունները, կարծիք է հայտնում, որ Հայաստանում կիրառել են հայալեզու սեպագիր (Մարտիրոսյան, 1959, էջ 131–134):

Չափազանց ուշագրավ է հույն պատմիչ և գրական Քսենոփոնի տեղեկությունն այն մասին, որ Տիգրան երվանդյանն «աշակերտում էր ինչ-որ իմաստանքի, որը կոչվում էր Տիգրանին»¹⁷⁷ ... Հեղինակը, ամբայն, չի որոշակացնում, թե ո՞վ էր այդ իմաստանքը, ի՞նչ ազգի ներկայացուցիչ և ո՞ր լեզվով էր քննանում դասընթացը:

Մովսես Խորենացին հաջորդում է Տիգրան երվանդյանի և Մարաստանի արքա Ամոգիանի (Աստիագանի) նամակագրության մասին՝ ասանց որոշակացնելու նամակագրության լեզուն. «Եւ ձեռնարկէ պնտեռնու ի գործն ի ձեռն պատգամաւորութեան, զայ նորս ի տեսութիսն միայնականսն ի տեղի միջոց սանձանաց կրկնուսնց բարատրութեանն. իբր թան ինչ եւ գործ նարկաւոր հասնաւ, որ ի ձեռն զոյց եւ կրկնականսն կատարէր ոչ է կատարութիսն, երբ ոչ եւ զնոր կրկնուսնց հանցնայ ընկնին: Այ գրեւորք Տիգրանաց զաստընդոյ իրին կատարումն ոչ ինչ յորոց խորինն Ամոգեանկ՝ ժամկէ, այլ ի ձեռն զոյց յայտնէ որ ինչ ի նորան խորութեան պատի»¹⁷⁸:

Պատմաագիրը հաջոց Արտաշես արքայի որդի՝ Վրաչքին ներկայացնում է իբրև «այդ իմաստան ևւ բանաստեղծ»¹⁷⁹: Դժբախտաբար, նա չի տեղեկացնում Վրաչքի տեղեկագրչծությունների մասին. մեզ հայտնի չէ նաև, թե ինչ լեզվով են գրվել դրանք:

Հետաքրքրական է Մովսես Խորենացու տեղեկությունը Վաղարշակ արքայի արքունիքում «գրով կիչեցնելու» սբաշտանն ունեցող երկու դպիրների մասին, ըստ որի կրանցից մեկն արքային պետք է էկեցնելեր բարի իրադարձությունները, իսկ մյուսը՝ վեճմանըրության նկատիւ. «... եւ յկեցորցանուս կրկնուսն ի ձեռն զոյց. այ ոսն զյարի յկտորութիսն ստնկոյ, եւ այ ոսն զգրեմիանցութեանն»¹⁸⁰:

Մովսես Խորենացին Տիգրան երվանդյանի մասին տեղեկությունները բաղում է յորս մասից («ժանգրագրություններից») բաղկացած մի արյուրերից, որը պատմագիտության մեջ ստացել է «Հլստանն պիտոյից» կամ «Տիգրանի ներքոդաս» անվանումը. Շափոք, պատմաագիրն այս դեպքում էլ չի նշում, թե ինչ լեզվով էր գրված այն: Չի նշվում նաև Խեղինացի անունը, թեպետ կրան ներկայացնում է իբրև «իմաստուն, իմաստունների մեջ իմաստնագույն և բազմադրուն հեղինակ»¹⁸¹:

¹⁷⁷ Քսենոփոն, Կարաբեղյան, գրքը Բ, գլ. 1, 14 (Մանեթիոս, 2000, էջ 98; Կեմա, Մանեթյան, 1977, էջ 391; ՀԲՊՔ, 2007, էջ 216):

¹⁷⁸ «Ամոգեանկն պնտեռնու գործն է ձեռնարկում պատգամաւորների ձեռքով (ստորագրելով Տիգրանին), որ բարեխմայնական անսպասարկ համար զու երկու բարեխմայնականն ստեղծանալուսն մի անկում, իբր թե մի յարկուս գործ ու յարմար իւր, որ չի կարելի գրի և պատմութեանցում միջոցով, յայց վնայն անմասն զնն առ զնն հանցնելով Ամոգի միջոցն պատմութեանցում պատգամաւորուսն իմաստով Ամոգեանկ խորութեաննց ոչ մի թան ձեռն է չի յայտնում, այլ զորով նարկում է, ինչ որ կրան պատի խորում խոր» (Մովսես Խորենացի, գրքը Ա, գլ. 168; ՄԿ-Բ, էջ 182):

¹⁷⁹ Մովսես Խորենացի, գրքը Բ, գլ. 109; ՄԿ-Բ, էջ 192:

¹⁸⁰ Մովսես Խորենացի, գրքը Բ, գլ. 12; ՄԿ-Բ, էջ 183:

¹⁸¹ Մովսես Խորենացի, գրքը Ա, գլ. 178, 182; ՄԿ-Բ, էջ 183, 189: Ստացել անվամբ «Հլստանն պիտոյից»-ը իբրև ստանդին սկզբնաղբայր է գեանառև Մանեկ Արեւելու «Օսկ Թուրքական աստագրիկուց

Բյուզանդական պատմագիր Ամմիանոս Մարկեղիսոսը Պոսպ (քննադրում՝ Պարս) թագավորի մասին ունի ուշագրավ հաղորդում, ըստ որի Վաղես կայսերը տեղեկացնում էին, թե նա «Երկրի»¹¹⁷ մեզանում բոլոր գաղտնիքները գիտեր պշակություններ գրոմնյու համար»¹¹⁸:

Ամենայն հավանականությամբ, Պոսպ թագավորի նեո է կառված IV դարի երկրորդ կեսին վերաբերող ուշագրավ մի փաստ: Այդ ժամանակ ապրած Օլիմպիոդորոս Ալեքսիկոսը հայոց արքա Պետասիոսին է ուղղել իր նշանավոր զբամբերնովից մեկը այդիմնայի («սուրբ և աստվածացին արվեստի») մասին: Եղիշե Ղուբյանի ուշագրավ գիտարկման համաձայն՝ հայոց արքա Պետասիոսը (Պեր(պ)ասիոս?) պետք է փններ հենց Պոսպ թագավորը¹¹⁹: Համկանապետին, հայոց արքան պետք է փններ այդ գիտությամբ հետաքրքրված (զուցեն այն հովանավորող) աննազիրություն:

Հովհան Մամիկոնյանի «Տարսի պատմություն» էրբրում տեղեկացվում է, որ քրիստոնեության պետական կրոն հռչակման շրջանում հայ իշխանները ռազմական գործողությունների ժամանակ իրավիճակի մասին իրար տեղեկացնում էին գրավոր, չի նշվում, սակայն, թե ինչ գրով ու թելով¹²⁰:

Եսկն ապշուրից տեղեկանում ենք, որ Մամիկոնյան իշխանները Տարսի իրենց տիրույթների, բնակավայրերի ու դրանց բնակչության մասին տեղեկությունները գրանցում էին հատուկ ժողովում¹²¹: Նման մատյաններ կարող էին ունենալ նաև երկրի մյուս իշխանական տները:

Մրանք են նախամաշտոցյան Հայաստանում եղած դպրությունների մասին մեզ հայտնի օտարազգի և հայ պատմիչների վկայությունները: Դրանցում հառակ ընդգծվում է հայախելու և հայազիբ դպրության գոյությունը, ինչի խոստև վկայություններն են հայոց դիցարաններում դպրության աստվածների (Տորք Անգելոսան Հանկյան դիցարանում և Տիրը 301-ի նախորդակն) անկա-

117. Կոնյանյան «Վաղյ պատմության մը» պետություն կելրում լին'ս Արեթան, 1985, էջ 208-222, առաջին անգամ յայտ է տեսնել Մամիկոնյանի «Արարատ» ամսագրի 1899-1900 թթ. համարներում, ինչը առաջին է լեկտուրա ժամկետում: Կան տարածարժեքայիններ այդ ապշուրի բնագրան փրակրող Օրմուկ, կոն Մ. Արեթանը այն նամարում է գրված մաշտոցյան նախնեով, ամենավաղը՝ V դարում, Գ. Արարատյան նախնական է նամարում, որ այդ գրքի նախադրություններն շրջանում գրված լինելու կամ այլ ձևով, ինչ V դարում թարգմանել կամ վերանվ մաշտոցյան նախնեով նախնեով (Արարատ, 1985 թ.) էջ 120-123): Եվ՛նք նաև, որ ստվածի ապշուրի չարտրան մասին ոչ նամակ մի անապետ է նախնեով L. Մայրանյանը, ըստ որի «Շատան պատմա-ը պետք է նամարել իրն պետության պատմությունների կրթությանը, այդ ոչ թե գրքի տեսակ, ինչ «Մյուս նամակարտրանները» ոչ թե աստվածների է, այլ «Արարատի գրքի յայտ ցվելը, որտեղում նշվում է կրթության (Մայրանյան, 1977, էջ 143-199):

118. Հանկյան դիցարանության մը կրթությունն, Վիճակի է Պետակի յայտարար:

119. Ամմիանոս Մարկեղիսոս, «Կղանակապետություններ», վրդ XXX, է. 17, նեմո, Պոսթան, 1934, էջ 280: Չլինելը, որ Պոսպ թագավորի «բարություններ» տեսարաններին մասին բարեի արձարանը արձարանել է նաև հայ մատենագրության մը:

120. Պոսթան, 1934, էջ 280:

121. Շախան Մամիկոնյան, 1941, էջ 83-84; Հովհան Մամիկոնյան, 1989, էջ 37-38, ԳԿ-Ե, էջ 1011:

122. Շախան Մամիկոնյան, 1941, էջ 110-111; Հովհան Մամիկոնյան, 1989, էջ 48, ԳԿ-Ե, էջ 1026-1027:

յությունը, ինչպես նաև զայսօր հայտնաբերված մեծաթիվ գրական հուշարձանները: Միանշանակաբար ընդգծվում է նաև հայերի կողմից ստեղծված օտարախոս և օտարալեզու մշակույթի գոյությունը, ինչը փաստվում է նաև հնագիտական բազմաթիվ հիմնադրումներով: Դասերով որոշ հայորդումներից՝ կարենի է եղբայրացին, որ 301–405 թթ. ընթացքում հայերն օտար զորքով գրել ու կարդացել են հայերեն, այսինքն՝ ասկա է եղել նախնային օտարալեզու գրականություն: Իսկ եթովպական ավանդապատյանի դասերով կարենի է ներառել, որ քրիստոնեական դարաշրջանում սեփական այբուբեն ստեղծելու ատաղին փորձը Հայաստանում կատարվել է նեկ Տրդատ Գ–ի ժամանակ:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼՍՈՒՄՆԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ԼՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԵՐԻ ԴԱՏԱՐԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Լատամաշտոցյան դարաշրջանի հայերի բնագրվածը նոր ժամանակներում սկզբում է նեկ հայ նոր պատմագրության հայր Միքայել Չամչյանցից: 466–66 թվ. միջնադարյան մատենագրության հայորդումները՝ Մ. Չամչյանցը կրթակազմում է, որ Մաշտոցի այբուբենից առաջ գոյություն ունեցած «Կահիկյան» կանազրերը եղել են հայերենին հարմարեցված հունարեն տառեր՝ որպեսզի մշակմամբ, իսկ Մաշտոցը ստեղծել է միանգամայն նոր այբուբեն: Միանգամայն Մ. Չամչյանցը հնարավոր է համարում, որ Մաշտոցից առաջ հայերն ունեցել են գաղափարագրեր, որոնցով փոխանցվել են ոչ թե հնյուններ, այլ ամբողջական բաներ, ինչպիսիք գործածվում էին նաև իր ժամանակ¹⁷: Այսինքն՝ Մ. Չամչյանցն ընդունում է միջքրիստոնեական գաղափարագրության գործածության հնարավորությունը՝ մերժելով լատամաշտոցյան այբուբենի գոյությունը:

Հայագիտության մեկ այլ մեծ երախտավոր՝ Մկրտիչ Ավգեյանը, ընդունում է միջնադարյան հայկական գրի գոյությունը, որը պահպանվել էր Դանիել Ասորու մոտ: Եւս գտնում է, որ այդ գրամատակարար կամ ինքնուրույնարար ստեղծվել էր մեր նախնիների կողմից Մաշտոցից առաջ, կամ խոսք կեղտով բարձրելով հունական և ասորական այբուբեններից՝ հարմարեցվել էր հայերենին. «... կամ էին աշխարհը խառն ՚ի յունէ և յասորոյ՝ անբասականք մեղուսն թղուի, և կամ ամ նախնեօք հայոց եզրեմն հնարեաց իբր կանազիսն, և խափանեաց որպէս մթինս և անշարդակս»¹⁸: Ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր Մետուան Ժան Մեն–Մալտենը գտնում էր, որ մաշտոցյան այբուբենը ստեղծվել է լատամաշտոցյան Հայաստանում կիրառված գրականների կիրքի վրա (առանց որպէսզիայնելու, թե դրանք ինչ գրականներ են), որոնց հավելելով նոր տառեր՝ Մաշտոցն ստեղծել է իր նոր այբուբենը: Բազմաձևաոր «Biographie Universelle» հանրագիտարանի «Մերօր Մաշտոց» հոդվածում նա

¹⁷ Չամչյանց, 1784, հ. II, էջ 755–761:

¹⁸ Ավգեյան, 1813, էջ 289–290:

գրում է՝ «Այս պատկերը, որ թարգման է 36 տարեկից, կազմվել է հրկրի թափանչիվ հին գրանցանկերից և հաստիկ նոր հորինված տառերից»¹³⁷։ Մեկ այլ աշխատանքում ենդինակը կարծիք է հայտնում, որ «Դանինչյան» գրերը նման են նրդի հունական տառաններին, իսկ Մաշտոցն իր այբուբենը աներձեկիս օգտվել է նաև պարսից և սուրբական գրերից¹³⁸։

Վենետիկի Միսիոնարյաններից մեկ այլ ակնասկոր ենդիպացուցիչ՝ Դուկաս Իննինյանը, յուրօրինակ կերպով է թագադրում հայոց դպրության անցած ճանապարհը։ Ելնելով հին ու միջին դարերի պատմիկներից հաղորդումներից՝ նա գտնում է, որ դպրույթունը Հայաստանում սկզբնաղբով է դեռևս միջերկինդյան ժամանակներում։ Արտաշեսի օրոք անդի է ունենում «հայոց դպրության ստացին նորոգությունը», իսկ «Լուսնապուհի օրոք՝ «հիշողը նորոգությունը»¹³⁹։ Ղ Իննինյանը գտնում է, որ Դանիկ նախկարսի մոտ սքսիսանված գրքը հայոց նախաքրիստոնեական թագանպուհին այբուբենն էր («գրքս ոչ կրճ Դանիկն էր յարինայ, այ առ նմին Դանիկն պահուայց հին նախկան կրճանպիր»)։ իսկ Մարուպ Մաշտոցը ցածրից դրանք նայնաղբերով¹⁴⁰։ Միաժամանակ նա ցնդոնում է օտարագիր հայտնելու դպրության գրույթունը՝ կշեղով իր ժամանակ հայտնի ստորատես հայերեն նետագիր մատյանների մասին¹⁴¹։

Հայոց լեզվի համեմատական ուսումնասիրության հիմնադիրներից Հայերիս Գևորգյանը գտնում է, որ հայերն ունենն սեփական գիր Մարուպ Մաշտոցից առաջ, իսկ Մաշտոցը ոչ թե անբող պարտենն է անդրել, այլ հին, փաղուց մոտագված գրերն է վերականգնել, կատարելագործել և տարածել, իսկ տառերի դասավորման ու անվանակոչման հարցում հետևել է հունականի օրինակին¹⁴²։

Կարլ Կոխը նույնպես նախնական է համարում, որ հայերը հնում ունեցել են սեփական այբուբեն, որը կատարելագործել և քնդարձակել է Մարուպ Մաշտոցը։ Նա կշում է նաև, որ մինչ այդ հայերը գործածում էին հունարենն ու ասորերենը, որոնք անբաղաբար էին հայերենի նկուսների համար¹⁴³։

Հայոց դպրության պատմությանը կիրված աշխատանքում Մտեֆանոս Նազարյանն անդրադառնում է նաև նախածարտոցյան գրականության խնդրին, գտնելով, որ այն կշել է մասամբ հայալեզու, մասամբ օտարալեզու։ Ինչ վերաբերում է գրին, ապա, կրա կարծիքով, Մարուպ Մաշտոցի գրուից առաջ հայերը գործածել են հունարեն, ասորական և պարսկական գրերը։ Այլ կերպ ասած, Մո. Նազարյանը կրղմ է աշտամարումում նախածարտոցյան հար-

¹³⁷ Sime-Martin, 1823, էջ 427-428։

¹³⁸ ՅՆ՝ Մաշտոցի նկարը, 1892, էջ 294։

¹³⁹ Իննինյան, 1823, նս. 9, էջ 33-41, 68-70։

¹⁴⁰ «Այդ ՚ թարգմ յարճի վնդարճանց կտեմնայ յայն է յն. ՚ սկզբան անդ ՚ հնումն արք սա մեկ գիր կարճանակ, յայն տառն նախա գիր» (Իննինյան, 1823, նս. 9, էջ 75-77)։

¹⁴¹ «Միջև ցարճ յանդ արքն արքն ցարճն ցարճն նախկան ժամանկից ցնդա սարճ տառից, յայն գիրն կարճն անունն վնդարճ մեկ կրճն ստանալն, որ մի էր ՚ Փարսապարտոցի ՚ Գևորգյանի Իննինյան, 1823, էջ 71)։

¹⁴² Pictoribus, 1837, էջ 3, 1877, էջ 663-683։

¹⁴³ Koch, 1886, էջ 404-406։

թի Ղանիկ նշանաբանի մտ պահպանվածը էին հայրական գրերն էին, որոնք ստեղծվել են ասորական պրոսերնի հիմքով¹⁷¹:

Յրիդրիյա Մյուլիբը, քննելով մատենագրական հարդրումները, կարակցում է, որ հայոց պրոսերնի հիմքում ընկած են ոչ թե հուևական, այլ սեմական, մատենադրուպիս, արամեական գրերը: Նա հակված է «Ղանիկյան» գրերը համարելու 22 նիշանոց, որոնց Մաշտոցն ավելացրել է 14 (7 նախնաձոր և 7 բաղամայն): «Նուսազայում նա վերանայել է իր տեսակետը՝ ևս երկու բաղամայնի տեսիծումը վերագրելով Մաշտոցին¹⁷²: Մտեխանու Պալասանյանը գտնում է, որ նախամաշտոցյան շրջանում չկային հայերեն տառեր, որի պատճառով էլ այդ շրջանում «այստատեում տակա էր հուևագիր և ասորագիր գրություն: Նա այդ շրջանում ենթադրում է երկու տեսակի՝ բաղարական-արբուևական և կրեական-մեհեևական դիվանների գոյությունը¹⁷³:

Գարեգին Չարքիանյանը գտնում է, որ «անկարծի է անկեր բարբարոսութիւն մը ենթայնի՝ մեր պատմութեանց այն ընդարձակ միջոցին մէջ որ յատկա յայն զգետ զայն, հաստատարարս մերոնց աջ իննց յատկ զոնց ունեւայն յատկ զայն զայն ստանը գրութեանն ստիւտարինն ունեւած պէտք է ըլլան»: Նրա կարծիքով, մեր նախնիները նախ կիրառել են «ժայռական թեևսակերպ գրութիւն մը՝ կրկին թեևսակց ոչ անճանայ», որից հետո գրածով են զեղական գիրը՝ բաղարական գրագրության նշանակով, իսկ քրիստոնեւթյան պետական կրե հոյակամայնց հետո՝ նաև հուևագրեն ու ասորերեն¹⁷⁴: Անդրադատուով Ագարանգիլոսի նիշատակած կրեանգրերին, որոնք գրածում էին նիշանու Տրդատ արքայի քրմերը, Գ. Չարքիանյանը հաճանական է համարում Մ. Էմինի կարծիքը՝ դրանց նիերոգիմեր ցնելու հարցում, կամ էլ ամօնի նախնական է գտնում Վ. Լանգյուսի կարծիքը, որ դրանք կարող էին ցնել սղագրության կրեներ, ինչպիսիք էին հոմեական «տիրեյան»¹⁷⁵ կրկնող կրեները¹⁷⁶: «Նոյնանց նաեզանեւորեն քննարկում է մատենագրական տեղեկությունները, վերապետում եր ժամանակների բաւանազորողների կարծիքները, սնդրադատում նախամաշտոցյան դարաշրջանում ստեղծված գրական հաշարմաններին և դրանց նեղնակներին, իսկ Ղանիկ Ասորու մտ պահպանված կրեանգրերը համարում է «նին հայկական կրեանգրեր»՝ նոնարսի մնայնվ պատատիաներու այն հարցին, թե ի՞նչ չափով է օգտագործել

¹⁷¹ Langton, 1907, էջ XX, 13:

¹⁷² Müller, 1861, էջ 431-438: Նշված վերջին կարծիքը նա հայտնել է Լ. Շարքիանյանին սրբիտ նաեւով (Պարսպարան, 1895, էջ 19, տե՛ս նաև Պարսպարանյան, 1902, էջ 295-296; Ենայան, 1904, էջ 487-488):

¹⁷³ Պարսպարան, 1885, էջ 45-46; Պարսպարան, 1922, էջ 141-145, 231:

¹⁷⁴ Չարքիանյան, 1897, էջ 16-17: Գարեգին Չարքիանյանի սղատուության տարայն կրեանգրությունը եղել է 1865 թվականին (Չարքիանյան, 1865): Մեր օրագրորեն և կրեւ նկր աստեւանգրության կրեայն կրեանգրությունը, այդ թարգմանված և քրեայն է (Չարքիանյան, 1897):

¹⁷⁵ Արամ էլի կրկնող համեմատի նախնի թեւական Մաշտոցու մտ ցնու Յրիդրի տեղեկայ, 199-Ձ. և 1 դարում մտեղ նաեւարարան այդ նաեւարար:

¹⁷⁶ Չարքիանյան, 1897, էջ 17-18:

«Վիսուր Գարդիանզներ հիմնական հարցերում կրկնում է Հ. Հյուբանի տեսակետը, նա նույնպես գտնում է, որ Մաչուսոցի ամփայտի է 14 զբաղման, իսկ նախապես գաղություն ունեցած 22-ի հիմքը համարում հունարեն պրոբնի տասերը՝ ներկայացնելով դրանց համեմատական ուսումնասիրությունը¹⁶⁴։

Արսեն Մուքրյանը, վկայակոչում է Փիլոսոֆաոսոսի և «Ասորյան Արևելյու վկայությունները, սակայն իր ժամանակ նախաքրիստոնեական գրքով հայտնի որևէ արձանագրության գտնված չիներս պատմաառով հաղխանման է համարում նախամաչուսոցյան հայ դպրության բացակայությունը¹⁶⁵։

Կառլ Ֆաուրմանը գտնում է, որ Մաչուսոցը ո՛չ թե հայկական և վրացական տասերն է հայտնաբերել, այլ երանց ժամանակի և հնաշխարհի նկատման նշաններն է վերականգնել։ Իսկ հոգևոր տեսչի իմաստն, ըստ Կ. Ֆաուրմանի, այն է, որ Մաչուսոցը կատարեց դրանց իբրև ընթերցանության նշաններ կրթական գույտը¹⁶⁶։

Հայոց դպրության պատմությանը նվիրված ընդարձակ հոդվածաչափում Մուքիաս Պարոնյանն ասուք է բաշում մինչ այդ չինչած մի տեսակետ։ Նա նախ գտնում է, որ Դանիել Մալոսա մոտ եղել է այ թե նշանագրերի ցանկ, այ մի հին հայոցիկ մատյան, որից հանկի են նշանները, որոնք, սակայն, չեն բավարարել հազրերնի նկատմանի լիակատար ներկայացման համար։ Նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում Մովսես Խորենացու այն հաղորդմանը, որ Մաչուսոցը Փյունիկի վայրով անցել է Սամոս, որին հավերժում է Մովսես «Կարանկառուցու տեղեկությունը՝ Մաչուսոցի երուտաղեն գնացու մասին (զիբբ Բ, գլ. ԻԷ)։ Աքրուկերում Ա. Պարոնյանը եզրակացնում է, որ Մաչուսոցը ցազրել է իր ներքի տակ եղածը էին արևելյան (հատկապես՝ սեմական) պրոբնների օգնությամբ¹⁶⁷։

Հայ մատենագրության պատմությանը նվիրված համառոտ մեանարկում (Պառցնագրված՝ «ի պետս ազգային վարժարանաց»), Նիդի Դուրյանը կշում է նախամաչուսոցյան Հայաստանում հունական, ասորական և զեղդական գրերի գործածության մասին։ Նա «մեր ազգային մատենագրության գանձն» է համարում «մեկնական պատմություններն ու նախաքրիստոնեական գրուածներն, որոնց կրթական հասանական պատմաաղ կը համարին ոճանք տզեռ դարերու մոնիտանդրիանն»։ Սակայն նեղխանցը չի անդրադարձնում հազրին, թև ինչ գրերով էին ստեղծված նախամաչուսոցյան գրիածքները, ինչպես նաև չի

¹⁶⁴ Գրեմմատ, 1876, էջ 74-80։

¹⁶⁵ Մուքրյան, 1877, էջ 97-109։

¹⁶⁶ Բաուսոս, 1883, էջ 497-509։

¹⁶⁷ Պարոնյան, 1884, էջ 400-402, 401-408; 1885, էջ 51-59, 99-108, 147-156, 202-218, 243-251, 295-301, 319-347, 387-392, 483-492, 551-559 (անկախապես՝ էջ 551-559-ում)։ Դրանից տաղիներ անց Ա. Պարոնյանը Ա. Պարոնյանի «Մատյան հայ տասեր» գրքի գրաբնութագրումը ընտրաբար է ներկայացրել, որ վերջինս կրկնում է իր տեսության գրաբնութագրի նախնային խնդրադրված ներկայացմանը դրան («Պարոնյան, 1986, էջ 72-76)։

քննարկում, թե ինչ էին իրենցից ներկայացնում Դանիել Կախուկյանի մոտ գտնվող «հայկական կամոսոփոսությունը»¹⁶⁶:

Արժարժեղով հայերևի քերականագիտական մի շարք խնդիրներ, Բարսեղ Սարգիսյանը կանգ է առնում նաև նախամաշտոցյան շրջանի և մաշտոցյան այբուբենի ծագումնաբանության հարցերին՝ քննելով ինչպես մատենագրական տեղեկությունները, այնպես էլ ժամանակի ուսումնասիրողների տեսակետները: Նա գտնում է, որ «մարտիրոսականագրոց հաստատությունն առաջ Հայք վեց դար անընդհատ պարսիկ, յոյս և ստորի դաշտութեամբ փարեցան, ուստի ամենարևական և ամենաարմար էր, որ իրենց դաշտութեան կամ գրականութեան գրերն ևս ՚ի նոցանե հայթոսարէին»¹⁶⁷: Նույն տեղում Բ. Սարգիսյանը ներկայացնում է մաշտոցյան ստամանների ծագման իր տեսությունը՝ դրանք մակագրերով հենց հաճական, պարտական և աստղական այբուբեններից:

Ինչպեսզ Հարությունյանը «Հայոց գիրը» աշխատության մեջ, իբրև նախագիտակից, նախ համատարակի ներկայացնում է «գիր» և «գիր» հասկացությունները, զրի զարգացման փուլերն՝ ըստ իր ժամանակի գիտության: Նա մերժում է հայոց մեջ պատկերագրության և կամագրության գործածությունն իբրև «սխառեմատիկական գիր»: Դա հիմնավորելու նպատակով Ի. Հարությունյանը քննության առարկա է դարձնում Մ. Էմինի հրատարակած 84 կառուցների ցանկը և ամբողջությամբ հրատարակում Մուշեղյի Լազարյան ճեմարանում տպագրված կառուցների ցանկն ամբողջությամբ (տե՛ս հավելվածում, աղ. 2)¹⁶⁸: Ինչ խոսք, չի կարելի համամարկել հեղինակի հետ, բանի որ կազմակերպից առաջինն սակի շատ պատկերագրերից է բաղկացած, իսկ երկրորդում գերազանցապես մաշտոցյան ստամաններից կազմված համատարակության կառուցներ են: Այդ միջնադարյան ցանկերը, ինչպես հետագայում պարզեց Ա. Արքատիանյանը, ծագում են դաշտության աարքեր կենտրոններից, ինչով էլ բացատրվում է դրանց ծագումը:

Այնուհետև Ի. Հարությունյանն անդրադառնում է նախամաշտոցյան դարաշրջանում հայոց մեջ հնչուկագրության կիրառությանը՝ ներկայացնելով, որ հենց «Դանիելյան» այբուբենն է կոչվ նախամաշտոցյան հարաբեր գրածամակարգը. «...Դանիելյան կրուած այբուբենը հայոց հին գործածական գիրն էր, սակայն տեղի տալով յուրոց, աազոց և պարսից գրերին՝ մոտացութեան էր սրունկ միելն որ կորից գտնուեցան և սբ. Մնացոսի և Սահակայ բակիս կատարեցազործուելով՝ կելին գործածական դարձաւ ամբողջ ազգի համար»¹⁶⁹: Իր այս միտքը հիմնավորելու համար Ի. Հարությունյանը մատնանշում է Լազար Փարսեղու և Կարդան Արևելցու վերոհիշյալ վկայությունները: Դրանց ցանկառար հառատում է համարում Կորյունի խոսքերը՝ «մանաւանց զե և կա-

¹⁶⁶ Գրքեան, 1885, էջ 2-3, 7-15:

¹⁶⁷ Սարգիսյան, 1889, էջ 27-30: Իր տեսակետի հիմնական սրբությունը տեղ են գտել նաև Ինգլենդի՝ մեկ տարի անց յուր տեսած մեծագրության էջերում (Սարգիսյան, 1896, էջ 286-297):

¹⁶⁸ Սարգիսյանյան, 1892, էջ 105-112:

¹⁶⁹ Սարգիսյանյան, 1892, էջ 240:

մազկրեմ իսկ՝ այդոց դպրութեանց բազմազ և յարուցեաց զհանցանք», ընդգծելով, որ «Կողմնը անկարկում է այն հանգամանքն, որ հայոց կին այրութենը մոռացուկ էր՝ տեղի տալով այլոց դպրութեանց, այսինքն՝ այլոց գրեթե և ազա կնիկն յայտնուեալ»¹⁷²։ Նա եզրակացնում է, որ հայոց նախամաշտոցյան այրութենը («Դանկեցան» գիրը) «հայերն անմիջապէս փխսիկացիներինք, կամ թէ ասորաբարեկացիներին միջնորդութեամբ, վերցնելով Փնակիկան քան և երկու տասերից բազկացած այրութենը՝ մի քանի փոփոխութիւններով դարձրին իւրեանց ազգային գիրն, որ յետոյ գտնուեցաւ Դանկիչի մօտ և կտտարեկազործուեցաւ սառը Մեսրոպի միջնորդութեամբ»¹⁷³։ Ի Հարությունկանը հանգամանորեն քննարկում է նաև «Դանկեցան» գրի մասին մատենաագրական վկայություններն ու նոր ժամանակի ուսումնասիրողների կարծիքները։

Ի Հարությունկանից առաջ, ինչպես կ'չէ ներ վերջ, բազմաթիվ հեղինակներ են կողմ արտահայտվել նախամաշտոցյան հայազեզու դպրութեան գոյութեան հարցին, սակայն խնդրին անդադարն էլ են ի թիվս այլ հարցերի։ Ի Հարությունկանն առաջինն էր, որ խնդրի առթիվ հանդես եկավ իստուկ մենագրութեամբ, որը, ինչպես և սպասելի էր, անարժանազան չմնաց։ Առաջին արձագանքողներից մեկը եղավ բանաստեղծ Դազարուս Աղայանը, որը կտրականապես մերժում էր նախամաշտոցյան հայազեզու դպրութեան գոյութեան հնարավորությունը, իսկ «Դանկեցան» գրերի հեղինակ իրաւարում հենց Դանկիկ կախկուպտին¹⁷⁴։ Գծանելով հարցի մանրամասների մեջ՝ կ'ենք միայն, որ նման պնդումը կիմնազդող որևէ փաստ սկզբնաղբյուրներում չի պահպանվել։

Ի Հարությունկանի գրքի հաջորդ, Եսկանյան բացատրական գրախոսողը եղավ Սահեփանու Մաքսապատկը, որը միանշանակ մերժում է հայազեզու դպրութեան գոյությունը նախամաշտոցյան Հայաստանում։ Նա հայկական չի իրաւարում նաև Դանկիկ կախկուպտի մոտ պահպանված գրերը. «...Մեր պեմնան ունեցած փաստերի կիման վերայ Դանկիկան կշանազիքները հայերն գրեթ չ'ին, և հայերը միշտ Ս. Մեսրոպի գիրը՝ չուսնին սեփական ազգային այրութեն (չհաշկելով սեպագիրը)»¹⁷⁵։

Ի Հարությունկանի «Հայոց գիրը» գրախոսեց նաև անձանի հայազեզու Հակոբու Տաշյանը, որը միանշանակ է իրաւարում մատենագիրների հարցը դրուցում մեկնաշտոցյան կին գրաստանկարգի մասին։ Սակայն, ըստ նրա, մատենագրական տվյալների քննությունը թույլ չի տալիս պարզելու դրանց քանակն ու ինչ փնեղ, իսկ Ի Հարությունկանի տեսությունը՝ այն իրաւարելու փյունկեցան այրութեն, մնում է սուկ ներաղբյուրուն, որը կարիք ունի հավելյալ կիմնախորձան։ Հ. Տաշյանը չի ընդունում նաև, որ Ազարանկելուսի տեղեկությունները

¹⁷² Ծագութեանց, 1892, էջ 240-242։

¹⁷³ Ծագութեանց, 1892, էջ 309, 329։

¹⁷⁴ Աղայան, 1902, էջ 1841-1851 (լրագի պիտը է կ'է, որ սերվան բանաստեղծի գրախոսութեանը տեղ-տեղ «Դանկեցան» է գրաստան քանակին էրկրպին անմաթիւ արտահայտութեաններով)։

¹⁷⁵ Մաքսապատկ, 1893, թիվ 4, էջ 39։ Մտ. Մաքսապատկը նաև տեսնուկան է հարկել Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» յը կտտարան տպագրութեան քաղաքական Ծանոթագրութեանը մ, որը առաջին է մի քանի անգամ նաև, սերվան, Մովսէս Խորենացու, 1990, էջ 287-288)։

կանազրերի մասին և «Արդյան Արևելյու հազարդուսը «կտապաշտ Հայկազանց» դշամների գրերի վերաբերյալ կարծի է համարել նախամարտական նալ դպրության գյուրքյան ապագայը»¹⁷⁶:

Մետոն Գարազաշյանը միջմարտական գրի նալ դպրության գյուրքյունը փորձում է նիմնավորել տեսակետերն՝ շեշտելով հայոց լեզվի կատարելությունը V դարում («ի հատակատարս երգոց վիպատանայ, որոց կատարեալ նմանութիւն է թարգմանեաց լեզուն»), ապա նաև վերալուրելով 'Ազգար Փարպեցու տեղեկությունը Մաշտոցից ասուլ հայերն լեզվի կանազրերի գյուրքյան մասին: «Եղևնալը նաև կարծիք է հայտնում, որ «Դանկեկյան» գրամատակազրը ասորերենի ոմով ասեղծված ասանց ձայնավորի սեմանրան ծագումով գիր է՝ նարմարեցված հայերենին, ինչը, ասկայն, չի բավարարել հայերենի պահանջները»¹⁷⁷: Ընդունելով Ա. Գարազաշյանի եզրակացությունն ասալին հատվածը, պետք է նշել, որ նրա վերրին կարծիքը չի նիմնավորվում որևէ գտատարելով:

Նազազրեր Տարափաղալանը նշելով, որ հայերը նմում ունեցել են տեպալի դպրություն, տեմեար է համարում, որ դրանից հետո՝ մինև Մետրալ Մաշտոցի ժամանակը, հայերը գուրկ լինեն թարգարակերթական սալ կարևոր նիմանումից: «արդյուն՝ հնար չէ որ սորյան վաղի գրականութիւն ունեցու մի սպրալիսն, յանկարծ դարալի ուրոն գիր էր դպրության ունեմալ, միևնոյս յոր դրալի ոմկիր սգգիր յոլ՝ մեծ թեղանկարթիւն վրենն նորանեար տատերան և նոլու գրականութան կց սեղծի»¹⁷⁸: Քննելով ժառոհագրամյան հաղորդումներն ու նոր ժամանակների ուսումնասիրողների տեսակետները՝ Կ. Տարափաղալանը եզրակացում է, որ Մաշտոցից ասուլ հայերն ունեցել են իրենց 22 աստանոց սպրալները, որը պահպանվել էր Դանկիկ Ասորու մուս: Այն ծագելով նին սեմական սպրալներենից՝ հարմարեցվել էր հայերենի համար, յոլ V դարի սկզբին ցարպիկ ու կատարեցարծվել է Մետրալ Մաշտոցի կողմից»¹⁷⁹:

Կ. Տարափաղալանի գրի թնադատությունը հանդես կելով Գարրիել Մենեղյանը՝ Գ. Մեն ծածկանումով, որը լիովն մերթում է նախամաշտոցյան հայալիզու և պարսկալիզու դպրության գյուրքյունը՝ կուրական ապագուլյնների չգյուրքյան պատմատուլ: Իսկ մաշտոցյան սպրալների ծագման նարցում նա ապագուրցված է համարում հուևեթանից թիւզումը, միևնոյս սեմական ծագումնաբանությունը համարում է «մրի կերպարություն»¹⁸⁰:

Գերմանացի արևելագետ Դետեր Ենանը յերթա-յուվանկան ինկրոզիֆիկացի վերմանության սկզբնական ժամանակաշրջանում ասալարկեց դրանք վերմանել վաղեպական հայերենով եզրակացնելով նաև, որ յերթերը հայերի

¹⁷⁶ Տալիան, 1893, էջ 88-92:

¹⁷⁷ Գարազաշյան, 1895, էջ 32-40, 70:

¹⁷⁸ Տարափաղան, 1895, էջ 7-8:

¹⁷⁹ Տարափաղան, 1895, էջ 7-36: Ի դեպ, Կ. Տարափաղալան ասալին նազազրան էլ, որը շրջանառության մեջ գրել նարցում Գ Մենի որոք սեղծված 22 աստանոց հայերեն սպրալների մասին կրոնարական տեմեպարալը (նաև սեղծում, էջ 37):

¹⁸⁰ Մեն, 1896, էջ 213-217:

նախնիններն են, իսկ հիերարխիկ խնթերնը՝ հայերենի ամենահին վիճակը¹⁰¹: Նրա աշխատանքը բուժն արձագանք գտավ ժամանակի հայագետների և Հին Արևելքի ուսումնասիրողների շրջանում, քննախնարար, յուրօրինակ լուծում համարվելով ինչպես ծայր ազգամազման, այնպես էլ նախամաշտոցյան նախազու: դպրության խնդիրներում: Սակայն տարիներ անց ցույց տրվեց, որ այդ արձանագրությունները գրված են ոչ թե հայերեն, այլ մեկ այլ ազգակից, հնդկ-ընդարևյան լեզվով: ...

1870-ական թվականներին Ա. Մորդրմանի՝ Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունները հայերեն կարդալու տեսությանը հաջորդեց 1882 թ. Ա. Մեյսի ոչ հայերեն վերձանությունը: Սակայն 1900 թ-ին Հովհաննի Մանուզյանը կրկին հանդես եկավ այդ արձանագրությունների հայերեն ընթերցմամբ՝ կրատարակելով իր ժամանակի հայտնի քննախնարար սեպագրերի ժողովածուն¹⁰²: Թեպետ այս փորձը քննադատվեց, այնուամենայնիվ, Հ. Մանուզյանից ցույց տվեց բազմաթիվ ընդհանրություններ և նույնություններ էին հայերենի ու սեպագրերի լեզվի միջև:

Ախարայ Տեր-Մովսեսյան Աստվածաշնչի հայերենի թարգմանությանը նվիրված կորոզային ուսումնասիրության մեջ հիմնվորող դարի հայերենի բարձր զարգացածությունը արդյունքն է համարում նախորդած դարերում գրավոր լեզվի առկայության¹⁰³: Նա հաստիկ ուշադրություն է դարձնում 360-ական թվականներին Մերուծան Արծրուհու կողմից հունարեն գրքերը ոչնչացնելու և հունարենից թարգմանություններ կատարելիս արվելու մասին Մովսես Խորենացու տեղեկությանը, որը, կրտսիցիորեն, համարում է վերացություն նախամաշտոցյան Հայաստանում հայաբնու թարգմանական գրականության մասին¹⁰⁴: Մեսրոպ Տեր-Մովսեսյանն առաջինն էր, որ ուշադրություն դարձրեց Մեծամորի կղանագրերին, ենթադրելով, որ դրանք կարող են լինել ինքնական կղանագրեր¹⁰⁵:

Աշխարհի գրային համակարգերի պատմությանը նվիրված ընդհանրացող աշխատության էջերում Յակով Գնիցերն անդրադասվում է նաև, ինչպես պարսկերեն՝ այն (վրաց պարսկերենի հետ) համարելով զննդական ծագում ունեցող Ըսո հնդկականի՝ մինչ այդ հայերը գործածել են հունական պարսկերեն, իսկ առօրին փայ՝ Արեմնյանների (հնդկականի մոտ՝ Դարևի) ժամանակ՝ պահպանելով, որը փոխարինելու էր եկել սեպագրին¹⁰⁶: Ինչ խոսք, ամառախոսման են հնդկ-

¹⁰¹ Jones, 1998, էջ 1-254, հավելվածում՝ կղանագրեր: «Ղ երանի այս աշխատության համառոտ ասարկումը և խնդիր անկախ բազմաթիվ կրտսիցիորեն թյու են տեսնել «Հանդես Անարայ»-ի 1978-1984 թվականների համարներում: 2012 թվականին Վանայի հայագրության կրտսիցի ցանկ սեպագրերի հայերեն թարգմանությունն ու էջնորդական ասարկումը կրտսիցիորենի համակարգում»՝ https://drive.google.com/file/d/0B_AAC740cc-OQ7YzZ15hUDB4MFWM/edit հասցեով:

¹⁰² Մանուզյան, 1900 [թարգմանություն] «Հանդես Անարայ»-ի 1913 թ. համարներում:

¹⁰³ Երս. Մուսուսյան, 1902, էջ 15-27:

¹⁰⁴ Երս. Մուսուսյան, 1902, էջ 21-22:

¹⁰⁵ Տեր Մովսեսյան, 1913, էջ 65-66:

¹⁰⁶ Խեղոպ, 1903, էջ 155-157:

նանի կզրահանգումները ինչպես մաշտոցյան պարբերի ծագման, այնպես էլ Արեւմեկանների օրոք իսպոց մեջ պահպանվելի վերամաս մասին:

Նախամաշտոցյան Հարաստանից հայտնաբերված տեղական ծագում ունեցող ստաթին կրկու արձանագրությունները՝ հայտնաբերված Յոզակերտից, հրատարակելից Մեթոսյ Սմբատյանը: Հրատարակելով նրանապես արձանագրությունները՝ նա նկատարեց, որ «այս կլանագրից ստիպարեան ունեն հարթան գրիչի հետ»¹⁰⁷: Ե՛վ Մեթոսյ Տեր-Մովսեսյանի, և՛ Մեթոսյ Սմբատյանի հավելածությունը՝ կապ տեսնելու նրանապես կլանագրերի ու ինքնական հիերոգլիֆների հետ, պարմանակերպած էր Պ. Ենեանի վերոհիշյալ տեսության հետ:

Յոզեֆ Մարկվարտը բնարան է համարում, որ իսպանական պետականությունը պետք է ունենար իր պարունի գրագրությունը, որը, սակայն հայտնաբեր չէր. «Հարաստանում, սամբայն, այս երկրի լեզվով դեռ չէր գրվել ոչ մի տող, որովհետև այն ժամանակվա հայրենի պարբերներից և ոչ մեկն ի վիճակի չէր արտահայտելու հայերենի բազմաթիվ ու դժվարին նկատմանը»: Ենկելով Ղազար Փարպեցու հարրություններից՝ նա գտնում է, որ հունարենին ու ասորերենին զուգահեռ նախամաշտոցյան շրջանում գործածվել է մեկ այլ գրածամակագր, որը եննց Ղանիկ Ասրու մոտ պահպանվածն է եղել: Յ. Մարկվարտի կարծիքով՝ այն եղել է ասորական միջավայրի ծնունդ, աչից ձախ գրությունը բաղաձայնաչին պարբերն, որն «իբ ժամանակվա արձանական կամ իրանա-արձանական (այսպես կրված՝ պահպանի) պարբերներից ոչ մեկն հետ չէր նույնանում և իր կազմում ունի զանազան, նույնիսկ ամփի նին պարբերներից վերջված նշաններ»: Կատարելով մաշտոցյան աստանների համեմատական վերլուծություններ՝ ներկանից կարծում է, որ Մեթոսյ Մաշտոցը ցուցրել ու կատարելագործել է «Ղանիկյան» գրածամակագրը՝ փոխելով նաև գրության ուղղությունը՝ ձախից աջ. «Ղանիկի գրիցը իսպանիկի համար իրանյան և կատարյալ պարբերների վերածվելին միայն Մաշտոցի կատարած փոփոխությունների և ընդլայնումների միջոցով»¹⁰⁸:

«Նոր դար» հանդեսի 1903 թվականի 135-րդ համարում «Միլիթրաջի» մականունով թղթակիցը (իսկական անունը մեկ չհայտնվեց պարզել) Իրկուտակից տեղեկացնում է, որ Հեղկաստանի Թոմիկ քաղաքից մի երես տեսարանական գնել է մարմարյա մի քանիսկ, որի ներքևում կա երկտող գրություն: Հրես տեսարանականին ամփել է, որ դա իսպանիկ է, ուստի և նա այն աստիարակել է իսպ-

¹⁰⁷ Սմբատյան, 1910, էջ 575-576:

¹⁰⁸ Մեթոսյ Մաշտոցի կտերի, գրածակարգային և իսպոց պնդի մասին բարեմտաբանական Յ. Մարկվարտը նախ վերջնական հանդես է եկել 1902 թ. Հանրային միջադպրվի Արևմտաօստանյան Յ. Մարկվարտը նախ վերջնական հանդես է եկել 1902 թ. «Հանդես Արևմտաօստանի ի կրթական կյանքում», սակայն այն չպարբերվեց: Մեթոսյ Մեթոսյ, *Über den Ursprung des armenischen Alphabets in Verbindung mit der Beschreibung des heil. Meistes* և իսպանիկի և «Արևմտաօստանյան թղթակցությանը» (Կառմանյանի և Մեթոսյի համեմատական վերլուծություն) (Մեթոսյ Մեթոսյ, *Über den Ursprung des armenischen Alphabets in Verbindung mit der Beschreibung des heil. Meistes*), 1911, էջ 529-44, 673-84; իսպանիկ կլանագրերու և վարդի Մ. Մաշտոցի, տե՛ս «Հանդես Արևմտաօստանի», 1912, էջ 41-54, 199-236, 657-60, այն էլ 1913 թ. քաջ է տեսնել աստանից գրությունը (Մարկվարտ, 1913, էջ 1-59): Մարկվարտի այս աշխատանքը վերածրաստանել է 1962 թ. քաջ տեսան ձայնակետում (Մարկվարտ, 1962, էջ 117-180):

րին՝ որոշանքի գումարի դիմաց: Հարորդագրության հեղինակը կասկած է հայտնում, որ դա կամ կարող է լինել կերծից՝ մեծ գումար փաստակերտ եղանակով, կամ, եթե այն կերծից չէ, կարող է վրայել, որ «Նախորդն զգեցր զտոթինն ին ունեցել Մանակից և Մարտակց շատ ատար»¹⁰⁰: Քանիդակի յուսանկարը նա ուղարկում է խմբագրությանը: Այս առեղծվածային քանդակագրատկերի յուսանկարը տարիներ անց հրատարակեցին և կրկնող գրությանն անդարձրածան Գ. Առուկանը, Գր. Ղափանցյանը, Ա. Աբրահամյանը և ուրիշներ (տե՛ս ստորև):

Գտնիկ Ֆնտզյանը՝ Գ. Փանեակ գրական ծածկանունով, Մեղրոպ Մաշտոցին նվիրված հոդվածաշարում անդրադառնում է Ղափանի Աստու մտն պահպանված գրամամակարգին: Նա գտնում է, որ եպիստամալոգիայի ընթացիկ հայ գիթ չի եղել, իսկ «քաղված ու հարուստն ատամ» գիրը եղել է միջնադարյան շրջանի երևյալ պահպանված աղբյուրները: Հեղինակն ավելացնում է, որ մաշտոցյան աղբյուրների տատերի մի մասը ծագում է երևյալ պահպանված աղբյուրներից՝ հայերաչին շրջամբ, բանի որ վերջինս ունեցել է այդպիսի ուղղություն: Ըստ նրա, Մաշտոցն իր գրամամակարգի մի մասը փոխառել է հունական աղբյուրներից, իսկ մնացածն էլ ինքն է ստեղծել ու ամբողջացրել նոր աղբյուրները¹⁰¹:

Հրայրյա Անտոնյանը եպիստամալոգիայի հայերաչին դարձրածան գրությունն իսպառ բացատրողներից է: Այս խնդրին նա ատանիլ համագամանորին անդարձրանել է «Հայոց գրերը» աշխատության էջերում, որը յույս է տեսել 1907–1928 թվականներին¹⁰² և կրում է այդ ժամանակ ընդունելություն գտած տեսությունների ազդեցությունը: Մասնավորապես, նա ներկայացնում է խերսա–լուսնական կիրառվիմաները (բնագրում՝ «ժայռյան գրեր») և Վանի թագավորության անագրերը (բնագրում՝ «խաղչյան բևեռագրեր») իրեն հայերից ստաց Հարատանում ապրած այլ ժողովուրդների գրեր¹⁰³: Իսկ ժայռագրատկերների ստեղծրածանը կրում է, որ եթե դրանք հայերական են, պետք է ստեղծված լինեն Ք.ա. VI դարից հետո¹⁰⁴: Ավնիայտերեն, գրքի ունեց հայերի կերպրության տեսության հետ, որն ընդունված էր ժամանակին, սակայն լիովին ներքնից հետագայում:

¹⁰⁰ Սեփյառն, 1903, էջ 2–3:

¹⁰¹ Փանեակ, 1905, էջ 126–130:

¹⁰² Աշխատության ստացին մասն ատանվին պրքով յույս է տեսել Փարիզում 1907 թվականին (Անտոնյան, 1907), այնուհետև, կրքով մասն, իրեն հայերաչին, յույս է տեսել «Սուլայն Անտոնյան»-ի համարներում (ՕՇ, 1903, № 2, էջ 46–52; № 6, էջ 171–176; № 7–8, էջ 212–216; № 10, էջ 311–313, 1911, № 4–5, էջ 231–242; № 6–7–8, էջ 347–365; 1912, № 2–3, էջ 123–147, 1913, № 34, էջ 137–158; 1914, № 5–6, էջ 299–319; 1915, № 1–12, էջ 135–172; 1921, № 5–6, էջ 298–313), ստաց ատանվին պրքով՝ Անտոնյանով 1925–ին (Անտոնյան, 1928): Աշխատության ստացին և կրքով մասնը մեկ պրքով յույս են տեսել կրքումով Մոզնով մանկանց Մեսո (Անտոնյան, 1904): Աշխատության վաղադարձ ստացրածը Հր. Անտոնյան կրքատրալոգիայի է պատրաստել գեներա 1932 թվականին, սակայն ին–ին պատմականով այն յույս չի տեսել: Մեղրոպից ատանվանությունն անդրադառնալով մեկ պրքով յույս տեսով վրայն 1904 թվականին՝ Ըր. Անտոնյանի խմբագրությանը (Անտոնյան, 1904), որն էլ մեկ կրքով մեկ աշխատանքում: Հր. Անտոնյան իր վրայն աշխատանքներում նախադասության գրք՝ Վրայնից խմբագրությանը հայտնում է իր կարծիքը՝ եղելով «Հայոց գրերը» աշխատությանը (տե՛ս, ստեղծել, Անտոնյան, 1931, էջ 65), սակայն մեկ ընտրության ատարելա մեկ դարձրել ենց կրքով աշխատանքը:

¹⁰³ Անտոնյան, 1904, էջ 293–406:

¹⁰⁴ Անտոնյան, 1904, էջ 406–408:

Հր. Անառյանը ընտանիքում է միջնադարյան մատյաններում ստանդարտված կանազների նախամաշտոցյան ծագում ունենալու խնդիրը, վերջում մտաբերելով ձևազերծից իր հավաքած 509 կանազներից և կրթության համար, որ դրանք ստեղծվել են հետմանրագրան շրջանում¹⁹⁴։ Ինչպես կանաններ ընդ հետո, բազմաֆաստակ թեզիսական այստեղ վրիպել է, ինչը ստորագրված լիարժեքի սեպ Ա. Արթուրյանի՝ կանազների ուսումնասիրության ժամանակ կատարած բացահայտումներով։

«Նանիեյան» գրքին նվիրված բաժնում Հր. Անառյանը համալսարանի ընտանիքում է ներառելով նախամաշտոցյան շրջանում հարազատ դաստիարակման մասին վերջինի մատենագրության տվյալների ու ուսումնասիրողների կարծիքները (այդ թվում՝ «Նանիեյան» գրքին նախորդող տեղեկությունները)։ Իր վերջնական կարծիքը նա ձևակերպում է ստանալով. «Հայերը նախքան Մեսրոպը գրավոր գրականություն չեն ունեցած. եղել է միայն բանավոր գրականություն, որի հատկատրոսներն են վերաստանական երգերը. այսպիսի գրականություն ունի նաև ամեն տեղաբնակ ազգ. Մեսրոպից առաջ հայերն գրականություն ենթադրելը, որ իր թե ընդհանուր է Լուսավորիչ՝ սերելով բոլոր հայերն գրելը, անմիտ ենթադր է միայն»¹⁹⁵։ Իսկ «Նանիեյան» գրքը նրա կարծիքով «մայրեն չէին, հայոց մեծ կրթիչ գործածված չէին, այլ կորած էին սեմական մի ազգի այբուբեն»¹⁹⁶։ Մեկ այլ աշխատանքում Հր. Անառյանը «Նանիեյան» գրքի մասին կարծիք է հայտնում, որ դրանք «ուրիշ բան չէին, եթե ոչ ինչ-որ սքանաչափ հնագույն տառեր», որոնք շփոթման են համարվել հայերական՝ «արամեական» և «արաբական» (հայ) բառերի շփոթությունից¹⁹⁷։

Կատարած երաշխի աղբյուրագրական աշխատանքի կողքին ակնհայտ է Հր. Անառյանի կանխավոր միտումնաբերությունը, որի պատճառով, թերևս, այն քարտեզագրվող մատենագրությունն է (որն առկա է նաև շատ այլ հայագետների մոտ), թե ընդունելով նախամաշտոցյան հայ դպրության գոյությունը՝ ստվերած կիսնեղ Մեսրոպ Մաշտոցի վատանքը, ինչին արդեն անդրադարձել ենք։ Օրինակ, ենթադրվելով Փյունաբառու Փրաֆիտի տեղեկությունը Հայոց Արշակ արքայի օրոք հայագրության մասին, Հր. Անառյանը գաղմատանքի գրում է «Մին է այն Արշակ թագավորը... կեի իրոք պատմությունը ճշմարիտ է, ամեն պարթև թագավորի անուն պետք է լինի և այն մակագրությունն էլ ամենի պատմությունն, քան հայերն»¹⁹⁸։ Այստեղ չենք կարող միտում չտեսնել, բանի և՛ 1920-ականներին, և՛ սովետի փոխադրություններից հայտնի էին Տակառուի հայագրությունները, որ Չինոն-Արտաշեսից հետո Հայաստանի գահին բարձր «Պարթևատանի Արտաշես Գ արքայի ստիպ դրվել Արշակը (Արշակ Ա, 34-35 թթ.)։ Կամ, գաղմատն է ստանալու միայն ընդհանուր կողմից կանազների

¹⁹⁴ Անառյան, 1984, էջ 405-430։

¹⁹⁵ Անառյան, 1984, էջ 435-450։

¹⁹⁶ Անառյան, 1984, էջ 455։

¹⁹⁷ Անառյան, 1986, էջ 38-39։

¹⁹⁸ Անառյան, 1984, էջ 434։

րի կիրառման մասին Ազգաբնակչության տեղեկությանը տված գնահատականը՝ «... Ազգաբնակչության աշխատությունը իբրև Ե դարի աշխատություն՝ արժեք չունի բնավ պայտիսի մի կարևոր խնդրի լուծման մեջ, մանավանդ երբ խնդիրը վերաբերում է հին ժամանակի պատմության և կյանքին»²⁹⁹... Սա այն դեպքում, երբ իր քննարկած բոլոր հարցերի աղբյուրները ոչ միայն V դարի պատմիկներ Կորչուկը, Մովսես Խորենացին և Դավաթ Փարսեղցին են, այլև շատ ավելի ուշ դարերում ապրած այլ մտածնազիրներ (Կարդան Արևելցի, Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ և այլք)...

Վրբանե Փափազյանը 1910 թվականին լույս տեսած երկու աշխատություններում կարծիք է հայտնում, որ Դանիել Լախնդյանի մաս արևաբանվել էին հայոց «շատ հին դարերում, մինեանների մեջ մշակված, քարտերի միջախաղտում միայն գուցե գործածող մայրենի լեզվի նշանազոնը», որոնք թվով 22-ն էին: Ըստ նրա, երկամյա ուսուցումից հետո, երբ վերջնականորեն սթարգվեց այդ գրականների անբաժարար լինելը, Մաշտոցը դրանք իբրև հիմք օգտագործեց որակազուտ երբ աշուրենց տեղեկմիս³⁰⁰: Անդրադատնաթով օտարալեզու գրահամակարգերի կիրառմանը՝ Վրբ. Փափազյանը հարատուսյան դարություն պատմությունը սկսում է Վանի թագավորության (Ուրարտու) սեպագրից, որից հետո, ըստ նրա, Ք.ա. VI-V դարերից մինչև Ք.հ. IV դարը կիրառվում են զննչական գրերը՝ պարսկերենով, ժակիդոնական արչաձևերենից հետո՝ հույարենը, իսկ քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո՝ նաև ասորերենը³⁰¹:

Մարտիրոս Օրմանյանը, քննության առնելով մտածնազրական հայերգումները, նշում է, որ Լախնաճաղոցյան «Դանիելեան կրանազիրները Հայ դպրութեան սկզբնադրութեանը ևուիրագործեցին», քանի որ դրանցով էր Մեսրոպ Մաշտոցը երկու տարի ուսուցանում, իսկ հետագայում (ըստ Մովսես Խորենացու, որը ձևագրերի հայերգուման) դրանց հավելեց յոթ ձայնավորներ: Ընդ որում, նա «Դանիելեան» գրերը համարում է «ասորական կամ սեմական աղբիւրէ բխած, առանց ձայնաւորի պարբեր մը», սակայն չի անդրադառնում այն հարցերին, թե դրանք Ե՛րբ և ո՞ւմ կողմից էին տեղեկվել³⁰²:

Գաղուստ Տեր Մկրտչյանը չի ընդունում Լախնաճաղոցյան հարալեզու դպրության գոյությունը: Նա ուշադրություն է դարձնում Մուսնա կղզում գտնված մի խաչքարի արձանագրությանը, որի մաշտոցաոտս գրության մի մասում առկա է գրերի այնպի ձայն դասավորություն: Գ. Տեր Մկրտչյանը ենթադրում է, որ ժամանակին Հայաստանում կիրառված «Դանիելեան» գրերը հնդկական էին Դանիել Ասորին և այն «ձաւանթըն պիտի լինէր այնպի-ձայն

²⁹⁹ Լույս տեսած:

³⁰⁰ Փափազյան, 1910 (ս), էջ 65-67; Փափազյան, 1910 (ճ), էջ 26-33: Հնդկակի կողմնով Մեսրոպ Մաշտոցի արդեն կրած 22 տարին հավելել է 7 ձայնավոր և 7 բաղաձայն՝ ստանալով իր երբ աշուրենց: Վրբ. Փափազյանը, վառատրեկ, կրկնում է Մ. Ընկնի վերադարձրչալ տեսակերը:

³⁰¹ Փափազյան, 1910 (ս), էջ 21-45:

³⁰² Օրմանյան, 2001, էջ 309-314 (առանցին կրատարարությունը՝ 1912 թ.):

գրում ըստ ստրականին: Մաշտոցի արած փոփոխություններից մեկը սխոյ լինել ըստ յունականին գրութիւնը դարձնել ձախից աջ»: Ուստի և նդինակը հնարավոր է համարում, որ սվանդույթի ուժով նաև նետագայում մաշտոցյան տառերով գրած լինելն այնից ձախ²⁹¹:

Արամիւմ Չամիկյանը, Լշդով հանդերձ, որ իր ժամանակ նախամաշտոցյան նարակերու որևէ արձանագրութեան չի գտնուի, համոզմունք է հայտնում, որ նոյն է նախամաշտոցյան նարակերու դպրութիւն: Նա առավաճի էմիմախրում է համարում ինչպէս դպրութեան Տիր աստուծ մասին տեղեկութիւնն ու այլ ժառանգական վկայութիւնները, այնպէս էլ էրեզերորդ դարում հայոց ինքնի կատարելութիւնը, որը չէր կարող ունենալ «յոյ խոսակցական լեզուն»: Հնդինակը նախանախն է համարում, որ մեր նախնիների նախամաշտոցյան շրջանում հայերն զրկու համար կիրառելի օտար գրի, նախկան, զնդարան պրութիւնը: Ա. Չամիկյանը հայ գրականութեան պատմութեան մեջ աստիճանաւորում է նաև նախամաշտոցյան քրիստոնեական շրջանը՝ չորրորդ դարը, իսկ Դանիէլ Ասորու մտտ պահպանված գրականների համարում է նրա իսկ տեղեկածը, որն անկասար էր և մի կողմ դրվից²⁹²:

Անիի պատմութեանը նկիրված մտածածքը աշխատութեան մեջ Նիկողայոս Մարտ հայտնում է նետադրի կարծիք. «Ողջ Կովկասը, նկարապա Հայաստանը, շաղապակիք էր դնում ստորա-բարեկամ ժառանգելիւնում: Հայաստանում մտքննի յնչիւմ կայ տեղական գիր դնում մեր բարեկարգութիւնի մի շահի դար ստալ»²⁹³: Քիչ անց հնդինակը նայն կերպ է բնութագրում նաև մաշտոցյան դպրութիւնը. «Մանդիվից նոր քրիստոնեական դպրութիւն, ընդ որում, այս անգամ նա տեղական ժողովրդական ինքնով...»²⁹⁴: Միև այլ աշխատանքում, անդրադառնալով «Դանիէլյան» գրիին, Ն. Մարտ գտնում է, որ դրանց հնդինակը նոյն է ոչ թե Դանիէլ Ասորին, այլ «նայերնն կրանազերն ստալին անգամ հնարկ են անհար ստալի շարտեղիները Հայաստանի նարալ-արեկըրում»²⁹⁵:

Առն նախամաշտոցյան նայ դպրութեան համոզված կողմնակիցներից է, որն իր տեսակետի յախազույն էմիմախրումներից է համարում V դարի գրարարի նդրվածութիւնը, որը բնութաւորում է իրեն «շատ նախնախոր, յալ մրանիւմ, նարալ պատանապրութեաննդում և չրնայ պարտաւորալ օժտիւմ ինդում»²⁹⁶: Անոյ էմիմախրումներից է նաև Հայաստանի սխտարան-բարաղական գարգազ-

²⁹¹ Յի Մրտոյան, 1913, էջ 127-141: Միև այլ, 1912 թ. Էրմանի «Հարատ» նախնում կրատարական նարախում նա կարծիք էր հայտնի, որ «Մարտոյան տառերը սխտարապար կրանը, կամ կրանակըրում են, որնայ նոյն գրան լին Դանիէլյան գրիք» (Յի Մրտոյան, 1913, էջ 512, վերապարտելով Յի-Մրտոյան, 1902, էջ 194):

²⁹² Չամիկյան, 1941, էջ 26-32 (ստալին կրատարականութեանը՝ 1914 թ.):

²⁹³ Յար, 1939, էջ 10:

²⁹⁴ Յար, 1939, էջ 12-13:

²⁹⁵ Յար, 1915, էջ 34:

²⁹⁶ Առ, 1906, էջ 285-287: Անոյ «Հայոց պատմութեան» ստալին նարալ ստալին կրատարականութեան էր նոյն է 1917 թվականին կրանը, որ նոյն վար՝ 1904 թ. կրատարական «Մ. Մարտար մեկագրական մեկ նա խոստանում էր նարալ ընդարկումը՝ վառտելի ոչ յախազար լինելու պատմապարտաւորութեան (Առ, 1904, էջ 163-165):

ման մակարդակը. «Երբեք է, ուրեմն, ակնի մեծ հարմանակետությանը ենթարկել որ հայկական կրթնագրերը գրություն ունենին էին ժամանակներից և կրակը չուրանք գտնում էր Դանիել սիրիացու մոտ պատահաբար: Մենք դեռ Արաւաշիդյան հարատւութեան ժամանակներից տեսանք, որ հայ պետւորթիւնը չէր կարող առանց զգտւորական դատարարութեան գարգանայ, ջրակի որ մի կրկնէր էր դա, ուր բարձրագոյն ցեղեր կային, որոնք հայազնային, պետական մի ակադըմութեան մեջ ձուլվեցին հատկապէս հայերէն ընթացի միջոցով: Որ հայ ժողովուրդը պիտի ունենար իր գրականութիւնը, որը թելադրում է առկ և կրա յոյն տարածմամբ ու ներքնապէս գարգացած ներանուարական պաշտամուտը: Եվ վերջապէս կոչման կարգին ու Դազար Փարսպէն էլ շատ մտք ակնարկներով նկատուում են պիտիւրացո գրարթին ունեցած հայկական կրթնագրերը»²⁰⁶: Լինի գտնում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցի կարևորագույն գործը եղել է Դանիել եպիսկոպոսի մոտ պահպանված էին հայկական գրերի «փոփոխությունը, լրացումը և կատարելագործումը»²⁰⁷:

«Ազգերի Քրիստոսով, կշկով համոզեմ, որ նախամաշտոցյան հայ դպրութեան զրուրթյան հարցը վերջնականապէս լուծված չէ, միակշարակ է համարում, որ բազմադարյա պետականութեան պայմաններում հայերը պետք է ունենային մայրենի լեզվով դպրութիւն, ինչի առեւտարական է նաև V դարում գրարարի կատարելությունը: Հեղինակը միակշարակ է համարում, որ նախագու դպրութիւն V դարից առաջ գոյութեան է ունեցել օտար (հունական և այլ) սրբութեններով, ինչի ուղղակի վկայութիւններից է համարում (նետակով Մեսրոպ Տեր-Մովսէսարանին) 360-ական թվականներին Մկրտիան Արծրունու կողմից հունարեն գրքերը ոչկապնելու և հունարենից թարգմանութեաններ կատարելն արգելելու մասին Մովսէս հարցնացու վկայութիւնը: «Է Քրիստոսով նաև ենթադրում է, որ օտար սրբութենների նետ գուգանետ գործածվել է նաև 22 տարից բարկացած հայկական («Դանիելյան») գրամանակարգ, որը կատարելագործել է Մեսրոպ Մաշտոցը՝ հազնելով 14 տառ»²⁰⁸:

Հայոց պատմութեան ընթացքում կրթական գործի ուսումնասիրութեանը նկիրված աշխատութեան մեջ «Արդան Հաշունի գտնում է, որ նախամաշտոցյան Հայաստանում չի եղել ոչ հայալեզու դպրութիւն, ոչ էլ, նետարար, հարալեզու կրթամանակարգ ու գրականութիւն: Իսկ Դանիել եպիսկոպոսի մոտ պահպանված գիրք նա համարում է հունական սրբութենով հայերեն գրելու փորձ, որը ձախողվել է «նեղին սրբութենին անբուականութեան պատճառով»²⁰⁹:

1927 թ. Արմավիրի պեղումների ժամանակ Ամրատ Տեղ-Ամբարջակը նայրնագրերից մեկ մտնեակիր և երեք հունագիր արձանագրութեաններ մի խոյանն քարակոթորոցի վրա²¹⁰: Մտնեակիր բնագիրը (որի առաջին կրատարա-

²⁰⁶ Լևո, 1906, էջ 207, 208:

²⁰⁷ Կոչն տեղում:

²⁰⁸ Երանոս, 1918, էջ 47-54: Քրիստով, 1931, էջ 103-109:

²⁰⁹ Կոչնով, 1923, էջ 80-85:

²¹⁰ Top Aarmenian, 1941, էջ 62-64: Տեղ-Ամբարջակ, 2010, էջ 449-461:

կից եղավ Աշխատե՛լէկ Քարակարը¹¹⁴), Ս. Տեր-Ավետիսյանը թվագրում է նախուրարտական ժամանակաշրջանով:

Աշխատե՛րէկ Քարակարը, իր եռվարած և ուսումնասիրած կուրթերի հիմամբ պնդում է «զրի գրչությունը, որ ունեցել է Հայաստանի բնակչին այդ հետախորանցարում. մեզ միմանկեցի պարզել էլ միայն հնագույն զրի գրչությունն Արագածի վրա, այն կես մեծ սարածուին Խոտիքը. Հայաստանի յարգարթիվ այլ վարչերում, ներկայացրած զրի գարգարանն մի շարք նստայնկերով՝ սկսելով ժայռափորումանկի և ժայռազուրյումանկի սաննազրիմութիվ օրինակներեց, մինչև հիերոգլիֆյան զրի կարգանկերովում պետեմը, որ իր խելոք յարկերով նախնական իսրայառ գրակառուչյան ներկայությունն է հայտարարում Հայաստանում»¹¹⁵: 1927 թ. Արմավիրից հայտնաբերված մեհենազիր արձանագրությունը նա թվագրում է նախուրարտական ժամանակաշրջանով՝ Հայաստանում զրի ծագման դարաշրջանը համարելով նոր բարի դարը¹¹⁶:

Հին հայոց մեջ կրթական գործի մեկ այլ ուսումնասիրող Գևորգ Սաղաթյանը ընդգծում է ներսանուս Հայաստանում սեփական կրթամասնակարգի գոյության փաստը: Չփնտրոնանալով կրթամասնակարգի և դպրության ըզվի խնդրի վրա՝ նա կշռում է, որ հեղինկատական չջրանում հայոց կրթամասնակարգը մեծապես ազդվել է հունականից¹¹⁷: Հայաստանում զրի ծագման ու զարգացման վաղադույն փուլերի ուսումնասիրության մեջ կարևոր ներդրում ունեցավ Իվան Մեշչանինովը¹¹⁸, որն ի մի բերեց էրեմննդոսֆի, Տաննատափի, Արմավիրի և «անի կուրթերը» դրանք թվագրելով Ք.ա. I հազարամյակի սկզբով: Նրա կարծիքով, սեպագիրը եղել է միայն վերնաշափ գիրը, իսկ հիերոգլիֆները գործածվել են ժողովրդի կողմից և ունեն տեղական ծագում¹¹⁹:

Նախամաշտոցյան հայ դպրության համազված կողմնակիցներից է Մ. Մյուսաբանը, որը, անկախ հայտնաբերված կուրթերից, պարզապես անմուտ է համարում հայոցյան դպրության յունենալը՝ դարեր շարունակ անընդհատ առկալելով հարևան քաղաքակիրթ ժողովուրդների նկատ¹²⁰:

Հին Հայաստանի մշակույթին ելնված նշանադր ուսումնասիրության էլքերում հառիկ Սամուկյանը հասուկ րածնով անդրադառնում է զրի խնդրին: Նա նախ նամատուակի ներկայացնում է զրի ծագման ու զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները, ապա քննարկում իր ժամանակ հայտնաբերված հայաստանյան կուրթերը: Խ. Սամուկյանը կիսում է Ի. Մեշչանինովի կարծիքը՝ Հայաստանում սեպագրի ներմուծված և մեհենազրության (հիերոգլիֆի-

¹¹⁴ Կախու, 1929, էջ 43-44:

¹¹⁵ Քարակարը, 1933, էջ 73; Քարակարը, 2007, էջ 313-314:

¹¹⁶ Կախու, 1929, էջ 43-45; Քարակարը, 2007, էջ 294-300: «Այլ զրից, ինչպես ընդգրկել եմ սեպերի արկիներով, սեպերն-գարգարանն րարարթիվութիւնը. նմազան օրինակազուրյումները, սկզբնազուր, սկզբն ևն նմազրի դարաշրջանից» (Կախու, 1929, էջ 44-45; Քարակարը, 2007, էջ 290):

¹¹⁷ Մյուսաբ, 1930, էջ 26-29:

¹¹⁸ Մեշչանինով, 1932, էջ 51-55; Մեշչանինով, 1933, էջ 24-63:

¹¹⁹ Մեշչանինով, 1932, էջ 55; Մեշչանինով, 1933, էջ 60-62:

¹²⁰ Մյուսաբան, 1932, վերջնակեցի 26-ի նախադրում (նախն րար Արշակունյան, 1982, էջ 18-19):

կազմի տեղական ծագում ունենալու վերաբերյալ: Նա ևս Հայաստանում գրի ծագման վարդապետյն փուլը՝ «միկրոտրամֆիկ կշանապետների ծագումը, կազում է նեոլիթյան, իսկ հիբերոգլիֆիկադի զարգացումը՝ շրտիզի և վաղ կրկարքի դարաշրջանի հետ: Երբև ամփոփում, հեղինակը գտնում է «Հայկական բնույթի հարևան, միանգամայն անկախ սեպանե կշանապետներից, որոնք ասորական ծագում ունեն, գործածվելու են եղել տեղական սոցիալ-կուլտուրական հանգամանքներից թղթադ հիբերոգլիֆիկան ձևի յուրահատուկ կշանապետի, որոնց ոգնադրանք այդ արևելյան դարերի մարտը կուլտուրական ձևափոխումով ստատուսացում էր իր զարգացումներն ու մտածողությունները»²⁰⁰:

Մեղրակ Բարխուդարյանը ևս փաստում է գրի զարգացման միևնույն դարաշրջանի փուլերի լայն կիրառումը՝ «...Հայաստանի բնույթի ցեղերը հեղաշարժերական գիր չունենին, այդ ունենին միայն զարգացողները ... Մտադին սնկան պատմական թուն Հայաստանի տեղիստրոֆիայի գրու կշանե կնաթ հեղաշարժերական գիրը, խաղչական պետություն շրջանում: Չիր և գրականությունը այդ սկզբնական շրջանում մասնազարկան բնույթ չէին կրում: Ամփոփելով ցննադրուկը, կշում է՝ «Հայաստանում գրի զարգացման այդ ցեղական կշանե հիմնական աստիճաններն էլ կշանե են գաղտ և յուրերից էլ սնկն ունենը փաստացի կշաներ»²⁰¹ (խոսքը զարգացողների, փանկազրի և օտար՝ արամեա-հունա-հունմուսուս գրերի մասին է՝ Կ. Թ.):

Ներսես Աղեկյանը, վկայակոչելով մատենադրական տեղեկություններից մի քանիսը և իր ժամանակ հայտնի Հայաստանից հայտնաբերած հունարեն և արամեազիր կորոզիները, գտնում է, որ հայկական մեծատնկերում հայ շրտական դարը սեփական հայտնաբերում գիրն ու գրամատությունն չի ունեցել: Նա բնութագրում է միայն նախամաշտոտյան օտարալեզու գրամատության զարգացման փաստը, իսկ «Նանկիկան» գրերը համարում է ասորի նուկարանների տեղածածկ, որը, հաճանարար, եղել է ասորականի եման բարձրագույնի և այդի ծախ ուղղադրանք: Այն, քստ Ն. Աղեկյանի, Մարտոկ Մաշտոցը չի օգտագործել իր սցյուրները տեղեկմա. ևս 18 տարամներ վերցրել է հունարեն գրերից, 4-ը՝ ասորականից, և դրանց սվերացրել 14 նոր կշանաներ²⁰²: Հարկ է կշել, որ Ն. Աղեկյանն ունի ցնդգծված կանգնադ վարդապետներ նախամաշտոտյան հայտնաբերում դարաշրջան ինտրում, ինչն ակննադա է որոշ աղյուրներ չվկայակոչելու փաստից²⁰³:

Գրիգոր Գրիգորյանը հայ իրականության մեջ առաջին սնկան փորձել է տեղեկել զարգացման համատուր ձևերով՝ վերնադրելով այն «Գրի պատ-

²⁰⁰ Մանուկյան, 1941, էջ 183-190: Շարժելով պետականագրությունների նկարները՝ Մանուկյան, 1971, օր XXXV:

²⁰¹ Բարխուդարյան Ա. Գ., Խորհրդային Հայաստանի կուլտուրական կուլտուրայի նուրբերները, Եր., 1935, էջ 49-50, 58:

²⁰² Աղեկյան, 1978, էջ 286-318; Աղեկյան, 1949, էջ 227-270:

²⁰³ Շիրանյ, Ն. Աղեկյան չի վարդապետ Հարապետի Համարում և ճշտակ Ասորի վարդապետներ չի կրում Շարժելով և Արտադրի մեծատնկերը որոնադարձությունների մասին, որոնք հարկի 124 վարդապետական պետությունների կուլտուրականությունից յուս ասոր ...

մուտքուն»: Հայկական գրին նվիրված բաժնում նա, ինչպեսակերպ մասնակցազանքական տեղեկություններն ու որոշ բառամասերըների կարծիքները, միակշարանակորին միքեում է ոչ միայն նախամաշտոցյան հայ դպրոցյան, այլև օտար գրերով հայապեղո դպրոցյան գոյությունը: «Դանկիզան» զիցը նա համարում է արամեական, որը «արամեական» և «արմենական» բառերի շփոթության նկունակությամբ է համարվել հայերական²⁷⁰:

Հանրո Մանամուկյանը թեև հասուկ քննության ստարկա չի դարձնում նախամաշտոցյան հայապեղո դպրոցյան խնդրը, սակայն Մեջքոզ Մաշտոցի կունքին ու գործունեությանը նվիրված աշխատանքներում տեսանկետ է հարուսում, որ մինչևմարտյան շրջանում հայերն ունեցել են միայն օտարալեզու գրականություն: «Դանկիզան» գրերը նա (նետևելով Ն. Մաթին) համարում է IV դարում հայապեղո դպրոցյան ստեղծվու փոքմ, որը կատարել են առորի հոգևորականները՝ քարոզչական նպատակներով²⁷¹:

1906 և 1932 թթ. Սևանա լճի ափագանից հայտնություններին երկու արամեաաաա քարոզչություններ, որոնք վերձանեցին Անդրկ Քոթիանի կողմից: Նա գտնում էր, որ դրանք արամեաաաա, բայց ոչ արամենին արձանագրություններ են (նման կարծիք արդեն հայտնել էին Պ. Կուրյանն ու Հ. Պերզկերանը), որոնք պետք է կարդալ ենագույն հայերենով²⁷²:

Հուլյանի Օրբելին, մեկնաբանելով Ա. Քոթիանի վերձանությունը, արամեաաաա կրթությունը նույնպեց Մոփան կտրինագու ինչպեսարձ «Արտաշեսյան տանամուսարբերի» ներ՝ նույնպես կարմարելով, որ դրանք պետք է վերձանել հայերեն: Նա եղրակալրեց, որ այդ կրթությունը նախամաշտոցյան հայ դպրոցյան վրայություններ են և հայոց դպրոցյան արամուսրյունը պետք է սկսել ոչ թե V, այլ Ջ. ա. II դարից²⁷³:

Գարեգին Լևոնյանը հասուկ քննության ստարկա է դարձրել «գոտաաանմանկան ամաադրից մեկուն» հրատարակված «Հայերկան ին քարոզչականկալը», որը ներքևի մասում ունի երկու տող գրություն²⁷⁴: Դա նույն վերոնկալը քննության է, որի մասին հայոցդպրոցյուն է հրատարակվել 1903 թ. «Նոր դար» հանդեսում: Գ. Լևոնյանը կատարում է մի շարք հարչալումներ, որոնք նպատակը մասնագետների ուշադրության հրավիրումն էր սովալ քննությանարտուկերի և, հասկապես, կրկուղ գրություն վրա: Նա, մասնավորապես, գրում է «Կարելի է քննունել, որ քննիդակապաաակերն իսկապես ենքանուսա-

²⁷⁰ Օրբելյան, 1948, էջ 66-72:

²⁷¹ Հանրո Մանամուկյանի նյ տեսությունը չաաապել է քարոզելով նրաարտուկմեկուն (Մոտաաա, 1941; Մանամուկյան, 1957; Մանամուկյան, 1962; Մանամուկյան, 1976), որոնցում մեկ կունել մեկնել կելուղ Մանամուկյան, 1962, էջ 39-40; Մանամուկյան, 1978, էջ 260-261:

²⁷² Քոթիանի, 1941, էջ 2; Քոթաա, 1948, էջ 87-107: Այս մասին հանքարտուկերն կրեալ արամեաաաա տանամուսարբերունկել քալում է:

²⁷³ Օրբելյան, 1948, էջ 4:

²⁷⁴ Վերձունի այդ եռալրեանի մասին տեղեկություններ չի հայտնում, թեպես այդ մասին, ինչպես վերը նկատվել, «Միջրկալը» մակաաունկ քննուղը հայոցդպրոցյուն է հրատարակել «Նոր դար» հանդեսում գրեաա 1903 թվականին (Միջրկալ, 1903, էջ 2-3): Մանամուկյանը տեղեկություն է հաղկելուսում, էջ 80:

կան դարերի գործ է... քայքայ ի՛նչպես հաշտեցնել պատեր հայերեն գրերի անկայությունը, մի՛թե ուշեմն պիտի ընդունենք կրանց գոյությունը Մեսրոպից առաջ, կամ երե իբրը Դանիելյան կոչված գրերն են դրանք, ինչ՞ են գրված ճակից այլ և ոչ այնից ճակա՞: Հեղինակը ենթադրում է նաև կոթմիլի տարբերակը, սակայն ավելի հավանական է համարում բնօրինակ լինելը՝ ավերացնելով այլ հարցադրումներ ևս: Օրինակ՝ նա կշում է, որ արձանագրության նշանագրերը նման են VI-VII դդ. հուշարձանների հայերկան տառանկերին, քայքայ միամասնակ շեշտում է, որ երկտող գրության մեջ կան տատեր, որոնք չկան մաշտոցյան սցրուքներում²⁰⁶:

Արտաշես Կաթինյանը հայկական նախադրիտունիական թատերոնին նմիրված հողգնմում կոչո՞ւ է արտահայտվում նախամաշտոցյան դպրության գրության խնդրին՝ գտնելով, որ հայերկան հնագույն թատերոնի ուսումնասիրությունը կարող է յուսաբանել հայ իրն գրամբանության չլուծված հարցերը. «Անուղղակի կերպով – հակառակ մի քանի բանասերների համար թեղանակաբանությունը – այցյորինակ հնարագրությունը կարող է հաստատել այն, որ ներսնու արվեստի կողմին հայերը ստեղծել են իրենց ազգային ներսնու գրամբանությունը»²⁰⁷:

Ալշակ Արդշանյանը, վիպակոչելով բազմաթիվ մատենագիտական տեղեկություններ, ընդունում է նախամեսրոպյան դպրության և կրթական գործազամ համակարգի գոյությունը: Մակայն նա, ակնհայտորեն, գերազանձատում է հունարենի դերը՝ պնդելով, թե նախամաշտոցյան դպրության, այդ թվում, տեղական մեծնագրության լեզուն եղել է բազասասպես հունարենը, իսկ IV դարից սկսած՝ նաև սատրերենը²⁰⁸:

Գնորգ Գոյանը ևս ընդունում է միեմեսրոպյան հարազեզու դպրության գոյությունը, շեշտելով հայոց դիցարանում դպրության աստծու անկաշտության փաստը: Նա գտնում է, որ նախամեսրոպյան շրջանում հայերը կիրառել են ոչ միայն հունարենն ու արամեերենը (նաև սատրերենը և պանկաթերենը), այլև արամեական այբուրենը՝ հարմարեցված հայոց լեզվին: Գ. Գոյանը հնարազոր է համարում նաև նախամաշտոցյան Հալատտանում հունարենին զուգահեռ հայերեն գրավոր դրամատուրգիայի գոյությունը²⁰⁹:

Կամիլա Տրևերը հավարել և ի մի է ընել նախամաշտոցյան Հալատտանից հայտնաբերված իր ժամանակի հայտնի հունարեն, արամեատտա և քաթիներեն բոլոր արձանագրությունները՝ հանգամանորեն ներկայացնելով դրանց ուսումնասիրության պատմությունը: Նա գտնում է, որ հայերը չորրորդ դարից առաջ, չունենալով սեփական այբուրեն, «օգտվել են օտար գրերից՝ հարևան այն ժողովուրդների սցրուքներով, որոնց հետ կրանք քաղաքական կամ մշակութային կապեր ունեին: Հայերի օգտագործած այդ գրերն են եղել սկզբում արա-

²⁰⁶ Անճրյան, 1941, էջ 69-70:

²⁰⁷ Կաթինյան, 1941, էջ 53-54:

²⁰⁸ Արդշանյան, 1946, էջ 1-43:

²⁰⁹ Դոն, 1952, էջ 429-437:

մարկեր, իսկ ինձ՝ հուճեպանը և պարթևապանը, արհերք՝ փնկի լեզվով գործածվող նույն արամական գիրը»²⁵⁶։

Հասնելով Ա. Քորիանի և Հ. Օրբելու՝ և, Տրեկը կարծիք է հայտնում, որ նախամաշտոցյան Հայաստանում պատմական այդպիսից հարմարեցվել է հայերենին, արհերք՝ գրչաբյուր է ունեցել նախամաշտոցյան հարսնիկու արամաոս դպրոցյուն²⁵⁷։

Եղիա Քառունին հայ մշակույթի և հայ դատախազության պատմությանը նվիրված երկու մենագրություններում միակշարանորեն մերժում է ոչ միայն նախամաշտոցյան հայ դպրոցյուն, այլև օտար գեղերով հայախելու դպրոցյուն գոյությունը, ընդունելով միայն հայ բանավոր գրականության անկախությունը։ Հիշատակելով մասնագրաբան տեղեկություններն ու որոշ ուսումնասիրողների կարծիքները, նա գտնում է, որ մեծնական պատմությունները պետք է որ գրված փնկին հուճարեն և ասորերեն, իսկ երազամույլում գեղեցիկ Տիր աստծու տանալը եղել է մոզոցյան դպրոց, որի «ուսման խնդիր Չինիլունի հետ Պահլավերեն կամ Պարսկերեն պիտի ըլլայ»։ Ըստ Ե. Քառունու, «Դանիկյան» գրերը, որոնք հինք են ծառայել Մեսրոպ Մաշտոցի այդպիսի համար, «արաբական էլաններ» էին, «որոնցով թարգմանվելուց Ա. Գրոց բնագրի օտարախելու (մատուցող ասորերեն) մնացիկներուն վրայ տողովմեջ հայերեն թարգմանութիւնը կը կանաճէին՝ իրենց յիշողութեան օգնելու համար»²⁵⁸։

Բարձր գնահատելով Ե. Քառունու կատարած աշխատանքը, նշենք, որ նրա դիտարկումները մեծնական պատմությունների, երազամույլի գրչոցի լեզուների և «Դանիկյան» գրերի մասին բավարար են մեծապես չեն համարվում։

Կարելի է ասել, որ հայ իշխանության մեջ ախտարական գրականության ուսումնասիրությունը գիտական հիմքերի վրա է դրել Հակոբ Անադալը։ «Հայկական մատենագիտություն» հանրագիտարանային աշխատության էջերում ախտարական գրականության և դրա մասը կազմող հնագաղտության մասին նա գրում է. «Ախտարական կտրերը մեր գիտական գրականության մեջ դեռևս պատշաճ ուշադրության անարժան չեն եղել, մինչդեռ նրանք յայն հնարավորություններ են տալիս պատմական-հասարակական երևույթների ուսումնասիրության համար։ Ախտարական կտրերի մեջ կան մարդկային հասարակության հավաքագրություններն ու պատկերացումները դեռևս նախնադարյան շրջանից... Մենք հայերեն ախտարական գրվածքները խոշոր բաժանմամբ վերածել ենք երկու խմբի. ասորերեն մեջ դասավիզել ենք նկարագրական և աղբյուրական բնույթի բնագրերը (ախտարական գրույցներ, երգմենցուցիչ բանասեր, աղբյուրներ), իսկ երկրորդ մեջ՝ զուտ բժշկական բնագրերը (ախտարական տոմսեր կամ գրիք)»։ Հ. Անադալը ներկայացնում է կտրերի ու գրականության հանգամանալի ցանկ, ընդուն հնագրական

²⁵⁶ Երևան, 1953, էջ 97-203, 204-60-60

²⁵⁷ Երևան, 1953, էջ 162-174

²⁵⁸ Քառունի, 1954, էջ 108-111, 166-181, 216-227, 262-270, 271-274, 315-318; Քառունի, 1959, էջ 12-18

գրերի (հեղինակը դրանք անվանում է «ժամկազիր նշաններ») մի քանի օրինակներ, և, թեպետ դրանց ուսումնասիրությամբ նա չի գրառվել, սակայն նրա կատարած աշխատանքը կարևոր հենք դարձավ հետագա ուսումնասիրությունների համար²⁷⁷:

Առաքել Առաքելյանը վերապահույամ է իրեն հայտնի նախահայտացյալ միակզիր հուշարձանները, հանգամանորեն ներկայացնում իր մատենագիրների երկերում եղած տեղեկությունները միջնադարյան գրագիր ժառանգության վերաբերյալ, իրեն նախորդած ուսումնասիրողների կարծիքները, ինչից եևտո ամփոփում է իր դիտարկումները տասներեք կետերով: Նա կչում է, որ Մրտաչես Ա-ի օրոք գործածվել են արամեական, այնուհետև մինչև 387 թ. Հայաստանի բաժանում ճշ՝ հուևակրան գիրն ու յեզուն: Բաժանումից եևտո արևելյան Հայաստանում գործածվել են պարսկերենն ու ասորերենը, իսկ արևմուտյանում հուևարենը: Պաշտոնական գրագրությանը զուգահեռ մեկնաներում կիրառվել է հայկական մեծնական գիրը, իսկ Մաշտոցի գյուղից ասոք հուևարենին զուգահեռ կիրառվել են «Նանիկյան» գրերը, որոնց ծագման մասին հեղինակը ձևակալում է մեում կարծիք հայտնելուց: Նա կերակայցնում է. «Մարտացյան գրերից ասոք թե՛ «հեթանոս» Հայաստանում և թե՛ «քրիստոնյա» Հայաստանում գրություն է ունեցել 2 տեսակ գիր՝

ա) տեղականը, մաշինին, հայկականը, որ հայ ժողովրդի սեփական տեղ-

ծագործության արդյունքն է եղել ու մասսայական, հասկանալին,

բ) հուևականը, որ բնիկ ժողովրդականը չի համոզագել»²⁷⁸:

Հին և միջնադարյան Հայաստանի մաթեմատիկայի պատմության թվագրյա մասնագետներից Գարեգին Պետրոսյանը գտնում է, որ «Հայաստանում նախամարտացյան ժամանակաշրջանում գրություն է ունեցել հայերեն յեզվով գրականություն... Մեր կարծիքով, անկասկած պետք է համարել նաև այն, որ Հայաստանում նախամարտացյան ժամանակաշրջանում գրություն է ունեցել թվարկության մի որոշ սխառն, հազանական է՝ դա կղել է սցքենական սխառն»²⁷⁹:

Մանուկ Աբեղյանը չի ընդունում նախահայտացյալ հայագետու դպրության գրությունը²⁸⁰: Դրանով հանդերձ, նա չի բացառում, որ «Մարտացյան գր-

²⁷⁷ Մեղակո, 1959, կ. 424-467: Թախով պետք է կել, որ կրթության յարգովի սոք աշխատության միայն կելոն հասարակին են կրատարարվել յեզվարարին կլմանության սոքիներին, ևս մեկ հասոք՝ Հայաստանի սեփականագրոմից եևտո (Թախովի) «Ն» տեսով սոքոք յարտագրակները կելին, իսկ միայն հասարակից սոքարարին մեում են սեմոքը...

²⁷⁸ Առաքելյան, 1959, կ. 44-48, 163-215: Կեղեղ, որ մեծածախ սոք յեմարարան մի կան կան գիրարարին: Գրիկով կ. 68-ում նա կրոմե տրաբեմարան մեծնական գիր կեւոչ է կերկարացում Մարտացյան յարգոք յեզվարարին կրտոպ պրեմանագրարարին, կամ կ. 167-ում, յարտով Մարտացյան՝ ԱՅԻ մեծնական պատմաշրջանները սոքարարին, սոքոք եևտոպեն յարգրակները: Թախով, սոքոք կլմանարարան գրում է. «Նա կշանկում է, որ գրվում է կել հայերեն, յարգ, յեզվից, եևտակրան տարերոք, յեղ կարտում է կեղ յո սեմոմից կրտապարարարը:

²⁷⁹ Պետրոսյան, 1999, կ. 37-38:

²⁸⁰ Մանուկ Աբեղյանը յեղեղի կատարած յո պերսոնալուցի հայտնել է մի յարգ կրտապարարաններում: «Մարտացյան Մաշտոցի և հոք գրի ու գրականության միջոք» վերատարարան յո կլմանական աշխատակը

ից առաջ փորձած լինեն զոն կամ օրհնական գրած լինեն որևէ բան հայերեն լեզվով, բայց այլ լեզուներով հասնազորույթ»¹⁹⁹:

Մխթարյան հայերենը՝ կյուրեղ Քիսրազյանը միակշռունկ մեթոմ է ոչ միայն հայերեն, այլև օտար զրերով հարստացրել դարձրելով, որ նախամաշտոցյան հայ գրականությունը եղել է բանագիր, իսկ գրավոր մատակցությունը՝ միայն օտարալեզու²⁰⁰:

Մինչմեթոդական հայալեզու դարձրելու գոյություն ամենաբերմ կողմնակիցներին է Աշոտ Արքայազանը²⁰¹, որը հատկապես այդ ընկալ XX դարի երկրորդ կեսին նախամաշտոցյան հայ գրի ու գրականության շուրջ ծաղկաված երկրորդայն բանաղմնում: Ես, հանգամանորեն քննարկելով մատակարարական տեղեկություններն ու նախորդ ուսումնասիրողների տեսակետները, նշանակալից է, որ նախամաշտոցյան Հայաստանում գոյություն է ունեցել հայալեզու օտարազիր դարձրելու: «Երբ դիվանագիտական հարաբերությունների համար օգտագործվել է հունական և արամեական գիրը և լեզուն, ապա ներքին կարգիցների համար զրբ են անվել հունական և արամեական տառանիշերը հայերեն գրելու համար»: Ա. Արքայազանն ընդունում է հնագույն շրջանում գաղափարագրության (նիերոգլիֆիկայի) կիրառությունը, որի վերադարձները կարող էին պահպանված լինել եմպագրության և «Աշանագիրը իմաստունը» ցանկերի մեջ: Ես շեշտում է, որ հայոց ջրմուռյան և մեհենական դարձրելու գիրը եղել է արամեականը, որն էլ եղել է հենց Դանիել Ասրու մոտ պահպանված գրամանակարգը: Իր տեսությունը հիմնավորելու համար հեղինակը վկայակոչում է նաև նախաքրիստոնեական Հայաստանում աստղագիտական-տոմարագիտական մտքի բարձր մակարդակի, ոսկեդարյան հայերենի լեզվի բացառիկ եղվածության և բազմաթիվ այլ տվյալներ²⁰²:

Գնահատելով հեղինակի կատարած կարևոր աշխատանքը (հատկապես «Աշանագիրը իմաստունը» ցանկերի ուսումնասիրության ոլորտում, որին կանդորպարեանը համապատասխան բաժնում), նշենք, որ, պարզեցանք, բավարար չափով հիմնավորված չէ հայոց ջրմուռյան ու մեհենական դարձ-

199 Կարապետյան է Կարյան «Նոր Մարտի» կրթի Ֆ թան տարագրությունները տարագրում, նաև կրթ. տարներն հայրենի «Մեհենական գրականություն» տեսությամբ (1941, թիվ 1, էջ 47-51): թիվ 2, էջ 41-51): Կարյան 1962-ին յուր անուն «Նոր Մարտի» տարիներին ժողովրդական (Արևիկյան, 1962, էջ 242-307), այն էլ անկեր մը կամենք: Բառարանն նախ ճանչել Ա. Արքայան պատմագրություն է նաև «Նոր Մի գրականության պատմություն» Գ հատորում (Արևիկյան, 1968, էջ 84-85):

²⁰⁰ Արևիկյան, 1962, էջ 230-236:

²⁰¹ Քիսրազյան, 1992, էջ 27-40, 59-60 կարգի տարալեզուությունը եղել է 1944-ին:

²⁰² Արքայազան, 1941, էջ 41-52, Արքայազան, 1948, էջ 12-21, 27-42, 87-98, Արքայազան, 1958, էջ 17-40, 56-62, 136-173, Արքայազան, 1963, թիվ 8, էջ 131-44, Արքայազան, 1964, թիվ 1, էջ 27-34, Արքայազան, 1973, էջ 13-26: «Չմեհեններին նվիրված ինքնակն ուսումնասիրությունների հարկադարձը կարող էր իսկ նաև ուսուցիչ մեհենականը» Արքայազան Ա. Գ., Նախամաշտոցյան հայ գիր և գրություն, Ե., 1982:

²⁰³ Չեղիանի ինքնակն նշանակալիցները տե՛ս Արքայազան, 1982, էջ 143-145:

քյան՝ արամեագիր լինելու վարկածը²⁰²։ Երբեմն հեղինակի մտտ ամրա են փաստական աննշտություններ²⁰³։

Մնազադրագետ Նշան Մազոխյանը, միակշանակ կողմ է արտահայտվում Մեսրոպ Մաշտոցից առաջ հայերի գիր և գրականություն ունենալու խնդրին՝ դրա համար մատենակերպ թափանցանի են սկզբնաղբյուրները։ Նա վերաբերվում է խեթական սացյուրների հաղորդումները հայկական հնագույն թագավորություններից մեկի՝ Հայաստ-Ազգիի արքունի գրազրույթյան մասին՝ եզրակացնելով, որ մեր նախնիները սեփական գիր ու դպրոցայուն են ունեցել դեռևս Ք.ա. XV-XIII դարերում։ Նա ենթադրում է, որ Հայաստ-Ազգիում կարող էին կիրառվել իրենց լեզվին հարմարեցված սեպագիր, ինչպես նաև «իրենց դրոցի և դաշնակից եղող Պարսցիներուն վերադրուած պատմագրագրերը գործածած լլյան սեպագիրեն քատ, իրենց լեզուն կշամակերու համար, միշտ այնպես՝ ինչպես ջրած են փոքրասիական ուրիշ ազգեր»²⁰⁴։

Մերոք Ղազարյանը հայոց գրամբան լեզվի պատմությանը նվիրված մենագրության մեջ նախ ներդրաբանում է նախամաշտոցյան հայ դպրոցյան կողմնակիցների տրամադրամական փաստարկները՝ յոթս կետով ազատ վայակույում դրան վերաբերող մատենագրական տեղեկություններն ու հաշտանունից մի քանիսի դիտարկումները, ի վերջո եզրակացնելով, «Հայաստանում հինգերորդ դարից առաջ առեղծված չեն եղել հայերենի հեղուակյան համարողող արտաբողող, հայերենի համար սեղուակյան կշամակեր, հետևաբար չի եղել հայերեն գրերով գրի առնված գրականություն»։ Նա միաժամանակ չի քաջատում, որ Մաշտոցի գյուտից առաջ հունական, պարսկական և ասորական գրերով գրած լինին նաև հայերեն, իսկ «Կանկեղան» գրերին վերադրում է ասորական ծագում հետևելով Ղ. Մղզալանի տեսակետին, որը քննադատել էր Հր. Ամադյանը²⁰⁵։

XX դարի երկրորդ կեսին ծավալված վերոհիշյալ քանաֆնում Աշոտ Աբրահամյանի ամենազործուն ընդդիմախոսը եղավ Էդուարդ Մղզալանը, որը խնդրին տեղադարձավ ոչ միայն հողվածով, այլ նաև առանկին գրքով²⁰⁶։ Նա, թուր հիմնական հարցերում հետևելով Հր. Ամադյանին, հանդես է գալիս իր իսկ ճնակերպած հետևյալ հիմնադրույթներով.

²⁰² Հեղինակը, ինչպես երևի, «տեղից Եսթրոն մտտ արտաբանված գրամատենաբող ևս համարում է արամեական, ընդուն ժամանակի համարելուց էր հայտնի, որ այն առեղծված էր հունական տառան կրկ, թափաբան է եղել 24 կանգի, որոնց ևս 12-ը համարվելով Մեսրոպ Մաշտոցից առաջի է իս նոր սացյուրնից (Մարտիտան, 1948, էջ 22-36; Մարտիտան, 1959, էջ 36-62; Մարտիտան, 1965, էջ 137-144)։

²⁰³ Օրինակ՝ Ա. Մարտիտանը Արժաթի Գրեղեղից պատմադրույթյան հայտնակերպ է համարում Հայաստանի Մարտիտանյանի (1973 թ. թուր տեսակ կրտ մեղադրույթից ընդարկված, որի քննարկում, իսր այն հայտնակերպն է յուտ ամեն զուտ՝ 1927 թ. Ա. Մեր-Սիմոնյանի պատմական տեղանունի ընդարկում։ Հեղինակը, թուրդիտարարող, Աբրահամից ցանկան ընդարկող համարում է Կարաբեղի հայտնակերպն ըստ Կարամանյանի տրամադրույթունից թամուտ)։ Հրեղուրտու մատիցիտ քյունների վերաբերում իսն թուրդիտելով տեղանունից։

²⁰⁴ Մարտիտան, 1959, էջ 131-134։ Նախ տեսակերպ հեղինակը հայտնում է նաև Մատիտանի թուր տեսակ «Մարտիտան թուրդի 1963 թ. հունիսի 23-ը համարում տարաբան «Մնազադր կրտառուցի մի հեղինակու մտ»՝ Ա. Մարտիտանի առաջ հողվածում։

²⁰⁵ Ղազարյան, 1961, էջ 129-140։

²⁰⁶ Մղզալան, 1969, էջ 23-48; Մղզալան, 1977։

1. Մարտիկ Մաշտոցից ստաց հայալեզու մատենագրություն չի եղել, եղել է միայն օտարալեզու և օտարալեզու գրականություն, որը հայոց գրավոր մշակույթի անբաժան մասն է.

2. «Վահիկեցան» գրեթե հայերկան գրեր չեն.

3. Մաշտոցը չի օգտագործել այդ գրերն իր աբուրեքները երիկները համար:

Մենք չենք քննարկի այս բանախմբի մատենակցիների փաստարկներն ու փոխադարձ մեղադրանքները: Ինչպես նշեցինք ստադարսում, մեծ հաջով այս բանախմբը մնաց անգրուղ և փակուղի մտքերը քննարկելից հարցի ուսումնասիրությունը: Ափաստանով պետք է նշել, որ բանախմբը երկու կողմերն էլ ցուցաբերում էին կողմնակարգություն՝ եզրուտ սեփական անսովորիկ կիմաստներով, ինչի բացակայության զեպցում բանախմբն, ահշու չու, ավելի շաներան կիներ: Օրինակ, զարմանալի է, երբ փաստակալատ բանախմբերը (այդ թվում է. Աղապարը) բացատրում են միևնույնը (գաղափարազերերով, եկեղեցիկներով) դպրություն ստեղծելու հնարանկարությունը՝ համարելով, որ դրանք կարող էին ծառայել միայն կրոնական ներ պահանջներին. «Մենք ընդունում ենք, որ հայկադրիստանական Հայաստանում գոյություն են ունեցել միայն միևնույնական գրեր. դրանք ծառայել են կրոնական պահանջներին և ոչ մի չէր չեն խաղաղից հայկական գրականություն ստեղծելու, հայ գիր ու գրականություն ունենալու անսովորիկը»¹⁰⁶: Ծարմանալի է նման պեղումը, քանի որ Հին Աշխարհի մինչ օրս վերջանված բոլոր գրամամակարգված էլ միևնույն կշանները ծառայում էին թե՛ ներ կրոնական պահանջներին (սարքերը, հնարական բանախմբեր, կախարհակների ու գուշակությունների գանազան տեղանք), թե՛ դրանցով ստեղծվում էին գրական, պատմագրական և այլ բնույթի հուշարձաններ: Այդպես է կ՝ շումերական, կ՝ եգիպտական, կ՝ հին սցոտական, կ՝ ստորա-բաբելոնյան, կ՝ ինդոական, կ՝ իտալիական, կ՝ ուզբեկական, կ՝ հին եբրայական, կ՝ այլ դպրությունների պարագայում. ինչո՞ւ միայն հայկականը պետք է բացատրության կազմի՞ր՝ մնալով զուտ հնարական-կախարհական գործառույթի շրջանակներում... Անհասկանալի է նաև, երբ մեր հեղինակները գրի գարգացումը պատկերացնում են պարզ գաղափարազրություն (զուտ բառազրություն) – փանկազրություն – տառազրություն նանասարքով, մոտանալով, որ զուտ բառազրության և փանկազրության միջև կա բառափանկալի կամ գաղափարանկարականազրային մեծ փոքր, որում կս գրում էին միայն գաղափարազր-միևնույնը: «Մերիներա գործածվում էին կ՝ որպես բառ-գաղափարական, կ՝ իրեն փանկ (ընթերցվում էր միայն բառի սկզբնականը, ինչի պատճառով էլ այդ երևույթը գիտության մեջ կոչվում է «սկզբնական»)»: Բառափանկալի կամ գաղափարանկարական էին Հին Արևելքում կիրառված բոլոր եկեղեցիկ և սեպագիր գրամամակարգերը, ուստի պատեղ կս բացարձակա-

¹⁰⁶ Աղապար, 1969, էջ 49; Աղապար, 1977, էջ 95-97, 145-158.

պես անհիմն է ենթադրել, որ հայկական միեւնակությունը պետք է բացառություն լինի²⁷¹:

Էմանուել Պիֆազյանը նախամաշտոցյան հայապետ դպրության շուրջ ծախարիված բանաձևերի գլխավոր դերերից է, ով բուն կերպով դեմ էր արտահայտվում նման դպրության գոյության հնարավորությանը: Շնչակով, որ «Մաշտոցից ստաց հայերեն տառերով գրի տանիստ ո՛ր մի ստղ, ո՛ր մի բառ գրասցուն յունի», նա մերժում է նաև օտար գրերով հայապետ դպրությանը (հնարավոր համարելով օտար պրոպեգանդայով հայերեն գրելու փորձերը), քնդուեցում է միայն նախամաշտոցյան օտարապետ գրականության փաստը: Է: Պիֆազյանը համոզմունք է հայտնում, որ «Նահնգյան» գրեցը հայապետ չէին և Մխարազ Մաշտոցը որևէ կերպ դրանք չի օգտագործել իր պրոպեգանդայով²⁷²:

Հայրազ ժամկետներ գտնում է, որ նախամաշտոցյան շրջանում օտարապետ գրականությանը զուգահեռ գոյություն է ունեցել հայապետ դպրություն: Ընդ որում, նա հավանաբար է համարում, որ հայկական միեւնակական կամագրերը «նախապես գրեցածության հանդի չեն եղել, այ, ինչպես եղեցատուր է այ կրկնվում, ունեցել են կատարական բնույթ, դրանք ծանուց են եղել միայն յունիք և գրանցող գրվել են բացառապես կրոնական գրքեր և մեկնական տարեգրություններ: Հայերեն լեզվով աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող կրթիչ, բանաստեղծություններ, կարգի, նամակներ և գանձարան գրաչափներն զրկու հանդի հայեր օգտագործել են պատմական, պարտական և հունական տառերը»: Հեղինակի կարծիքով հայերեն են գրված եղել Ռյուրուպ քրթի և Մարդածանի բացմանամ միեւնակական պատմությունները, նաև «Հիսուսն Պիտից» երգը²⁷³:

Գուրգեն Մխաչը ևս տեսակետներն անհնար է համարում նախամաշտոցյան գրի չգոյությունը. «Մեկնադեղ է պատկերացնել, որ ստղն այ ժամանակ

²⁷¹ Միջոցներ, որ ինչպես նախամաշտոցյան հայապետ դպրությանը ցնդակող գրեցածությանը մեկնադեղի մասը, է Մխարազը ևս նույնը իր անանկողի փաստել է քննում կերպական գրաչափությունների բացմանը քրթուց, ինչ բացմանը ևս իր նախամաշտոցյան միջանկյալում: 1977 թվականից ստաց կատարվելի լին նախամաշտոցյան պետությունը հայապետական մե թվով մեկնադեղ պատմություններ և մեկնադեղ, որնք թվագրվում էին «ունի բացմանը քրթուց և կարգից գրաչափներով Պրան ժամի տարեգրություններ լին կատարվել է Մխարազից, Ռ Պիտիցովից, Է Մարդածանից, Է Մաշտոցից, Ռ Մարդածանից և ուրիշներ, որնք աշխատանքից եղեցածներն անգործ չի կերպովում:

Մայրը, զմայրանց հայապետական նոր կրթիչի տարեգրություն, մի գրեցածությանը բացմանը լին որնք փայտ հայերն և բայցին ցնդակող մեկնադեղ գրեցածությանը անկողից անգործ պատմություններով առ կարն է առն Ռյուրուպ բանակի բոլոր մեկնադեղներն ժամի ...

²⁷² Պիֆազյան, 1962, էջ 153-70; Պիֆազյան, 1963, էջ 285-324 (մայր, է: Պիֆազյանի ևս բնույթ է կանխապես տարեգրություն, ինչ գրեցածությանը մեկն և կարնց կրթից կերպով մեկնադեղից հայապետ գրեցածությանը անկողից, հնարավորությանը բացմանը է: Մարդածան է հայապետ անկողի նման հայապետից, ինչ ինչն էն անկողից, որնք, ինչ կերպով և ինչպես և ինչպես հայապետ գրաչափությունը Հին Աշխարհում, կամ մին որն ինչ կերպով ցնդակող և հայապետական հայապետ գրաչափությունը է:

Կրնի, որ նախամաշտոցյան հայապետ դպրության գոյության ցնդակողություն է Պիֆազյան և Հ. Գուրգենի հանդիս են մեկն և կարնց անկողից «Վաղ ցր և գրաչափ» (Թ., 1973) գրի գրեցածությանը Պիֆազյան, Հարություն, 1975, էջ 205-207:

²⁷³ Պիֆազյան, 1963, էջ 330-333; Մխարազ, 1975, էջ 193-196; Մխարազ, 2006, էջ 293-296:

նակ դարձապես վշակույթի տնը, պետականություն, քաղաքներ, սրբատներ և առևտուր ունեցող ժողովուրդները չսեննապիս իրենց գրությունն ու դրությունը թեկնով և օտար՝ ստորագրան, հունական, պարսկական գրերով կամ կրոնական ստիված կրանագրերով»²⁵⁶։ Նա հաստիկ ուշադրություն է հրավիրում Մազազ Մաշառոցի հեղինակած երկը՝ Խաչոց, վրաց (յուզգոթի) ու աղվանից պարուբենների և հարավ-սեմական գրերի նեմություն վրա՝ ենթադրելով ծագումնաբանական կապ. «Աշխարհի քաղաք լեզուների գրերից ծագ-վրաց-աղվանական գրերի պատկերին ու ոմին նման են միայն հայտնադին սեմական գրերը և գիտափորձար»՝ գրչոց, սքրում, սպրու և պիսար գրերը, որոնք սեմափորձար ծագած են փյունիկերենից և այդ ժամանակ աղբն իսպառ դրչու կնած գործածությունից։ Դրանցից միայն պիսարականը էրտիցիպում հարատևում է մինչև պատեր։ Նա ենթադրում է, որ Դանիկ եպիսկոպոսի մոտ երած գրերը եղել են հենց հարավ-սեմական կրաններ, որոնցով երկու տարի աշակերտներին ուսուցանելուց նուտ Մազազ Մաշառոցն այնքան էր վաթմվի դրանց, որ հենց դրանց սեմական և գծագրական տեսքով էլ նուսագրում տեղեկնց հայոց, վրաց ու աղվանից պարուբենները²⁵⁷։

Նշենք, որ Գուրգին Սևակի այս տեսությունը, որը նուսագրում ունեցավ քիչ թվով նեոսուրդներ, կիմված էր միայն կրանների պատարին նեմություն վրա, ինչ չի կարող բավարար էմք լինել գիտական կարևոր ինչոր լուծման համար։ Ճիշտ չէ նեղիմանից այն պնդումը, թե Մաշառոցի ժամանակ հարավ-սեմական գրերը (քաջի պիսարականից) մոտացված էին²⁵⁸, աստիպ սեմականական է այն ենթադրությունը, թե Դանիկ եպիսկոպոսի մոտ պանազանիսները եղել են հարավ-սեմական գրեր, որոնք համարվել են հայկական օպրանն, օպրանն, պրամ անունների շեղություն հեմանացով²⁵⁹։ Այդ անունների շեղության նեոսանցով ազնից հազմանական է, որ հայկական համարվին պրամնական, աչ ոչ թե հարավ-սեմական գրերը։

«Ինչպիսիք դարի հայ դպրություն» միսագրության մեջ Աշուտ Մկրտչյանը, կիմվելով մասեմագրական տեղեկությունների (հասեղուպես դպրության Տիր ստոնո մասին կիչասանկության) և սեմապարյան հայերենի բազանիկ մշակվածության փաստերին, ընդունում է նախաքրիստոնեական հայտնաբերված ինչևուրույն դպրության գրությունը, որն աղվանից քրիստոնեական կեղեկոց կողմից, ուստի և IV դարում «ուսումն ու դպրությունը վերստանցորեն եղել են կրոնական, այն էլ օտար լեզուներով»²⁶⁰։ Իսկ «Դանիկյան» կրանագրերը կեղ-

²⁵⁶ Սևակ, 1963, էջ 193։

²⁵⁷ Սևակ, 1962, էջ 44-54, Սևակ, 1963, էջ 163-201 Գ. Սևակը ուշադրություն է հրավիրում նաև հայկական մշակությունից մոտացված պանազանից «Լախապարյաներան», «Լախապարյաներան» և «Լախապարյաներան» անունները կրոն խանկարների վրա՝ ենթադրելով, որ չի բացատրում, որ դրանք ունենան նախաուսուցողական նուսում, տե՛ս Սևակ, 1963, էջ 206-208։

²⁵⁸ Այդ պնդող մասնագետը է անում ինչը այս տեսության նեոսուրդ Գ. Օպրանովը՝ ձեռնարկ, որ հարավ-սեմական գրերը ոչ միայն մոտացված չեն Մաշառոցի ժամանակ, այն այդ գրերով դպրությունը հայտնի էր սուրում կրոնիցիպում (Օռնաքիրտ, 1975, էջ 207-217)։

²⁵⁹ Սևակ, 1962, էջ 51-54։

²⁶⁰ Մկրտչյան, 1960, էջ 85-95։

ևակը համարում է հայերենի նեո կապ յունեցող և գտնում, որ Մաշտոցը դրանք բնավ չի օգտագործել իր աչքուրենը տեղծմիս²⁷⁹։

Նիկո Աջապանը հայ գրականության պատմությանը նվիրված աշխատության էջերում չի ընդունում նախամաշտոցյան հայտնվելու դպրության գոյությունը։ Նա ընդունում է միայն օտարալեզու գրականության անկախությունը՝ շեշտելով, որ այն տեղեփոխները եղել են նաև հայագիր ներկուսակները²⁸⁰։

Մկրտիչ Մկրտչյանը գտնում է, որ «չգիտատեմուրյան մուտքից առաջ, նկատմամբն ժամանակներում, առաջին նկարին, մեծնական կնույուններում գրություն է ունեցել թախանյան յայ գարգազած գրականություն»։ Հեղինակը նաև նախանական է համարում, որ «Կանկիլյան» գեղերը «նկրանուսության շրջանում գրվածմիս գեղեր էին»²⁸¹։

Արզար Մաճկասյանը թեպետ Մարտոկ Մաշտոցին համարում է «ժառանգի գրողի նիմանդիս ու առաջին ուսուցիչը», աչքուհանդերն ընդունում է, որ «ժառանգի ունեցել են նախամաշտոցյան գրականություն, մանավանդ մեծնական գրականություն, ապազն անկարտ է մնում, յո ինչ տառերայ է առեղծմիս աչ գրականությունը։ Բայց մի թան պարզ է ու անառազնիքի, որ հայերը նախյան մնուրյան գեղեր, գարեր շարունակ, առաջիկ ժամանակներում օգտագործել են տեղագրեր, իսկական, ապրանյան, պրանյան ու զանիցյան տառերը, մեզ հայրենի թագմարիք տեսակի նշանագրեր և ինչպես իրարմանցին է առում՝ օվաղերուց գտնազ գեղեր»²⁸²։

Նախամաշտոցյան Հայաստանի դպրության ուսումնասիրության գրծում կարևոր աշխատանք կատարեց Լավինեակի Բարսեղյանը, որը հարուստ ուշադրության էր պահանջել իր ժամանակ կուսակված հնագիտական կյուրի վրա։ Մասնակորտակա, նա առաջին արեց «Կանի թագավորության մեծնական արձանագրությունների հավաքման և համակարգման վործ՝ ի մի ընդելով Թուրքազ կալի և Կարմիր բյուրի կյուրեղը (թագի տարուրության չափերի և կիբրների վրաջ նշաններից)։ Նա նրատարակեց 97 նշան (61-ը՝ Թուրքազ կալից, 36-ը՝ Կարմիր բյուրից), եղելով, որ իր հավաքած նիկրոզիմների թիվը հասնում է 150-ի»²⁸³։ Հեղինակը եզրակացնում է, որ «Հայաստանում նիկրոզիմն առել է զարգայման նրկա ժամանակաշրջան։ Առաջին ժամանակաշրջանի նույններին մենք հանդիպում ենք ուրաղուական կյուրեղական կուրտուրայի մնազրդիների վրա, իսկ նրկորոզ ժամանակաշրջանը, որտեղ անկարական արանարևելի են ուրաղուական, գուցն և խերական նիկրոզիմ գրի ազանիցիաները, համազատասիսունում է ազդին 41. հ. XIV-XVII դդ.։ Լ. Բարսեղ-

²⁷⁹ Մկրտչյան, 1968, էջ 199-102։

²⁸⁰ Աջապան, 1978, էջ 284-292։

²⁸¹ Մկրտչյան, 1976, էջ 70-77, 185-186; տե՛ս նաև Մկրտչյան, 1963, էջ 133-138։

²⁸² Մաճկասյան, 1963, էջ 224, նաև՝ 214-215, 217։

²⁸³ Բարսեղյան, 1967, էջ 85-90։ Բարսեղյան, 1964, էջ 48-51-ում նեղիմանք նրատարակել է 134 նշանների թագավորած թանկ, որում, սակայն, որչը մեծնականի տարբերակները նիկրոզիմն են իրեն առանձին կրանիկ։

յանը Յերուսաղեմի արձանագրությունները թվագրում է Ք.ա. IX-VIII դարերով, իսկ Արմավիրիկը՝ Ք.ա. II հազարամյակի վերջով²⁶²։

Լ. Բարսեղյանը առաջարկել է Կարմիր բլուրի բրոնզե թանիքի մեկի յոթանիշ (այն ժամանակ՝ ամենամեծ) արձանագրության վերանախքուն²⁶³։ Յակոբ, այս փորձը լիովին անհաջող էր, քանի որ տվյալ արձանագրությանը Բ. Պիտարովսկու կողմից հրատարակվել է գլխիվայր (տե՛ս տարե, «Վանի թագավորության մեկնագրության թափում»)։

Ժարկին Առաքելյանը թեև հատուկ ուսումնասիրություն չի ևնթրել կախամաշտոցյան դարության խնդրին, սակայն ընդհանրացնող աշխատանքներում ընդունում է դրա գոյությունը՝ առանց մասնավոր նարցերի մեջ խորանայու. «Մեկունները և քանական դասը իրենց մեջում էին կենտրոնացրել զիցը, զտախտաբայունը, զպարզն ու կրտսրայունը, ըստարանքական սեղանի (ձեռնը, անտանություն, ընտանիք և քնանակնան կարգադրություններ) կարգադրումն ու անդրեանը, զընդունելի սահմանունը, զաստվան իրախտաբայունը, զուշակությունն ու ստախանների սարկ ըստխտաբայունը, անզամ թելուպայունը, մի խաբով, որը հոգևոր կանքը»²⁶⁴։

Պետրո Տիրացյանը հնարավոր է համարում, որ «նին <նշատանում գրություն ունեցած յինն իրենուրյան էշանապնը, որոնք գրած են անից կարգական մեկուններում, և այդ էշանապնի, ինչպես նաև, հայտնաբայ, սրամանական և հունական տատանիչելի օգնությունը գրիցող հարավայու զտախտությունն նույն մեկունների շղանակներում»։ Ես միաժամանակ էլում է, որ «այդ մեջույն, ըստ ըստ կրտսրային սահմանապան կենտրոնացրուն ունեցող էշանապնի կարգին կարգին ստախունն օգտագործում էին հարունան կենտրոնակների զնկն ու յնչունները»՝ վերալուծելով կախամաշտոցյան ժամանակաշրջանից հայտնաբերված հունարեն, սրամաստառ և բողիներեն արձանագրություններն ու մատենագրական նախորդումները²⁶⁵։ Փաստորեն, Պ. Տիրացյանը հնարավոր է համարում և՛ հարավայու մեկնագրության, և՛ ստախուցի կարգին դարության գոյությունը։

Ճարտարապետ Մուրին Պետրոսյանը, որ ստանամյակներ շարունակ զբաղվել է ժայռապատկերների ուսումնասիրությամբ, Ք.ա. IV-II հազարամյակներով թվագրվող ժայռապատկերներում ստանենագրում է մի մեծ խումբ էշանապն, որոնք կարող էին դառնալ կախամաշտոցյան դարության հիմքը։ Միաժամանակ նա կարծիք է հայտնում, որ այդ էշանապնը կարող էին դառնալ նաև մաշտոցյան այրուբնի հիմքերից մեկը²⁶⁶։

Ասատուր Մնացականյանն ուշադրություն է կենտրոնում միջնադարում ստարածում ստացած տեղեկության վրա, ըստ որի՝ Մաշտոցն իր գլուխը կա-

²⁶² Բարսեղյան, 1964, էջ 48-51։

²⁶³ Եպրտա, 1961, էջ 238-244։

²⁶⁴ ՅԿԱ, օրինակ, Առաքելյան, 1971, էջ 306։ «Նշանակ է մասնավոր չի անբարաբարում կրտախան զնկն ու ինչունի յնչունը»։

²⁶⁵ Տիրացյան, 1971, էջ 907-912։

²⁶⁶ Պետրոսյան, 1971, էջ 4-5։ Ես, ինչպես նաև հարավայու մեկնակների կենտրոնացրուն զնկն ու յնչունները կարող են համարվել կախամաշտոցյան ժամանակաշրջանից հարավայու զտախտություններից մեկը։ «Պետրոսյան, 2005, էջ 5-10»։

տարել է Բաղրամ, որտեղ առկա «զքման քարին» պահարանով է Մեհուտ արքայի սեպագիր արձանագրությունը: Նա հանգժած է կամ տեսնելու հայաստանեան սեպագրի և մաշտոցյան երկարագիր տառատեսակների միջև, որոնք բանն ուղղագիծ նախամներ: «Նոյնուպես նման կապի հնարավոր հիմնադրում է համարում Վանի թագավորության և միջնադարի հայկական թվարանական համակարգերի նույնանմանության մասին Գ. Գևորգյանի ուսումնասիրությունը»²⁶:

Մեծամորի ժայռագիր կամները (որոնք մասին առաջին տեղեկությունները հրատարակել էին դեռևս 1913 թ.) ամբողջությամբ հրատարակելիցին միայն 1973 թվականին²⁷: Հրատարակելով դրանք՝ Կոչյուն Մկրտչյանն ընդգծում է այդ կամների, «Վանի թագավորության մեհենագրերի և հայկական միջնադարյան ձևագրերում պահպանվող կամագրերի ընդհանրությունը՝ ակնհայտով, որ դրանք կցատես հատուկ ուսումնասիրության կոթ»²⁸: Ցավոք, դա տեղի չի ունեցել մինչ օրս:

Մեծամորի կոթերի հետ Կ. Մկրտչյանն առաջին անգամ գիտական շքանառության մեջ դրեց Թավրիզ ներառյալի Կարապետոս գյուղի տարածքում գտնվող չրի սբաշտանների նկարագրած յախարակը ուշագրավ ժայռագիր մի հուշարձան՝ համեմատելով այն մեծամորյան համանման փորագրա քյուններին հետ²⁹: Դժբախտաբար այս կարևոր հուշարձանը ևս չարտևակում է մնալ գրեթե անտեսված:

Նախաձեռնարկայան գրավոր մշակույթի ծագման ու զարգացման ուսումնասիրության գործում շատ մեծ ախանդ ունի հնագետ Հարություն Մարտիրոսյանը: Նա զբաղի աշխատանք է կատարել ժայռագրերի և թղթագրերի ուսումնասիրության ոլորտում³⁰, համապրել է նախնադարյան, բրոնզեդարյան, ուրարտական ժամանակաշրջանների և հայկական միջնադարյան կամագրերը՝ հիմնավոր կերպով ցույց տալով, որ դրանք հայաստանյան պատկերագրության միևնույն ժառանգական շրջախ օղակներն են³¹: Նա եղբակացում է, որ Հայաստանում Ք.ա. III հազարամյակում «արդեն ձևավորվել էին գրության ամենաարագ տեսակները», որոնք նետագայում, իբրև գաղտնաբացային համակարգ, կիրառվել են սեպագրի հետ գրագրեր: Ավելի ուշ, քրա-

²⁶ Մարտիրոսյան, 1972, էջ 157-163: Կրկնը, որ ժամանակին Կարապետ Թամազյանը կարծիք էր կարծել, թե ժայռագրան սպառնիկն հիմքում կարող է ընկած ընդհանրական սեպագրեր: Այդ տեսակետը ևս կարծել է Նոյնուպես Մյուսեյանն ուշագրան համարում էր պատասխան Քր. Մյուսեյան կամակով նկարում է այդ վանկերի նկարագրությունը, ինչի ընդունում է Կ. Թամազյանը: Քր. Մյուսեյանի մեծիմաստը կեստ Կ. Թամազյանը կրատարակել է իրենց նախնադարյան սեպագրերում՝ «միևնույնությամբ այն սխալակ մի ֆիգուրիկ Մյուսեյան գերեզմանին վրայ» (Թամազյան, 1998, էջ 533-535):

²⁷ Կունդուրյան, Մկրտչյան, Կարապետյան, 1973, էջ 144-165, աղ. XXXI-XXXIV (լրամիկ ներկանիշ Կ. Հ. Մկրտչյան):

²⁸ Կունդուրյան, Մկրտչյան, Կարապետյան, 1973, էջ 164:

²⁹ Կունդուրյան, Մկրտչյան, Կարապետյան, 1973, էջ 151-153, նկ. 121:

³⁰ Ժայռագրերի և թղթագրերի ուսումնասիրության ոլորտում կրա աշխատանքի անվանումը տե՛ս, Կունդուրյան, Մարտիրոսյան, Բաղդասարյան, 1971 և Մարտիրոսյան, 1981 հատրվերում:

³¹ Մարտիրոսյան, 1973, գիտատեսականության տարրերով (Մարտիրոսյան, 1978: Ուսումնասիրության անվանումն ու կրանախնդանները տե՛ս Մարտիրոսյան, 1973, էջ 68-70, աղ. XXXI (լրամիկ Հ. Ա. Մարտիրոսյանի կողմից ներ մեր համեմատել աղ. 3-ը):

վազարելով «զարգացող երիտասարդ սեռամասնություն և համապատասխան զարգացման ուղիքի արահանքներին», զրանք առաջնահարաբ լայն գործա-
ծության ասարթնեղ զիջում են օտարազգի հեյուհաչին գրեթե, իրենք սահմա-
նափարկելով «մեկնաներում՝ իրե կրոնական հնարական գլուխքան նե»: Հե-
ղեհակի կարծիքով «նախնայարում ծագած նշանագիբ զարգափարգարու-
թյունն, այդպիսով, անցում է յոթսահարաժայ սրատուրթյուն»²⁷⁵:

Գազնի Մարգարանն ընդունում է նախարրիտոնեհական Հայաստանում
օտարազգու (արամներն և հուհարեն, III-IV դարերից՝ նաև սարերեն ու
սարսկերեն) գրականութան փաստը, հայազգու դպրութան հնարավորու-
թյունը, անզամ շուրջ 500-ամյա սրատագրական անցնեղատ ավանդուրթի գո-
յությունը, իսկ «Նախնեան» գիբը համարում է Մաչատեղի ստաղ հայերն գրե-
լու փործ²⁷⁶: Նա ստաղ լաչեց ու շաչում մի վարելած, ըստ որի՝ չարբոր դարում
ևս հայազգու դպրութունը չի ընդհատվել, այլ արտափարսել է հետեղիգրա-
փիսի եղանակով: «Արթինս համամայն՝ օտարներից վախատված գիբը կի-
րառվում էր բառերի նաչն գծագրութամբ, սակաղև կրթատղներն այն ընթեր-
ցում էին ոչ թե սակալ լեզվով, այլ իրենց լեզվի նույնիմաստ բառով²⁷⁷: Ուշագրավ
և տեսականորեն հնարավոր այս վարելածը, անխախտ, ցայսօր չի հաստատվել
չարբոր դարով թեզարկող ըզմէ հնագիտական փաստով:

Նախամաչատեղյան գրի ուսումնասիրության գործում կարևոր նեղում
ունեղավ Արեհ Խաչնեանը՝ չնդունելով հանդերս միջնարագյան դպրութան
գլուխքունը՝ այդ հասկացութան լայն ընթանամբ: 1963 թ. հաչեհական հնարա-
գրութանը նվեղված հողվածով նա, փաստորեն, սեղբնավորեց հնարագրի
գիտական ուսումնասիրութունը, ինչի կարևորութունը տարիներ ստաղ
ընդգծում էր Հ. Անադյանը: Լ. Խաչնեանը ինչպալ հողվածում անում է ուշա-
գրավ մի բանի դիտարկումներ. «Հ. Անադյանը, Մ. Արեղյանը, Հ. Մանանյա-
նը, Ստ. Մաղխաղանը և այլ գիտնականներ, երբ ստում են, թե Մաչատեղից
ստաղ հայ գրականութուն չի եղել, զրանով կրանք ընավ էլ չեն ժխտում սրա-
կերազերի կամ զարգափարգարների գլուխքունը Հայաստանում, այդ հարցը
կրանց չի էլ հետարբրել... «Գրեղիտիվ մարեր գրանելու համար հեթանոսա-
կան ժամանակներում Հայաստանում կաչին, ուրեմն, ինչ-որ կշանազեր (հա-
վանարար՝ զարգափարաչներ), որոնց ընմ կրկար դարեր սպարսում էին հաղոց
կեղեղեղու զարգափարախանեղը... Եվ կրի Մաչատեղ, ծանոր ցնեղով հնարա-
գրերին, մարերնի լեզվով գրանարութուն տեղորնելու համար սոխարված էր տա-
րիների սընարան սչխատանքի գնով՝ ի երթ տեղորնել հայեղական այրութեղ,
այդ կշանաչում է, որ հայկական հնարագրերը ի վիհակի չէին ծառայելու ժամա-
նակի արահանքներին»²⁷⁸:

²⁷⁵ Մարգարան, 1973, էջ 69:

²⁷⁶ Մարգարան, 1969 (6), էջ 122-126:

²⁷⁷ Կարսուս, 1978, էջ 1-10 (տեղեղ՝ նաև ֆունտերնի), Կարսուս, 1988, էջ 13-26; Մարգարան, 2006, էջ 224-229:

²⁷⁸ Խաչնեան, 1963, էջ 143-157; Խաչնեան, 1995, էջ 15-27:

«Նախնեցան» գրքի հարցում Լ. Խաչիկեանը կրկնում է Հ. Անադեանի կարծիքը, ըստ որի այն եղել է արամեական այբուբենը և սխալմամբ է համարվել հայկական՝ «արամեական» ու «արամյան» (հայկական) բառերի շփոթության պատճառով²⁷⁶:

Լ. Խաչիկեանն անդրադասեամ է չորրորդ դարում ստեղծված օտարալեզու հայ գրականությանը, որի հիմնադիր է համարում Գրիգոր Լուսավորչին: Նա ի մի բերելով նաև իրենից առաջ այս ոլորտում կատարած ուսումնասիրությունները՝ մատնանշում է հուևարեևով և ասորերեևով հայերի համար (մեծ մասամբ՝ հայերի կողմից) ստեղծված մի շարք գործեր, որոնք հիմնվորոջ դարձնում թարգմանվել են հայերեն²⁷⁷:

1973 թ. երաժարակված և 1988-ին վերանայտարակված «Մեսրոպ Մաշտոցը առաջ հայր գիր ունէ՛ր» փոքրածախ մեկնադրության մեջ Հրանդ Փափազեանը միանշանակ կտրմ է արտամայրովում նախամաշտոցյան հայալեզու դպրության գոյության հարցին՝ գտնելով, որ այն եղել է արամեազեր (քանի որ Արտաշես Ա-ի ժամանակներից գտնվել են արամեազեր կտրուկներ): Նրա կարծիքով, արամեական այբուբենը հարմարեցվել է հայերենին, որն էլ հենց «Նախնեցան» այբուբենն է: Միաժամանակ նա ենթադրում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը ավելազերի է 7 ձայնալիտ և 7 «ձմանաձայն»: «Մեսրոպ Մաշտոց, որ քայ հեց-նազու էր, չհասնեցաւ սեմական այբուրեններուն նման առանց ձայնաւորի գրուող հին հայ տառերուն և ուզեց յունականի նման ևս ստեղի կատարեալ այբուրենով մը օժտել իր ժողովուրդը»²⁷⁸:

Դմիտրի Օլդերոզեն, նույնպիսի Գուրգեն Սևակի տեսությամբ, նախ կատարում է ճշգրտում՝ կազմված Մեսրոպ Մաշտոցի ժամանակ հարավ-սեմական գրերի մոտացված չինելու հետ, կելով, որ Արտաշես երոջարման թագավորությունը IV-V դարերի սահմանագծին համարվում էր Բյուզանդիային և Սասանյան Գարսիստանին հազարապար թագավորության, իսկ հայ-երոջարման մերձեցումը կարող էր ստեղի ունեցած լինել միարևակ-քրիստոնեանան հողի վրա, որին Մեսրոպ Մաշտոցը պետք է յոխտեցայակ լինար: Նա բերում է հայոց այբուրենի և երոջարման գրերի մի քանի համադարտասխանության օրինակներ և կշում, որ իր դիտարկումներով մաշտոցյան այբուրենի տարերից 22-23-ը ունեն լրակատար նմանակներ հարավ-սեմական գրերում²⁷⁹:

Հայկական ձեռագիր քաղմաններին նկրելած ուշագրով նետագոտության մեջ Արտա Օղարաշյանը ևս գտնում է, որ նմայագոտությունը ձագում է նախաքրիստոնեական ժամանակներից և կարող է կարևոր հինք դառնալ միջմաշտոցյան դպրության ուսումնասիրության համար: «Գոյություն ունի նմայական կշանների մի խումբ, որն ունի ակնհայտ էվերոջիֆային բնայր:

²⁷⁶ Խաչիկեան, 1964 (ն), էջ 14-15; Խաչիկեան, 1995, էջ 48:

²⁷⁷ Խաչիկեան, 1964 (ն), էջ 301-320; Խաչիկեան, 1973, էջ 27-51; Խաչիկեան, 1995, էջ 28-44, 57-61:

²⁷⁸ Փափազեան, 1988, էջ 13, 26:

²⁷⁹ Օլդերոզե, 1973, էջ 207-217:

Դրանց մեջ կան կշաններ, որոնք զուգահեռներ ունեն բրեզի դարի ժայռապատկերների, ինչպես նաև միջնադարյան հնագրական կշաններում: Դրանց ուսումնասիրությունը կարող է որպեսզի յույս ափով ինչպես միջմիադարյան ժամանակաշրջանում հայերական դպրության զլուրդյան, այնպես էլ հայոց պարտեզի ձևավորման հետ կապված մի շարք այլ հարցերի վրա²⁹⁷:

Արտաշես Մարտիրոսյանը, քննարկելով մատենագրական տվյալներն ու իրեն նախորդած ուսումնասիրողների աշխատանքները, ներառվելով է որ սկզբնապես զլուրդյան են ունեցել հայալեզու կշանագրեր («ուրարտա-հայկական կշանագրեր»՝ հիմք ընդունելով Հարություն Մարտիրոսյանի ուսումնասիրությունները), որոնք հետագայում իրենց տեղն են գրել Արեմնեական շրջանից Հայաստանում տարածում գտած սրունիցիների և արամեական պարտեզիկի²⁹⁸: Ըստ կես՝ արամեկերը հունարենի հետ միասին նախամաշտոցյան Հայաստանում կիրառվել է իբրև lingua Franca: Քննարկելով Լևոն Խաչիկյանի վերոնիշյալ հոդվածը հնայագրերի մասին՝ Ա. Մարտիրոսյանը նախ հնարավոր է համարում, որ դրանք կարող էին փնել միևնույն կշաններ, բայց անմիջապես բազատում է կարծելով, որ դրանք «վաղաց սեռը է, որ ետ մզմին արամեկերի կողմից և ժողովրդյան սրբին»:²⁹⁹ Հեղինակը բացատրում է նաև «Լշանագիրք ինաստուց» ցանկերում արձագանքված կշանների կապը նախամաշտոցյան ժամանակների հետ: Ի վերջո նա ներառվելով է «Այդպես, վիճազարկյան և ժառնեագրման ոչ մի տվյալ չի կարող հուշել նախամաշտոցյան հայոց գրի մասին: Այն չկար»: IV դարի մասին խոսելու նա համարում է, որ ողջ զրականությունը եղել է հունարեն և ասորերեն³⁰⁰: Իսկ «Դանիկյան» գրերի մասին պատմությունը նամարում է հորինվածը՝ հենց Կորյունի կողմից, որը տեղեկվել է ասորական հոգևորականության դեմ պայքարի նորաստիվ³⁰¹:

Հեղինակի կատարած աշխատանքի դրական կողմերը գնահատելով հանդերձ, պետք է նկատել, որ այստեղ ևս կրկնվում է հայալատության մեջ տարածված սխալ եույնացումը «գեր» և «պարսին» համայնությունների անհեղ-

²⁹⁷ Ըստով անձնական գրերի և Մարտի Մարտիրոսյան պատկերի կապի թեմային մասին նամարել անհրաժեշտը կարողելով Արեմնեական շրջանի նմանությամբ մի անբաց ձևապատկեր և Օրմիզանի, 2007): Հեղինակը փ անհրաժեշտանում նամարմատման ժամանակաշրջանում հայոց զլուրդյան գրության ինչպե՞ս նա նախ կարծող է նախում, որ Դանիկի նախնադասը հայոց պարտեզ է ուղարկել 29 տարեկան հարավ-սարգիսների պարտեզը, որը որպ ժամանակը նամարել է նախնիքի նկատմամբության շնորհագրությունը (Մարտիրոս, 2005, էջ 215-239): Իսկ Մարտի Մարտիրոսյան (26 յուս Ա. Նախնիքի, նախնիքում նամարել է 182 կշանների փնել կշանի գրանցանկերին (26 x 7 = 182), ինչ բարձրանել, որտեղից յուզարկությունից փնտրում էր 7 նախնիքներին մեջ (26 x 7 = 182), ինչ որտեղից ասորերենում էին բաց վանկեր, ասին՝ յուս, դու և այլն: «Մարտիրոս կշանների պատկերմանը, յուս նախնիքի, Մարտիրոսյանի էր գրանցանկերը, ինչով էլ պետք է բարձրանել փնելի և Մարտիրոսյանի պարտեզի անխառն նամարելով (նախնիքի, 2005, էջ 121-184, 249-263):

²⁹⁸ Օրմիզան, 1976, էջ 107-130: Արաբիկերով և բարբ փնտրելով Հ. Օրմիզանի աշխատանքը անխառնական գրանցանկի յուսումնասիրության որտե՞՞հ, Նախնիքի գրանցանկերին, փ կշաններում նամարելության և նախնիքության դպրության կապին նման է Խաչիկյանի 1962 յուս տեսած վերջնական նախնիք:

²⁹⁹ Դրա նամար նա նախ է բնութագրում Դրաբյուս Արեմնեական վերնիքից հարցառել, որն, ինչպես եղել մար, յուսարկունան պարտեզ է:

³⁰⁰ Մարտիրոսյան, 1982, էջ 18-46, 110-121:

³⁰¹ Լաչի անդամ, էջ 178-198:

բացմբ: Եւ մի կողմից ընդունում է հայազգու նշանազրերի գրուրթյունը՝ անգամ տալով դրանց «Հայկան» անվանումը (չգիտես որտեղից ենթադրելով, որ դրանք բավարացի էին միայն հնադարյան և գուշակութայան համար), մյուս կողմից բացառում է «Նախամաշտոցյան հայոց գրի» գրուրթյունը: Քննադատության չի դիմանում նաև հեղինակի տեսակետը հայկական մեծնազրության՝ արամեազգու լինելու վերաբերյալ, որը չի հաստատվում ցայտօր հայտնի որևէ փաստով²⁵⁷:

Լևոն Միրջյանյանը «Հայ բանաստեղծության սկզբնեղբը» մեծազրության էջերում կարծիք է հայտնում, որ «հայկական դպրոցայունը, այն է՝ գրավոր մշակույթը, այդ թվում՝ վերաբնակության գրականությունը, գրուրթյուն ուներ դեռևս Ք.ա. VI դարում»: Մյուսամասնակ էջերով, որ «սուսքժմ փաստված միակ իրողությունն այն է, որ նախամաշտոցյան դարաշրջանից մեզ չի հասել հայերեն գրով դպրոցություն», նա գտնում է, որ այն «օտարաբերու էր՝ գրված ոչ հայերեն, այլ արամեերեն, ասորերեն, պարսկերեն կամ հուևարեն: Ինչ լիզելով էլ եղած լինի, դա վերաբերում է րուն հայկական կտակին, Հայաստանի ներքին և արտաքին քաղաքական-հասարակական անցուդարձերին, հայկական մշակույթին և, ըստ այդմ էլ, հանդիսանում էր *Ուշագիտան ազգային դպրոցություն*»²⁵⁸:

Աերգից Մուրադյուժի այն ուսումնասիրողների թվին է պատկանում, որոնք գտնում են, թե «Դանիելյան» սցրութից ոչ թե անցարյաժ ստեղծված գրաեսմամբարց էր, այլ ստեղծվիլ էր հենց Դանիել Աարու կողմից: Ելնելով երկարագիր տառատեսակների ձևակազմական վերլուծություններից՝ Ս. Մուրադյուժը ասարարկում է վերականգնել 24 տառանց իմբը-այրուսակ, որն էլ, նրա կարծիքով, եղել է հենց Դանիել հայկական ստեղծած սցրութից²⁵⁹: Եւ չի ընդունում նախամաշտոցյան հայ դպրոցության գրուրթյունը:

Ընդունելով հանդերձ Ս. Մուրադյուժի վերլուծության գրափուրթյունը՝ էջերը, որ նրա մեկնարանությունը համարի չէ, քանի որ իմենված է միայն տառանների արտաքին վերլուծության վրա:

Ուշագից Իշխանյանը նևարավոր է համարում նախամաշտոցյան հայերեն գրի գրուրթյունը՝ գտնելով, որ «այս հարցն ասարյժմ մնում է բաց թին անմասկան կարծիքս է, որ, այնուամենայնիվ, նախամաշտոցյան շրթանում ինչ որ ժամանակ հայերեն գրի կնց»²⁶⁰: Անդրադատնալով Հայաստանի ժաղասարտկերներում ժաղտոցյան տառանների նմանակներին՝ նա հափանական է համարում, որ դրանք կարող էին տգավորված լինել Մաշտոցի մտազատկերում, սպա վերարտադրվին նրա մարում «հոգևկան տգալտանքի և երկրների սգա-

²⁵⁷ Ելնելով, որ Է. Մարտիրոսյանը ցուցակում է նաև որտեղից վառումնալուրթյուն Ծղերակ՝ Մերց Աարու վերթիլյալ տեղեկություն էլ նա մարկում է բաց թառնելով վերին հասարակը (էջ 101-102), քառ այդ՝ Պերցուր Լուսազիլիցի ձանակ հասարակ՝ արթիլ է նարց «ժրն ու թարն» (Մարտիրոս, 1970, էջ 190-191):

²⁵⁸ Միրջյանյան, 1977, էջ 201-208:

²⁵⁹ Մուրադյուժ, 1980 (ձ), էջ 55-83; Մուրադյուժ, 1980 (ձ), էջ 87-113; գրաեսմամբարտկի տարբերակ՝ Մյրաբու, 1983, էջ 83-102; Մյրաբու, 2006, էջ 132-138:

²⁶⁰ Իշխանյան, 1987, էջ 22:

կեքին» և «ինչ որ ձևով եզևած լինե՛լ, սակ էլ չանննիք–կշահագրեր զձեզ զոր–
ծումս»²⁹¹:

Լախանաչառցան հայ դարուրյանը եմբարած հատուկ ուսումնասիրու–
թյուն Գևորգ Չախուկյանը չի կատարում, թեպետ միեւնույնության շրջան
իր սշխատանքներում, սովորաբար, անվանում է «Նախագրային շրջան»²⁹²:
Դրան զուգահեռ, պետք է նշել, որ Գ. Չախուկյանը միանշանակ է համարում, որ
Լախանաչառցան Հայաստանում եղել է «վերարթասոսիկ խոսակցական լե–
զու, որով հաղորդակցվել են տարբեր նահանգների ու գավառների ներկայա–
ցուցիչները, օրինակ, ընդհանուր զրոստապետների ժամանակ, հայտնվելով
արքունիքում, կարողնելով մտա, եկեղեցական ժողովներում, դատի ժամա–
նակ, զանազան ծավալներում, տեղից տեղ շրջող զուսանների կրկերում ու
զրույցներում և այլն, այսինքն՝ այն բոլոր դեպքերում, երբ հարկավոր էր բուր–
բին նախկանսի մի լեզու, ինչպես ստում են՝ «ստանդարտ լիզու»: Մենք հակ–
ված ենք կարծելու, որ միևե գրարարի հանդես գալը սրղոջսի մի ստանդարտ
լիզու պետք է գրուրթյուն ունեցած լինի և անցած լինի զարգացման որոշակի
ուղի, այդպես դժվար է բաշարել, թե ինչպես ստաշին իսկ զրավոր հուշար–
ձաններում առկա է բախակրահայտի մշակված լեզվական վիճակ, որ մեզ
հայտնի է «դաստիարակ գրարար» (ըստ ռմանց՝ «սակեղարցան գրարար») անվան
սակ»²⁹³: Եւ միանշանակ էր համարում նաև Մկրտչկ Մաշառոցից ստաշ
հայերենի՝ գրուրթ մշակման ենթարկված լինելը: «Գրական լեզվի բառազարա–
բը, ինչպես էլ արքատ լինի, մի բանի, երբեմն մի բանի ստանկակ տեղում զերա–
զանցում է յուրարանկուր բազրատի բառազարա: Բարրատի միջին բառազա–
րար սովորաբար հաշվում են 7–8 հազար, գրարարի մեջ ավանդված բառա–
զարա, այն էլ ոչ լիովին հայտնի, անցում է 60 հազարից»²⁹⁴: Խնդրին՝ թե որ
գրով կամ գրերով է մշակվել Լախանաչառցան գրական լեզուն, Գ. Չախուկյա–
նը չի անդրադասում:

Գ. Չախուկյանը հանդես եկավ նաև «Լանի բազավորուրթյան սեպագիր ար–
ձանագրութունների ենթածական բանանկիցի երկրը հայերենով ընթերցելու
ստաբարկով»²⁹⁵: Ի՛ տարբերութուն նման նախորդ փորձերի, այն բախականին
հանդուկ է ոչ միայն լեզվարանկան, այլև սեպագրության տեսակետից, թե–
պետ, ինչպես խոստովանում է ետիմակը, կրան չի հաղորդել նախերն ընթերցել
նաև ներամանկան բանանկիին հաղորդող արձանագրութունների բուն նառ–
վածները:

Քննելով եկեղեցարդ դարի հայ պատմիկների վկայութունները՝ Անդրանիկ
Վասիկյանը միանշանակորեն զուում է, որ «Դանկեցան» գրերը հայոց նախա–

²⁹¹ Իջևանք, 1987, էջ 24:

²⁹² Տե՛ս, օրինակ, կրու կրարային ուսումնասիրության փրկակալը՝ «Օտր լիզի ստանդարտի
Լախագրային ժամանակարան» (Ե., 1987):

²⁹³ Չախուկյան, 1992, էջ 77–78:

²⁹⁴ Եւ այն տեղում:

²⁹⁵ Չախուկյան, 2000, էջ 124–129:

քրիստոնեական մեծնազրերն են: Սակայն նա կարծում է, որ վերջիններս հացոց քրմերն իրենց ենթին ժամանակին փոխառել են մեկ այլ ժողովրդի՝ առանց վարձելու որոշակիացնել այդ աղբյուրը: Ա. Կոսեյանը գտնում է, որ «Դանկեյան» մեծնազրերը կազմում էին անմայնավոր մի համակարգ, որը նայնավորների հավերժամբ և այլ կասարեկազորումներով նորոգեց և 36 տասանոց պարուրենի վերածնց Մերոպ Մաչուոցը²⁹⁶:

«Յերնազրեյան» մատյանների մասին հրատարակումներով հանդես եկած Գուրոս Գուրոսյանը հասուկ մի գրքույկ է նվիրել Մերոպ Մաչուոցի պարուրենի ծագումնաբանությանը: Նա մաչուոցյան գրերի նախատիպերն էր համարում ոչ թե Մաչուոցին ժամանակակից հնաքրիստոնեական, այլ դասական շրջանի էին հունական պարուրենի տառերը: Հեղինակը նաև ենթադրում է, որ երև Մաչուոցը երբևէ ընդունել «Դանկեյան» գրերը և լրացրել դրանք, ապա Դանկեյ Ասորու մոտ պահպանված գրահամակարգը ևս պետք է ունենար նույնպիսի ծագումնաբանություն²⁹⁷:

Հայ պատմագրական մտքի զարգացմանը նվիրված մեծագրության մեջ Ալեկսանտր Մոնիանյանը թնայես չի անդրադառնում դարուրյան լեզվի խնդրին, սակայն անում է մեր կուրթին առկա ուշագրավ դիտարկումներ: Նա հայ պատմագրական ախանդույթի սկզբնավորող է համարում Մաչուոցորոս Սկեփազուն, որն իրականացրեց Տիգրան Բ Մեծի պատմիչը: Արևելից վեց դար անց Մոնիան հարրնազին, ամփոփելով նախորդների ձեռքբերումները, նոր մակարդակի բարձրացրեց հայ պատմագրական միտքը՝ դառնալով նոր սկիզբ²⁹⁸: Ա. Մոնիանյանն անում է ուշագրավ վերակազմություն՝ ցույց տալու համար, թե ինչպես կարող էր նախաքրիստոնեական ժամանակներում մեծնազրերով գրանցվել «Լուսավորի ձեռնարկ» գործածելով նախ շումերական և եգիպտական էմբրոգլիֆները, ապա՝ միջնադարի հայերկան մատյաններում պահպանված «Նշանավորք իմաստնեց» ցանկերի նշանները²⁹⁹:

Հայաստանի նախամաչուոցյան դարուրյան մասին մեր առաջին հրատարակումը «Նազույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա» (1992 թ.) մեծագրության «Արատտայում գրի գոյության հարցը» գլուխն էր³⁰⁰: Դրան հետևող տարիներին մեր կատարած ուսումնասիրություններն ու հրատարակումներն ի մի ընդմիջին «Կանի թագավորության (Քիլիկի, Ուրարտու, Արարատ) մեծնազրությունը (1998 թ.), «Նախամաչուոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը» (2003 թ.), «Հայկական մեծնազրություն» (2003 թ.), «The Writing Culture of pre-Christian Armenia» (2006 թ.) և «L'héritage écrit de l'Arménie préchrétienne (Caractéristique générale)» (2007 թ.) մեծագրություններ

²⁹⁶ Կոսեյան, 1991, էջ 147-179; Կոսեյան, 1992, էջ 81-88:

²⁹⁷ Գուրոսյան, 1991, էջ 30-31:

²⁹⁸ Կոսեյան, 1991, էջ 115-130:

²⁹⁹ Կոսեյան, 1991, էջ 64-71:

³⁰⁰ Մոնիանյան, 1992, էջ 60-62:

նախորդն նարատելով նա դիմում է իր առաջ քաշած ներքին վերակազմակերպման լեզվաբանական մեթոդին (որն այլ լեզվաբանների կողմից գերեք ընդունվություն չի արժանանալ): «Վ. Մարգարյանի կարծիքով՝ «Մաշտոցի առաքելությանը նման է Կոմիտասի առաքելությանը... Մաշտոցը իր/նրա բարեփոխել ու հարստացրել է այն՝ հայ ժողովրդին պարզևկեղ թուր ժամանակների ամենակատարյալ պարունակը: ... Հայոց պարունակը նեղիմաստային պարունակ է... հայոց գրեթե նեղիմաստ հայ ժողովուրդն է և ամենից առաջ՝ կրթա-ստանդարտի նեղությունը»²⁹:

Մեկ այլ մեկազրույթում Վ. Մարգարյան անդրադարձել է ուրարտերեն-հայերեն հարաբերության խնդրին՝ այն դիտարկելով հայ-քաղաքական ցեղանշության վարկածի տվյալների և նույն ներքին վերակազմակերպման մեթոդի օգնությամբ: «Նիդերլանդների թուրքաբանական և հայերենի միջև փոխհարաբերությունները կարելի է ընդունել միմյալի հարաբերության համապատասխան»³⁰: Այլ կերպ ասած՝ նեղիմաստ «Լանի թագավորության սեպագրի թվում է համարում նմազուն (նախազարադայան) հայերենը, ինչի պարագայում վանյան սեպագրից պետք է համարել հարազատ գրաստանագրագ. նեղիմաստ ասկան, գրաստանագրագին չի անդրադառնում:

Նախամաշտոցյան հայ դպրության գրությունները դեմ պրոտեստանտական վերջին ուսումնասիրողը եղավ Առն Հուսեյնյանը, որը հայ դպրության պատմությանը նվիրված իր նախաստորյակի առաջին հատրեկ ամբողջությամբ նվիրել է նախաքրիստոնեական դարաշրջանին³¹: Նա չափազանց խտորեն քննադատում է նախամաշտոցյան գրի գրությունն ընդունող գիտնականներին, ասելով ինքն իսկ ցուցաբերում է կյուրթի պնդման թեմի ինքնաբերական որով չի կարելի կատարել գիտական ուսումնասիրություն:

Մտանկարապետ, Լ. Հուսեյնյանն «Մարտիանան սեպագրի արձանագրությունները Հայաստան աշխարհում» բաժնում չի նկատարում ոչ մի ստորաբան թեպալի (թեպալո դրանց թեպի Հայկական ինտելիգենտի միջև): Այդ բաժնում նա նկատարում է միայն «Լանի թագավորության սեպագրերը, որոնք պետական է իրեն «ստուրա-ուրարտական» (էջ 25-26): Էջ 29-ում նեղիմաստ գրում է նախագու ուրարտական արձանագրության մասին՝ եղելով Գ. Չախուկյանին, մինչդեռ ոչ Գ. Չախուկյանի մոտ, ոչ էլ ամաստական միև օրս «Լանի թագավորությունից նախագու արձանագրություն հայտնի չէ: Էջ 35-ում խոսվում է «Լանի թագավորությունից հայտնաբերված արձաններն «վնասված արձաններն ևնույնի» մասին, երկնայական շրջանի Հայաստանում հայրաբանական շարունակ արձանների կրթության մասին, որոնք, սպազապետ, փաստական կենթից գուրեկ եղելովները են: Էջ 41-ում կրում է, թե 1906 թ. Հայաստանում գտնվել է արձաններն ինքն արձանագրություն, մինչդեռ այդ

²⁹ Իր անկող սեպագրերի նեղիմաստ Մարգարյան է 136 կերպ հարակ մեկազրույթով (Մարտի, 1999, մարտիան անկողի հարակով՝ էջ 323):

³⁰ Մարգարյան, 1998, էջ 140-142:

³¹ Հուսեյնյան, 2000:

թվականին Գախտի շքանի Կարմիրզուղից գտնվել է մյուսն մեկ գրանկի թանկերով¹⁰⁰ ...

Վնասգրազեռ Գրիգոր Գրիգորյանը, հյուսն կատարելով համապատասխան ուսումնասիրություններին, ընդունում է նախամաշտոցյան հազարեզու դարուրյան թագմանագրաբանյա գոյությունը: Նա, իրավացիորեն, Հայաստանի հնագույն Փնմագրաբան մեծ ժառանգություն է համարում ժայռագրանկերները, Ջ.ա. Միսակառնայից սկզբնավերված գաղտնիարարությունը՝ իր դրսևորումներով, և, հատկապես, Կանի թագավորության մննուագրությունը: Գր. Գրիգորյանը հանգամանաից հղումներով միջակայցում է նախամաշտոցյան Հայաստանից հազարեզուրված սկզբվիր, արամեաառու, հուևարեն և յստիներեն արևամագրությունները¹⁰¹:

Նախամաշտոցյան դարուրյան գոյության համոզված կողմնակցներն է ժայռագրանկերաբան Կալեն Թոխարյանը: Հայաստանի ժայռագրանկերնրում մաշտոցյան տատիկ նմանակներին նիթյված աշխատանքում նա հանգամանաից անդրադարձ է կատարում միջնադարուրյան Հայաստանի դարուրյան հարցերին՝ վերադառնելով ինչպես մասննագրաբան անդեկությունները և նոր ժամանակների ուսումնասիրողների կարծիքները, այնպես էլ հայտնաբերված կուրսաբան միջուրյունները: Հեղինակը միակշանակորեն կողմ է արտահայտվում նախամաշտոցյան Հայաստանում և՛ հարաբերու, և՛ օտարաբերու դարուրյան գոյությանը¹⁰²:

Կանի թագավորության սեպագրերի ինչպես զգալի քանակուրյանը բնիկ հայերեն քաների առկաությունը, բնականաբար, պետք է միեր դրանք կրկին հայերենով կարդալու փորձերը: Հոգնեի Սանտադրյակից հետո երան նման աննաբող փորձեր, դրանք քննադատվեցին դրանց հեղինակների՝ ինչպես անանկան պատրաստություն չունենալու պատճառով¹⁰³: 2003 թվականից Մարգիս Այվազյանը հանդես եկավ մի քանի մննագրություններով, որոնցում նա կորից փորձում է կարդալ սղ արմանագրությունները հայերեն¹⁰⁴: Վերին աշխատանքում նա Կանի թագավորության սեպագրի ինչուև բնորոշում է հայերեն խառնական ներաչերումով¹⁰⁵:

¹⁰⁰ Օպրանակ է, նրք տիտղոսուր զննության աշխատանքում սղ նմանակ այնպիսի պատկեր ու քանդակություններ, որոնք հարկն չեն դրադարան միջին դարուրաներից զննողներ ունեղրեն: Օպրանակ է, հազարեզուր էր 41 – ում Մարտուկ Ա-ի Օննական թվական է կրում Ջ.ա. 190-ը, միայն զա նրա մանիկ հայտնական տարիներին է: Օտա ամիկ տարուրակ է կրա «խնարարուր» Մրքաու Ա-ի մաշին, որն յաու ներմանով, կրան յո. 46-ին է Ջ.ա. 89-ին, իսկ Ջ.ա. 65-ին իր շքանիով միկն է «Օտմ Մուրկարան, 2003, էր 52): ... Հաստի է, որ Ջ.ա. 88 և 67 յո. ընդառում ՄՅՈ Հայր սրբան էր Մրքան Ք Մեից, իսկ Մրքաու Ա Արքայական» Հայաստանի նա կրաբան արմանագրություն մարաբանում է միջուրակ մուկայից հետո տաղենի զարի եղևորը ինչուև մյան ...

¹⁰¹ Գրիգորյան, 2000, էր 9-13:

¹⁰² Թոխարյան, 2005, էր 44-100:

¹⁰³ Օպրանակ, Մարկի Այվազյանը «Կանի թագավորության սեպագրի արմանագրությունները «Վերանուկ» էր տարուրի ընդունուրյանը» (Ամասու, 1962): Այվազյան, 1988, էր 35-42): իսկ հայերենուրից մանուրում ու նրանց կրադարանուրի մննում էր ինչուև Քառուկը զրա նրանք մարաբում էր ընդհարել XXX դարուրանից և XX դարուրանից «Կանի հայերեն յարաբանով ...

¹⁰⁴ Այվազյան, 2003: Այվազյան, 2006: Այվազյան, 2008: Արտուրյան, 2011: Այվազյան, 2012:

¹⁰⁵ Այվազյան, 2013, էր 11:

Մաշտոցյան տառանների ծագման է անդադարձնել Ռուբին Հակոբյանը (Թատավանը), որի կարծիքով մաշտոցյան այբուբենի 22 տառեր սեմական (մասնավորապես փյունիկյան) գրանշանների արագազարգացման ճակն են, որոնք էլ, հավանաբար, հայտնի են եղել որպես «Նաբիեյան կրատագրեր»: Ընդ որում, նա ենթադրում է, որ փյունիկյան գրանշանների փոխառումը հայերի կողմից պետք է տեղի ունեցած լինի Ք.ա. մոտ X դարում, որից հետո հայերից այն փոխառել են հույները, հույներից էլ՝ վրացիները Ք.ա. VI դարում: Հեղինակը փորձում է ցույց տալ նման անցումների տատակազնական նկարագրությունը¹⁶⁵: Տեսակետորեն ուշագրավ լինելով հակերե՝ հեղինակի տեսությունն ունի փաստագրվածություն լիակատար բացակայություն: Իրականությունն ցենելու դեպքում, սկսնակների պետք է լինել, որ մինչև V դարը մեկուկես հազարամյակ զբոսածված 22 տատակոց հայկական այբուբենը և մեկ հազարամյակ կիրառված վրացական այբուբենը (որի հեղինակն, ըստ հայկական աղբյուրների, Մաշտոցն է) թողած ճնշման որևէ հետք, ինչն խալատ բացակայում է: Ա. Հակոբյանն անդադարձնում է նաև հայոց այբուբենի և եթովպական գրերի նմանությունը՝ դրանք համարելով պատահականության արդյունք¹⁶⁶:

«Հայ երազագրականության պատմությանը նվիրված մեծագույնյան մեջ Գառնիկ Մեմկյանը, եղելով համապատասխան մասնագետներից աշխատանքներին, ոչ միայն ընդունում է ժայռապատկերներից ծագող հայկական մեծնկարագրության գոյությունը, այլև ուշագրավ դիտարկումներ է կատարում հայաստանյան սեպագիր արձանագրություններում տեսնա երազագրական սակն շեշտադրումների մասին»¹⁶⁷:

Այնպես Մուշեղյանը 2005 թվականին մաշտոցյան այբուբենի 1600-ամյակն նվիրված միջազգային գիտաժողովում, վկայակոչելով նախամաշտոցյան հայերենը դարձրած մասին վկայող մատենագրական տեղեկությունները և միակնական ընդունելով դրա գոյությունը, քննադատեց այն ուսումնասիրողներին, որոնք մաշտոցյան տառերը բնույթում են օտար այբուբեններից¹⁶⁸: Մակայն դրանից հետո Ա. Մուշեղյանը, ելնելով միայն կրտսերների պատգանն նկարագրումից, ինչն առաջ քաշեց անուպատեխորեն զարմանալի մի տեսակետ: Նա բերում է հնդկարևմտագրական **Քարտեզի** գրով 38 թ. թվագրվող կնք տառերից մի արձանագրություն, որը կրտսերներ նմանեցնում է մաշտոցյան տառաններին, ինչից ելնելով էլ ներակայնում է. «Նկատարակույթ, դրանք ենք Գառնիկ եպիսկոպոսի գրած իրն հայերեն կրտսերներն են, որ Մաշտոցը ներսույ է իր ստեղծած իրն հայոց այբուբենի մեջ»¹⁶⁹: Զարմանալի է, քանի որ ինչ ինքը՝ նույնիսկ, նույն կողմից ալնի ընդարձակում ու ջնացրած տարբերա-

¹⁶⁵ Մակոբյան (Թատավան), 2005, էջ 23-74, ավագանու՝ էջ 61-68:

¹⁶⁶ Մակոբյան (Թատավան), 2005, էջ 57-58, 66:

¹⁶⁷ Մակոբյան, 2005, էջ 23-46:

¹⁶⁸ Մուշեղյան, 2004 (ա), էջ 79-95: Նա նույնիսկ անում է մեթոդական հարցադրում՝ «Միջին Մաշտոցը կարող էր իր իսկ մեջքով արժանապատեխորեն ներկայանալ իրն Մասնա թողն գիտադրական և իրն տատակազնի տեղեկավոր շարժման հայերեն տատակոց (էջ 95):

¹⁶⁹ Մուշեղյան, 2004 (ա), էջ 96-97:

կամ¹⁰⁰ բերում է խաղաղի գրի՝ Դ. Գիրիկերի կազմած աղբյուրացի (266 կյան, որից 14-ը թվալսաններ են), կելով, որ սյն փանկային գրանամակարգ է։ Երախել կազմած համեմատական աղբյուրացիում սյռ գրանամակարգի և մաշտոցյան տառաների հեյուուային արմերնեղ, ոչ միայն չեն համադարտադանում, այլև որոշ դեպերում մաշտոցյան տառի դիմաց ստիւա է մի քանի երկնիչ, ետուկիչ և, աւելամ, քառամիչ փանկ¹⁰¹...

Ա. Մուչեյանի՝ Փղոն Երբայելու և Լուիամաշտոցյան դարաբթյան մասին «Խաղաղագրութիւյանն» արդէն անդադարեմէկ ենք, ուստի այնս չենք կրկնիք։

Լուիամաշտոցյան հարաբելու դարաբթյան համոզված կողմակիցներից է Սարգիս Պետրոսյանը, որը հայրական մեհենագրութիւյան վերմանութիւյան ուղղութիւյամը հանդես եկեալ մի քանի հողփածներով¹⁰²։ Հեյիմուկն իր հողփածներն անկոտիւրով ու ցաւեղեղով՝ 2008 յ. հրատարակեց մեկ գրքով¹⁰³։

Սարգիս Պետրոսյանի վերմանութիւյան ուղղութիւյամը աշխատանքները կարելի է քամանել կրկու խմբի՝ մայրապատկերների վերմանման և Վանի թագափրութիւյան մեհենագրերի վերմանութիւյան իտրմեր։ Վերջիններիս կանոցադանանք Վանի թագափրութիւյան մեհենագրութիւյան վերմանութիւյանը՝ դասեր իրեն հեյուուային զիբ մեկնարամանս փորմերի, սարս և՛ Սարգիս Պետրոսյանի, և՛ Համետ Մարտիրոսյանի¹⁰⁴ ու այս ուղղութիւյամը այոց կատարած աշխատանքների մեղը փերայերում ենք մեծ փերապատիւյամը հետեւալ պատմասներով

1. Օի կարելի վերմանել որևէ կշանագրային համակարգ, որով թողեհած հուշաբանները զետես չեն հափարելե, համակարգվի և համամոցմանիտրեն ուսումնասիրվիք։

2. Դեռես հափարված և հրատարակված չեն Հայրական խոնախարիի մայրապատկերները։ Հայրակի չէ, թե՛ որ մայրապատկերն ի՛նչ համախաղաղութիւյամը է օգտագործվի, ինչպիսի՛ համատեղատկերում, ի՛նչ գրափանես կուրերի ուղեկցութիւյամը։

3. Միեկն որս ճշտված չէ մայրապատկերների թվագրութիւյանը։ Ինչպե՛ս կարելի է, օրիմակ, Ք.ա. XIII–VII հազարամյակներով թվագրելոց մայրապատկերները «բերեղեցիք» հայերեն, կըր հայերենը հեղեկեղազմբան մայր լեզվից անբառովի և ինքուուրայն լեզու է դարեմէկ, քառ լեզվարանների, Ք.ա. IV¹⁰⁵, իսկ

¹⁰⁰ Մուչեյան, 2006 (ս), էջ 218–236։

¹⁰¹ Մուչեյան, 2006 (ն), էջ 231–234։ Օրբնով՝ Ա-ի ընդաց կելում են տառ, սեռ, սեռ, սրտ փանկեր, Ա-ի փնայ՝ սեռ, սրտ, սրտ, սեռ, սեռ, Թ-ի զիմայ՝ սեռ, սեռ, սեռ, սեռ, սեռ, սեռ, սեռ և այլ կելներ, որ եղեկեմը 93-րդ հաղորագրութիւյան մի «Աշխարհի գրային համակարգիւ» գրի խաղաղի թամեր եղեկեմէկ և համարում հաղորդ ինչպեհար խնայվակեր Գ. Ա. Համերիին և Վ. Բրայբի, այն զիցում, կըր ստիւա քամեր եղեկեմէկ Լ. Ա. Գ. Սարգիսը (զիսը է կելում ետս՝ Խաղաղի ստիւա)...

¹⁰² Պետրոսյան, 2005 (ս), էջ 95–104։ Պետրոսյան, 2000 (ն), էջ 10–17։ Պետրոսյան, 2007 (ս), էջ 43–50։ Պետրոսյան, 2007 (ն), էջ 242–273։

¹⁰³ Պետրոսյան, 2008։

¹⁰⁴ Համետ Մարտիրոսյանի այդ ուղղութիւյամը կատարած աշխատանքները տես՝ Մարտիրոսյան, 2011 և Մարտիրոսյան, 2012 մեհենագրութիւյան մէկ։

¹⁰⁵ Մանուկյան, 1987, էջ 76–78։

ամենահամարձակ հաշվարկների դեպքում՝ Ք.ա. VI հազարամյակում²⁰⁶։ Ինչպիսի կարող էին դեռևս գրություն չունեցող ինչպիսի գրվել արժանազորություններ ²⁰⁷...

4. Մեր ժայռաարձրերների «վերձանությունները» կատարվում են զերազանցապես արտաքին նմանություններով կենթով կշանները համեմատվում են Հայաստանի կամ հարևան երկրների հնագույնների գտնված իրերի կամ պատկերների հետ։ Միևեղև գրաբանության բնագավառում բախարազ գիտնիքներ ունենալով պետք է հրաժարվել նման փորձերից. միայն արտաքին նմանությունը չափազանց անբախարազ պայման է եղանակազմանը կատարելու համար։

Հայ միջնադարյան գրականության պատմությանը նվիրված ճեռնարկում Հներիկ Բախչիկյանը նշում է, որ նախամաշտոցյան Հայաստանի գրափոր աշխատությունները սկզբնավորվում են Ք.ա. VI-V հազարամյակներից, երբ գաղափարազրույթյան հիմքի վրա ստեղծվեց հայկական մեհենագրությունը։ Նա այդ աշխատությունների կարևոր բաղադրամաս է համարում Վանի թագավորության սեպագրությունը, ասա դրան հաջորդած հայաեզու մեհենագիր և օտարաեզու դպրությունները²⁰⁸։ Հ. Բախչիկյանը գտնում է, որ քրիստոնեության պետական կրթն հռչակումից հետո հայաեզու դպրության արդելումից հետո IV դարում Հայաստանում ստեղծվեց միայն օտարաեզու՝ հունարեն և ասորերեն գրաբանություն, իսկ Դանիել Մառու մոտ պահպանվածը «կամ հին մեհենագրերն էին, կամ ալ՝ Գրիգոր Լուսաուրցի ժամանակ ստեղծուած ես ինչ-ինչ արտնաստներով չգործածուած տատեր»²⁰⁹։

2009 թվականին Վանի թագավորության մեհենագիր մի հուշարձանի վերձանության փորձ է հրատարակել Գագինի Մարտոյանը²¹⁰, որին նա կանդազադանանք համարաբառաբան բաժնում։ Այտուղ միայն նշեց, որ հեղինակը փորձում է վերձանությունը կատարել հնագույն հայերենով, այսինքն՝ ընդունում է նախամաշտոցյան հայաեզու դպրության գոյությունը։

Հայ հին և միջնադարյան գրականության պատմությանը նվիրված առվարածավաղ ուսումնասիրության մեջ Դանիել Գառապազյանը վկայակրում է և մատենագրական հիմնական աղղելությունները, և հայաեզուության մեջ ծաղիարված բանավեճի գիտավոր հիմնադրությունները՝ միանշանակորեն ընդունելով նախամաշտոցյան ինչպես հայաեզու, այնպես էլ օտարաեզու

²⁰⁶ «Այսին տարիներին գնեալիկ ինչինիսյան և ինչինիսյան բնագավառներում կատարված ուսումնասիրություններում հայկականական լեզվակարգությունը հայերեն անբախարազ համար կրվում է առիթ վաղ ժամանակաշրջան՝ Ք.ա. VI հազարամյակի երկրորդ կեսը (Օրոյ, Աճառու, 2003, էջ 435-439; Աճառու, Օրոյ, 2006, էջ 91-109)»

²⁰⁷ Օրոյան, Հ. Մարտոյանը 2008 թ. առաջարկած ինչպես նաև նախում Մարտոյան ժայռաարձրերից թիվերում է Ք.ա. XVIII-XI հազարամյակներով (Մարտոյան, 2008, էջ 194-247), իսկ 2011-ին գտնում է, որ այդ «ժայռաարձրերից վանկա-գաղափարազրու գրաբան համարազ է, որը ստեղծվել է վերին թաղի դարում (93-12 հազար տարի առաջ)» (Մարտոյան, 2011, էջ 100)...

²⁰⁸ Բախչիկյան, 2006, էջ 24-26։

²⁰⁹ Բախչիկյան, 2006, էջ 25-32։

²¹⁰ Մարտոյան, 2009, էջ 138-170։

դպրության գոյությունը³²²։ Նա տնում է ուշագրավ ընդհանրացնող դիտարկումներ։ Մասնավորապես, Դ. Գառարյանն ընդունելով հայ գրականության համար տվանդանի բաժանումը երկու մեծ շրջանների՝ նախագրային և գրային, առաջին շրջանը մեկնաբանում է հետևյալ կերպ. «Նախագրային շրջանն սկսում է անհիշելի ժամանակներից և ծանում մինչև գրեթե գուտնից անմիջապես ետոտ սկիզբ առած գրապատմական մեծ շարժումը։ Լակտոպային շրջանն իր հերթին կարող է բաժանվել երկու խմբերույան փոփոքր՝ բուն նախագրային շրջան՝ բանասիրտական կուրսով, և գրային նախամաշտոցյան շրջան, որ նշանակում է նկատի ունենալ այն գրականությունը, որ ստեղծվել է հեղուկական գրից առաջ (սեպագիր արձանագրություններ) և այն գրականությունը, որ ստեղծվել է նախամաշտոցյան գրերով կամ օտար գրերով» (ընդգծումները հեղինակինն են – Ա. Մ.)³²³։ Փաստորեն, հեղինակը Ք.ա. IX դարից մինչև մեր թվարկության IV դարը ներառյալ համարում է «նախագրային մեծ շրջանի» «գրային նախամաշտոցյան շրջան»։ Իժմաստակն առումով, ինքրիկ, ափի միշտ կլինեք, որ հեղինակը հաջրահարեր տվանդական կարծրատիպը և նախագրային ու գրային մեծ դարաշրջանների անմանագիծը համարեր ոչ թե մաշտոցյան գուտը, այլ Հայաստանում կիրառված առաջին գրեթե դարաշրջանը³²⁴։

Հայկական սրբախառնական գրականությանը նկիրված մեկագրության էջերում Քնարիկ Տեր-Դավթյանը IV դարում ստեղծված գրքերը է համարում Գրիգոր Լուսավորչի փառքը, Հոխիանն և Գայանն կույսերի վկայագրականությունը³²⁵։

Վերջին տարիներին հայոց նախամաշտոցյան դպրությանը նկիրված մեկագրություններից է Վանո Նոյնագրյանի սշխատանքը, որում հեղինակը միանշանակորեն ընդունում է կ՝ նախնեզու, և՛ օտարանեզու դպրության գոյությունը։ Նա խնդրին մոտենում է ափի գրականագիտական տեսանկյունից՝ աշխատանքում հատուկ բաժիններ նվիրելով նախամաշտոցյան գրականության առանձին ժանրերին՝ սրբախառնությանը, սրտմագրությանը, կրեական հատագրությանը, բանաստեղծությանը, թատերգությանը և ճարտասանությանը³²⁶։

³²² Գառարյան, 2009, էջ 26–40։

³²³ Գառարյան, 2009, էջ 7, 11։

³²⁴ Ի վրե, ստեղծել նա գրքի սկիզբ մեր բանասիրտների շրջանում առարձիտն այն բոլոր սրտեղանակն նաև, թե սեպագրին ու մեկնագրին հեղուկային գրատեսակներ չեն, ինչ ժամին առջին առթը անհիշելի են խոսում։

³²⁵ Տեր-Դավթյան, 2011, էջ 35, 38, 48 է. այլ։

³²⁶ Եղիազարյան, 2011։ Անխառնելով սկիզբ է կել, որ ուշագրավ գիտանքու կով գրատարի սշխատանքում սակ էն գրել որոշ անկուսություններ, ինչպիսիք են Վարդապետին, Քանիվանին և Սարգսյանին հայոց նախամաշտոցյան գրի ժանրի միայն հեղինակներ համարել (էջ 78)։ Վերջինը նախամաշտոցյան կա ճարտասանության կերպ սրբախառն Ներկայացրելին է համարում Միտան «Վարդապետ» և Գարուն Վարդապետ (էջ 167)։ Առաջինի հայ ինչու ժամին տեղիկայանները կարծիքանության սրբին սրբախառնել ենք, ինչ Գարուն Վարդապետը միայն առաջադրում էր նաև, կրա գրքունկուսությունը յուրաքանչյուր կրել կրող չի անհիշել Հայաստանի կամ հայ իրականության նաև (Գառարյան Վարդապետ մասին մեկնությունն տե՛ս Եղիազարյան, 1984, էջ 163–170)։

«Հայ հին գրականության պատմությանը նվիրված հատորում «Կանոն եղիագրությանը նախամաշտոցյան գրականության հարցում պաշտպանում է նույն սկզբունքային մտնեցումները: Հայ գրականության նախամաշտոցյան շրջանի պատմությունը նա, իրավացիորեն, բաժանում է հետևյալ շրջանների՝»

ա) հայ հին բանավոր գրականություն. նախնական առասպելաբանական բանասիրության շրջան,

բ) նախաքրիստոնեական շրջանի գրավոր գրականություն (ենթագույն ժամանակներից մինչև 301 թ.),

գ) նախամաշտոցյան քրիստոնեական շրջանի գրավոր գրականություն (301–405 թթ.)¹⁶⁶:

Նախամաշտոցյան հայ դպրության խնդրին նվիրված իր ուսումնասիրության առաջին հատորում Արսեն Սարգսյանը կարծիք է հայտնում, որ հիմնախնդիրը կարող է վերջնական լուծում առանալ միայն թարգմանչական (եզոթերիկ) վերլուծության ենթարկվելուց հետո, որը ենդինակը մտադիր է անելու դեռևս յույս չտեսած երկրորդ հատորում: Իսկ առաջին հատորում նա միանշանակ կողմ է արտահայտվում նախամաշտոցյան հայաբնու մատենագրության գոյությանը (որը ոչնչագին է քրիստոնեության ընդունման արդյունքում), իսկ Դանիելի մոտ արսահանված նշանագրերը համարում նույնպես գրանամակարգ¹⁶⁷:

Ինչպես նշել էինք սկզբում, այս բաժնում հիշատակվեցին այն ենդինակները, որոնք ուսումնասիրություններ են կատարել նախամաշտոցյան դպրության անդժող այս կամ այն խնդրի հետ կապված, ոչ թե պարզապես հիշատակել են այն ի միջի այլոց: Մի շարք ուսումնասիրողներ, վկայակոչելով մատենագրական տեղեկությունները, պարզապես շեշտում են նախամաշտոցյան «Հայաստանում սեփական դպրության գոյության փաստը» առանց կարևորելու, թե ինչ լեզուներով ու զերերով է այն անդժվել¹⁶⁸: Որոշ ուսումնասիրողներ էլ բաժնարարվում են միայն արձանագրելով, թե ինչ հիշատակություններ կան նախամաշտոցյան ժամանակաշրջանում ստեղծված գրական հուշարձանների մասին՝ առանց կանգ առնելու լեզվական խնդիրների վրա¹⁶⁹: Որոշ քնդիան-

¹⁶⁶ Նախադրում, 2014, էջ 10: Նախամաշտոցյան շրջանի նվիրված են մեկնություններ 11–171 էջերը: Այս աշխատանքում հեղինակը օգտագործել է «Սարգսյանի, ժամանակին և Մուսաբեկի փորձերն օգտակարությունները, սակայն անհրաժեշտ են մնացել մտեղությունները Յիսակ «Շախրափ» և Կարապետ Շախրափի հարցում (էջ 41, 97–98):

¹⁶⁷ Սարգսյան, 2013, էջ 63–62, 66–67: Կոչնդ, ու մե արևի ինդիաները ընդունել են թարգմանչական (արթնին) լեզուին այլ աշխատանքներում ևս (այննակ Ամառյան, 1985, Հաննապարտ, 2011, Գրականության պատմության սկզբունքները ժամին տարբերվում են արտեմարտադրության վերաբերյալ սկզբունքներից ուստի ստեղծել արևի ընդ ընդունելի):

¹⁶⁸ ՅՆ, արևին Կարապետյան, Կարապետ, Ժամանակ, 1986, էջ 14–18:

¹⁶⁹ ՅՆ, արևին, Սարգսյան, 1973, էջ 26–39 (Մանդրեղը վերաբերում է եզրինադրական շրջանի գրական կրթիկի մասին տեղեկությունները արտեմարտադրելով որ «Սարգսյանում սակայն լին փոփոխության կրթիկի փոխ արևիարտեմ, սակայն ի յուրում ներառելով նույնպես գրականության գրություն

բացնող աշխատանքներում էլ եղվում է միայն, որ խնդիրը բանավիճակին է, և վերաբերվում են բանավիճող կողմերի տկճառու ներկայացուցիչները¹⁰⁰։ Հասկանալիորեն, մեր խնդրից դուրս է նման եղապարսկումների փակասար հիշատակությունը։

Ամփոփելով վերաբարակցյալ կյուրջ՝ կարող ենք արձանագրել հետևյալը.

1. Հայաստանում նախամաշտոցյան օտարազգու զբոսականության փաստն ընդունում են բոլոր ուսումնասիրողները, քանի որ կան այդ մասին վկայող և՛ մատենագրական տեղեկություններ, և՛ բազմաթիվ հայտնաբերված արձանագրություններ։

2. Հնդազեզու նախամաշտոցյան դպրության հարցում ուսումնասիրողները կիսով են երկու հիմնական խմբի։ Ընդունողների հիմնական փաստարկներն են դպրության առածո գոյությունը նախարրիստոնեական հայկական դիցաբանում, հայտնաբերված արձանագրությունները, մատենագրական տեղեկությունները, որոնք վկայում են հայազեզու դպրության մասին, հայկական դարավոր նախարրիստոնեական պետականությունը, որը չէր կարող զրպատել ստանց հայերեն դպրության և, ի վերջո, հինգերորդ դարում զրավոր հայերենի զարգացման խիստ կատարյալ վիճակը, ինչը նմարավոր չէր փնի ստանց նախնեցուց դարավոր դպրության։

3. Նախամաշտոցյան հայազեզու դպրության հնազանդությունը մերժողների գլխավոր փաստարկը արձանագրությունների բացակայությունն է։ Երե այդ փաստարկը կարելի էր համարակ մինչև 1930-ական թվականները, երբ զտնված հաստեկնուտ և հասակ քաջազովող արձանագրությունների կմանք նմարավոր չէր վերջնականակա եղանակցենց հայազեզու դպրության գոյությունը, սակա այսօր այն փոփն մերժել է, քանի որ XX դարավերջին և XXI դարավերջին համակարգվեցին ու հրատարակվեցին հայկական մեծնագրության տարրեր փուլերին վերաբերող մի քանի հազար գրակիր կուրքեր։ Ընդ որում, 1995 թ. ստացվեցին Վանի թագավորության մեծնագրության վերձանության առաջին արդյունքները, որոնք թազ են տալիս խոտերու այդ զրանումակարգի՝ հայազեզու լինելու մասին (տե՛ս ստորև)։ Քանի որ արձանագրությունների բացակայության գլխավոր փաստարկը փաղուց վերացել է, և կան հանրատակ վկայող հազարավոր կուրքական ապագայցներ, այդ տեսակեռի կողմնակիցների մյուս փաստարկների քննարկումը սրաբզակեն անիմաստ է։

4. Քննարկումների առարկա է եղել օտարազիր հայազեզու զբոսականության գոյության խնդիրը¹⁰¹, հատկապես, 301–405 թվականների ընթացքում, երբ մե-

100 Նույնը։ Լինք-Քանչյան, 1987, էջ 2–12 (ստանց միայն սարզ թվարկում են հայտնի արձանագրությունները և գնահատված են մի քանիստ ներքոնց) և այլն։

101 The Heritage of Armenian Literature, 2003, p. 90–91, Լինք-Քանչյան, Գուրջյան, 1999, էջ 43–44, Արշակ, 1988, էջ 15–40 (ներքնակը հայազեզուների ներքաղակում է կմանակցից նուս կուրքան կմանակարգի՝ ստանց վերջնական սրաբզակեռների հայազեզուական, թուրքու այդ սրաբզակեռներում նու չի ընդունում նախամաշտոցյան հայազեզու դպրության գոյությունը)։

102 Յ՛ն Աննարյան, 1994, էջ 400–673 (այդ կեղևնակը սանկն է համարում օտարազիր հայերեն դպրության մասին տեսակեռները)։ Արշակյան, 1982, էջ 81–93 (ներքնակը գտնում է որ նախամաշտոցյան

հենագրությունն արգելվեց, իսկ քրիստոնեության քարոզչության երկու շնորհները հուճարենն ու ասորերենն էին: Այստեղ չունենք կյուրական վկայություններ, սակայն կան մատենագրական տեղեկություններ՝ հոգուտ օտարազիր հայախնդու գրականության: Այդ է վկայում նաև պարզ տրամաբանությունը, դրա վկայությունը եղավ նաև վերջին տարիներին համապատասխան լատինատառ հայերենի կիրառումը (նախքան յունիկոդային հայերեն գրատեսակների անդժումը):

5. Առավել ցնորկված խնդիրներից է «Ղանկեյան» գրամամուկարզը, որի մասին հայտնվել են ամենատարբեր կարծիքներ: Նշենք, որ կինգլորոզ դարի հայ պատմիչներից ոչ մեկը չի կշում Ղանկեյի մոտ պաշտարանված գրանշանների քիչը և ստույգ ծագումը, իսկ հետագա դարերում, նաև նոր ժամանակների պատմագիտության մեջ դրանց վերագրվել են քանակություններ՝ 17, 22, 24, 29, որոնք կասկած են գյուցիկյան, պրամեական, ասորական, հուհական պրուքենների հետ կամ՝ այն մտքի, որ Մաշտոցը ստեղծել է միայն ճարտար հնչյունների կշանները: Ղառույզ մատենագրական հաղորդումներից, հասկապես, Ղազար Փարպեցու կարևոր մի հաղորդումից, մենք կարծում ենք, որ Ղանկեյի մոտ պաշտարանի մոտ թե պրուքեն էր 2-3 տասնյակ կշաններով, այդ՝ հայկական մեհենագրային համակարգը, որի գրանշանների թիվն անցնում էր երկու հազարից:

ԼԱՌԱՄԱՇՏՈՑՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՏԵՂԾՎԱՏ ԵՎ
ԿԻՐԱՌՎԱՏ ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ

1. ԳՐԻ ԾԱԳԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԼԱՌԱՓՈՒՆԸ
ՀԱՅԿՎԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Ինչպես մաշդկազին քաղաքակրթության բազմաթիվ նվաճումների, այնպես էլ գրի ծագման ու զարգացման պատմության մասին խոսելիս Հայկական լեռնաշխարհը պետք է նկատարենք ընտրանքների շարքում: Գիրը Հայաստանում ծագեց ու զարգացավ յուրահատուկ դրսևորումներով, ունեցավ ատիճանական մի քանի փուլեր, որոնք, ցավոք, ամբողջության մեջ դեռևս համապարփակ ուսումնասիրության չեն ենթարկվել:

«Առաքիպական գրի» դրսևորումները Հայկական լեռնաշխարհում: Գրերի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունից դատելով՝ գրային մտածողության ազդման շրջանում ի հայտ են գալիս «առաքիպական գիրը» և փաղ պատկերազարդությունը:

«Առաքիպական գրի» դրսևորման հնագույն օրինակները Հայաստանում դեռևս չեն դարձել հստակ ուսումնասիրության առարկա, թեպետ դրա համար կան հնագիտական պեղումներից ստացված բախվածառույտի նյութեր: Խոսքը Զ.ա. X-III հազարամյակներով թվագրվող հուշարձաններից (Հարան Չեմի, Չաքոնյու, Չաֆեր Հյույսև, Շենգավիթ, Մոխրաբլուր, Քեչուտաչեն, Կարազ, Բարա-դեղմիշ, Գեղ-թևիկ, Օուֆի, Արուխտ, Բյուլ-թևիկ, Հասին, Զրահովա, Ամասիա, Ազարան և այլն)⁴⁰ գտնված փորրկի արձանիկների մասին է (մի քանիսը՝ նկ. 2-3), որոնց գծապատկերները կարող էին ծնունդ տալ փաղ պատկերազարդության մեջ հանդիպող բազմաթիվ պատկերազարդերի, ստա մուսք գործել կրպացած գրային համակարգեր (տե՛ս հավելվածում, աղ. 4): Դժվար է ասել, թե երբ է սկզբնավորվել «առաքիպական գիրը» Հայաստանում, այն պետք է նախորդեր ժայռապատկերային կամ ունենար համաժամանակյա սկզբնավորում:

Հայաստանի ժայռապատկերներից՝ փաղ պատկերազարդության փուլի հուշարձաններ: Ժայռապատկերները ժայռերի ու քարերի մակերեսներին, քա-

⁴⁰ Buxtehude, 1999, էջ 25-33, աղ. 9-18; Օռնոջյան, 1999, էջ 35-63, աղ. 19-33; Curvin, Aassche, Curvin, Balkas-Ah, 1999, էջ 87-103, աղ. 57-77; Սարգսյան, 1967, էջ 209, աղ. LXX; Սարգսյան, 2004, էջ 157-158, 217, 233-234, 338, 461-462; Կոխչյան, 1941, աղ. CXX; Կրասոբրա, Գեղամաս, 1970, էջ 28, 31, 49, 80, 84, 90, 162; Ամսթյան, 1959, էջ 444; Նազարյան, 1975, էջ 77-82; Խոսրոբյան, 1992, էջ 144, 147, 150, 154; Avestinian, 2008, էջ 39-50, աղ. V k, սղի:

բանավիճակի պատերժին, առատապնդներին արված հնազույն տեսարանների ու կյանքների պատկերներ են¹⁰⁰։ Հայտնի են երկրագնդի գրեթե բոլոր մասերում և թվագրվում են ինի քարի դարից մինչև միջերազար քնկած ժամանակաշրջաններով։ Ժայռապատկերներին քննարկ են տվել վաղուց ևս ապագա մարդկանց ու կենդանիների պատկերները, որոնք, ռազմի, ծխամխան, սպաշտամուկերային և այլ բնույթի տեսարանները։

Վաղ պատկերազարդության հնազույն այս պատմաբարոյությունները Հայաստանում գտնում ենք խոնափյն շրջաններում։ Դրանք սև և սրնազույն քարերի ու ժայռերի վրա փորագրված ժայռապատկերներ են, որոնք ունեն քեմատիկ լայն քնդրվում և պատկանում են ժամանակագրական սուղջի շրջաններին։

Հայաստանի ժայռապատկերները փորագրված են անդեզիտ-բազալտների փայտեն մակերեսին՝ կարծր քարաուսեսակներից պատրաստված գործիքների (մուրճիկների) օգնությամբ՝ հարվածելու կամ ծեծելու եղանակով, ունեն ոչ մեծ խորություն (5–10 մմ), համեմատաբար փոքր չափեր (25–35 սմ)¹⁰¹։

Հայաստանի ժայռապատկերները, որոնցում հաճախ հանդիպող այժմի գծանկարների առատության պատճառով ժողովուրդի կողմից ստացել են «Ժծազրեր» անվանումը, գիտական աշխարհին հայտնի դարձան դեռևս XIX դարում։ Մեզած դարասկզբից դրանք իրենց վրա բնածնյին գիտականների ուշադրությունը։ Այս տրամից մտել է նաև գիտական շրջանառության մեջ և հանդես է գալիս իբրև «ժայռապատկերի» հոմանիշ։

Ժայռապատկերների ուսումնասիրությունը համակարգված հետազոտության ասարելա դարձավ երկերտղ աշխարհամասերին հայտնի ժայռապատկերներին, երբ մեզը մյուսի հետևից երատարակվեցին Հայկական թեմաշխարհի, ըստ էության, ողջ տարածքի¹⁰²։

Ժայռապատկերների թվաքանակության խնդիրը։ Մինչ օրս վերջնականորեն լուծված չէ ժայռապատկերների թվաքանակ հարցը։ Խորիրդային պատմագիտության մեջ աստվել քննուկնած էր ժայռապատկերների թվազարանը երբ քարի դարից (Ք.ա. VIII/VII հզ. – V հզ. կեսեր) մինչև Ք.ա. I հազարամյակի սկիզբն քնկած ժամանակաշրջանով¹⁰³։ Սակայն կշվածից տարբերվում էին Ս. Սարդաղյանի և Բ. Բ. Պիտարովսկու կարծիքները։ Ս. Սարդաղյանը մի քանի աստվել էին ժայռապատկերներում կենդանու էր մամուռի գծանկարներ, որոնք Հայաստանում վերացել էին էին քարի դարում։ Դրանից կենդանու՝ Ս. Սարդաղյանը անհնավայր ժայռապատկերները թվագրում էր էին քարի դարի վերջին

¹⁰⁰ Հայկական թեմաշխարհի ժայռապատկերների վերաբերյալ կատարված կրատարաններն և ուսումնասիրությունների մասին հանգանակային նշաններով տե՛ս Կարախանյան, Մաճիս, 1970; Մետախյան, Բորայերան, 1971; Այտուկ, 1974; Մերաբյան, 2003, էջ 81–90; Պարսպյան, 2005; Օհանջյան, Առանտուն, 2007; Սարգսյան, 2010; Տեղեկյան, 2010։

¹⁰¹ Ժայռապատկերների կատարման արհմիտր ժամին մանրամասն տե՛ս Կարախանյան, Մաճիս, 1970, էջ 18; Սարգսյան, Բորայերան, 1971, էջ 7; Սարգսյան, 1981, էջ 7–13; Տեղեկյան, 2010, էջ 16–19։

¹⁰² Հայկական թեմաշխարհի ժայռապատկերների աշխարհագրության մասին հանգանակներն տե՛ս Մերաբյան, 2003, էջ 81–90, քարտեզը՝ էջ 90, նկ. 33։

¹⁰³ Կարախանյան, Մաճիս, 1970, էջ 16–18; Սարգսյան, Բորայերան, 1971, էջ 20; Կարախանյան, 1978, էջ 277; Մետախյան, 1981, էջ 14–22։

փառով (վերին սպարապետ, Ք.ա. 40–12-րդ հազարամյակներ): Գրանք առաջին պարզ գծապատկերներ են՝ բաժնական խաչեր յափի (ի տաքերերուցուն նոր բարևարարան փորը գծակալներն), ներկայացնում են որի տեսարաններ, որոնցում ճարտչ շների օգնությամբ հետազոտում է վաղի ոչխարների, բազայների: Կենդանիների ընտելացումը տեղի է ունեցել նոր բարի դարում, ուստի, ըստ Ա. Մարտիրոսյանի, այս տեսարանները կարող են վկայել ժայռապատկերների տվյալ խմբի՝ ափի փաղ կերտված ընկեր¹⁶⁷:

Բ. Բ. Պիտրովսկին, ուշադրություն դարձնելով այն հանգամանքին, որ որոշ ժայռապատկերանման կշաններ հանդիպում են միջնադարյան հուշարձանների պատերին, նկատարում էր ժայռապատկերների միջնադարյան ծագումը¹⁶⁸:

Եթե կարծիքներից առաջինն այսօր էլ կարելի է ընկալել, ապա վաղի կարծիքը պարզաբան ընդունելի չէ, քանի որ միջնադարյան հուշարձանների պատերին հանդիպող կշանները չի կարելի համարել ժայռապատկերներ: Ինչպես մշտն նկատում է Կ. Թոփաչյանը, դրանք իհն, «դասական» ժայռապատկերներ չեն, այլ վաղարարյուն են «միջնադարում ժայռապատկերանման ավանդույթների հարստեման»¹⁶⁹:

Արևմտյան Հայաստանի ժայռապատկերները թվագրվում են կլմնակալում մեզոլիթյան և նեոլիթյան դարաշրջաններով, կշվում է, որ դրանցից ենագույնները կարող են թվագրվել Ք.ա. XIII հազարամյակով, իսկ առաջին ներքը՝ փաղ բրոնզի դարով (Ք.ա. IV–III հազարամյակներ)¹⁷⁰: «Արդեն տարիներին նման թվագրումներ են առաջարկվել նաև Արևելյան Հայաստանի ժայռապատկերների համար»¹⁷¹:

Ժայռապատկերների թմառայելի ընդգրկումը¹⁷²: Հայաստանի ժայռապատկերների թմառայելի ընդգրկումը բաժնականին մեծ է: Ժայռապատկերներում ներկայացված են տվյալ դարաշրջանի կամի իմաստիկ ընդգրկվող, ուստի պատահական չէ, որ մեզանում ժայռապատկերները համարվ դասակարգվում են իբրև «բարև հանրագիտարաններ» կամ «բարևի մտնողադասաններ»:

Ժայռապատկերներում մեծ թիվ են կազմում վաղի և ընտանի կենդանիների գծակալները: Ընդ որում, հաստերեն գտնադրվում են ինչպես այսօր Հայաստանում գոյություն ունեցող, այնպես էլ դեռևս հաճախարում ոչկայացած կենդանուտակները: Ըստ են հանդիպում թռչունների գծապատկերները, անհատա-

¹⁶⁷ Երսայան, 1971, էջ 63–74, Մարտիրոսյան, 2010, էջ 4–11:

¹⁶⁸ Պետրովսկի, 1949, էջ 26–27:

¹⁶⁹ Թոփաչյան, 2003, էջ 82, նոթ. 119:

¹⁷⁰ Այսակ, 1974, էջ 31–17, 62–64, նոթ. 2001, էջ 266–270 (և էջի մեջ աղբյուրները):

¹⁷¹ Օրբանյան, «Մարտիրոսյանի Արևմտյան ժայռապատկերների թվագրում է Ք.ա. XVIII–XI հազարամյակներով (Մարտիրոսյան, 2008, էջ 198–247), իսկ մեկ այլ աշխատանքում կշում է ամբողջ շահի ժամանակաշրջանի տեման՝ վերին բարի ժամ (40–12 հազար տարի առաջ, տե՛ս Մարտիրոսյան, 2011, էջ 108), Ս. Շանիբադյանի որոշող ամբողջ համարում է ամբողջ շահի 13 500 տարի (տրվելը՝ Ք.ա. XII հազարամյակ) և ամբողջ փաղ, տե՛ս Մեղրյան, 2010, էջ 14):

¹⁷² Հարկերի խնամախոսի ժայռապատկերների թմառայելի ընդգրկման մասին հանրամատչելի տե՛ս Մարտիրոսյան, 1981, էջ 26–30, համառոտակ՝ Թոփաչյան, 1991, էջ 29–21:

կան և խմբակցին որսի տեսարանները: Առկա են վաղմեցման և ջրածման, ինչպես նաև մեռածացուի տեսարաններ՝ մարդ-զագան կամ երկու զագաններ:

Ժայռազատկերներում կան ծառերի պատկերներ, երկրագործական աշխատանքի տեսարաններ, որոնք թույլ են տալիս ուսումնասիրելու տեղի ժամանակաշրջանի քուսակախույթուեղ և գյուղատնտեսությունը:

Ժայռազատկերներում նկատվում են կազադանաշինության ու նարտաբապետության որոշ տարրեր, կան քարտեզ հիշեցնող պատկերներ, որոնցով երբեմն կարելի է գտնել ջրերի աղբակները (ի դեպ, ժողովրդի մեջ մինչև վերջերս պահպանվել են հսկաստեղծներ, որ քարտեզանման այդ ջրերի վրա իրազված են թացելած գանների ճանապարհները):

Ժայռազատկերների մի այլ խմբում առկա են կատարման բարձր մանրադասելով, ճշգրտությամբ, սեփականաբար ու շարժունությամբ զարմացնող նկարներ, որոնց մեջ կարելի է տեսնել միջնադարի հայ մանրանկարչության և ժամանակակից ազգային որոշ հյուղերի աղմատները:

Մեկ այլ շատ կարևոր խումբ են կազմում աստղազիտական բնույթի ժայռազատկերները, որոնց ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի բնակիչները դեռևս նախնազարում ունեցել են բազմից մանրադասելի աստղազիտական գիտելիքներ, կիրառել են լուսնային, քուսնա-արեգակնային և արեգակնային օրացույցներ:

Գիտական հարվարկներով թափ (օրացույց և այլն) երկնային լուսատուների պատկերները հանդիպում են դիզաբանական պոեմ ունեցող ժայռազատկերներում:

Ժայռազատկերներում շատ մեծ տարածում ունեն գաղափարագրերը, որոնց մեջ որոշ ուսումնասիրողներ տեսնում են մաշտոցյան տասերի նախամները¹⁹²:

Ժայռազատկերներն իբրև գրի ուսումնասիրության առարկա: Գրի ուսումնասիրության պատմությունից հայտնի է, որ աստղազիտներից գրականի անցնելուց հետո ստեղծված աստղին գրատեսակը պարզ նկարային գիրն էր՝ վաղ պատկերագիրը: Համաշխարհային գրաբանության մեջ պատկերագրի համար զբոծավում է երկու տեղանի՝ պետրոգլիֆ, երբ պատկերագիրը քանդակված է քարի վրա, և պեկտոգրամմա, երբ պատկերագիրը նկարված է ներկով: Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված վաղ պատկերագրության հուշարձանների մեծ մեծամասնությունը պատկանում է աստղին խմբին՝ պետրոգլիֆներին: Երկուսից խմբի հուշարձաններ են հայտնաբերվել Վանի շրջանում¹⁹³, վերջերս՝ նաև Ֆասսաֆի կիրճի ձախ ափին, Գեղամական նորաստեղծ ալպանի տարածքում¹⁹⁴:

¹⁹² Ընդիմ տեղադրական նկարագրերով տե՛ս Թոմասյան, 2003, էջ 91-99:

¹⁹³ Ժայռանակի ճանաչողական գրաբանության մեջ խորան է ստեղծել աննախ անվան Գրանկերից թվագրում 50 հետ, VIII-V հարյուրամյակները (ՅՈՒՆԵՍԿՈ, 2000, էջ 241-245, Գեղարքյան, 2003, էջ 86-87 և եղված գրաբանություն):

¹⁹⁴ Գեղարքյան, Մարգարյան, 2003, էջ 5-12:

«Այդ շրջանի պատկերագրերում (նախագրային փուլում), երբ ամեն մի տեսադրան կամ պատկեր հաղորդում էր որևէակն զարգացում՝ ստանց հնչյունային տարրերի ստանձնացման, կարելի է տարբերակել մտքի հաղորդման երկու հնարը, որոնցով մասնագիտական գրականության մեջ ստանձնացվում են պատկերագրի զարգացման փուլերը»²⁰⁶։

Առաջինը նկարագրական-պատկերային հնարքի արտահայտչականներն են, երբ սովա են մարդու, կենդանու կամ ստորկայի գծագրակերտները, իսկ երկուսը նուս կարգիս ինֆորմացիան ներկայացվում էր ցարուցի գծերի պատկերների դիջրային փոփոխության և սղ միջոցներով։ Այս հնարքը կիրառվում է Հայաստանի գրեթե բոլոր ժամանակաշրջանների ժառանգատկերներում։ Նշվում հնարքով կատարվում պատկերագրի մասնագիտական գրականության մեջ ստանց է գանազան տեխնոմներ՝ մտքերի կամ գաղափարների գիր, պատկերագրամների գիր, յոխանդակային գիր և այլն։ Մենք ընդունում ենք Բ. Է. Գևրի բնորոշումը՝ «նախագրի նկարագրական-պատկերային փուլ», որը ցույց է տալիս տվյալ փուլի կատարման տեխնիկայի կապը կերպարվեստի և գրի միջև։

Երկրորդը նուսանուս-կերպական հնարքով տեղծվում հուշարմաններն են, որոնցում տվյալ օրինակը ներկայացվում էր իր ինքնուրույն խորհրդակալող որևէ պայմանական կշանի միջոցով։ Այս հնարքի միջոցով ստարացան արհեստագործ փարպեթների կշանները (որոնք մեծ քանակությամբ հանդիպում են Հայաստանում), զինակշանները և սղ տարբերակալաններ։ Այդ հնարքը թույլ է տալիս կել պատկերվողի ինքնուրույնը կրա տեսնելի կամ սղ խորհրդակալի միջոցով կամ ցույց տալ տվյալ ստարկայի պատկանկությունը տվյալ անձին (տեխնականության և սղ կշաններ)։ «Պատկերի փորարեն խորհրդակալանի կիրառումը տարածում է ստանում զարգացում պատկերագրության մեջ։ Խորհրդակալանների կիրառումով դնուս աստեղծվեց հնչյունային գիրը, սակայն այն կարևոր կշանակություն ունեցավ գրի զարգացման ճանապարհին։

Հայաստանի ժառանգատկերները գրի զարգացման տեսանկյունից կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի։

Առաջին խմբի ժառանգատկերներն ունեն գուտ նկարագրական-պատկերային բնույթ։ Դրանք պարզ նկարներ են, որոնցում ամեն բան պատկերվում է իր արտաքին տեսքով (նկ. 4)։

Երկրորդ խմբում (նկ. 5), որն ամեն զարգացում աստիճան է, ի հայտ են գալիս խորհրդակալաններ (սխեմաներ)։ Ընդ որում, երկրորդ խումբն իր ներքին բաժանելի է կրու ներսխեմաների, որոնցից ստաշինում գերակշռում են պարզ նկարները, իսկ երկրորդում՝ խզվարակալանները։ Խորհրդակալանները Հայաստանի

²⁰⁶ Պատկերային սղ միջոցը մանրամասնորեն փարպեթ և Կրկնագրի է Բ. Է. Գևրի (Գեղ, 1965, էջ 29-31, Ըսում, 1992, էջ 38-39)։

ժառանգատերերում հանդես են գալիս սկսած Ք.ա. մոտ V հազարամյակից և բազմաթիվ գույքատերեր ունեն համաժամանակյա հնագիտական իրերի մյուս¹⁰²:

Փամանակազարդական առումով այս խմբերի միջև սահման դնելը միշտ չէ. քանի որ սկսած Ք.ա. V հազարամյակից՝ երկու խմբերը հանդես են գալիս գույքատերաբար:

Լեռնազրույց մեկնվող քարեդարյան պեղածու իրերի մյուս: Այսօր արդեն ունենք զգալի քանակությամբ նյութեր Ք.ա. V-IV հազարամյակների Հայկական լեռնաշխարհի հնագիտական հուշարձաններից, որոնք թույլ են տալիս եզրակացնելու վաղ պատկերազարդության բարձր մակարդակի գոյությունը և գաղափարազրույցյան սկզբնափուլումը Լեվանտի փամանակազարդականում:

Առաջիկա բաժնում ենք այն հանգամանքը, որ սկզբնական այս շրջանում ի հայտ եկող Լեռնազրույցյան ընդող գծերը շարունակվում են հետագա հազարամյակներում. այսինքն՝ մենք գործ ունենք Հայկական լեռնաշխարհում գրային մտածողության ժառանգաբանության հետ: Դա եղևում է և՛ Պեղուտի գաղափարագիր-թվանշաններից (նկ. 7)¹⁰³, քանի որ թվերի կետային կշումը Հայկական լեռնաշխարհի առանձնահատկությունն է ՀՊԱ Առաջադիր Ասիայում¹⁰⁴, և՛ այլ հնագիտական ինքնիշխան գաղափարաբանություններից¹⁰⁵, և՛ կերպարձուրության մեջ ավանդույթների (այդ թվում՝ գաղափարազարդության) շարունակականությունից¹⁰⁶:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Ք.ա. V հազարամյակից Հայաստանում վաղ պատկերազարդության ներսում նկատվում է զարգացած պատկերազարդությունը՝ գաղափարազարդությունը, որը լայն տարածում է ստանում Ք.ա. IV-III հազարամյակներում:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՐԳԱՏԱԾ ԴԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԳՐԱՄՓԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ), ԳՐԱՅՈՒ ԱՏԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԼԵՈՒՍԵՇՄՐՈՒՄ ՎԱՂ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Այս բաժնի շարադրանքը կապված է որդալի քարեդարյանների հետ: Լախաբիայական Հայաստանի գրանշանային հուշարձանները դուռնա համակարգված ուսումնասիրության չեն ենթարկվել: Երև մի կողմ թողնենք առանձին գաղափարաբանությունների համաժամանակ մեկնաբանությունները, որն է արձանազրույցյուն վերձանված չէ. ինչը բարդացնում է վերջնական եզրակացու-

¹⁰² Փայտազարդությունը և որոնք համաժամանակյա հնագիտական իրերի կլանների ամենատարածվածը. նաև հանաչույցի մակի թաղանթաբանության և միջնադարի երկրային մատրաններում գրային կլանաչույցի նկատմամբ Մարտիրոսյան, 1973 (տեղեկություն ու նշանակությունները՝ էջ 68-76, աղ. XXIII, գլխաձևաբանության շարադրանք՝ Մարտիրոսյան, 1978, աշխատություններում:

¹⁰³ Պեղուտի, 1978, աղյուս. V-VII:

¹⁰⁴ Նկատման թաղանթաբանության մեկնաբանությունը՝ բաժնի «Թվանշանները» ներառում է:

¹⁰⁵ Շյնիսի՝ Թավր-թեփի պեղանքաբանության փամանակաբանության ինքնիշխան կլանները (նկ. 2, տե՛ս Կլապարտ, 1991, էջ 40), որոնք թաղանթիկ կլանները հանդեսում են հետագա զարգանքներում:

¹⁰⁶ Այդ մակի հանգամանակներն տես՝ Փիլիպոսյան, 1999 աշխատություններում:

բյուրեղների հանգեց: Անգամ դժվար է այդ ժամանակաշրջանի համար «խար-
ժերիմուսական ինստուտով զին» հասկացությունը կիրառել: Ուսումնասիրողնե-
րի մեծ մասը հանգում է այդպիսին համարել այն կյանային համակարգերը,
որոնք խաղողով են ոչ թե ընդհանուր հասկացություններ, տեսարաններ և
պոետներ, այլ թեթևական խոսքի միավորներ (ըստև և դրանց կապող ընդ-
կանական մասնիկներ, իսկ ավելի զարգացած փուլերում՝ զանկեր և եկուս-
ներ)⁹⁰: Անկախ այն բանից՝ հետազոտում վերահսկողության շնորհիվ կարգավի-
դրանց՝ նախազրային փուլի պատկանելը, թե՛ զարգացած գրաչին համակարգ
լինելը, պատկերի ամբողջացնելու ներստակով ստորև կներկայացնեն նախա-
մաշտոպյան Հարառատում ստորմիսմ և տարածում գրած պատկերազարդին
(գաղափարազարդին) համակարգերը:

Դեմքը է նաև որոշելը, թե Հայաստանի՝ ժամանակաշրջանին իրար հաջոր-
դող պատկերազարդին համակարգերը (Ք.ա. V-III հազարամյակներում ձևա-
փոխված զարգացած պատկերազարդությունը, Ք.ա. III-I հազարամյակների
գծային զիջը և ընդհանրան մահնազարդությունը) պետք է դիտարկել որպես
Ֆինուսյե գրածամարգի՝ զարգացման շնորհիվ ձևափոխված ստեղծել փու-
լի՝ թե՛ մինևուսյե սկզբնակուներից ծագող տարբեր գրաչին համակարգի⁹¹:

Ք.ա. V հազարամյակից, ինչպես կլմից, Հայաստանում փայ պատկերա-
զարդության ներստմ ձևափոխվում է զարգացած պատկերազարդությունը՝ գաղա-
փարազարդությունը, որը լայն տարածում է ստանում Ք.ա. IV-III հազարամյակ-
ներում: Այդ դարաշրջանի պատկերազարդության առաջամարտությունները հառ-
կապես շատ են հանդիպում Հայկական խոնարչությանի փառքրեզնդության
(շնեզամիջյան, կուր-արազյան) ինցելներին գրա, իսկ Ք.ա. III հազարամյակի
կնարին Հայկական խոնարչությանի սամաններինց դուրս այդ մշակույթի ներ-
քափանցմանը գրազմում (հարավում մինև Կիլիկիա, Սիրիա և Պաղեստին
(Քիջերը-Կերասյան մշակույթ), հյուսիսում՝ Հյուսիսային Կովկաս) տարա-
ծում է գրազմում նաև կյանազարդ ինցելները:

Ճնշակտ Հայկական խոնարչությանի փառքրեզնդության մշակույթի (այդ
բովում՝ կյանազարդ ինցելներին) վերաբերյալ հայտնաբերվել է հակազանակ
կուր և սուկա են բազմաթիվ նրազարակումներ, այդ ժամանակաշրջանի կյա-
նազարդը դեռևս չեն հավաքել ու համակարգվել: Եթե են կյանազարդի և
պատկերամոտիվների ժամանակի ի մի բերման ստանմին փորձեր: Օրինակ՝

⁹⁰ Գաղափարազարդ ստեղծելում տեղամասնակություն կա «խարժից / ինչպեսզն զին» հասկացության
տեղամասնակ հարցում: Դառնափոխություն փնջարկում է, թե զարգացման ու ձևափոխման կարգի է
կարգել այդ հասկացությունը՝ գրա լայնից (զարգացություն), լայնիմունից (լայնարտա-
նկանազարդին), թե՛ միակ զանկեր-նկարական խոսքի ընդհանրել, տե՛ս, պիլեակ, Մարտ, 1965,
կց 11-14): Այնպե՛ս կամ նրա ստանալ ընդհանրապես ստեղծել այն ժամանակ, որ «ինչպեսզն (կամ
կարգում) պիս հասկացության ստեղ պետք է ընդգրկել լայն այն կյանային համակարգեր, որոնք
նրազարդ է ստեղծելով ու փայն ընդհանուր գաղափարներ, այն նկարակն խոսքը՝ որոնք
ընդհանրական հասկացությունները:

⁹¹ Այդ նախորդ տեղամասնակներում ընդհանր են ստանալ փայնակ, ինչն հանգում են պիլե ևս Կլմից,
սուկայ, որ նրազարդ ուսումնասիրությունները (նրազարդի փրեհանություն ուղղառնակ ստեղծել
արգանցները) կարող են լայն տեղ նաև նրազարդ ընդհանրապես ընդ:

Տ. Չարչինչլիլիին, հիմնականում օգտագործելով Ջավադի տարածքից հայտնաբերված կուրթը¹⁰⁴, առանձնացնում է դրանցից 42-ը, Ա. Գ. Մազրևան, առանց կշանձերի առանձնացման, կարել է 324 միավորներից բաղկացած «Մոտիվների կոլեկցիա»¹⁰⁵ (նկ. 8), Կ. Մազրևան եզրագծի վրին աճազանի վաղըրոնգեղադրյան 256 իրերի վրա առանձնացնում է 108 կշանձեր և կշանձերի տարբերակներ¹⁰⁶, Պ. դը Միլոչեղժին առանձնացնում է վաղըրոնգեղադրյան ժամանակաշրջանի Ֆիլդեր-Կերական խմբի խնցեղների 21 մոտիվներ (նկ. 9)¹⁰⁷ և այլն: Վաղըրոնգեղադրյան խնցեղների կշանձերի ակտիվական հավաքումն ու համարարգիված ուսումնասիրությունը մնում է Հայաստանի հնագիտության լրագրված խնդիրներից մեկը¹⁰⁸:

Եշներ, որ վաղըրոնգեղադրյան խնցեղների կշանձերի կրկնակնկը մեծ քանակությամբ հանդիպում են նույն ժամանակաշրջանով թվագրվող ժայռապատկերներում և այլ հուշարձաններում: Դրանց համադրման և ուսումնասիրության ուղղությամբ զգալի աշխատանք է կատարել Հ. Ա. Մարտիրոսյանը¹⁰⁹, ինչը, սակայն, երանից հետո, ըստ էության, չի շարունակվել:

Անբավարար ուսումնասիրվածության պատճառով այսուհը չեն ներկայացնում վաղըրոնգեղադրյան (հատկապես՝ խնցեղների) կշանձերության բնորոշ առանձնահատկությունները (կշանձերի թիվը, գրության ուղղությունները, արձանագրությունների քանակն ու տեսակները, ծավալը, կառուցվածքը և այլ հատկանիշներ), որոնք ևս մնում են հետագա ուսումնասիրության կուրթ:

Վաղըրոնգեղադրյան կշանձերության հուշարձանների մեկնաբանությունների ու վերծանության ասարսերգում կատարված մեզ հայտնի աշխատանքները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի: Առաջին խմբի հեղինակները փորձել են մեկնաբանել միայն առանձին կշանձեր կամ ամբողջական համա-

¹⁰⁴ Գեոստատու, 1971, տղ. XXVII:

¹⁰⁵ Եզրու, 1984, ժող. III, նկ. 113-124:

¹⁰⁶ Մազր, 1997, տղ. 86-92 (մեկնակը դրանց համարում է 37 կշանձերի տարբերակներ, ինչ ընդունելի չէ, քանի որ չի չարք ընդհանրում մեկ նույն կշանձ տարբերակներ են համարում իրանից ժամի տարբերակ կշանձերը, ուստի մեզ առ կշանձերը ընդուն ենք ստանց Կ. Մազրից համարարգիվման մեկ համբերակն տղ. 3-ում):

¹⁰⁷ ճե Մեռուսեմի, 2000, էղ. 275, նկ. 8:

¹⁰⁸ Միջև սրա կշանձերակնմանից սանձանքըրոնգեղադրյան Ա. Գ. Մազրևանի «Կանիվների կարգու-ն է 2 (Եզրու, 1984, Բող. III, նկ. 113-124): Հարի է կեղ, որ, չնայած ստանից ընդըրտն ընկնուհ, կարգուում պարտադրված չէ նույն վերին 1984 թ. չարք տեսակն ուղ կուրթ (տեղեկն մեկնաբանական Ծանոթ-թեմն հնագիտի կշանձերակն խնցեղներ, տե՛ս Մազր, 1961, էղ. 128-155, Մազր, 1962, էղ. 134-152, նույն չարքըրոնգեղադրյան Հայաստանի հնագիտիցից հայտնաբերված չարք կարգու, որանց մասին կշանձերակնմանից կրի լին վրան հայտնին):

Եզրույան Հայաստանի վաղըրոնգեղադրյան խնցեղների կշանձերի համբերակն և ժայռապատկերակն կրկնակն չարքըրոնգեղադրյան արձանում է Մեռուսեմի Աննա Անգրադու: Երա կատարում աշխատանքի կրկնական կարգույրոնգեղադրյան մեզ տե՛ս նեղըրակ, 2014, էղ. 223-235:

¹⁰⁹ Հեղինակը, համարելով Հայաստանի ժայռապատկերակն և վաղըրոնգեղադրյան խնցեղների վրա հանդիպող նեմանտար պատկերաշրջանը շրջանա-տարաբանակն նեղըրակների ու կարգույրոնգեղադրյան ժայռապատկերակն վրային կշանձերի հնու, ընդց տեղի, որ դրանց հայտնաբերակն պատկերաշրջանական ժամանակակն արտադրակն տարեղից վրան են (Մազրևանյան, 1973, կշանձերակնմանից՝ էղ. 68-70, տղ. XXIII):

ԳՏԱՅԻՆ ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ԳԱՏԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ժամանակագրական հերթականության ստորև ներկայացվող հնագիտական հայտնաբերությունների համառոտ բնութագրման ընթացքում մենք չենք իշխասակի այն առարկաները (զինատեսակներ, խնդիրն զանազան ամանեղեն և այլն), որոնք հայտնաբերվել են միջին, ուշ շրջանի ու վաղ երկաթի դարաշրջանների ժամկետային շերտերից և կրում են առանձին կշաններ կամ մեկնաշաններ: Հետագայում, երբ կազմվի Հայաստանի գծային գրերի արձանագրությունների փակագույն ժողովածու, կշամ ըորտ հնագիտական իրերը պետք է ընդգրկվեն դրանում, իսկ առաջիկա տեղերում կենրկայացվեն միայն ծախսարև ընտրերը:

Հայտնաբերման սկզբնական շրջանում Հայաստանի գծային գրերը ստացան «ստեղծվածային» որակումը: «Ստեղծվածային» համարված հուշարձաններից առաջին երկուսը հրատարակվեցին 1910 թվին՝ Մնարոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանի կողմից¹⁷⁵: Դրանք հայտնաբերվել էին Արարս գետի աջ ափին գտնվող Յուզակերտի քերտի մոտակայքում (նկ. 11): Հաջորդե Արմավիրի արձանագրությունն էր (նկ. 12ա-ում՝ արձանագրությունը, նկ. 12բ-ում՝ կնետրոնում արձանագրությունն է, շուրջը՝ միքնագրքում կշամ փաստաթղթերն ու այլ փոքրագրություններ)¹⁷⁶: Ի տարբերություն նախորդների, որոնք թվագրումն անորոշ էր, վերջինս ուներ ժամանակագրման մի կարևոր փաստաթղթ. արձանագրություն կրող ջարդ շրջվել էր, որի վրա փորագրվել էին ըստ մասնագետների, Ք.ա. III-I դարերով թվագրվող հունարեն արձանագրություններ¹⁷⁷: Հետագայք, կշանագրերի քանդակման ժամանակ պետք է նախորդեր կշամ դարերին, ալվեին նշարտելու համար տվյալներ չկային: Այս արձանագրությունների ուսումնասիրության գործում կարևոր ներդրում ունեցավ Ի. Ի. Մելչանկովը¹⁷⁸, որի աշխատանքներում ի մի բնթվեցին մինչ այդ հայտնի հուշարձանները, առաջին անգամ հրատարակվեցին էլեկենդորդի (Գանձակի մոտ) պեղումներից և Ոչյուզերի (1899-1901 թթ.) ու Յ. Գումմի (1920-1931 թթ.) հայտնաբերած չորս առարկաների (որոնցից երեքի կշանները տն՝ս նկ. 13) և Ցանձառավի (Խորաշուշի) դամբարաններից մակի երկու ջարերի կշանները (նկ. 14): Երկու հնագիտի կշուրտերն էլ, ըստ Ի. Ի. Մելչանկովի հնագիտական վերլուծության, թվագրվում են Ք.ա. I հազարամյակի սկզբով:

1960-ական թթ. հրատարակվեցին Ք.ա. II հազ. սկզբով թվագրվող մի շարք գրություններ Տնախախից¹⁷⁹, որոնք վկայված էին ոչ թե առանձին իրերի վրա, այլ դամբարանների սառներին (մի քանիսը՝ նկ. 15):

¹⁷⁵ ՍՍՀՄ Գրառվածքներ, 1910, էջ 374-376; Սմբատյան, 1913, էջ 22-60:

¹⁷⁶ Kelenak, 1929, էջ 44-45; Moushaghoon, 1932, էջ 51-55; Moushaghoon, 1933, էջ 34-65; Top-Amerian, 1941, էջ 51-64:

¹⁷⁷ Արձանագրությունների և գրանց թվագրման վարչակազմի հայտնված տեսակետների մասին տն՝ս Մելչանկովի, 2003 թվ, էջ 124-138 (և նրանից ցտրվությունները):

¹⁷⁸ Moushaghoon, 1932, էջ 51-55; Moushaghoon, 1933, էջ 34-65:

¹⁷⁹ Zentgrafian, 1964, էջ 117-128:

Մեծամորի ժայռագիր արձանագրությունների 27 պահպանված թվերներից (դրանցից հինգը տե՛ս նկ. 16), որոնց մասին մամուլում տեղեկություններ էին հայտնվել դեռևս 1913 թ., ամբողջությամբ հրատարակվեցին միայն 60 տարի անց²⁵⁵։ Ժայռագիր կշանների վերաբերյալ Կ. Հ. Մկրտչյանը կլում է. «...հատկանշական է նրանց զգալի մասի նեանությունը, և շուրջ 17 կշանի նույնությունը հայկական միջնադարյան ձեռագրերում պահպանվող կշանագրերի և Վասի թագավորության շրջանում սնարագրի հետ զուգանմու օգտագործված կշանագրերի հետ։ Այս առումով Մեծամորի ժայռագրերը կարող են հատուկ ուսումնասիրության կուրս դառնալ»²⁵⁶։ Ծանոթ, կիսաթի միմ կարևորագույն ունեցող այս հուշարձանները մինչ օրս չեն դարձնել հանգամանախ ուսումնասիրության աստիճան²⁵⁷։

Շարունակելով և զարգացնելով Ա. Քալանթարի դիտարկումները՝ Մ. Խաչատրյանը Մեծամորի ժայռակերտ պաշտամունքային կառույցների շարքում խմբի²⁵⁸ փորագրությունները համարում է Արագածոտնի նախաուրարտական ջրաբաշխական համակարգի փորագիր շարունակ, որի «Երուվուսային և հարավային մասում կա չրեթերցված հիերոգլիֆ մակագրություն», սակայն ավերացնում, որ «կշանագրերից մեկը նման է վյունկիյան-եփալուական «մյուս» զարդարագրին, որ ընթերցվում է «բուր»²⁵⁹։

Ժայռագիր արձանագրություններից բացի, Մեծամորի Ք.ա. II-I հազարամյակների սանձանագծով թվագրվող մշակութային շերտից հայտնագործվեց կաթն կշանագրով մի տախտակ²⁶⁰ (նկ. 17), որը, հավանաբար, ծառայել է խրեկ նմայիչ։

Մեծամորի կուրերի հետ Կ. Հ. Մկրտչյանն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրեց Թավրիսի ենթաշրջանի Կաղախանոր գյուղի ստրուգոնում գտնվող չրի պաշտամունքին նվիրված չախաբանի ուշագրավ ժայռակիր մի հուշարձան (նկ. 18)՝ համեմատելով այն մեծամորյան համանման փորագրությունների հետ²⁶¹։ Դժբախտաբար այս կարևոր հուշարձանը ևս չարունակում է մնալ գրեթե անտեսված։

Հ. Ա. Մարտիրոսյանն է մի է բերել Տնովիցի, Ուրմիո յնի սկիզբում, Շոթակերտի և Արմավիրի վերածիշյալ արձանագրությունները, որոնցից վերջին

²⁵⁵ Խաչատրյան, Մկրտչյան, Գարսամյան, 1973, էջ 146-148, աղ. XXXI-XXXIV:

²⁵⁶ Խաչատրյան, Մկրտչյան, Գարսամյան, 1973, էջ 183 զարմիկ նկարում՝ Կ. Հ. Մկրտչյան:

²⁵⁷ Քալանթարին մեծամորյան կշանների վերնագրային մասին մի շարք հրատարակումներ կատարել Ա. Արևիկյանը՝ «Երևանի համալսարանի Երևանի պատմա-հնավադական թանգարանի Կ. Հ. Մկրտչյանի կողմից (Մատուցում, 1971, էջ 342-343, պատմագրում նկ. Ա. Արևիկյանի 1963-ական թվ. հրատարակումները)։ Բ. Բ. Գրաբարյանի ժամանակում էլ, որ որոնելից շատերը ստորական թուփի տեղ են կա հարցում որը պատրաստում էր։ Կառուցվող զարմիկից կաթնի մեծամորյան ժայռագրերի կառուցումը՝ չախաբանի մասի ավերարկային արձանային կշանները և ստրուգոնը ավելի քան 60 կշան (Մի համբերում)՝ աղ. 6), վերջին 6) թուփի, 6) էլ ստրուգոնի տեղ են պատրաստվել այլ թուփեր կշաններ կրել չի ունեցել։

²⁵⁸ Խաչատրյան, Մկրտչյան, Գարսամյան, 1973, էջ 155, նկ. 154:

²⁵⁹ Խաչատրյան, 1971, էջ 130, 134-137:

²⁶⁰ Խաչատրյան, Մկրտչյան, Գարսամյան, 1973, էջ 171, աղ. XXXI:

²⁶¹ Խաչատրյան, Մկրտչյան, Գարսամյան, 1973, էջ 151-153, նկ. 151:

երկուսը թվագրել է Ք.ա. II հազ. վերջով և I-ի սկզբով⁹⁷։ Եղված բնագրերը ժայռապատկերների հետ միասին կա միասնորում է որպես մեկ ընդհանուր՝ «նախնադարյան կշանագրեր» անունը կրող խումբ, ինքը բնագրաստեղծ է, քանի որ ժայռապատկերները նախագրային փուլի հուշարձաններ են, իսկ վերոհիշյալ արձանագրությունները վերաբերում են զարգացած գրային ժամանակաշրջանի:

Չնայած այն բանին, որ վերջին տասնամյակներում հայտնաբերված կույթերը կարող էին նոր լույս սփռել բնագրերի արձանագրությունների հետազոտման հիմնախնդրի վրա, Հ. Ա. Մարտիրոսյանից հետո դրանց հաճախման ու համակարգման ուսումնասիրության փորձ չի կատարվել: Խոսքը, մասնավորապես, Արարանի ջրամբարի ափին, Քուչակ գուռի մոտ գտնվող Ք.ա. XVIII-XIV դդ. թվագրվող հուշարձանների մասին է, որոնց 1986-1987 թթ. պեղումներից գտնվեցին շուրջ հինգ տասնյակ արձանագրված քարեր, որոնցից մի մասի վրա կշաններ էին արված երկու կամ երեք կողմից (ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 80 կրկն գրություն)⁹⁸։ Առաջին իսկ հաշվառման ակնառու է Քուչակի արձանագրությունների կապը Տանձառապի (Խոջաբուխ) և Չափաբքի դամբարանաբարի հետ, ընդ որում, վերջիններն ունեն ավելի արխայիկ բնույթ: Քուչակի կշանները նկատելի ընդհանրություն ունեն նաև Երևանից հեռավոր, Արմավիրի, Ուրմիո լճի ափագանի և Մեծամորի վերոհիշյալ հուշարձանների կշանների հետ (տե՛ս 6): Դրանցից մի քանիսի հետ տեղադրանքին կապվում է նաև Ք.ա. II-I հազարամյակների ստանանագրով թվագրվող Այգեշատի հնավայրից 1990 թ. գտնված կաճախաններից մեկի հատակին արված արձանագրությունը (նկ. 19)⁹⁹:

«Նուսրբիցի արձանագրություն կա՝ Արին Կալեր հնավայրի միջին բունգի դարով թվագրվող դամբարաններից մեկի ծածկաստացի վրա (նկ. 20)¹⁰⁰։

Ժամանակին Ախալցխայի շրջանի Ծուղբուք գյուղից երևան է տեղափոխվել գծաչիև գրանշաններով, կամարանն վերամաստով մի կտորի վերին բևեռը (յուսանկարը և գծանկարը՝ նկ. 21)¹⁰¹։

Թվագրվածներով չի սահմանափակվում Ք.ա. III և I հազարամյակներով թվագրվող գծային գրանշաններ կրող հուշարձանների ցանկը: Զգալի թիվ են կազմում արդեն հայտնաբերված, քայք ասացմի չըստարանված հուշարձանները:

Դրանց թվում պետք է նշել Քուչակի դամբարանադաշտի բազմաթիվ չպեղված դամբարանները, որոնց քարեղջին առկա են գծաչիև գրանշաններ, դրանք

⁹⁷ Մարտիրոս, 1964:

⁹⁸ Մարտիրոս, 1987, էջ 20-21; Մարտիրոս, 1993, էջ 103-105, տե՛ս ՀԱՊ-ԸԿՎ, Մեթոդաբան, 2002 (8), էջ 173-188:

⁹⁹ Ամիրջան, Ամիրջան, 2006, էջ 14, 198, տե՛ս 2-4; Մեթոդաբան, 2003 (8), էջ 35:

¹⁰⁰ Մինևրյան, 1982, էջ 17-18; Մեթոդաբան, 2003 (8), էջ 26-27:

¹⁰¹ Կարոյան Կարո Կրտսերայինի է մեկ կողմից «ՀՊՀԱ «Գիտություն» ընդունում (1998, տարին, № 8-9), տե՛ս Մեթոդաբան, 2003 (8), էջ 26-27:

մնացել են Ապարանի ջրամբարի հասակին և բացվում են միայն անձանց՝ ջրի մակարդակի իջման ժամանակ¹⁰¹։

Դեռևս չեն կառուարակվել Երեւանի գյուղից հայտնաբերված յափազանց ուշագրավ քարակորոզները¹⁰²։ Մասնագիտական գրականությաննից հայտնի է, որ կանաչագրված քարակորոզներ կան Մալաթիի ենթաշրջանի Գոգարան գյուղի նախափայնական հնափայրում¹⁰³, որոնք ուսումնասիրելու հնարավորություն առայժմ չեն ունեցել։

1996–1997 թթ. հայ–խոսական համառոտ պաշտօնագրեր Արեւաշիրում հայտնաբերվել երկու քարեր, որոնք ենթադրաբար համարվում են երկար ժամանակ կորած համարվող մեհենագիր և հունարեն արձանագրություններով քարերի թերթյուններ¹⁰⁴։ Քարերից մեկի թանկանկների (այդ թվում՝ «աստվածություն» պատկերի) կողմին կան նաև կանաչագրեր (նկ. 22)։

Հնագետ Բ. Գասպարյանի ընկերակցությամբ փնկելով Ապարանի ենթաշրջանի Մուլլի–4 քարեդարյան թնակատեղիում շրջակա տարածքներում կկատեցիկներ մեծ թվով հայնառն կանաչագրված քարեր, որոնք աղայաբարձվել էին նախնական դիրքերից՝ մշակելի հողատարածքներ բացելու նպատակով։

Փայտազատակերպան Կ. Թոխաթյանի ընկերակցությամբ եղանք Կարափածուրում և փորձիչյալ փորագրություններից բացի, ամրոցի արևելյան կողմում, ուր առկա էին սյուլամանկային կառույցների հետքեր, կկատեցիկներ համանման սյուլ փորագրություններ ևս։ «Արդիներն մի կողմից սկներևազար կազվում են Մեծամորի, մյուս կողմից՝ Կարմիր բերդի նախափայնական ժամանակաշրջանի նման փորագրությունների հետ»¹⁰⁵։

Հազվագյուտ հուշարձան է Գամիրամի՝ իր տեսակի մեջ առայժմ կզանի կանաչագրի մեծնիցը (զմանկարը՝ նկ. 23)¹⁰⁶։ Մեհենի կանաներն սկնառու նմանություն ունեն «Լանից գտնված մի կարասի յվերմանված գրության հետ (նկ. 24), որը Կ. Ֆ. Լեման–Հաուպտը հրատարակել է 1931 թվին»¹⁰⁷։

Մեր հնագետների հետ բանավոր գրությունների քննազգում տեղիկացել են, որ կզվածներից բացի կան համանման մի շարք հուշարձաններ, որոնց ուսում-

¹⁰¹ Դրանց մասին կրում է Ֆ. Մուրադյանը (Մուրադյան, 1992, էջ 104)։ 2003 թ. անձանց կրավոր պատկերով ջրամբարի մակարդակի իջել էր անմտապետ յարկելով Հանրա Մարտիրոսովի ընկերակցությամբ փնկելով ջրակորոզի տարածքում՝ կկատեցիկներ կանաչագրված քարերով մեծ աստվածային անձի յարկելով զարկություններ։

¹⁰² Կարմիր սրբաբն պատկերների համար յերեմիանություն ենք կարելում հուշարձանախանից կարտուրկան Բորիս Գասպարյանին։

¹⁰³ Յի.ս. սքրնակ, Մուրադյան, 1992, էջ 105, որում կեղնուց կրում է կրակ և թուղակ կանաչագրեր՝ յնուցով տարելու փնկելու մասին։

¹⁰⁴ Կարապետյան, Կարապետյան, Կանկյան, «Կարապետյան, 1998, էջ 35–36։

¹⁰⁵ Փրատարակելով այս փորագրություններն մեր ուշագրություն կարմիրն ենքելու Գուգի Միլոնյանը, այն համար յերեմիանություն ենք կարելում։

¹⁰⁶ Մալաթի, 2003 թ., էջ 28–29։ Կրակեղ, այն կկատեցիկ անկարտուրկ մեծնիցը, կրակելով յ. անկարն կկարն ունեղավոր անկարն զարկարանաղայն ժամանակաշրջանի՝ այն կրակել է յերեմիան մ.ս. Յ–4 կարտուրկությունների անմանաղելով։

¹⁰⁷ Lehtonen–Haart, 1931, էջ 467–468։

նախորդությունը և քնակատար երատագրաբանությունը աստիճանաբար տարիների զործ է:

Եշտնք, որ համանուն կորոշեր կան նաև Արևմտյան Հայաստանում: «Անքերն մեզ տրամադրվեցին Կարսի և Համշենի շրջաններում գտնվող մի քանի քարերի յուսամեկարնեք, որոնց վրայից նշաններն ակնհայտորեն իլիջեցնում էին քննարկվող գծային գրերը: Դժբախտաբար, դրանց բոլորին սպանում է ռեկազման փոսանգը: Թուրքական կառավարության կողմից հայկական հուշարձանների ծրագրված ռեկազումից զատ, թուրքերի ու քրդերի շրջանում չափազանց տարածված է Մեծ եղեռնի տարիներին հայերի բազմաթիվ գանձերի մասին աստապեղը. գանձաքանակում նշանազգիված քար կրանք ընկալում են իբրև գանձաքանույց, որին նայողրդած «գանձորոնումները» արդյունքում ռեկազում են ինչպես այդ քարերը, այնպես էլ դրանց տակ երբեմն հանդիպող հուշարձանները: Այս տխուր իրականությունը Հայոց Յնդասպանության շարունակական զրանորումն է, նաև՝ Մեծ եղեռնի արձագանքը թուրքերի ու քրդերի ժողովրդական հիշողության մեջ, ինչն անկասկածաբար շարունակում են ուրանալ թուրք կեղծագրությունը...»

ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԲԵՆՈՒԹԱԳՈՒՐԸ:

Որևէ անհայտ լեզվի ու նրա գրային համակարգի ուսումնասիրությունն սկսելու համար նախ անհրաժեշտ է պարզել այդ համակարգը բնութագրող մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք նպաստավոր պայմաններ են առեղծում տեղյակ զրի ու լեզվի վերձանության համար: Դրանք վերաբերում են խնդրո առարկա լեզվի ու զրի հայտնեությանը և այլ լեզուների ու զրերի հետ ունեցած կապերին (երբ կան այդպիսիք), արձանագրությունների ժամանակագրությանը, տարածմանն ու այլ բնութագրիչներին (ձառնալ, տեսակներ, կառուցվածք և այլն), գրային համակարգի տեսակին (չառ նշանների թվի), գրության ուղղությանը և ներքին առանձնահատկություններին (զրանշանների ռձական բնույթին, օձակնալ նշանների, դեռերձինատիվների, թվանշանների, կցազրման և այլնի զործածմանը), բազմալեզու արձանագրություններում մեզ հնաաբբրող լեզվի ու զրի առկաությունը, համաձանանակցա և այլ սկզբնաղբյուրներում վերձանությանը նպաստող լրացուցիչ ուղիչ տվալների զրությունը¹⁰⁰:

1. Զրի և կրանով արձանագրված լեզվի ձանությունյան աստիձանը: Հայաստանի գծային գրով արձանագրություններ աշխարհի որևէ այլ վայրում չեն հայտնաբերվել: Այս գրային համակարգով թողնված որևէ արձանագրություն դեռևս չի ընթերցվել, իսկ առանձին նշանների վերաբերյալ մեկնաբանությունները բախարսար չեն այդ գրով արձանագրված լեզուն պարզելու համար:

2. Արձանագրությունների ժամանակագրությունն ու ասրածույնը: Եզմաբղ նկարաթմում համատոտակի ներկայացվեղին այն հնավայրերը,

¹⁰⁰ Անհայտ զրերի ու լեզուների վերձանության մեղաբերիչ մասին տե՛ս Aabo, 1945, էջ 3-26, Փրաքոս, 1961, էջ 152-187, Gels, 1975, էջ 95-104, Հաասոս, 1978, էջ 11-29, Dandis, 1996, էջ 142-159:

դրուելից զանվել են գրանից ստարկաներ: Տեղադրելով դասը բարտեզի՝ տեսնում ենք, որ գրային համակարգի տարածման սահմանը կրճատում ընդգրկել է Չափաօրը, հարավում Ռեքմո յի ավազանը, արևելքում Մեծ Հայքի Ուտիք և Արցախ նահանգների տարածքը, իսկ արևմուտքում կուրթի սակավոքյան պատմաբան առաջին հատակ սահմանափակումը:

Քննարկվող արձանագրություններից ենագույնները թվագրվում են Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսով: Գրային համակարգի կիրառությունը դասարան խնամախոսում «Ասիի թագավորության իշխանության տարածմամբ, որն, ինչպես հայտնի է, պաշտոնական դարձրեց կերևոր գրային համակարգը»⁶⁶:

3. Գրանիցը հուշարձանների թուրքացիքը: Լչանակիր իրզի և արձանագրությունների թուրքի, Լչանակարյան, կրտսման, ինչպես նաև Լչանագրման տեխնիկայի վերաբերյալ տեղեկությունները, որպես օրինակագրություն, օգտակար են լինում գրային համակարգի ուսումնասիրության, երբեմն նաև վերծանության աշխատանքներում: Լերկացանկները Լչանագրված ստարկաների էփմնական խմբերը՝ իրենց առանձնահատկություններով:

ա) Արձանագրություններ մեկնիտանման և սը տմապի թարգմտողների գրա: Այս շարքի հուշարձաններից են Շամիրամի մեկնիքը, Շուրտրոթից և Երեզատափից գտնված կտրուկները:

բ) Արձանագրություններ ցամբանագրերի գրա: Այս խմբի մեջ են մտնում Տաննատափի, Չափաօրի, Քուչակի, «Սրին Կավերի ցամբանագրերը: Հաստակ ուշադրության է պետք դարձնել դամբարանների ծածկասագրերին:

գ) Արձանագրություններ թարգմի (ժայտի) գրա: Այս շարքի մեջ են մտնում Յեզաներտի, Արմավրի, Մեծանորի, Ագարակի, Կարսպիաների (նաև յերասարակված մի քանի սը) արձանագրությունները:

դ) Լչանագրեր խեցեղեն անանների գրա: Այս խմբում կարելի է տարբերակել երկու ենթախումբ՝ ամբողջարևն արձանագրություններ և առանձին Լչաններ (երբեմն՝ մեռակչաններ) կրող խեցանաններ: Առաջին ենթախմբի մեջ են մտնում Ելենեկոթիցի, «Լանից և Այգեչատից գտնված գրակիր խեցաներները: Երկրորդ խումբը, որն ի մի թերևս փորձ դիտես յի արվել, անմասնատ մեծ է (մի քանիսը տե՛ս նկ. 25, Քարաչանից գտնված խեցեղենի»⁶⁷ պատկերները՝ նկ. 26):

ե) Լչանակիր զինատեսակներ: Բազմաթիվ նետազգրություն և ներխույսցնող այս խմբում ստիպ են առանձին Լչաններ կրող քրիթ, կապարներ, գուռներ, մագառական կացիներ և սըն (մի քանիսը՝ նկ. 27):

զ) Կեղերներ: Ինչպես զինատեսակների, սեխախ և ժիլի, ուշ բրոնզի և գաղ երկաթի դարաշրջաններից մեզ հասած կեղերների վրա հանդիպում են միայն առանձին Լչաններ: Գծային զննելով ամբողջական գրություններ կրող կեղերը դեռևս չեն հայտնաբերվել:

⁶⁶ Մամբրյան, 1999, էջ 207-208:

⁶⁷ Քիչբաբյան, Հայնանության, 2003, էջ 74, 81, ստ. 3:

Ը) Հնացիկներ: Առաջին հայտնաբերվել է գրավեր մեկ ինսուլի Մեծամորից: Սակայն մեծ հավանականությամբ պետք է ենթադրենք, որ ինսուլան կառավարչություն ունեն հաս ընտանիքի ժամանակաշրջանով թվագրվող բազմաթիվ կախիկներ, որոնց վրա պատկերված են ստանձնի գաղափարագրեր (նկ. 28):

4. **Արձանագրությունների քանակն ու տեսակները:** Մեր ունեցած արձանագրությունները կարելի է դասակարգել ըստ ծավալի և բովանդակային բնույթի: Տեսակավորման համար կարևոր չափանիշ է հան արձանագրությունների կառուցվածքը: Քանի դեռ արձանագրությունները վերձանված չեն, մենք այս չափանիշներից կարող ենք անդրադառնալ միայն ծախսաշեղման: Ըստ այդմ, այսօրվա մեր ունեցած գրավեր հույարձանները կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ ծախսաշեղման արձանագրություններ և ստանձնի կառույցներ (երբեմն՝ մեկանշաններ) կողմ առարկաներ:

Առաջին խմբի արձանագրությունների թիվը մեր ոչ վերջնական հաշվարկով անցնում է 300-ից: Երկրորդ խմբի գրավեր առարկաների հաշվարկ դեռևս չի կատարվել, քանի որ չի կազմվել այս գրամամակարգի արձանագրությունների և մեկանշանների լիակատար ժողովածու:

5. **Բազմալեզու արձանագրությունների առկայության խնդիրը:** Դեռևս Ֆ. Շարմաբեկովի կողմից եզրագրական էներգիայի վերծանության աշխատանքները ցույց տվեցին հույն բովանդակությամբ բազմալեզու արձանագրությունների անգլերազնահատելի կառավարչությունը անհայտ գրերի և խզուկների վերծանության գործում:

Դժբախտաբար, Հայաստանի գծալին գրերով ոչ մի հույարձան չուղանելով այլ գրությամբ դեռևս չի հայտնաբերվել, ինչն ավելացնում է այս գրամամակարգի վերծանության բարդությունները:

6. **Գրության ուղղությունը:** Գրային համակարգերի պատմության մեջ կարելի է հանդիպել գրության ամենատարբեր ուղղությունների՝ աջից ձախ, ձախից աջ, վերից վար, բուստրոֆեդոն (տողերը հորիզոնական՝ ամեն հայտնորդ նախորդին հակասակ ուղղությամբ), շրջանակ և այլն⁴⁰⁰: Ի՞նչ ուղղություն է կիրառվել ընտանիքի գրամամակարգում:

Այս հարցում մեր լիակատար անորոշության մեջ ենք, թեպետ խնդրո առարկա գրային համակարգով մեզ են հասել հայտնաբերված արձանագրություններ, այնուամենայնիվ, անհասկանալի են մեզ մ որոնց գրության ուղղությունները: Որոշ դեպքերում տարավորություն է ստացվում, որ գրք ունենք ոչ թե որչափ ուղղությամբ դասավորված կառույցների, այլ ամբողջական տեսարանների հետ, որոնցից պետք է ենթադրել ընդհանուր բովանդակությունը:

7. **Կառույցների թիվը և ըստ այդմ գրային համակարգի տեսակը:** Գրային համակարգի կարևորագույն բնութագրիչներից մեկը կառույց գործածված կառույցների թիվն է: Այն, որպես օրինակաբանություն, ցույց է տալիս, թե գրային ինչ տեսակի համակարգ է մեր առջև: Սովորաբար, եթե կառույցների թիվը չի անցնում

⁴⁰⁰ Գրության ուղղությունը ամբողջապես որոշում են կենտրոնական առարկի չափանիշները:

40-50-ից, սակայն մենք գործ ունենք սյրուրենի հետ: 50-ից ավելի, մի քանի հարյուր կլանենք ունեցող համակարգից ցնում են փանկային կամ բառափակային: Իսկ հազարավոր կլաններ ունեցողներից բառային (գաղափարագրային) համակարգեր են՝ առանց հեյուռային կլանների կամ դրանց հազվադեպ կիրառմամբ:

Խերթա-լուսիմարան հիերոգլիֆիկան, օրինակ, որը Ք.ա. XV-VIII դարերում կիրառվել է նաև Հաջկանյան լեռնաշխարհի սրբամուտքում, բաղկացած է շուրջ 500 կլաններից, որոնցից հեյուռային կիրառություն ունեն մոտ 70-ը:

Հայաստանի գծային գրերի դեպքում առաջին հայտնի են շուրջ 400-500 կլաններ, սակայն դրանց վերծանված չլինելը դեռևս հնարավորություն չի տալիս որոշակիացնելու, թե դրանց մեջ կա՞ն հեյուռային կիրառություն ունեցողներ, և եթե այո՝ քանի՞սը:

Ինչ վերաբերում է գրածամակարգի բնութագրին, սակայն առավել հաճախական է, որ այսուհի գործ ունենք բառա-փանկային գրային համակարգի հետ (չի բացառվում, բայց բիչ հարիանական է, որ սկս լինի գուտ բառային):

8. Կցազրում: Ինչպես ժամանակակից որոշ լեզուներում, մի շարք հին գրային համակարգերում ևս որևէ գոյական բնորոշկու համար գրանից առաջ դրվել է մեկ ուրիշը, որը դարձել է իր հայրերի որոշիչը: Մեզազրության մեջ նույն նպատակով լայնորեն կիրառվում են որոշաբնիչ-գաղափարազրերը (ցուցիչները, դետերմինատիվները): Որոշարկիչ-գաղափարազրաբանական գրանություն է կցազրումը, եթե առաջինում որոշարկիչ ու որոշարկյալ կլանները գրվում են առանձին, երկրորդում կցազրվում և հանդես են գալիս որպես մեկ բաղադրյալ գրանիչ:

Հայաստանի գծային գրով թողնված արձանագրություններում առաջին իսկ հարազրից ակնհայտ են կցազրման բազմաթիվ դեպքեր⁶⁰: Դրանց ռաում-նաշխարհայունք, ամպայն, արահանում է ավելի զգուշություն, երբեմն դժվար է որոշելը՝ մե՞կ կատարմամբ արված բազմ կլան է դա, թե՛ երկու կամ ավելի կլանների կցազր:

9. Այլ գրային համակարգերի հետ ունեցած առնչությունները և համաժամանակյա գրավոր ապրույթներից առաջիկո տեղեկությունները: Մեր հավաքած կլանները համեմատության մեջ դնելով Հին աշխարհի մի շարք գրերի հետ՝ տեսնում ենք զգալի բնօրինակայուններ, երբեմն՝ գարնանք հարուցող նմանություններ, որոնք կարող են համարվել նաև նույնություններ: Առաջին ձեռնգրան ենք մտած մեր կազմած համադրական ցանկերը երաստարակելուց, քանի որ Հայաստանի գծային գրերը վերծանված չեն, իսկ առանց իմաստի պարզարանման՝ միայն արտաքին տեսքից կենելով, եզրահանգումներ անելը կարող է տանել ոչ միլիտ ուղղությամբ:

⁶⁰ Քեյ Կոմիտան, 2003 թ), էջ 173-188:

Կլասիկներ, որ ծագելով ժայռագրությունից՝ այս գրանչանների մի մասը միջանկյալ դիրք է զբաղում և կապող օղակ համդիսանում ժայռագրության և բիսպեա-ուրարտական մեմենագրության միջև (տաղ 8), ինչը կարող է թույլ տալ դիտարկելու նախաերկվանդուկայաց Հայաստանի գրավոր նշանակչի զարգացումը ժամանակագրական անընդհատության մեջ:

Ինչպես փարբունգեդադյան (խեզեղեկի) նշանագրության պարագայում, այստեղ ևս անբախարար ուսումնասիրվածության պատճառով չենք ներկայացնում համակարգի որոշ առանձնահատկությունները (խմբային դասակարգումը՝ ըստ արտաքին տեսքի, գրության ուղղություն(ներ)ը, արձանագրությունների տեսակները, ծափաց, կառուցվածքը, բժանչանների, օժանդակ նշանների կիրառությունը և այլ հատկանիշներ), որոնց ուսումնասիրությունը նույնպես ստեղծագի գործ է:

ՎԵՐՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ: Անծայտ լեզուների ու գրերի վերծանությանը մեծապես նպաստում են դրանք կիրառած երկրի և ժողովրդի հոգևոր ու կուրսական արժեքների մասին տեղեկությունները: Գրերի ուսումնասիրության պատմությունը հարուստ է բազմաթիվ դեպքերով, երբ առանց տեղալ երկրի ու կրա ժողովրդի մասին ունենալով հանգամանակի տեղեկությունների, կենդիվ միայն գրանչանների արտաքին տեսքի վերլուծությունից, կատարվել են միանգամայն սխալ եզրահանգումներ, և, քնդիակատակն, երբ այդ տեղեկությունները մեծապես նպաստել են վերծանության աշխատանքներին: Պեսոք է առել, որ թեպետ Հայկական լեռնաշխարհի որք տարածքը (հատկապես Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանը) սխտեմառիկ հետազոտության դեռևս չի ենթարկվել, բայց այսօր հայտնի հնագիտական կուրք թույլ է տալիս որոշակի պատկերացում կազմելու հնագույն այդ ժամանակաշրջանում լեռնաշխարհի ու կրա ժողովրդի, պետական իշխանության, կրոնի, սովորույթների, տնտեսության, մշակույթի ու կենցաղի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Մյուսնց մասին կան մեծ թվով ուսումնասիրություններ, որոնք անհրաժեշտագույն պետք է օգտագործվեն վերծանության աշխատանքներում:

Հայաստանի գծային գիրը նախկինում չի դիտարկվել որպես առանձին գրային համակարգ, հետևաբար, չեն էլ կատարվել այդ համակարգի վերծանությանն ուղղված քայլեր: Փորձեր են արվել մեկնաբանելու միայն առանձին որոշ հուշարձաններ:

Ե՛վ վաղբունգեդադյան նշանագրության, և՛ գծային գրի հուշարձանների մեկնաբանությունների ու վերծանության ստեղծելուն կատարված մեզ հայտնի աշխատանքները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի: Առաջին խմբի ներկիանակները փորձել են մեկնաբանել միայն առանձին նշաններ, երկրոր-

դից՝ ամբողջական համապատկերներ (կոմպոզիցիաներ)⁴⁰⁶: Որևէ արմատահարություն դեռևս չի կարելի ընթերցված համարել⁴⁰⁷:

4. ՎԱՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՍԵՎՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբրիտանական Հայաստանի գրավոր մշակույթի պատմության մեջ աստիճանաձև է Վասի թագավորության (Քրիստոսի, Ուրարտու, Արարատ) ժամանակաշրջանը, որի ընթացքում կիրառվել են երեք զբաղյն համակարգիչ. միջազգայնական սեպագիրը՝ սուրիերեն, տեղական ռի սեպագիրը՝ քիչեմական սեպագրության լիցիդ⁴⁰⁸ և բնիկ հայաստանյան ծագում ունեցող մանեանացիերը (Ֆիկրուզիվները), որոնց վերձանագրային ու լիցիդ խնդրին հանգամանորեն կանոնադատանք այս աշխատանքում: Ի տարբերություն առաջին երկուսի՝ Վասի թագավորության մանեանագրությունը քիչ է ուսումնասիրված⁴⁰⁹:

Մեր աշխատանքի այս բաժնի նպատակն է ի մի բերել խնդր առարկա գրային համակարգի վերաբերող ուսումնասիրությունների արդյունքները, հավաքված կուրթի կիման վյա, ըստ հնարավորին, տալ այդ համակարգի ամբողջական բնութագրիչը, ներկայացնել վերձանագրային ուղղությանը նախնական և մեր կողմից կատարված աշխատանքը, ցույց տալ Վասի թագավորու-

⁴⁰⁶ Այս ուղղությանը կա ամենամեծ աշխատանքը կատարել է Հ. Ա. Մարտիրոսյան (սովորված՝ Մարտիրոսյան, 1973 և Մարտիրոսյան, 1978): Առանձին համակարգայինների պարզարանման խնդիրներով զբաղ ենթարում ունի Հ. Ռ. Բարսեղյանը (սովորված՝ Բարսեղյան, 1973 աշխատության երկրում):

⁴⁰⁷ Անուստից են Ա. Ավագյանի տեսությունները (Մեծադեղ պատմագրությունների ընթերցման վերաբերյալ (սեպագիրը ներկայացնում ենու հրատարակում կա հարկաները «Գիտություններ» երկրի մասին (ԳՄՈՒՍ ԳԱ Պետություն) հունիսի 1964 թ. 2-րդ (նշ 63-74), 3-րդ (նշ 79-84) և 6-րդ (նշ 77-81) համարներում): Այսին պարզերս զբաղանախոսի ընթացքները (զբաղյան ուղղության) կրում և այն, նկնելով վերձանագրային մատչաններում պատկանող նյութաների բացատրությունը՝ վերձանագրային վարկերը գրատարարված են անհարություն: Միջնագրային մատչաններում պատկանող նյութաները վերձանագրային ընթացքում կարելի է պարզորեն որակել վերձանագրայիններից ենու վրայ (սեպագիրը բանի «Նշ զբաղն համակարգիչը ենու անկան սեպագրու ենու» ներդրումում):

⁴⁰⁸ Սարգսի Ա-ի (Ջ. Ա. մա 840-822 թթ.) սրբի կրթումում է մյայն վերաբերյալ սեպագիրը՝ առաջինը լիցիդ, այն պատկանող կրթումներում հանդիսում է հարկել պարունել կրթության պատմական գրություններում: Իլյուզիվներ (Ջ. Ա. մա 825-810 թթ.) ժամանակներից է կարելի են զբաղն տեղական ռի վերաբերյալ, որակ խոսել վրային գրականության մեջ առաջինը կարելի է «ուղղություններ» անվանել: Ժամի որ վրային չի ընում Վասի թագավորության իրենանմանից, մեջ հանդիսակրել են հանդիսում այն կրել գրականության սեպագրության խոսել:

⁴⁰⁹ Վասի թագավորության սեպագիրը արձանագրությունների մասին կա ներդրանիցը գրականության: Դրանից մեջ այն կարելի առաջիկ տեղություններից հրատարակել են Փ. Վ. Քրիստի (Քրիստի, 1955-57), Գ. Ա. Մանգրիվներ (Մանգրիվներ, 1960, 1971), Վ. Վ. Օստրոպոլյանը (Արդուտ, 2001) և Մ. Սպիգելման (Ֆեյն, 2008):

⁴¹⁰ Այս գրանմաններից մասնի մեջ, 1998 թվականը ըստ սեպան ամենամատչանային աշխատանքը Ռ. Գ. Մարտիրոսյանի 1974 թվականին հրատարակված ոչ հանդիսակ հոդվածն էր (Ոստ, 1974, էջ 43-55, սղ XI-XIII, XXIX): 1998 թ. ըստ սեպան մեջ Վասի թագավորության (Քրիստոսի, Ուրարտու, Արարատ) մանեանագրությունը աշխատանքը, որում ի մի (նշ չկան) մեջ, այդ ըստ սեպան ներկան ու ուսումնասիրությունների պարզարանելը: Վասի թագավորության մանեանագրության վերաբերյալ մեր շարունակվող ուսումնասիրությունը՝ ցույցաներում, արձանագրություններից և մանեաններից ընթերցել ու կրթանախոսելու հանդիսում, հրատարակվելը 2003 թվականին (Մանգրիվներ, 2003) (նշ էջ 22-40, 241-271; Մանգրիվներ, 2003) (նշ էջ 47-126, 189-249):

թյան մեկնաբանությունը հայաստանյան պատկերագրության ընդհանուր համակարգում:

«Արքին տասնամյակների ընթացքում բռուն վնասեր ծավալվեցին Վանի թագավորության կրկիկ բնույթի հարցի շուրջ, որոնց ընթացքում այդ պետության ոչ հայկականությունն ու հայկականությունը ընդունողները, համապատասխանաբար, օգտագործում էին «Ուրարտու, Ուրարտական» և «Արարատ, Արարատյան» տերմինները՝ դրանք դնելով չիմնավորված համադրության մեջ: Չընդունելով բանավիճող կողմերից և ոչ մեկի սկզբունքները և հաշի առնելով, որ Վանի թագավորության արքաները սեփական արձանագրություններում իրենց երկիրը կոչում են «Քիայնիլի» (ասորերեն բաժիններում «Նափրի»)՝⁴⁰⁸, ժամանակակից ասորեստանյան աղբյուրներում այն համոզու է գտնա «Ուրարտու»՝⁴⁰⁹, իսկ Մատվածաշեղում «Արարատ»⁴¹⁰ անվանումներով, մեր աշխատանքում հավասարապես կօգտագործենք այս երեք (և կրանց էմբրով աստիճան) տարբերակները՝ երբեմն նախազատվությունը տարվ կերկի ինքնանվանը:

ՈՒՍՈՒՆԱՍԱԻՐՈՒԹՅԱՆ ԳՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հնագիտական հայտնագործումներ: Ի տարբերություն սեպագիր արձանագրությունների, որոնց մի գրառի մասը գտնվել է հողի մակերևույթից, Վանի թագավորության մինչև օրս հայտնի էիերոգրիֆավոր իրերը ստանց բացատրությունների հայտնաբերվել են հողածածկույթի տակից՝ պեղումների, գանձորոնումների և հողագործական կամ շինարարական աշխատանքների ժամանակ: Գրանցից ստացվածները հայտնի դարձան անցյալ դարի երկրորդ կեսին: 1859 թվականին կշանակիր երկու առաջին գտնվել և էլմիստոմ է ուղարկվել քրդերի կողմից թագանված Ալիշարի դամբարանից⁴¹¹: 1892 թ. Անդրադառն Մառը Արմավրի (բիսյա. Արգիշտիխի) պեղումների ժամանակ երկու կնիք է գնել տեղի բնակիչներից՝ գտնված նույն հուշարձանից⁴¹²:

Անհամեմատ ավելի մեծ ու թագնազան կույթ տվեցին Թոնդուպ կալիի (Վանի մուռ, բիսյանական Ռուսափսինի) պեղումները: 1879-80 թթ. կատարվեցին ստային համակարգված պեղումները, որոնց կույրերի մեծ մասը տեղափոխվեց Բիխանուհան թանգարան (Լոնդոն) և հրատարակվեց ու գիտական

⁴⁰⁸ Երկնային արձանագրությունների ստացված թարգմանությունները հայտնաբերվել են Վանի կղզեամրանը, այդ Հույնական (Բանագրություն) արված նորագործությունն շարունակական պատմագրության անվանումներին է: Բացառություն է կազմում Ռուսա Ա-3 Օմագրապա գտնվ մոտ (Մարմիտ լից հարավ-արևմուտք) թուրք արձանագրությունը, որում Քիայնիլի նախորդին է ներկայումս (Մուսախանյան, 1960, էջ 323-327; Boehmer, 1979, էջ 50-51, նոթ 12; Andre-Salvini, Salvini, 1999, էջ 21; Arzyanov, 2001, էջ 289-294; Andre-Salvini, Salvini, 2002, էջ 3-66 և նրանց գրականությունը):

⁴⁰⁹ Հույնական թանգարանի (Բանագրություն) Վանի թագավորության) փորձարկող ասորեստանյան նորագործների նախորդին տես Մանուգլանի, 1961 և Զատուր, 1951:

⁴¹⁰ Գ Օմագրապա, 19, 37; Նույնի, 37, 38; Երկնային, 51, 27; Նույնի, 1, 24:

⁴¹¹ Թուրքուստան, 1962, էջ 3-6; Բուրուսին, 1967, էջ 82-83:

⁴¹² Երկնային, 1944, էջ 57, 59-60; Թուրքուստան, 1944, էջ 276, 64, 8-11; ԿՆ-1, էջ 72:

չբաժանառության մեջ մտալ միայն 1950 թվականին՝ Ռ. Գ. Բաբինի չեղրիմով⁶⁴։ 1880-ական թվականներին մի քանի գրավիր արձանիկներ գտնվեցին այս հնավայրից և տեղափոխվեցին Էրմուրում⁶⁵։ Շատ արդյունավետ եղանակով 1898-99 թթ. գերմանական արչախիտների (Կ. Ֆ. Լեհման-Շաուպտ և Վ. Օելց) Թափբաք կազմում իրականացրած, ըստ էության, առաջին լուրջ գիտական մակարդակով անդամները, որոնց արդյունքները մեր դարասկզբին կառուարարվեցին Կ. Ֆ. Լեհման-Շաուպտի կողմից՝ հիմք դնելով բնագիտա-ուրարական մեհե-նազրույթյան ուսումնասիրությանը⁶⁶։

Բնայնական ստանձնին հնավայրերից ոչ մեծարիվ, սակայն ուշագրավ կուրքեր գտնվեցին մեր դարի առաջին տասնամյակներում։ Մասնավորապես, 1911-12 թթ. Հ. Ա. Օրբելին ուսումնասիրություններ կատարեց Վանի շրջանում, որի ընթացքում տեղացիներին ձեռք բերեց մի շարք հնաթղաններ, որոնցից մեր խնդրի համար կարևորում են Թափբաք կափից և Հայկաբերդից (Չաուչ-թեիկ) գտնված կնիքները⁶⁷։ 1914 թ. Իզդրիի մոտակայքում գտնվեց մի դամբարան՝ կրեց կաճակներ կնիքներով⁶⁸։ 1915-ին հիերոգլիֆավոր կնիքներ գտնվեցին նաև Ծովինալից (բնայնական «Ճեչչերա սամոն քաղաք»՝ Սևանա լճի ափագետում)⁶⁹։ Մի վնասված կնիք էլ 1935 թվականին հայտնաբերվեց Երևանի կապարանամեր թյուրքերից մինչ պեղումներից⁷⁰։

Բնայնական մեհենազրույթյան ուսումնասիրության պատմության մեջ կարևոր նշանակություն ունեցան Կարմիր թյուրք (ուրարական Ճեչչերաիկ) 1939-41 և 1945-58 թվականների սխոլանները⁷¹։ Կշենք, որ մինչ օրս հայտնի բնայնական հուշարձաններից ամենաշատ և ամենարագմազան հիերոգլիֆավոր կուրքը (ավելի քան 400 ստաբլա) տվել է Կարմիր թյուրքը։

⁶⁴ Բաբին, 1950։

⁶⁵ Բաբրուսյան, 1938, էջ 50-52։

⁶⁶ Lehmman-Schaup, 1907, 1910, 1928, 1931 (Կ. Ֆ. Լեհման-Շաուպտի կրճատ սխեմաներից)։ Մեյրաբեկյանի վերաբերյալ կրճատ տե՛ս «Վերականգնող թարգմանություն» Թափբաք կափի թանգարանում։ Թափբաք կափի պեղելի է նաև հետազոտված Ալեք հնավայրից գտնված և Բաբինի թանգարանում։ Թափբաք կափի թանգարանում պահվող մասաթյա կնիքագլխիկի նկար տե՛ս Wank, 1900, էջ 71-74, 82-83, տպ. XXVII-1, XXIII-6։

⁶⁷ Օրբել, 1912, էջ 923; Կիրյան, 1944, էջ 57, 60; Բաբրուսյան, 1944, էջ 276-277; Կշենյանից թուփ Հայկաբերդից հետազոտված գտնվել են հիերոգլիֆավոր այլ ստաբլաներ (Սևանա, Ճեչչերա, 1991)։ Մոռից տե՛ս յառնեղով հանդարտության գրանցանք (Սառազ, Ճեչչերա, 1991)։

⁶⁸ Կիրյան, 1944, էջ 56-67, տպ. VI, IX, Բաբր, 1963, էջ 189-192։

⁶⁹ Կիրյան, 1944, էջ 56-67, տպ. VI, IX, Բաբր, 1963, էջ 189-192։

⁷⁰ Բաբրուսյան, 1937, էջ 203; Բաբրուսյան, 1940, էջ 31, նկ. 9։ Մեր սխեմաներում այս կուրքերն ենք որոշումներով ներկայացնում կրճատ տե՛ս «Ստանդարտներ» արձանափ տարածքից գտնվել են մի քանի բնայնական խել (պահվում են «Ներսիսյան թանգարանում») այդ խումբի մեջ կազմված արձանափ տարածքի ստանձնի կնիքներ ենք կրճատ Բ (տե՛ս հավանություն)։

⁷¹ «Նախ մերից կատարվել են հսկված ԳԱ Հայրենյան թանգարանից (1944-ի)՝ ՀԽՍՀ ԳԱ, Հայրենյանից՝ արձանափ տարածքի կրճատի և Էրմուրայի արչախիտներին կրճատ ներկայացրելով կրճատ Բ, Բ. (Վարդգիսյան)։

⁷² Չվանյան արչախիտների ակնագրեր տե՛ս Բաբրուսյան, 1944, էջ 157-188, ԿՑ-1; ԿՑ-2; ԿՑ-3; Բաբրուսյան, 1955, էջ 43-43; Բաբրուսյան, 1961; Բաբրուսյան, 1964, էջ 251-260; Զատուկ, 1963, № 1-11; Բաբր, 1970 և այլն։

1950 թվականից սկսվում է Արին ընդդիմ (քիսյն, Էրեբունի) ուսումնասիրությունը կարմիրքույրյան արշավանների կողմից, իսկ 1952-ից հետազոտում համակարգված պեղումներ է կատարում ՀԽՍՀ ԳԱ Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի և Պուշկինի անվան կենտրոնական արվեստների թանգարանի (Մոսկվա) միացրալ արշավախումբը⁴⁷⁷։ Մինչ այդ, 1951 թվականին Թավի-նի շրջանի Հակոբ Վուրի մոտ բացված դամբարանից հայտնաբերվել էին էկս-րոզվիֆակիթ երկու կնիքներ⁴⁷⁸։ Իսկ 1957 թ. Արին ընդդիմ ոչ հնու, Երևանի Լոռ Արև թաղամասում բացվեց քիսյանական դամբարանախումբ⁴⁷⁹, որը մաս-նագետների կարծիքով եղել է Էրեբունիի զերեզմանատունը։

Վանի թագավորության՝ Հայաստանի Հանրապետության ստրածքում գտնվող հուշարձանների ուսումնասիրությունն ավելի մեծ թափ ստացավ 1959 թվից, երբ ստեղծվեց ԳԱ Հնագիտության և ազգաբանության ինստիտուտը։ Գավառ (հայկին Կամո) թաղաքից գտնվեց ուշագրավ մի կնքադրոշմ⁴⁸⁰։ 1962-ից վերականգնվեցին և համակարգված բնույթ ստացան Արմավիրի (քիսյն, Արգիշտիֆիկիթ) պեղումները, որոնց ընթացքում հայտնաբերվեցին մեծ թվով էջանակիթ առարկաներ⁴⁸¹։

1970-ական թվականներից մինչև հիմա հայտնաբերվել և պեղվել են թագ-մարտիվ իխանական հնավայրեր (Օշական⁴⁸², Կարմաղյուր⁴⁸³, Գեղիովա⁴⁸⁴, Երևանի քիսյանական դամբարան⁴⁸⁵, Արագած⁴⁸⁶, Լորստուս⁴⁸⁷, Դովրի⁴⁸⁸, Եղեկ-նամոթ⁴⁸⁹, Մարտիսան⁴⁹⁰, Արտաշատ⁴⁹¹, Հոռոմ⁴⁹² և այլն), որոնցից գտնվել են էկսրոզվիֆակիթ հուշարձաններ։

⁴⁷⁷ Արին ընդդիմ գտնված և կատարակված էկսրոզվիֆակիթ առարկաների մասին տե՛ս Պապու, 1968; Չուսուս, 1968; Բարսեղյան, 1971; Պապու, 1976; Դրոյան, 1979; Պապու, 1981 և կրկնում երկու գրականությունը։

⁴⁷⁸ ԷՄ-2, էջ 47, 53։

⁴⁷⁹ Մարտիրոսյան, Մկրտչյանյան, 1958, էջ 63-64; Թատ, 1963, էջ 194-198։

⁴⁸⁰ Մարտիրոսյան, 1968, էջ 18-20, տա. 14ա։ Անկող-Ջեղաբազ Մարտիրոսյան տնտեսիկներ կրում են Քեռի գրեթե նա իրականված «Վարդի ստեղծ թաղաքի» է։

⁴⁸¹ Թրպազյան, 1972; 1973; 1974a; 1974b; Մարտիրոսյան, 1974; Թատ, 1978; Մրտչյան, Կարտախչյան, 1979; 1981; 1982; 1983; 1985; 1988; 1989; 1991; Մարտիրոսյան, 1981; Մարտիրոսյան, Թրպազյան, 1986; Կարտախչյան, Ենգիբազյան, 1990։

⁴⁸² Էլան, Կաստան, 1988, էջ 68-81։

⁴⁸³ «Արտիկիթի շրջանի Կարմաղյուր գյուղից գտնվել է Հ. Հ. Մկրտչյանյանի կողմից 1971 թ. ՀԳՊԳ 12 համակցված մի շարք իրական-աղբարանական խոր, որոնց մեջ կա մի կանոնիկ կնք (ՀԳՊԳ 2565-244)։

⁴⁸⁴ Փեղաբազյան, Խաչատրյան, 1995, էջ 87, տա. 11-1; Փեղաբազյան, Մրտչյան, 2001, էջ 28-34, տա. 30-4, 30-7։

⁴⁸⁵ Էլան, Կաստան, Ասատուր, Կաստան, 1991; Եսայան, Թրպազյան, Ենգիբազյան, Կանոնյան, 1995։

⁴⁸⁶ Անգիբազյան, 2001, էջ 74, տա. XVII-23, XIX-18, XX3-15, XXIX-9, LXXXV-3։

⁴⁸⁷ Ենգիբազյան, 1993, էջ 66-69; Մարտիրոսյան, 2003 (ն), էջ 22, 238։ Հուշարձանից գտնված էկսրոզվիֆակիթ կնքի տրամաբանական համար շեղանկություններ են հայտնում Լորս Ենգիբազյանի և Ալյոն Փեղաբազյանի։

⁴⁸⁸ Ենգիբազյան, 1993, էջ 58-60։

⁴⁸⁹ Էլան, Կաստան, 1990, էջ 47։

⁴⁹⁰ Մարտիրոսյան, 2003 (ն), էջ 52, 239։

⁴⁹¹ Մանուկյան, 1981, էջ 25-28։

⁴⁹² Յանյան, Կոն, Կոն, 1997, էջ 206-228։

Դրան հաջորդած հինգ տարիների ընթացքում հրատարակվեցին Հոտմից⁶⁰⁰, Արագածից⁶⁰¹, Գեղիօձեղից⁶⁰², Այակիսից⁶⁰³, Քույակից⁶⁰⁴, Շուվակից⁶⁰⁵ և Էրեբունիից⁶⁰⁶ հայտնաբերված հինդուգլիֆակիր նոթ կտավեր, որոնք ի մի բերելով՝ 2003 թվականին հրատարակվեցին Վանի թագավորության մեհենագիր արձանագրությունների և մեհակնանների սուխի քան 1500 միավոր ընդգրկող դիֆակց⁶⁰⁷:

2003 թվականից նուտ թիայնական մեհենագրերի հրատարակության ասպարեզում կելի են հասկապես երկու աշխատանքներ, երկուսն էլ՝ կապված Արևմտյան Հայաստանի կուրթերի նու: Առաջինը հենց այդ թվականին Մուսրուրում հրատարակված «Ուրարտու. պատերազմ և էպեոտիկա» խորագիրը կող ցուցամանդեսի ծագարուն կատարյոն է, որում ներկայացված կտավերը հայտնաբերվել են Արևմտյան Հայաստանից՝ ստանց ստույգ տեղի կշման⁶⁰⁸: Մյուսը 2005 թվականին Վանի թագավորությունում ընդունված ծագարյապական միավորների քննադրանը նվիրված Մարգարետ Փեյկիի ուսումնասիրությունն է, որի երկրորդ մասում հեղինակը հրատարակել է մեհենագիր արձանագրությունների և մեհակնանների կատարող, որն ընդգրկում է շուրջ 1000 միավոր՝ հայտնաբերված 22 հնագույրերից⁶⁰⁹: Հրատարակությունն արժեքավոր է հատկապես այն կտավերով, որոնք նա հրատարակում և գիտական շրջանառության մեջ է դնում առաջին անգամ:

2003 թվականից նուտ կարևոր հրատարակումներ նշան ենև Արևելյան Հայաստանի մի շարք հնագույրերից (Դոլրի⁶¹⁰, Էրեբունի⁶¹¹, Արզիշքիժիժիժի⁶¹², Մող⁶¹³ և այլն) գտնված կուրթերի մասին:

Շեղանադառնող աշխատանքները հասուն կիչատարության է արժանի Ուրարտուի բրոնզագործությանը նվիրված Ուրարտա Հարցի մեհակարությունը, որում ներկայացված են հինդուգլիֆակիր թագնաթիվ բրոնզե անագրաներ⁶¹⁴:

⁶⁰⁰ Babelian, Kahl, Knoll, 1997, էջ 191-228:

⁶⁰¹ Ամբակյան, 2001, էջ 74, աղ. XXVII-25, XXIX-18, XXX-15, XXXI-9, LXXXVI-3:

⁶⁰² Փիցիարոսի, Մեղրյան, 2001, էջ 29-34, աղ. 30-4, 39-7:

⁶⁰³ Այակնու հնագույրից նարանակարան շուրջ 120 հինդուգլիֆակիր անագրաները տե՛ս Kozbe, Seglertian, 2001, էջ 115-152; Dura, Çilingiroğlu, 2001, էջ 143-165, նկ. 13 (38, 61); Sahmi, 2001, էջ 279-319; Abou, 2001, էջ 321-353; Stone, Zmeskal, 2001, էջ 359-361, 371:

⁶⁰⁴ Նեղիսյան, 2003, էջ 139-144, աղ. 1-6:

⁶⁰⁵ Basciano, Hovakimyan, Panegiazzi, Szepelyan, 2002, էջ 114-115, աղ. 13-6; Hovakimyan, 2002, էջ 291, 300, աղ. 3-1:

⁶⁰⁶ Այր-Մարտիրոսյան, 2002, էջ 34-37:

⁶⁰⁷ Մեղիսյան, 2003 (6), էջ 189-209:

⁶⁰⁸ Ussish, Stambol, 2003, էջ 143-154: Կատարյոնը հիմնովինակն կտավերի բառակարգերից, սուրյակ համարն ըն հասկարյոնում կշմանը:

⁶⁰⁹ Payne, 2005, կատարյոն էջ 107-114:

⁶¹⁰ Հնագրան, 2007 (6), էջ 73-79 (հեղինակը մինչ այդ արձանագրել էր հնագույրից գտնված կտավից մեկ հրատարակյուն կրակնակց՝ Մեղիսյան, 2005 (9), էջ 52, 25):

⁶¹¹ Fichtel de Clairfontaine F., Deshayes, 2005, էջ 145-148; Top-Magnusson, 2005, էջ 147-152; Top-Magnusson, 2009, էջ 127-145, աղ. 1-IV:

⁶¹² Tontoyan, 2013-2014, էջ 143-158:

⁶¹³ Yengibaryan, 2012, էջ 80-83:

⁶¹⁴ Seidl, 2004:

Թվագրված հուշարձաններով և եղևած գրախոսությանը չի սահմանափակվում թիպա- ու ռաբրտական մեհենագրակիր հուշարձանների հնագիտական նպատակորոշումներին պատմությանը: Աշխարհի շատ բանագրախոսներում և մասնավոր նախագրածուներում արժեքում են դնում յիշատարակված բնայնական իրեր, որոնք մեծ հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել «Ասոնի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրության տեսանկյունից»:

2. Գրային համակարգի ուսումնասիրության մասին: «Ասոնի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրությունը, ինչպես ստիճ, սկզբնավորվեց Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի կապարակումներով, որն այն կարծիքն էր, թե տեղության մեջ կիրառվել են սեպագրերը, իսկ էմբրոզիֆները գործածվել են բնայնական արքաների արձանյան աղջակներին ժամանակ բերված ռազմագիրքների կողմից: Հետևելով Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտին՝ Լեոն. Ա. Քուսմե, Հ. Բոսերթը, Ա. Չիլինգիրոզյուն բնայնական էմբրոզիֆներին վերադրել են իսրայելական ծագում⁶⁰, իսկ Թ. Ծաթրե-Բրաունը դրանք համարում է Անտառից (Կարտե կղզի) բերված և նմանեցնում կրեոն-միքեդյան գմային B գրին⁶¹»:

Նեոս 1930-40-ական թթ. արևմտյան ծագման տեսակետին դեմ արտահայտվեցին մի շարք գիտնականներ: Ի. Ի. Մեյլանդինը ներառում էր, որ սեպագրերը եղել է միայն վերնախառն գիրը, իսկ էմբրոզիֆները գործածվել են ժողովրդի կողմից և ունեն տեղական ծագում⁶²: Քեննելով Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի, Ի. Ի. Մեյլանդինով, Մեսրոպ պրոֆեսորադոս Սմբատյանի երաստարակած⁶³ և Հաչատուրի Հուրյունների պահպանության կոմիտեի հավաստած կուրթերը՝ Ն. Սամվելյանը եկել է այն եզրույթին, որ Հայրական լեռնաշխարհում գոյություն է ունեցել ընկել և ինքնուրույն էմբրոզիֆ գրություն⁶⁴: Բ. Բ. Պիտարովսկին ևս այն համարում է տեղական ծագում ունեցող և «նեղ տեսնական ու սպառնալուրդային կաթիլների» համար գործածված⁶⁵:

Թիպա-արտատրայան մեհենագրության ուսումնասիրության տեսանկյունից հատկապես արդյունավետ եղավ XX դարակեսին հայերում շրջանը: Առանձին հնագիտների կուրթերի երաստարակումից բացի արվեցին էմբրոզիֆների հախարման և համակարգման փորձեր, որոնք նոր խթան հանդիսացան «Ասոնի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրության համար: Կնան առաջին փորձի հեղինակը Լ. Ա. Ծաթրոյանն էր, որն ի մի բերելով Թովթար կարի և Կարմիր բյուրի կուրթերը (բացի տարտության չափերի և կնիքների վրայի նշաններից), երաստարակեց 97 կշան (61-ը՝ Թովթար կարից, 36-ը՝ Կարմիր բյուրից)⁶⁶, նշելով, որ իր հախարած էմբրոզիֆների թիվը համարում է

⁶⁰ Լեոն, 1915, էջ 333; Cowley, 1920, էջ 33; Bosson, 1942, էջ 92; Կոնյուզյան, 1997, էջ 112:

⁶¹ Burton Brown, 1946, էջ 92 (յստ. L. Prosdokjansk' Saperem, 1947, էջ 86):

⁶² Meunier, 1932, էջ 53; Meunier, 1933, էջ 60-62:

⁶³ Սմբատյան, 1910, էջ 574-576:

⁶⁴ Սամվելյան, 1947, էջ 183-190:

⁶⁵ Պետրոսյան, 1944, էջ 285-288:

⁶⁶ Saperem, 1967, էջ 86-87:

150-ի⁶⁷։ Երկրորդ փորձի հնդիմակը Ռ. Գ. Բարենյան էր, որը կատարել է ամֆի մեծածախայ աշխատանք⁶⁸։ Նա համարել է շուրջ երեք տասնյակ արձանագրություն, կազմել 102 էփերոզիֆից բաղկացած նշանադրանք, որը, ըստ նշանների արտաքին տեսքի, ենթարկել է թեմատիկ բաժանման։ Հեղինակն անդադարձել է գրային համակարգը ընդունելով մի շարք հարցերի, որոնց մասին կիսաֆի մեր հետագա շարադրանքի ընթացքում։ Չնայած աշխատանքում տեղ գտած թերություններին (տե՛ս հայերից ենթարաժմում), կյուրի ոչ ժակատար լինելուն (ընդգրկված չեն մինչ այդ պնդված Ալին թերը, Արմավիր, Բատում և այլ հնավայրերի կույթերը, որոնք հրատարակվել էին 1974-ից առաջ) և պատրարդեն հնագիտությանը, Ռ. Գ. Բարենյանի աշխատանքը բիպեա-ուրարտական մեհենագրության վերաբերյալ մինչև 1998 թ. եղած հրատարակումներից ամենաամբողջականն էր։

Վանի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրության ոլորտում մեր կատարած աշխատանքին կանդիդատուսանք քիչ հետո՝ առանձին ենթափրնագրով։

2005 թվականին, ինչպես վերը նշվեց, Մ. Փյնինի հրատարակել է մեհենագիր արձանագրությունների և մեհանշանների կատալոգ, որն ընդգրկում է շուրջ 1000 միավոր՝ հայտնագրված 22 հնավայրերից⁶⁹։ Հեղինակը չի կատարել վերձանության ուղղությամբ աշխատանքներ, սակայն նրա աշխատանքում հատկապես արժեքավոր են այն կույթերը, որոնք նա հրատարակել և գիտական շրջանառության մեջ է դրել առաջին անգամ։ Դրանց թիվն անցնում է 200-ից։

Մեհենագրերի ուսումնասիրության ասարեկում ուշագրավ աշխատանք է կատարել Հ. Ա. Մարտիրոսյանը⁷⁰։ Օգտվելով Լ. Ա. Բարսեղյանի կազմած նշանադրանքից՝ նա համարել է բիպեա-ուրարտական էփերոզիֆները Հայաստանի ժայռապատկերներում հանդիպող նմանատեսք պատկերադրերի ու հարկանյա միջնադարյան ժառանգներում վկայված նշանագրերի հետ, ցույց տալով, որ Վանի թագավորության մեհենագրությունը կապող մի օղակ է այդ կրկուսի միջև և որ ժայռագրերը, ուրարտական էփերոզիֆներն ու միջնադարյան նշանագրերը հայաստանյան պատկերազրության ժառանգական զարգացման փուլերն են⁷¹։

XX դարակեսում հայտնաբերված կույթերն ու կատարված ուսումնասիրությունները վերջնականապես հաստատելին մինչ այդ արդեն հայտնված

⁶⁷ «Պատարուն և տվածներ» անտաղում բայ տեսած մի նախնում Լ. Ա. Բարսեղյանը կատարակել է 134 կանոնից բաղկացած թանկ (Բարսեղյան, 1964), որում, սակայն, որտե մեհենագրերի տարբերակները ներկայացված են չորս ստանդին կրաներ։

⁶⁸ Bannat, 1974 (Ռ. Գ. Բարենյանի կազմած ընտանքի ժողովածուն և կրանայանը տե՛ս նախնում, 104-105)։

⁶⁹ Քյոնե, 2005, էջ 107-174։

⁷⁰ Մարտիրոսյան, 1973, 1978։

⁷¹ Ուսումնասիրության տեղեկություն և նորանգրություններ տե՛ս Մարտիրոսյան, 1973, էջ 66-70, 104, XXII (չորս Հ. Ա. Մարտիրոսյանի կազմել ենք մեր 104) 3-5)։

տեսակետը «Կանխ քաղաքագրության մեծնագրության բնիկ հայաստանյան ծագման վերաբերյալ, ինք ներկայումս ստացել է համընդհանուր ընդունելություն»⁶²:

Բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆիկան սեղ է գտել աշխարհի զրաչին համակարգերի պատմությանը նվիրված որոշ աշխատանքներում՝ որակվելով իբրև «նախապատմական Հայաստանի նկարաչին գիր»⁶³, «նախնադարյան արձանագրություններ», «նախնական արտահերազություն»⁶⁴ և այլն: Որպես օրինակափոխյուն, այս աշխատանքներում ընդգծվում է զրաչին համակարգի անբովարար ուսումնասիրվածությունը:

«Արալակրպիված աշխատանքներից բացի զրի հնաագրության ուղղությամբ հիշատակվելի են վերձանության և ասաննի նշանների մեկնաբանման փորձերը, որոնց կանդապատեանք «Արձանության Փնանց» բաժնում:

3. Մեր կատարած աշխատանքը: Հաշվի առնելով «Կանխ քաղաքագրության մեծնագրության մեծ կարևորությունը թե՛ Հայաստանի, թե՛ Առաջավոր Ասիայի պատմության ու մշակույթի և թե՛ աշխարհի զրաչին համակարգերի հնաագրության տեսանկյունից և, հակառակ դրան, փառ ուսումնասիրված լինելը, 1995 թ. սրևեցինք հրատարակված արձանագրությունների հավաքումը՝ ընկալելի լուսատար ժողովածու կազմելու նպատակով: Նույն տարեկերչին աշխատանքը ազնյ աստիին մեծ արդյունքը, ստաչյայ վերձանության մի բանաչի, որի շնորհիվ ընթերցվեցին երեք փանկազիր անուններ ու մեկնաբանվեցին մի շարք գաղտնիագրաչիթ (տե՛ս «Մեր վերձանությունը» բաժնի «Փուշ ասաչին» մասը): 1996 թ. սրևեցինք և 1997-ի սեղչին աճարտեցինք արձանագրությունների համահաչար ժողովածու կազմելու երկրորդ փուլը, որի ընթացքում ուսումնասիրեցինք Հայաստանի Հանրապետության մեծ բանաչարաններում⁶⁵ պահվող քիայնական հիերոգլիֆիկաչի իրերը, որոնց զզաչի մասը (չուրք 350 ասարկեզ) ասաչին անզամ հրատարակվեց մեր «Կանխ քաղաքագրության (Բիայնիչի, Ուրարտու, Արարատ) մեծնագրությունը» (Երևան, 1998 թ.) զրչի հաճելվածում: Նույն ժամանակաշրնաչքում խնդրիի վերաբերող մի շարք զեկուցումներով հանդես եկանք Երևանում և Մոսկվայում, նշատարակեցինք հողվածներ⁶⁶: Կատարվիված աշխատանքի անձուճիման շնորհիվ 1997-ի գարնանը վերձանության ուղղությամբ ստաչվեցին նոր արդյունքներ, որը մենք սրայմանականորին համաբեցինք վերձանման երկրորդ փուլ:

⁶² Զե՛ս սրբնակ ննատառուտ, 1960, էջ 23, «Առաչքան 1960, էջ 81, Երբտուտ, 1967, էջ 86-87, Արտու, Գոտ, 1982-83, էջ 36 և այլն:

⁶³ Բրեճուտ, 1966, էջ 64-Փրաչուտ, 1979, էջ 85-86:

⁶⁴ Արձ, 1985, էջ 40 (նախ զրի ծագման սղրտակը՝ էջ X-ՅԷ): Գոտ, 1982, էջ 67 (սղրտակը՝ էջ 255):

⁶⁵ Մեր կազմը սասանակրպիչի նե Հղրտուտի զրտնության սղրտակն (Երևան), Հղրտուտի սղրտակրպիչի սղրտակն (Մաչրտուտաչուտ, Երևան) հիերոգլիկան սղրտակն բանաչարանները սղրտակրպիչի սղրտակն (Երևան) կազմելը: Երևան քաղաքի սասանական բանաչարանի ննաչարանն իրչի կատարեղը երեք զրչով հրատարակվել է Ա. Ա. Կազանի կազմը (Երևան I, 1964, Երևան II, 1967, Երևան III, 1972):

⁶⁶ 1996-1997 թթ. կաչրչելի նեք յթ զեկուցում, Կրտաչարակի Փղ կոչիվ ու սղրտակն յեղի (Մեղիկեղտ, 1996 (ա), 1996 (ն), 1996 (ս), 1996 (ն), 1997 (ա), 1997 (ն)):

1995–1998 թվականների մեր ուսումնասիրության արդյունքներն ամփոփվեցին 1998 թ. լույս տեսած մեր վերոհիշյալ գրքում:

2003 թվականին հրատարակվեցին «Նախամալուրդյան Հայաստանի գրական համալսարանը» աշխատանքը, որում «Կանի թագավորության մեհենագրությունը ներկայացված էր ամփոփ և համառոտ»⁴⁷: Նույն թվականին հրատարակվեցին «Հայրական մեհենագրություն» ուսումնասիրությունը, որում «Կանի թագավորության մեհենագրությունը զբաղեցնում էր մեծ տեղ, իսկ աշխատանքի վերջում գետնել էին «Կանի թագավորության մեհենագիր արձանագրությունների և մեհենականների դիմանդ», որը 1998-ի համաժողովում ու ամբողջացված էր, թողնելով ավելի քան 1500 միավորից, որոնք հայտնաբերվել էին շուրջ 40 հեռավայրերից»⁴⁸: 2006 թ. և հաջորդող տարիներին գրածամակարդի վերաբերյալ մեր աշխատանքները թարգմանաբար հրատարակել ենք եվրոպական լեզուներով⁴⁹:

«Երժամությունից և չիրատարակված կյուրերի ուսումնասիրությունից բացի, թուրքարանային աշխատանքը մեզ օգնեց ճշգրտելու նախնինում հայտնի մի շարք արձանագրություններ, որոնք սխալ տեսքով էին մտել գիտական շրջանառության մեջ և պատմաա դարձել թյուրիմացությունների: Դրանց վրա պետք էր կանգ կառնել ավելի հանգամանորեն:

Առաջին բնագիրը, որ կարիք ունի հիմնովին ճշգրտման, Կարմիր բլուրի քայքայված կողերով բրնձն թափ հատակին արված չթանկիչ արձանագրությունն է (նկ. 29), որը ժամանակին Բ. Բ. Գիտարովսկու կողմից հրատարակվել է գլխիվաղ⁵⁰ և սղոյան էլ մտել գիտական շրջանառության մեջ: Այս տեսքով արձանագրությունը փորձել է վերծանել Լ. Ա. Բարսեղյանը⁵¹, իսկ Ռ. Դ. Բարսեղի ժողովածուում (թիվ 21) քայի այս նախնական սխալից արվել է մեկ ուրիշը. բնագրին կցվել են երկու նուսիչ արձանագրություններ, որոնք կապ չունեն միմյանց հետ»⁵²: Զատի պստպանված մատի ուսումնասիրումը մեզ հնարավորություն տվեց պարզելու արձանագրության ճիշտ դիրքը (նկ. 29 Բ), որով ճանաչվեցին բոլոր նշանները՝ համադրվելով այլ բնագրերի եկրոպիվաների հետ»⁵³:

⁴⁷ Մազիթյան, 2003 թվ. էջ 22–40:

⁴⁸ Մազիթյան, 2003 թվ. «Կանի թագավորության մեհենագրության մասին տե՛ս էջ 47–126. «Կանի թագավորության մեհենագիր արձանագրությունների և մեհենականների դիմանդ», էջ 183–209:

⁴⁹ Մուսուրյան, 2006 թվ. ք. 75–140; Մուսուրյան, 2007, ք. 12–13; Մուսուրյան, 2010, ք. 166–183:

⁵⁰ ԶԵ–3, էջ 10, նկ. 3ա:

⁵¹ Զարյան, 1961, էջ 238–245:

⁵² ԶԵ–3, էջ 10-ի նկ. 3-ում արված են երկու երկր արձանագրությունների գիտությունը՝ ստանձնադրանքի և, և, և կետերով երկր ընթացելու վրասխան միացվել են իրար՝ կողքի տակ արված քայքայված տեղանկով:

⁵³ Արձանագրության վերին նշանի վաղառուրդ կրգանի գիտությունը Լ. Մազիթյան է բրնձն թափում վրա հանված հանգրվող կրգանի վրան բարձրացված և կարող է կողմին կրգանի հայտնի ստանի վրա կրգանի հանգրվող տեղանկի նկատմամբ (Ջեռուրդյան, 1966, էջ 46–49; Զարյան, 1961, էջ 179–189): Իսկ նշանի ստանի վրան կրգանի նկատմամբ ստանի կրգանի է վրան ստանի իր-վրա և տեսքով կրգանի է Կրգանի վրան կրգանի կրգանի ստանի (Ջեռուրդյան, 1966, կրգանի, թիվ 141 կրգան: Ջեռուրդյան, 1959, էջ 107): Կրգան մեհենագրության կրգանի էր և՛ այլ ստանիների վրա էր:

Կարմիր բլուրի սեպագիր և հիերոգլիֆ նշաններ կրող բրոնզե քաների մեծ մասի վրա հանդիպում են ապուծի գլխի և աշտարակառեսք պատկերակազմակերպչը: Դրանց ուշագիր գեներալ զույգ է տալիս, որ ապուծի գլուխը միշտ պատկերվել է սեպագիր արձանագրության սկզբնամասում, իսկ աշտարակառեսքը կառնել՝ ուր պատահի, երբեմն նույնիսկ հակասակ դիրքով, ինչը զույգ է տալիս, որ վերջինս ավերացվել է հետո (նկ. 30): Սա նկատվել է մեզանից առաջ, բայց համապատասխան ուղղումների խնդիր չի դրվել: Դա նշանակում է, որ չի կարելի ապուծի գլուխը աշտարակառեսք նշանի հետ դիտել որպես մեկ արձանագրություն և այն համադրելով սեպագիր գրությունների հետ՝ եզրակացնել, որ թիպոմիան սեպագրերն ու մեծնագրերը չեն հանդիպում երկնգու արձանագրություններում՝ քաղաքամեղով միմյանց: Բացի այդ, քանի որ աշտարակառեսք նշանով չի դրուվում արձանագրության դիրքը, մեզ թվում է, որ պետք է ուղղել քաներից մեկի հիերոգլիֆ գրության դիրքը (նկ. 30 c)՝ այն ընդօրոգելով վերից վար: Նման ենթադրության համար ունենք երկու պատճառ. մեր առաջարկած դիրքում է, որ հիերոգլիֆները դասավորված են սեպագիր արձանագրության սկզբնամասում, և այդ դիրքով մեծնագիր արձանագրության կենտրոնական կշանց՝ ցլի գլուխը, առանում է իր միշտ տեսքը: Ի դեպ, իննսուս աստիճանի թեքությամբ հրատարակվելով՝ ցլի գլուխը չի ընկալվել որպես աղյուսիկ, և Ռ. Դ. Բարանդի նշանագրակում (թիվ 49) արձանագրությունն առանց ութ կետերի ներկայացվել է խորն մեկ նշան, որը ևս պետք է ուղղել:

Եվ վերջին նկատողությունը-ուղղումը, որ պետք է անել՝ կապված բրոնզե քաների հետ, վերաբերում է Ռուսայի անունը կրող քաներին: Քննությունը զույգ է տալիս, որ ի տարբերություն մյուսների, Ռուսայի քաներին պատկերվածը ոչ թե ապուծի, այլ ձիու գլխի պատկեր է (համեմատությանը տես նկ. 31) և, բացի այդ, եթե ապուծի գլուխը ավերաբար հանդիպում է սեպագիր արձանագրության սկզբում՝ սեպանշաններով կազմված շրջանի եզրային մասում, ապա ձիու գլուխը պատկերվում է սեպագիր շրջանակի կենտրոնում: Այս ուղղումը, ինչպես կոնսենսը, կարևոր նշանակություն ունի մեծնագրության ուսումնասիրության և, մասնավորապես, վերձանության գրքում:

Շչչչոման ենթակա արձանագրությունների մյուս խումբը հանդիպում է կնիքների վրա: Կարմիր բլուրից հայտնաբերված քստակող կնիքի հատակին (նկ. 32) փորագրված են երեք նշաններ, որոնք Ռ. Դ. Պիտարովսկու հրատարակության մեջ⁴⁴ արտանկարված են կնիքից, ոչ թե վերջինիս գրումից, և ստորուցում նշանները գիտական շրջանառության մեջ են մտել հայկալային արտագրություններով: Կարմիր բլուրի կնիքների մեջ մեծ թիվ են կազմում այնպիսիք, որոնց նշաններն ու պատկերները հրատարակվել են թերի: Որպեսզի դրանք մեկ առ մեկ պարտիկ չքանդակվեն, մեր ժողովածուի բացատրագրերում,

⁴⁴ Պիտարովսկի, 1962, էջ 106, նկ 78, Քստովսկի, 1967, էջ 73, նկ 22, 23, 24-5, էջ 26-ում կնիք նշանները կոնսենս կնիք չեն:

հիշատակելով նախին հրատարակությունը, փակագծում էլն էնք, թե դրանում ինչ յերություն է առնա:

Կրկին անդրադառնալով Ռ. Դ. Բարնեթի ժողովածուին՝ էլնեք, որ այդնն հիշվածներից բացի յերի են հրատարակված նաև 9, 18, 26 և 27 համարները կրող արձանագրությունները, փննի են տեղատրից մի քանիսի համար կրա ստորագրված կշանների դասակարգության ուղղությունները, որոնց կանոնադասնանք գրության ուղղության հարցը քնննիս:

Կարմիր բլուրի կարասների տարողության կշաններն ուսումնասիրնիս՝ եկատնեցինք, որ ախարի և տերուսի չափնեցի մն կետերով արված կշանների կողքին կան ալնի փոքր կետեր (նկ. 33), որոնք, ըստ դասակարգության, պետք է գույց տալին տերուսից ալնի փոքր չափման միակող: Այս առումով ուշագրավ է Աջին յեփն ենավարից (Երզնկայի մուռ) գտնված կարասների վրա բիսյակական տարողության չափների կշումը յեթա-յուփիական հիերոգլիփներով սնարկու (ակարկի), սուրուգա (տերուսի) և արուգա⁶⁶: Մինչ օրս համարվի է, որ Կարմիր բլուրի կարասների վրա առկա են միայն անարկի և տերուսի չափների կշումները, մինչդեռ պատեղ ունեք նաև երբեղոյ՝ ալնի փոքր միակող: Ի՞ դեպ, չի բացատրվում, որ այս կշումներում անարկից և տերուսից հետո մեկուսի փորագրված կետերը, որոնք Ռ. Բ. Պիտարովիկին ենթադրաբար վերագրում է «0,5 (տերուսի)» իմաստը⁶⁶, կշանակն «1 արուգա» (նկ. 33 c):

Մեր աշխատանքի համառոտակի ենթակայացումն ավարտնեց ստաց էլնեք, որ մեր հախքած և 2003 թվականից հետո հրատարակված կշուների (որոնք մնծ մասն ստացին անգամ կրատարակել է Մ. Փեյնին) ընդհանուր յիվն պատր կրագնում է շուրջ 1800 միակող:

ԳՐԱՅԻՆ, ՀԱՍՏԱՎՈՐԳԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ինչպես արդեն էլնի է, որնէ աննայտ յեզփ ու կրա գրային համակարգի ուսումնասիրությունն սկսելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է պարզել այդ համակարգը բնութագրող մի շարք ստանձնահատկություններ, որոնք եզատարակող պայմաններ են ստեղծում տվյալ գրի ու յեզվի վերծանության համար:

Մտորն, պատրվա ունեցած կշուի ստիմաններում, ենարակողին մանրամասն կենթկայացնենք Կանի բազալիության մեկնակարգության ընդհանուր բնութագրից:

1. Գրի և կրանով արձանագրված յեզվի ծանոթության ստորնանք: Եսվեցան 1995 թ. բիսյակական հիերոգլիփներով որնէ բնագիր (չթե հաշփ յտնենք տարողության պարզ կշումները և առանին կշանների վերարկյալ արված դիտողությունները) չի ընթերցվի: Այս գրային համակարգը հատուկ է մի-

⁶⁶ Laroche, 1973, էջ 55-61, աղ. 1-IV; Klein, 1974, էջ 77-84:

⁶⁷ KE-2, էջ 66:

անց Վանի թագավորությանը և կրա ազդեցության ասիմաններից դուրս որևէ տեղ առայժմ վիպված չէ:

Մինչև վերժամության առաջին արդյունքների առաջվաղ միանգամայն անհայտ էր նաև մեհենազրության լեզուն: Այդ լեզվի համար հնարակոր է երկու թեկնածություն: Մտաքինը՝ բիպանական սեպագիր արձանագրությունների լեզուն, երկրորդը՝ Վանի թագավորությունում առավել տարածված լեզուներից մեկը: Այս առթիվ նկատենք, որ ուրարտերենի բառապաշարի ազդասկությունը (չուրք 400 բառ ավելի քան 600 արձանագրության մեջ), քերականական միևնույն կառուցվածքը, տերտերի կադասպարային լինելը, շուրք կրեք դար գործածվելով՝ փոփոխություն չկրելը, գրական անեղծագրությունների (ինժնեք, աղոթքներ, ողբեր, սխալիկ ու վիպական երգեր և այլ ժանրերի գործեր) թագավայությունը տալիսություն են անդժում, որ այդ լեզուն՝ իր գրային համակարգով, գործածվել է արքունի պաշտոնական գրագրության նեղ ասիմաններում և չի եղել ժողովրդագրությանը ու հասարակության լայն խառնիքի կողմից կիրառելի⁶⁰⁷: Ցրամարտական այս դիտարկումներից բացի կան այլ փաստեր ևս, որոնք ցույց են տալիս, որ բիպանական սեպագրերի լեզուն (իր գրային համակարգով) չի եղել Վանի թագավորության անեղծոյների մայրենին: Մասնավորապես, հատուկ ուշադրության է արժանի Ի. Մ. Դյակոնովի ուսումնասիրությունը, որով նեղինակը համոզիկ կերպով ցույց է տալիս, որ բիպանական սեպագրությունը պետք է տեղեկված լինի դեռևս Ք.ա. XIV–XIII դարերում՝ ծագելով Միտանիի ու Խեթական տերության գրության դպրոցներից, և հնարակոր համարում, որ «պեղումները մեզ դեռ կրերեն Ք.ա. XIII–X դդ. ուրարտա-խուշիական սեպագիր վաճարագրեր»⁶⁰⁸: Եթե «բիպաներենը» («ուրարտերենը») իր սեպագիր համակարգով քննել Վանի արքաների մայրենին՝ ունենալով շուրք 500–անյա գրային ավանդույթ, միանգամայն անհավանակ է, թե արձանագրություններ կանգնեցրած առաջին արքան՝ Սարգուրի Ա–ն, ինչո՞ր էր իր մայրենին թողած՝ օգտագործում թշնամի երկրի լեզուն՝ վերջինյա սեպագիր համակարգով: Նշանակում է՝ չկար բիպանական արքաների մայրենի լեզվին հարմարեցված սեպագիր համակարգ, իսկ Սարգուրիի հաջորդ Իշպուրիին, ելելով Մտրեատանի հետ խաղաղոց հակադրությանից, որդեգրեց խեթամիտանիական գրության դպրոցներից մեկի ավանդույթները:

Այլ է խնդիրը Վանի թագավորության մեհենագրության պարագայում, որն, ի տարբերություն սեպագիր համակարգերի, ունեյր ընկ կապուտական ծագում և երանով կարող էր հաղորդվել երկրի հիմնական խոսակցական լեզուն (կամ լեզուներից մեկը):

Բիպանական հիերոգլիֆիկայի վերժամության առաջին արդյունքները թույլ են տալիս որոշ պարզեցում մտցնելու լեզվի խնդրում, ինչին կանոնադասանք այդ արդյունքները ներկայացնելուց հետո:

⁶⁰⁷ Հենն, Կառվարակ, 1986, էջ 279–280, Խոսրոս, 1991, էջ 34–36:

⁶⁰⁸ Դյակոնով, 1963, էջ 18–20:

2. Արմանագրությունների ժամանակագրությունն ու տարածումը:
 Ռ. Գ. Բարենբը, իր ուսումնասիրության մեջ վկայակոչելով Ռ. Մերիալի կողմից հիերոգլիֆակիր գահի թվագրումը Մենուս արքայի ժամանակաշրջանով (Ք.ա. մոտ 810-786 թթ.), կշռվ է, որ յկան ավելի վաղ թվագրվող արմանագրություններ: Այնուհետև նա մեծ վերագահությամբ ասոյ է բաշտում մի տեսակետ, համաձայն որի՝ ուրարտական մեհենագրության ծագումը կարելի է հետ տանել մինչև Ք.ա. XIV դար⁶⁰⁵:

Ռ. Գ. Բարենբի կողմից կրատարակված Բուդիի թիրեղի արմանագրության մեր վերծանությամբ ընթերցվեցին երկու արքայանուններ, ինչից պարզ դարձավ, որ այն վերաբերում է Իշգուինի արքայի գահակալության (Ք.ա. 825-810 թթ.) սկզբնական շրջանին, երբ Մենուսն ղեկու մանրահասակ արքայազն էր (տե՛ս «Մեր վերծանությունը» բաժնում): Այսինքն՝ բխայե-արարատյան մեհենագրությունը արդեն կապագամ գրային համաձայն էր ամենազին Իշգուինիի օրոք:

Մեհենագրերը կիրառվել են մինչև «Ասիի քաղաքությունն անկումը, ինչը փաստվում է Ք.ա. VII դարավերջով թվագրվող ուրարտական խրերի վրա հիերոգլիֆների ասկալությամբ⁶⁰⁶: Այսպիսով տեսնում ենք, որ բխայեական մեհենագրությունը կիրառվել է Ք.ա. IX դարի վերջին քառորդից մինչև Ք.ա. VII դարի վերջը:

«Վազյոտական հայտնագործություններ» բաժնում ժամանակագրական կարգով համառոտակի ներկայացվեցին այն հնավայրերը, որոնցից գտնվել են գրակիր ասորականեր: Տեղադրելով դրանք բաշտեղին (տե՛ս հավելվածում, քարտեզ I)՝ տեսնում ենք, որ մեհենագրության տարածման սահմանը հյուսիսում հասել է մինչև Շիրակ և Սևանա լճի ավազան, հարավում ընդգրկել է Ուրմիո լճի ավազանը՝ ներառյալ «Ասիի քաղաքության ազդեցության տակ գտնված և որոշ ժամանակ կրա մաշը կազմած Մանու երկիրը (Չիլիկ): Արևմուտքում այդ սահմանը հասել է մինչև Նորչուն-թեփե և Տիգրանակերտ: Ավելի արևմուտք՝ Եփրատի հովիտում, գործածվել են խեթա-ուրարտական հիերոգլիֆները, որոնք այդ տարածքում հայտնի էին դեռևս Ք.ա. II հազարամյակի վերջերիս⁶⁰⁷: Չափազանց ուշագրավ են Երզնկայի մոտ գտնվող Այթին թեփե հնավայրից (Դառոնական Հայաստանի Չոմես ամրոցը) հայտնաբերված խրերը, որոնց վրա խեթա-ուրարտական հիերոգլիֆներով գրված են բխայեական չափի միավորների անվանումները⁶⁰⁸: Դա յուրօրինակ սահմանադրի խառնարան էր երկու գրավոր մշակույթների տարածման շրջանում:

⁶⁰⁵ Bussert, 1974, էջ 51-52:

⁶⁰⁶ Արագածի թվագրում անձն, օգնակ, Օշոտյանի ուշնիպական շրջանի կրակերը (Բուսու, Էստրոպու, 1988, էջ 68-81):

⁶⁰⁷ Bussert, 1942, էջ 67-70, 181-190, և, 763-780; Gassner, 1973, էջ 135-147, աղ. 3-5; Merigg, 1975 (a) և 1975 (b), №№ 97-119, 124-131; Hachian, 2006, էջ 282-329, 334-360:

⁶⁰⁸ Laroche, 1973, էջ 55-61, աղ. 1-IV; Kiani, 1974, էջ 77-94:

3. Գրական հուշարձանների բնութագրերը: Գրային համակարգի ուսումնասիրության տեսակետից կարևոր է ունենալ հնարավորին չափ մանրամասն տեղեկություն նշանակիչ իրերի և արձանագրությունների բնույթի, նշանակության, կիրառման, ինչպես նաև արձանագրությունների կառուցման տեխնիկայի վերաբերյալ:

Հարկ է նշել, որ նշանագրված ստարկաներն ու արձանագրությունները վերաբերում են երկրի կանգնի, ըստ էության, բոլոր հիմնական դրություններին (արքայական իշխանությանը, հոգևոր աշխարհին, սազմական գործին, անտեսությանը, մշակույթին ու կենցաղին): Ներկայացնենք նշանագրված ստարկաների հիմնական խմբերը՝ իրենց առանձնահատկություններով:

ա) Կնիքներ: Նշանագրված կնիքները վերաբերում են հիմնականում արքայական և հոգևոր իշխանությունների դրոշմներին: Նշանագրության տեսակետից դրանք բաժանվում են երկու հիմնական խմբի⁶²: Առաջինն այն խմբի կնիքներն են, որոնց վրա (հիմնականում հատակին) փորագրված են առանձին պատկերներ (կենդանիներ, գրիֆոններ և այլն), վերջիններս, թերևս, կառարկել են խոջմուրյանիչերի (սիսվոլներ) ղեր: Երկրորդ խմբում հանդես են գալիս հիերոգլիֆներ, որոնք հիմնականում ծառայում են իրրև որոշարկիչ-ցուցիչներ՝ ուղեկցելով դիցարանական նակներին կամ նմանաբնույթ պատկերներին ու տնաարաններին (նկ. 34): Երկրորդ խմբի կնիքների վրա (նկ. 35) մեկնազրերը որոշակի դասավորությամբ ենթկայացնում են ինչ-որ տեսքով (մեծ մասամբ, հաճախապես, հատուկ անուններ): Այս խմբերն իրենց նկատի կարելի է բաժանել երափոխների, սակայն, քանի որ այն որևէ նախն նշանակություն չի ունենա վերծանության գործում, չենք անդադարումս դրանց: Կնիքների պատաստման համար որպես կույք են ծառայում զանազան տեսակի քարերը (սպիտակ՝ խոնային սպարները), կապի և կապանման խառնուրդները, մետաղներից՝ հիմնականում բրոնզը: Որպես օրինակաբանություն, նշանակի կնիքների վրա փորագրված են այնպես, որ կնքելուց հետո կնքված իրի վրա երևում են դուրս եկած ռելիեֆային մակերեսով: Նշանները հանդիպում են կնիքների և՛ կողային մակերևույթին, և՛ հատակին:

Մեծ թիվ են կազմում այն կնիքները, որոնք չեն հասել մեզ, սակայն պահպանվել են դրանց դրոշմները: Կնիքներ և կնքողդոշմներ են հայտնաբերվել գրեթե բոլոր մեծ հնավայրերում:

Կարմիր բլուրի պեղումներից, ի թիվս այլոց, գտնվել է հանքանյութից (քիտում) պատրաստված մի կնքողդոշմ, որի նկարին մակերեսը և երանում արանպանված թռչի նկարները ցույց են տալիս, որ այն դրված է եղել վարտերի ձև ստացած փափուկ գրանյութի վրա: Բ. Բ. Պետրովսկիին այն համարում է արապիդուսն փաթեթ և գտնում, որ Թեղեղյախիթում գոյություն է ունեցել նաև արապիդուսների փաթեթների արխիվ, իսկ պողպատյաններին, հնարավոր է, որ գրած

⁶² Մենք այստեղ չենք անդադարումս շեղյուկյան կնիքների բնութագրական ուղ նախնակներին, որոնք վերաբերում են կնքողդոշմային բնագավառին և պնդեք այն չեն տալիս մեր խնդիրների լուծմանը:

վնասն արամներն¹⁰⁰։ Անդունելով հերեմանի եզրահանգումը այլ (սեպագրից տարբեր) գրով արվիվի գրություն խնդրում, մենք վերազանդությանը ենք մտնում գրի և գրանկարի հարցերին։ Բանն այն է, որ Հայրական շնորհագրում չկար պատկերումի հունք և իբրև փառնակ գրանկար պետք է ծառայեր մի այլ բան (օրինակ՝ մագաղաթը կամ այլ կուր)։ Ինչ վերաբերում է արամական գրին, ապա հիմքեր չկան իխակական դարաշրջանում Հայաստանում ենթադրելու այդ գրի գործածությունը։ Փոխարենը՝ Կանի թագավորությունում սեպագրին զուգամտ կիրառվում են մեծնագրերը։ Եման իրազինակ է նաև Խեթական տեղության մեջ, ուր մեծնագրերն օգտագործվում էին կիմնականում կրթողային (մտնումնետալ), իսկ սեպագրից՝ առօրյա գրառումներում։ Քիսայնական պետության մեջ, ընդհակառակն, սեպագիրն է հանդես գալիս կրթողային արձանագրություններում, և կարելի է ենթադրել, որ մեծնագիրն առավելապես գործածվել է առօրյա գրագրության մեջ, որի համար պահանջվել է փափուկ գրանկար։ Վերջինս կարող էր երկարադիմացկուն չլինել, որով էլ պահանջվում է մինչ օրս փառերթային արժեքների պահպանված չլինելը (ինչպես որ չի պահպանվել Կարմիր բլուրի կրթողությունը կամ փառերթը)։

բ) *Մետադրյա թաներ և սափոթներ*։ Ուրարտական մետադրյա հիերոգլիֆային իրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում թաները։ Դրանք բաժանվում են երկու խմբի. առաջիններն ունեն զուգամտ սեպագիր գրություններ, իսկ երկրորդ խմբի թաների վրա առկա են միայն մեծնագրեր։ Առաջին խումբն իր հերթին բաժանվել է երեք ենթախմբի.

- միայն աղյուծի գեղի պատկերով ու սեպագրով թաներ¹⁰¹,
- աղյուծի գեղի հետ հանդես է գալիս սշտաբանկառուց կշանով կազմված կցագրից¹⁰² (տե՛ս «Կցագրում» ենթաբաժնում),
- այլ կշաններով թաներ¹⁰³։

Երկրորդ խումբն իր հերթին ենթակա է նման բաժանման՝ մեկ¹⁰⁴ և մի քանի կշաններով թաների¹⁰⁵։

Մեր ունեցած հիերոգլիֆային թուրք թաները պատրաստված են բրոնզից։ Հիերոգլիֆներն արված են դրվագման եղանակով։ Եղանի գծագրից թանի վրա նախ խազվել է ինչ-որ ստոր գործիքով, ապա կառաբվել է դրվագրում (դա սկսվելն է այն թաներից, որոնց վրա կցագիր կշանը մտացել է անապատ¹⁰⁶ միայն խազված կամ կիս-դրվագված, կիս-խազված)։

¹⁰⁰ Kh-1, էջ 76-77։

¹⁰¹ Նման թաներ են նախորի միայն Ինտերպոլայի և Սարգսյանի ստանկերով (Մասն. Գտն., 1982-83, էջ 142, № 45, Kh-2, էջ 56-57, <ՊՊՊ> 2010-3240)։

¹⁰² Նման գրաբաներ թաներ մինչ օրս գտնվել են Կարմիր բլուրին (Kh-2, էջ 36-41, Մոխրեթյան, 2003 թ), էջ 242-247) և մեկ օրինակ՝ բաղրաբան քմաներով՝ Կապան (Նախն.) քաղաքից (Մոխրեթյան, 1984, էջ 101-102)։

¹⁰³ Kh-2, էջ 55-57, 61։

¹⁰⁴ Մասն. Գտն., 1982-83, էջ 149; Մասն. Խոստում, 1991, էջ 201; Էսաս, Խոստում, 1990, էջ 37, աղ. B-3։

¹⁰⁵ Wank, 1990, էջ 71-74, Kh-3, էջ 10, 54, 54 և 6 (6), 34-5 տարբերակ է գեղեցիկը։ <ՊՊՊ> 2010-32, Bennett, 1974, աղ. XIII։

Ճանախից բացի մտաուրա ամանեղևի մեջ հասուկ ուշադրության է արժանի արձարյա մի սափոր, որի վրին փորագրված է էտանդը հիերոգլիֆ արևա-
 նագրության¹⁰⁶: Ի դեպ, նույն էջանախումը (երկրորդ էջակի հայեզանն
 շրջանը) պատկերված է բրոնզե յաներից մեկն վրա¹⁰⁷:

գ) *Էրանեղևներ*: Բիայեական արձարի ուսումնասիրության ստումով
 ուշագրավ այս խումը կազմված է դիցարանական էակների, Ճարդատեղ և
 կենդանատեղ արձանիկներից, որոնք ունեցի են զանազան կերտաուրյուն
 (կուտրե, գանեթ, պաշտամուկրային ամանների, զարդերի մասեր և այլն): Հի-
 երոգլիֆիկայի տեսանկյունից հուշարձանների վրա հանդիպում են մեկ կամ երկու
 էջանեղև՝ երան պատվանսպուրյունը կամ զորձաուրը (Ֆուսեղևիան) գույց
 սովոր¹⁰⁸: Երկրորդ խմբի արձանիկներն վրա հանդիպում են բազմանդը գրա-
 րյուններ¹⁰⁹, որոնցից ոչ մեկը դեռևս չի ընթերցվի: Երրորդ խումը ներկայա-
 ված է արձանիկներով, որոնք կտամ են և՛ սինկլիկ մնանչան, և՛ բազմանդը
 գրաբյուն¹¹⁰:

Արձանիկները պատրաստված են զանազան կուրերից՝ ոսկի, արձար,
 բրոնզ, քար և այլն: Եջանեղևը բարդ դեպքերում փորագրված են:

դ) *Պաշտամուկրային տեսարաններով թիթեղներ*: Վանի բազալիտրյուն
 երգևոր ու կուրական մշակույթի ուսումնասիրության կազմոր ստյուդներ են
 կրտա-պաշտամուկրային տեսարաններ ունեցող բրոնզե թիթեղները: Մեզ
 հայտնի թիթեղներից երկուսն են կտամ մեհննագրեր¹¹¹, և հենց դրանք էլ (նկ. 36
 և 37) հիմք դադան բիայեական հիերոգլիֆիկայի վերձանության ստալին բա-
 նալին գտնելու համար:

ե) *Մեղայեղևներ*¹¹²: Մեզ հասած մեղայեղևներն վրա պանդանդի են սինկլ-
 լիկ էջանեղև, որոնք ուղեկցում են հիմնականում պաշտամուկրային բնույթի
 տեսարանների: Ուշագրավ է այն հանգամանք, որ Կարմիր բուրից գտնված
 երկու արձարե մեղայեղևների վրա աստծո գուլից փորագրված է արձարի
 վրա գրվված ոսկյա շրջանակի վրա¹¹³: Արդյո՞ք այստեղ մենք գործ յունեթ յու-
 սաարանի պատկերման հնագույն դեպքերի հետ:

զ) *Բազմանդը հանդերձաների մասեր*: Աշտրձա Ճր ունեցած հիերոգլիֆա-
 կից բազմանդը հանդերձաների մասերը, ստանդ բաշտաուրյուն, պաշ-
 րաստված են բրոնզից: Այս հուշարձանայտամը ներկայացված է ստա-
 րաստված են բրոնզից:

¹⁰⁶ ԿՔ-3, էջ 19, նկ. 3a, Քուտուսկ, 1969, խ. 71-72:
¹⁰⁷ ԿՔ-3, էջ 19, նկ. 3a:
¹⁰⁸ Քուտուսկ, 1962, էջ 82, Քուտուսկ, 1967, էջ 31, նկ. 23, սոլ. 12: Ընդը արձանների կտրերի համակի կամ
 պատկերի կրտաուրանի պատկերը, մեր կարծիքով, ոչ թե բանազան է կամ որևէ տեսանի կերտաուր, այլ
 ստալիկան փորագրությունը էանս «Էրանեղևից փնտրելու կերտաուր»:
¹⁰⁹ Բարտ, 1930, էջ 6-7, սոլ. VII, Քուտուսկ, 1939, էջ 21-52, սոլ. IV-V:
¹¹⁰ Քուտուսկ, 1939, էջ 50-51, սոլ. II-III:
¹¹¹ Քուտուսկ, 1939, էջ 43-46, սոլ. XX, Տալան, 1975, էջ 124-125, սոլ. XXXV-6:
¹¹² Վանի յաշտաուրյունի մասերիցից գտնված ոսկյա և արձարե մեղայեղևների մասին տեղ
 Վանի յաշտաուրյունի մասերիցից գտնված ոսկյա և արձարե մեղայեղևների մասին տեղ
 Վանի յաշտաուրյունի մասերիցից գտնված ոսկյա և արձարե մեղայեղևների մասին տեղ
¹¹³ ԿՔ-2, էջ 11, 18; ԿՔ, 1970, գ. 82, 86, յաշտաուրիցից Քուտուսկ, 1968, խ. 122, 123:

վարտներով, գրանագրանկների մասերով, գործիներով և ճիւղ սպասուածիութեան մասերով: Եւրոյան իրերը սովորաբար կրում են մեմուարներ՝ հիմնականում կրօնա-տաղմուկական իմաստավորում ունեցող (սպումի, գլի, արծաթ գլուխներ և այլն): Եւրոյաները, հիմնականում, փորագրված են:

Է) *Խեցեղեն անանկեր*: Այս ընդհանրական անվան տակ մենք միավորել ենք խեցեղեն զանազան տեսակի անոթների խմբեր՝ կարասներ, սափորներ, ջրնդաններ, թասեր և այլն, որոնցից յուրաքանչյուրը, եղևելով մի շարք ատանձուհասակութայններէից, կարելի է բաժանել մի քանի ենթախմբի: Դա, սակայն, դուրս է մեր ուսումնասիրութեան աստղագրած խեցիքների շրջանակից (վերաբերում է խեցեղործութեանը): Կենցաղային նշանակութեան իրերի այս մեծ խմբի համար բնորոշ է հիերարքի նշանների կիրառման յարս հիմնական դրակորում:

1. որպէս վարդակտի նշան՝ ցույց տալու սշխատանքի հնդիմակին (նկ. 38),

2. իբրև դաշվածք՝ վարդակտի կողմից նախապէս կշեռա խի նարտանկը, պատկանեցութայնը այս կամ այն շինութայնը (նկ. 39),

3. տարողութեան չափի կշման միջոց,

4. ասպեմ աննայտ նշանակութեամբ կիրառման դեպքեր:

Փորագրածակտ անոթների վրա վազկտների նշանները սովորաբար դրվել են իրանի երկրին մասում կամ հասակի վրա՝ մինչև թրծումը: Մեծ ծախշ ունեցող կարասների վրա նշանները (թե՛ վարդակտի և թե՛ այլ) արվել են իրանի վերին մասում կամ վզի ու շուրքի վրա: Դա պայմանավորված է այն հասկանմանով, որ գինու արանտաներում կարասները կհետվ չափ թաղվում էին հողում և երևում էին միայն վերին մասերը:

Կարասների վրա դաշվածքներ չեն հանդիպում թերևս այն պատճառով, որ դրանց կիրառումը միակամայն պարզ էր: Միջին և վերջ չափի անոթների դաշերը (բոլորն էլ՝ արված մինչև թրծումը), մեր կարծիքով, ցույց են տալիս դրանց նպատակադրումը: Օր բացատվում, որ դաշվերուց կեսու այդ իրերը (ուսուկայն հոգևոր նպատակների ծառայելու կողմաները) անցած լինեն սրբագործման հատուկ ծեսերով:

Կարասների և սափորների վրա տարողութեան չափի կշմաները արված են կնտալին թվանշանների և չափման միավոր-նշանների միջոցով: Վերքիներին մեջ համախ են հանդիպում տիկի, սափորի, թատանման և այլ գծազատկերներով նշանագրերը (նկ. 40): Հիմնականում դրանք խաղված են անոթների վրա՝ թրծումից հետո: Որպէս օրինակստիպայն, սափորների տարողութեան կշմաները արված են կանթերի վրա:

Խեցեղենի նմանօրինակ նշանագրումը Հայկական լեռնաշխարհում ունի հին տվանդութեան և վերաբերում է դեռևս Ք.ա. IV հարարածակում¹⁰⁰:

Սովորաբար նշանները պատկերվում են խեցեղեն անանկերի արտաքին մակերեսին: Այս կանոնից ուշագրով բացառութայն է Կարմիր բլուրից գտնված

¹⁰⁰ Թորոպան, 1976, էջ 84, ստիպոս V-VII:

խնայարժեքից մեկը (ՀՊՊԿՑ 2050-64; մեր դիվանի KB-201-ը³⁰⁹), որի վրա երկու կշան է սրտակերպած երգի կոպում:

բ) *Արձանագրում բացեր և փակ ստիկներ*: Երև յաշվենք քարի մակը առարկաները (կնիքներ և այլն), ապա (որքան մեզ հայտնի է) զայսօր հայտնաբերվել է քարի վրա արված երեք արձանագրություն, որոնցից երկուսը՝ Արզիլ-Իխիխիկեղծից, երկուսը՝ Երևանի թխչախական դամբարանի ստրածրից: Առաջին քարը շքանամն ծանրաց է, որի կենտրոնում բացված անցքի շուրջ անուամազախորեն դասավորված են ութ կշաններ³¹⁰, երկուսը պոևափարսիսի վերին մակերևույթին զբժած միատող արձանագրություն է³¹¹, երկուսը՝ երկուսը, բաց թերի է (նկ. 41)³¹²: Բոլոր արձանագրությունները փորագրված են:

Փորագրվի, բայց խնամ մեծարմբ խուճը են կազմում կաթի ստիկները: Դրանցից առաջինը գտնվել է Թովթաք կաթից (նկ. 42) և կրում է թեթև, անտեսական կշանակություն ունեցող եռատող արձանագրություն³¹³: Մյուս ստիկը՝ գտնված Կարմիր բլուրից³¹⁴, մի երեսին կրում է մեկ ստղանոց թերի կիբրոզլի, մյուս երեսին՝ բազմատող սեղալից արձանագրություն և կնքադրոջ: Կնքադրոջներ են կրում նաև մի բանի այլ կաթի ստիկներ³¹⁵: Բոլոր դեպքերում գրություններն ու դրոշմներն արվել են թայ կաֆի փա:

թ) *Այլ իրեր*: Քարե կշանակի մակը առարկաներից հիշատակության է արժանի իր տեսակի մեջ կշանի քարի հնայից Կարմիր բլուրից՝ երկկողմ կշաններով և կաֆիկով³¹⁶, հույսամն մնահչան է կրում «Էրերունի» թանգարանում պահվող քարի փորքիկ մի ծանրոց³¹⁷:

4. *Արձանագրությունների բանակն ու տեսակները*: Մեր մնացի տակ եղած բլուր մեծ ու ժաջը արձանագրությունների (այնպիսի միջև՝ զրանից առարկաների) թիվը շուրջ 1800 է: Այս թիվը մաս սպազարում կարող է շատ արագ փոփոխվի:

Մեր ունեցած արձանագրությունները կարելի է դասակարգել ըստ ծախից և բախկարգալի բնույթի: Տեսակավորման համար կարևոր չափանիշ է նաև արձանագրությունների կառուցվածքը, բայց բանի որ մեր ունեցած բնույթից ակախանիշ են և հիմնականում չվերմանված, այդ հատկանիշով բխչա-

³⁰⁹ Մախնայան, 2003 (5), էջ 204, 248:

³¹⁰ Մարտիրոս, 1974, էջ 171, 95, 107:

³¹¹ Մարտիրոս, 1974, այլ 33: Ծանոթա յառակարգում յալ երկուս են կշաններ, սակայն 6) հնգնուց, 7) էլ Մարտիրոս, 1974, այլ 33: Ծանոթա յառակարգում յալ կնքադրոջ արձանագրություն քարի սրտակերպի է կարկախային ունեցած երկն մեկն այն ի ինքնակ յորի կնքադրոջ արձանագրություն քարի սրտակերպի է կարկախային ունեցած մեկուսից արձանագրություն: Արձանագրության կնքադրոջ գտնվում է «Էրերունի» թանգարանում, Ծախից այ կաֆիկ:

³¹² Արձանագրությունը գտնվել է Երևանի թխչախական դամբարանից («Արձանագրություն գտնարանի և սրտակերպի է կրանի սրտակերպ «Էրերունի» թանգարանում կարկախային» 136-37):

³¹³ Լևոնյան-Խաթ, 1907, էջ 198, 95, 81:

³¹⁴ Շարտարյան, 1958, Ջառուս, 1963, էջ 22, 120-121, 138:

³¹⁵ Թխչախական կաթի ստիկներ են կարկախային ծախից կաթի, Կարմիր բլուրից (Մարտիրոս, 1974), Թխչախական կաթի ստիկներ են կարկախային ծախից կաթի, Կարմիր բլուրից (Մարտիրոս, 1974), Կարմիր բլուրից (Մարտիրոս, 1974) և Կաթի բլուրի շքադրոջ հնայից (Իսկ, 2014, 173-183): Կշան ծեծ մայր Կնքի, Նախու, 2001):

³¹⁶ Կնքի է կնքադրոջից կնքից:

³¹⁷ Մարտիրոս, 1962, էջ 105:

³¹⁸ ԷՊ, 13-67:

ուղարտական մեհենազրույցյան բնութագրումը մնում է արագացի գործ: Ըստ ծածկալի՝ արձանազրույցույունները կարելի է բաժանել երկու իմնական խմբի՝ միասնիչ (իմնականում վարպետի կշանում) և բազմակիչ: Բազմակիչ արձանազրույցույունները նույնպես բաժանելի են երկու խմբի՝ միասող և բազմասող: Մեծամասնություեն են կազմում միասող արձանազրույցույունները, որոնց շարքե ենը դասում եան խեցեղեն ամանների՝ վարպետի կշանից կամ դաշից և տարողության կշաններից բաղկացած կշանախմբերը: Ըստ տողերի քանակի, դասակարգման մեջ առանձնակի դիվարություն են ներկայացնում մի քանի կնիքներ՝ կապված գրության ուղղության խնդրի հետ (տե՛ս ստորև):

Քանի որ բնագրերի մեծ մասը վերձանված չէ և հեղարկոը չէ դրանք դասակարգել ցատ բովանդակության, մենք այդ խնդրի ուղղությամբ անում ենը միայն նախնական քաչեր՝ դասակարգումը կատարելով ցատ բնագրի բնույթի՝ ելնելով երա կոնտեքստից, ինչպես եան այն կող առարկայի նպատակադրումից: Ըստ կշված հատկանիշի, մեր ունեցած արձանազրույցույունները բաժանվում են հետևյալ խմբերի.

ա) արքայական իշխանության ոլորտին վերաբերող բնագրեր, որոնց մեջ են մտնում մի խումը կնիքների (տե՛ս վերձանության բաժնում), բազմական հանդերձանքի, արքաների անունով սեպագիր արձանազրույցույուններ կրող և այլ իրերի գրությունները,

բ) արձանազրույցույուններ պաշտամուևըային կշանակության ունեցող առարկաների (լյուեզե թիթիկներ, մեղալիտներ, կնիքների մի խումը և այլն) վրա: Ի դեև, միշտ չէ, որ կարելի է հստակ սահման դնել այս երկու խմբերի միջև, քանի որ Վանի բազալիդրությունում հեզևւոը քարերագույն իշխանությունը ևս սբառկանում էր արքային¹⁰⁸,

գ) տեոեսական և կենցարային կշանակության առարկաների վրա հանդիպող գրություններ, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում խեցեղեն ամանները,

դ) արձանազրույցույուններ, որոնց բնույթն ասայժմ անհայտ է մնում լրացուցիչ տեղեկություններից: Բազակայության պատճառով:

5. Բազմակիզու արձանազրույցույունների տեկայության խնդիրը: Անհայտ գրերի և լեզուների վերձանության համար բացատիկ կշանակություն ունի նույն բովանդակությամբ բազմակիզու արձանազրույցույունների տեկայությունելը, մանավանդ եթե վերձանման ներուկա բնագիրն ունի գուգանեն քարգմանության մեկ ուրիշ, սղղեն հայտնի գրով ու լեզվով: Հանափա նորանայտ բազմակիզու արձանազրույցույունները դաոնում են սղղեն վերձանված գրի ու լեզվի ընթերցման ճշգրտությունը առուգելու միջոց: Ուստի հստակ կարևորություն ունի այն հարցը, թե ուղարտական մեհենազիր բնագրերը ունե՞ն գուգանեն քարգմանություններ մեզ սղղեն ձանոը որևէ գրով ու լեզվով, հանդես գալի՞ս են բազմակիզու արձանազրույցույուններում, թե՛ ոչ:

¹⁰⁸ Ան. 1915, էջ 121; Հնարավոր, 1996, էջ 73:

Այս պատը հայտնի միակ գրային համակարգը, որով թողնված արձանագրությունները հանդիպում են ուրարտական էփրոպիճների կողքին, «Ասի թագավորության սեպագրերն են: Դրանց հանդիպում են բրոնզե թատերի, կնիքների ու կնքադրոշմների, տաճական հանգիքմանքի մատերի, կաֆե սափկների և այլ իրերի վրա: Թարգմանո՞ւմ են այդ գրությունները մեկմեկու, թե՞ ոչ:

Քննելով այս հարցը՝ Ռ. Գ. Բարնեթը հանգում է բացառական պատասխանի, ըստի որ առյուծի գլուխ է պատկերված թե՛ Մարդուրիի և թե՛ Ռուսայի անունները կող թատերին, իսկ արձախ գլուխը հանդիպում է և՛ Արգիշտիի, և՛ Մարդուրիի անունների կողքին¹⁷: Միանգամայն սրամտաբանական այս տեսակետը մենք ընդունել և պաշտպանել ենք նախկինում: Սակայն քիսկոմբյան մեհեննագիր արձանագրությունների ժողովածուն և կշանայանյոց կազմերուց հետո մեզ հասցրեցին պարզիկ ուրարտական մեհեննագրության գաղտնիքներից մեկը և ցույց տալ, որ վերջ թվագրված գրանիշը ստաբիլաների մի մասի վրա ապա են երկնվելու արձանագրություններ: Այս ուշագրավ խնդրին կանոնադասանք հետագա շարադրանքում՝ վերմանության ուղղությանը մեր կատարած աշխատանքը ներկայացնենք:

6. Գրության ուղղությունը: Հին աշխարհի գրային համակարգերում կիրառվել են գրության ամենատարբեր ուղղություններ՝ աջից ձախ, ձախից աջ, վերից վար, բուստրոֆիչյուն (առկերը հորիզոնական՝ ամեն խաչուղը նախորդին հանդասակ ուղղությանը), շրջանաձև և այլն: Գրության ի՞նչ ուղղություն (կամ ուղղություններ) է ընդունված քիսկոմբյան-արարտության էփրոպիճիկայում:

Գրության ուղղությունը ստիպաբար որոշում են՝ ելնելով անախարտ տաղերի չգրված մասերից: Թուփրաք կազմի տողագծած տաղերի (նկ. 42) առաջին տողի գրությունը աճարտվում է ձախ եզրին չնասած: Երկրորդ տողը գրված է ամբողջությամբ, իսկ երրորդն առաջինի պես սկսում է աջից և ամբարտվում ձախ եզրին չնասած: WAu-1 թիթերի (նկ. 36) վերին մասում գրված է մի անուն՝ արևի թևավոր սկափտակ պատկերով որոշարեփյով, որ չափերով մեծ է մյուս կշաններից և դրված է աջում, ինչը ևս վկայում է իրագուտ աջից ձախ ուղղության: Լույս թիթերի ուշադիր գնումնայն ակնհայտ է դառնում, որ ուղղանայաց գրության դեպքում կշանները դասավորվել են վերից վար ուղղությամբ (երկուգլապող անձներից երրորդի գլխամերևում): «Արից վար ուղղությամբ են դասավորված կշանները մի շարք բրոնզե թատերի, որպէ կնիքների, սափերների կանքերի վրայի տարբերության և այլ կշաններում, այդ դասավորությամբ է կատարվել կնքագրման մի տեսակը (տե՛ս առերև):

Ռ. Գ. Բարնեթն իր արդեն բազմիցս էփշված հորվածում ուրարտական մեհեննագրության համար հնազանգոր է համարում բուստրոֆիչյուն ուղղությունը և, ելնելով դրանից, որպէ բնագրեր ստաբիլանում է կարդալ շրջանաձև (ժամ

¹⁷ «Clio. Barret, 1974, էջ 51:

քիսյանական մեծնազրույթյան մեջ վերջինիս յայն կիբատու մը սյը գրային համակարգի տեղարևան ծագման ապացույցներից մեկն է:

Ո. Դ. Բարնեյի նշանագանկում ուղղամասյաց գծիկներով քերված են 1-4 թվանշանները, կետերով՝ 3-8 թվերը, ապա կարասների վրա հանգիստը հիշյալ նշաններից երկուսը (նկ. 45 b, d):

10. Օժանդակ նշանների կիբատույթուեք: Այսօրվա մեր ունեցած գիտելիքները թույլ են տալիս խոսելու քիսյան-արարատուրան մեծնազրույթյան մեջ երեք օժանդակ նշանների կիբատույթյան մասին: Գրանգից ամենատարածվածը դեպի վեր ուղղված անկյունաձև նշանն է, որը դրվում է սյը մեծնազրերի վրա: Այս օժանդակ նշանի ստույգ բովանդակությունն առայժմ հայտնի չէ: Երևելով այն հանգամանքից, որ WAu-1 թիթեղի վրա (նկ. 36) երկու հիերոգլիֆը սքառվելով մեկուսի և առանց այլ նշանի, իսկ առաջին տողի անվան մեջ՝ անկյունաձև նշանով, կարելի է ենթադրել, որ վերջինիս դերը զաղապարագիտը ոչ թե միայն առաջին վանկով, այլ ամբողջությամբ հեղեղանն է: Եշևեր, որ այսօր հայտնի է տվյալ հիերոգլիֆի կիբատույթյան մեկ տասնյակից առին դեպք:

Մյուս օժանդակ նշանը հանգիստում է Թճփար կարի տողագծում առինի (նկ. 42) առաջին և երրորդ տողերի վերջում: Նժան դիցրում հանդիս գայց ցույց է տալիս, որ այն, հավանաբար, կիբատով է իբրև ազգություն: Նժան մի նշանով է ազարուժում Երևանի քիսյանական դամբարանից հայտնաբերված երկտող արձանազրույթուեք (նկ. 41)¹⁰⁶:

Երրորդ նշանը, որը մեր նկատարարը ենք համարում օժանդակ, բանի որ ունենք դրա կիբատման մեկ դեպք (երևի դա կցագրում չէ), երկուսնա հանգիստում է WAu-1 թիթեղի վրա, երկուսուսու չորրորդ անձի գլխավերևում: Այս հիերոգլիֆի նշանակությունը ևս մեզ անհայտ է մնում:

Մեր ունեցած տվյալներն օժանդակ նշանների մասին առայժմ անմասնափանկում են սպասելով: Օսափայուն բնագրերի բազանազրույթուեք ենրկայումս թույլ չի տալիս պարզելու՝ կիբատմի՞ են արդյոք բառանաղանդներ և կետադրական այլ նշաններ, թե՞ ոչ:

11. Որոշարկիներ (ցուցիկներ, դեռնրմինասիվներ): Հին գրային համակարգերում յայն տալածում ուներ մեկ բառը, երևույթը մեկ նշանով արտահայտելու, զաղապարագրելու սկզբուեքը: Գրային մասնողություն զարգացմանը զուգընթաց՝ նշանները, կապված իրենց իմաստային և գործառույթային բազմանշանակության հետ, ձեռք էին բերում բազմիմաստություն: Դա բավական բազանգրեց գրային հաղորդակցության ենարակողությունները և ռուպեպի ստեղծված բազմիմաստությունը առայ չեբեր իստուաշվար, հին դպրիները սկսեցին կիբատել որոշարկիներ (ցուցիկներ, դեռնրմինասիվներ):

Կիբատույթյան սկզբուեքը հետևյալն էր. բազմիմաստ նշանը գործածելիս ճշգրտության ենարտակով նրանից առայ դրվում էր մեկ այլ նշան, որը

¹⁰⁶ Սը բազանում, ու վերջինս թիթ երեք ուղղանկյուն գծիկներով կազմված մասնափանկուեք, թեպետ առինի նշանում է ենթադրելու օժանդակ նշան:

նշգրտում, որոշակիացնում էր այդ գրանչանի իմաստը: Նույն սկզբունքով հասունկ անուններից առաջ դրվող որոշարկիչը ցույց էր տալիս անձան սիրոջ ով կամ ինչ (ստուված, տղամարդ, կին, թագավոր, երկիր, բայցար և այլն) լինելը:

Վանի թագավորության մեծնեագրության մեջ նա լայն տարածում ունի որոշարկիչների գործածությունը: Ամենալատը կիսավիկ են «արքա» և «աստված» որոշարկիչները: Մյուսեց մասին հանգամանորեն կիստենը վերծանության բաժնում:

12. Կցագրում: Որոշարկիչ-գաղափարագրության մի դրսևորում է կցագրումը: Տարբերությունն այն է, որ առաջին դեպքում որոշարկիչ և որոշարկյալ նշանները գրվում են առանձին, իսկ երկրորդի դեպքում կցագրվում և հանդես են գալիս որպես մեկ թաղապրյալ գրանիչ:

Ուրարտական մեծնեագրության մեջ ամենից շատ կցագրեր են կազմել պտուղալիստեպ հիներոգիֆում՝ Վերջինս, թերևս, կշանակել է «մեծ կատույց, շինություն» և իմաստով համապատասխանել է սեպագրերի Ի GAL-ին («մեծ սուն / շինություն», նաև՝ «ամրոց, պալատ»): Այսօր հայտնի են այդ կշանակ կազմված առնվազն երեք կցագրեր (նկ. 44), որոնք ցույց են տվել կատույցների, շների գանազան տեսակներ: Դրանցից երկուսի մասին կշանակի վերծանության բաժնում, մյուս երեքի թագաորությունն առաջին անհայտ է:

Կցագրման ուշագրավ մի օրինակ ունենք Ռոմբաթ կալի արձանիկներից մեկի հեզանիչ արձանագրության մեջ¹²⁷, որի նշաններից մեկը մարդու գլխի պրոֆիլաքին պատկեր է (հայտնի այլ բնագրերից նա)՝ վերևում տվեցալված երեք գծիկներ:

«Նարավոր է, որ կշանակի լինի Վանի թագավորանում պատկեր սրունքի թիթեղի (նկ. 37) արձանագրության առաջին կշանեց՝ պրոֆիլաքին պատկերմամբ մարդու գլուխ՝ վրան երկու թաղադրիկներով, երե այն աղապարտով կամ ինչոր մի տեսակ գլխակալով (գուցե թագով) գլխի գծապատկեր չէ:

Չի բացառվում, որ կցագրեր լինեն էրմիտաժում պատկեր արձանիկներից երկուսի գրություններում¹²⁸ (մեք կորպուսում՝ TK-31, 32), որոնց բնօրինակների ծանոթ պիկետով մեք ձեռնագրահ ենք մնում դրանց մասին որոշակի կարծիք հայտնելուց: Նույնը կարելի է ասել Թրիտանական թանգարանում պատկեր գառի մասերից մեկի վրա երկու անգամ կրկնվող նշանի վերաբերյալ¹²⁹:

Որպես կցագրեր կարելի է ընկալել նաև «առավոտ» գաղափարակիչը¹³⁰, ներքին թաղադրիչը՝ լեռների գծապատկեր, իսկ վերինը՝ արևի սկզբառակ մեկնարանիով:

¹²⁷ Barmot, 1950, էջ 6-7, տղ. VII, նկ. 4-1:

¹²⁸ Կորպուսում, 1929, էջ 51-52: «Նարավոր է նաև, որ էրմիտաժի 16002 հանարանից սրունքի մեք գլխակալով TK-33) նուրբարալե կշանակների միջին մասինց (դեպի ներքև) ուղղված անդրադարձից լինի առանկին նշան, լինի որպես՝ տեսնորե, այդ վեցում տեսնորե կշանակի թիվը կշանակ 4:

¹²⁹ Barmot, 1950, էջ 6, տղ. IV, նկ. 4-2:

¹³⁰ Այս գաղափարացի մասին մանրամասն կիստեղ մեք վերծանության երկուսը գլուխ թաղադրանում:

Կցազրերի մի հետազրբի խումբ է հանդիպում խեղդեն անտրների վրա (ԱՊ. 45): Այս նշանների առանձնահատկությունն այն է, որ կցազրի բաղադրիչները ոչ թե դասավորվում են մեկը մյուսի վրա, այլ «մտնում» են իրար մեջ:

Այսպեսով ամփոփելով բնական մեծահագրության մեջ կցազրման երևույթի ներկայացումը՝ նշենք, որ առաջիկա հետազոտություններում պետք է ազատել կցազրերի թվի մեծացում:

13. Վերձանությանը նպաստող օժանդակ տվյալների գոյությունը: Անհայտ լեզուների ու գրերի վերձանությանը մեծապես նպաստում են դրանք կիրառած նրկրի և ժողովրդի հոգևոր ու նյութական արժեքների մասին տեղեկությունները: Գրերի ուսումնասիրության պատմությունը հարուստ է բազմաթիվ դեպքերով, երբ առանց տվյալ երկրի ու նրա ժողովրդի մասին ունենած համընդհանրի տեղեկությունների, ելնելով միայն զրանչանների պատարին տեսքի վերլուծությունից՝ կատարվել են լիովին սխալ եզրահանգումներ, և, ընդհակառակն, երբ այդ տեղեկությունները մեծապես նպաստել են վերձանության աշխատանքներին: Դեռևք է առկա, որ թեպետ «Լանի թագավորության ողջ տարածքը (հատկապես Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանը) սխտեմատիկ հետազոտության դեռևս չի ենթարկվել, բայց այսօր հայտնի հնագիտական նյութը թույլ է տալիս որոշակի պատկերացում կազմելու հնագույն այդ պետության ու նրա ժողովրդի, պետական իշխանության, կրոնի, սովորույթների, տնտեսության, մշակույթի ու կենցաղի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Մյուսն մասին կան մեծամասշտակ ուսումնասիրություններ, որոնք ըստ անհրաժեշտության կօգտագործվեն մեր հետագա շարադրանքում:

14. Տամանակական գրավոր աղբյուրներից ստացվող տեղեկությունները: Նույն խնդրի լուծման համար առանձնակի կարևորություն ունեն «Լանի թագավորության ժամանակաշրջանից մնացած գրավոր հուշարձանները: Այսօր մնաց ունենք գրավոր աղբյուրների չորս խումբ.

ա) Բնական սևագիր արձանագրությունները, որոնք կիրառվում են Իշպուխիի ժամանակաշրջանից (Ք.ա. մոտ 825–810 թթ.),

բ) առարա–բարեպարան սևագիր արձանագրությունները, որոնք բաժանվում են երկու խմբի՝ Ատրիաստում և Բիպակիլիում կիրառված¹⁰¹,

գ) խերա–լուվուական հիերոգլիֆ արձանագրությունները, որոնք վերաբերում են մինչև Ք.ա. VIII դարի ընկած ժամանակահատվածին¹⁰²,

¹⁰¹ Ատրիաստանի արձանագրությունների հարցումները «Լանի թագավորության մասին տեղեկություններ», 1901 և Դաստու, 1951, խոչընդոտված սղարների անալիզի վերաբերյալ՝ Merzoyants, 1960, էջ 117–118, 125–131, 323–327; Bocharov, 1979, էջ 20–51; Salvini, 1982, էջ 327–332; Dittol, Dittol, 1986, էջ 351–358; Anshel-Salvini, Salvini, 1999, էջ 21; Apayntov, 2001, էջ 9–11, 12, 25–30, 137–139; Anshel-Salvini, Salvini, 2002, էջ 3–60:

¹⁰² Bonnet, 1942, էջ 67–70, 181–190, նկ. 763–793; Günterbach, 1973, էջ 135–147, սղ. 3–5; Meriggi, 1973 (60 և 1973 (61), №№ 97–119, 124–131; Hawkins, 2000, էջ 282–329, 334–360):

դ) Առաջածաղցի Հին Կտակարանի գրքերը, որոնցում Արարածի թագավորաբյուրը հիշատակվում է երեք անգամ՝ կապված Ք.ա. VII-VI դարերի իրադարձությունների հետ¹⁰²:

Նման աղյուսիկներից առաջինը տեղեկությունների արժեքը հասկանալու կարևորվում է այն դեպքերում, երբ չկան թագավազու արձանագրություններ: Մինչև 1997-ի առջինը ընդհանուրապես կիրառված էին հետ կազմված երկնիզու արձանագրությունները հայտնի չէին, և նրանց վերձանուրյան առաջին թանաղին (1995 թ.) գտնվող սեպագիր արձանագրություններից առաջինը տեղեկությունների օգտագործման շնորհիվ Բիպակական սեպագիր թևազրեղից մեզ հայտնի են Վանի թագավորության բոլոր առուվանդների ու սարսաների, մեծ թարգմանի, երկրամասերի անվանումները, թագաթիվ տեղեկություններ կրկնի ներքին կրակի վերաբերյալ, որոնք անվանատեղի արժեք են ներկայացնում արարածայան մեծնագրության ուսումնասիրության անասնկրակից: Այս արձանագրությունների դերն ավելի կարևորվեց վերձանուրյան երկրորդ վույում, երբ հարակի դարձավ, որ մի շարք գրակիր առուվանդների վրա նրան սեպագիր և կիրակցիվ գրատու մեծը թարգմանում են մեկմեկու, այսինքն՝ կրկնգու, արձանագրություններ են, ինչը նոր հնասնկարների բացից մեծնագրության վերձանուրյան առաջինը:

15. Այս գրակիր համակարգերի հետ ունեցած տեղեկությունները: Ուսումնասիրության պարտություն թուփում առվեց այն մասին, որ հայտնաբերման և հնասագրության սկզբից և երբ բիպակական մեծնագրերը համաձայնական գրակիր համակարգերի մեջ անկնից ավելի նմանեցվել են խեթա-յուվիականին, անգամ համարվել «կիրձ-խեթական»¹⁰³: Հնասագրությունները նշարկեցին և անգամ ստեղծեցին արտասագրված կարծիքները, սակայն երկու հարևան երկրներում կիրակցված կիրակցիվակից նշանակությունը մնաց աններբնիվ:

Խեթա-յուվիական կիրակցիվակից Ք.ա. XV-VIII դարերում կիրակցվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում Եփրատի հովիտում¹⁰⁴: Խեթական կարգությունում այն հանդես է գալիս խեթական սեպագրի գրակիր, ընդ կարգությունում, սեպագիր օգտագործվում է ստորյան գրակիրյան մեջ, իսկ կիրակցիվակից կարգության (մեծնագրության) արձանագրություններում: Խեթա-յուվիական կիրակցիվակից ծագման վերաբերյալ վրասնական կարծիք չկա, առավել հավանական երկու անասնկրակից առաջինը այն առաջացած է հասարակ կրակցված պատկերագրությունից, իսկ վերջինս՝ եգիպտական կիրակցիվակից¹⁰⁵, երկրորդի համաձայն՝ սեպագրից համակարգն ունի սեպագրից

¹⁰² Դ. Մուրադբեկյան, 19, 27, 100-101, 21, 28, Երևան, 21, 27, 200-201, 1, 24:

¹⁰³ Մեյրիս, *Proceedings*, Bucharest, 1948, էջ 136:

¹⁰⁴ *Bonnet*, 1942, էջ 67-70, 181-190, *Ahn*, 763-795, *Ginsbuck*, 1973, էջ 133-147, *ibid*, 3-5, *Merriggi*, 1975 (ս) *and* 1975 (ս), *ibid*, 97-119, 124-131, *Kosman*, 1994, էջ 13-14, 17-28, *Beckman*, 2000, էջ 282-329, 334-360:

¹⁰⁵ *Beckman*, *ibid*, 1965, էջ 82-83, *ibid*, 265, *Merriggi*, 1966, էջ 9, *Tamari*, 1982, էջ 87, 335-ի առաջինը:

կան՝ փոքրամասնական ծագում¹⁷⁷։ Գրուչյան ուղղույթույնը բուսաբույսեր է (ամեն սորը նախորդին հակասակ ուղղույթամբ), Լյանների թիվը շուրջ 500 է, որից ենկուսային են շուրջ 70-ը¹⁷⁸։ Հիերոգլիֆները նկարային բնույթի են, մի մասն ունի նաև սքաբզեկված տարբերակներ։

Խեթա-լուվիական և քիսկեական հիերոգլիֆային համակարգերի կապը հաստատունցին նաև վերձանության արդյունքները՝ որը ղևաքերում ցույց տալով, որ գործ ունենց փոխառությունների հետ (տև՛ս առորև, Լյանների համեմատությունը՝ աղ. 12)։ Սակայն հարկավոր է Լեյել, որ երկու համակարգերի միջև կան սկզբունքային տարբերություններ։ Օրինակ, Լյանների թիվը խեթա-լուվիականում հասնում է 500-ի, իսկ ուրարտականում շուրջ 300 է, առաջինում գրուչյան ուղղույթույնը բուսաբույսեր է, երկրորդում այն ուղղված է աշից ձախ կամ վերից վար և այլն։

Այդուհանդերձ, քիսկեա-ուրարտական հիերոգլիֆիկայի մեջ, ըստ արտաքին տեսքի, հստակորեն զանազանվում է երկու խումբ՝ զծային Լյանների և նկարազաղափարազերի։ Առաջին խմբի արդյուրը, ամենայն հավանականությամբ, հայաստանյան զծային գիրն է։ Երկրորդ խմբում կարելի է զանազանել երեք ենթախումբ։ Առաջինը (երկեային մարմինների, դիցաբանական էակների և այլ պատկերանշաններ) ունի ընդհանուր էինաստաբազմաբանական տարածում, երկրորդը (մարդկանց և կենդանիների գլուխների պրոֆիլային պատկեր-զարդափառազեր), թերևս, պետք է կապել խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի հետ, իսկ երրորդին (կատույցների, շինությունների և աստվածների պատկեր-նշաններ) վերագրել նորից տեղական ծագում։ Երկրորդ խմբի ոճական ասանձնամատուցությունը՝ նկարային բնույթը, վառյում է խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ազդեցության մասին¹⁷⁹, բուն հայաստանյան գրանշանները նկարային փուլը հայտնաբերել ու զծային էին վերածվել բազում դարեր առաջ և այդին հաղթանարվածին վերազառնալը, ըստ երևույթին, սպայմանալորված էր դարաշրջանի պատմական իրադարձություններով¹⁸⁰։

Արդևն խոսելով է ժայտարատելիների, ուրարտական հիերոգլիֆների, հայկական միջնադարյան մատյաններում վերջված նշանագրերի ժառանգական կապի և նույն համակարգի զարգացման տարրեր փուլերը լինելու մասին, որի բացահայտման գործում մեծ է Հ. Ա. Մարտիրոսյանի փառասալը։ Հ. Ա. Մարտիրոսյանից հետո (մահ. 1977 թ.) կուսակցված մեծաքանակ կյուրի հետազո-

¹⁷⁷ Friedrich, 1966, էջ 63; Փրուչյան, 1979, էջ 82; Hissari, 1980, էջ 127։

¹⁷⁸ Kocak, 1994, էջ 8 տև՛ս նաև երկուս գրանշանությունը։

¹⁷⁹ Հենտ, Մակեմյան, 1996 (ա), էջ 12-13։

¹⁸⁰ Հայկական առաջին տեխնոլոգիայի համաձայն՝ առաջին Հայկանների յիշատակային տարածումը այդ Հայաստանում սկսվել է մարտին տեղի (Մուշուրյան-Փրուչյանի նկարը, որը գտնվում էր ինտելեկտիկ ստեղծագործում՝ Երվանդի երգում (Մարտիրոս, 1992, էջ 25-48)։ Հնկ այդ տարածումը էր ինտելեկտիկ ստեղծագործությունների խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի, այն սարկաբույսերը Ք.ա. XII-VIII դդ. այն վերառություններ խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի, այն սարկաբույսերը հայկական յիշատակային տեխնոլոգիայի փուլ կարելի է բացատրել Հայաստանում մարտին հանդիման յիշատակային ինտելեկտիկներով։

ՎԵՐՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿ

Գրի ուսումնասիրության պատմության մեջ կարևոր տեղ են զբաղում վերձանության փորձերը: ԻՆչ վիճակում է ներկայումս ընդհանուրապես մեհենագրության վերձանությունը: ԻՆչ փորձեր են արվել այդ ուղղությամբ, և ո՞րն է մեր ներդրումն այդ խնդրի լուծման ասպարեզում: Նշված հարցերի պարզարևմանն նպաստելով խոսի կենդանացանկեր մեզ հայտնի՝ նախկինում կատարված վերձանության և մեկնաբանությունների փորձերը, ապա մեր ընթերցաններն ու դրանցից ընտրեցնակազույցությունները:

1. Վերձանության հայտնի փորձերը: Վերձանության ասպարեզում կատարված մեզ հայտնի աշխատանքները կարելի է բաժանել երկու կիսնական խմբի: Առաջին խմբի հեղինակները փորձել են մեկնաբանել միայն առանձին կշաններ, երկրորդինը՝ վերձանել ամբողջական բնագրեր:

1-ա) Լայն գիտական շրջանառության մեջ դնելով Վանի թագավորության էրկերոլլիֆիլան՝ Կ. Ֆ. Լևինան—Հատպան առաջինը եղավ, որ փորձեց տալ որոշ կշանների մեկնաբանումը: Նա իբրև հեղուկի տարրողության չափի կշաններ է մեկնում տիկի, սափորի և թափ գծապատկերները, ընդ որում, առաջին երկուսը, համապատասխանաբար, համարելով սեբասպիտ արձանագրություններից մեզ հայտնի ալարկի ու տերուսի (հեղինակի մոտ՝ խիբրուսի, որը հին ընթերցումն էր) չափի միավորների կշաններ, որոնք ունեցել են մոտ 120–150 և 12–15 լիտր տարողություն¹⁰⁰:

1-բ) Բ. Բ. Պիտորովսկին, անդրադառնալով Կարմիր բլուրում վայելած կշված երկու միավորներին, կարծում է, որ պետք է հշտել դրանց տարրողության չափերը, ակարկին՝ 240–250 լիտր, իսկ տերուսին՝ վարջինին մեկ իններորդի կամ տասներորդի չափ: Կարմիր բլուրում ալարկին ու տերուսին ներկայացված են ոչ թե տիկի և սափորի գծանկարներով, այլ կետերով և երկու կշաններով, որոնցից մեկը նա համարում է տերուսի, իսկ խաղը՝ «5 ալարկի» կշում: Կարասներին բացի Բ. Բ. Պիտորովսկին հիշատակում է մի երկայնածից կազմ անորի մաշին, որի տարրությունը կշված է ավելի քանը չափի միավորով (այնի ճախ պատկերված են հասկանալի կշան, սափորանման իրի գծապատկեր՝ շուրթից ելնող զիզզազ գծով, և յոթ կետ, նկ. 46) և եզրակացնում, որ այն նախատեսված է եղել հացսեռատիկի համար, իսկ զիզզազ գծով սափորի գծապատկերը (որը հանդիպում է նաև ճեղքար կապի կշուրդերում) ներկայացրել է ոչ թե հեղուկի, այլ հացսեռատիկի չափման միավոր¹⁰¹:

Բ. Բ. Պիտորովսկին անդրադարձել է նաև այլ կշանների: Մասնավորապես նա նկատարում է, որ տաղավարանների վրա դրսու նկատմբ պատկերված քառաժանին խորհրդանշել է ամպրոպի և ռազմի ճակչերա աստծուն¹⁰²:

¹⁰⁰ Левинан—Хагт, 1931, էջ 474, 587.

¹⁰¹ КВ-2, էջ 86–87.

¹⁰² КВ-3, էջ 25: Կարմիր բլուրից բացի այդ կշանով աստվածները են նախկինում Փրկակնիկ-Արամիցան Հայաստանի անձաբո մի շարի վարդերի և անպակ Բյուզնի կրպիտ-արևկան շրջանից ու

I-գ Հասուկ մի հորված նվիրելով Լչված երկայնածից կամարի տաճարանը Լչանին՝ Կարմիր բլուրի պեղումների մասնակից Չ. Մ. Նասարյանը այն (հորվածում՝ «հորանն անորի Լչանը») ընթերցում է՝ «զարկուր» և ծագած համարում չումբրական ու հրանից սերող սաուրա-քարեկանան կույրինաստ հինբրոզիֆինը¹⁰⁶։ Միայն արտաքին տեսքից կենելով արված այս եզրամանգումը մեզ թվում է ոչ համեմատական, կույն Լչանի արթիվ ակնի համոզել է Ռ. Բ. Պիտարովսկու վերոնշյալ կարծիքը, հոգուտ որի է վկայում նաև այդ Լչանի հարևանությամբ հանդիպող համի գծապատկերը։

I-դ Հրատարակելով Կապաի դերնի (Ներքին հանուր) խնցանքների տարողության Լչումները՝ Չ. Բարենեղ չափի միավորների Լչաններ է համարում տիկ և սափոր պատկերող Լչանագրերը (ասանց որոշակիացնելու դրանց անվանումն ու ծագալը), կետը մեկնարկում է որպես միավորի կամ տասնավորի, իսկ ներսում կետ ունեցող շրջանակը՝ տասնավորի կամ հարյուրավորի Լչան (այսինքն՝ երկրորդն ասոջինի տասնարատին է)¹⁰⁷։

I-ե Նույնպիսի քննության կատարելով Բառասուից և Լիվարից գտնված խնցեղենի վերաբերյալ՝ Ա. Ֆոն Շուկերը ևս տիկի գծապատկերը համարում է «ակարկի», իսկ սափորինը՝ «տերուսի» չափերի միավորներ¹⁰⁸։ Նույն տեսում հեղինակը ներկայացնում է 26 հինբրոզիֆիններից (և դրանց տարբերակներից) կազմված Լչանագրանկ, որոնցից վեցը 1-6 թվանշաններն են։ Տարողության չափերին և հինբրոզիֆ Լչաններին անդրադարձել է նաև Ա. Ա. Կալմանը, որի մասին կիսանքը կրա վերձանության փորձի ընդհանուր արդյունքները ներկայացնելու։ Նշվածներից բացի տարողության չափերի Լչաններին անդրադարձել են թիպական չափագիտությանը նվիրված կամ ասելիղ այլ աշխատանքներում ևս, որոնցում արտահայտված են բազմականի իրարամեջ կարծիքներ, միակ ընդհանուրը, թերևս, այն է, որ տիկի և սափորի գծանկարներով թիպական հինբրոզիֆիկայում ներկայացվել են «ակարկի» և «տերուսի» չափման միավորները։

I-զ Հասուկ ուշադրության է արժանացել ծափի (կամ կիզակի) և սշտաբանի տեսքով Լչանների կրագիքը (նկ. 44a)։ Ռ. Ղ. Բարենեղը Լչված աշխատանքում նախ բացատրական պատասխան է տալիս այն ներառությանը, որ կրագիքը կարող է լինել Կարմիր բլուրի անվան ուրարտական հինբրոզիֆային Լչումը, քանի որ նույն Լչանն անդու է նաև Թովրուք կալում, առա հավանական է համարում կրա «զինանուց» Լչանակուրյունը՝ համայնելով սեբագրերի արևի կատույցի հետ¹⁰⁹։

I-է Փ. Քալմանիցը, Խոսրի սամու խորհրդանշանին նվիրված իր հետաքրքրական աշխատանքում անդրադառնալով նույն Լչանին, նկատում է, որ

¹⁰⁶ Հրատարակի Կալմանից (Eran, 1966, էջ 29-32 և նրանց գրականությունը)

¹⁰⁷ Նասարյան, 1960, էջ 83-86։

¹⁰⁸ Burney, 1966, էջ 88-90։

¹⁰⁹ von Schuler, 1972, էջ 123-134։

¹¹⁰ Burnet, 1974, էջ 51։

բրեզևեյանների վրա ապրումի գրույթ միշտ պատկերված է սնարագիր տեղադիր սկզբում, իսկ կցագիր-կշանց առկայելի է հետո՝ առանց օրինակի դիր ունենալու ապրումի գրի նկատմամբ՝ որ մասում պատահի: Ելնելով այս հանգամանքից՝ հեղինակը ենթադրում է, որ ապրումի գրույթ ծառայել է իրեն ինչ-որ նշանակում սնարագիր արձանագրության համար, իսկ առիթային կցագիրը ցույց է տվել տվյալ իր նպատակադրումը, սահմանների վրա նույն կշանով դաշերի առկայության հիման վրա ետ երազարկում է, որ կցագիր-հիերոգլիֆը ցույց է տալիս սրբայի կամ կրա ներկայացուցչի կողմից տվյալ իր ձևումը «տամարին» կամ «խաղիի ծառին»¹⁹⁹:

I-ը Փ. Բարեպետի կշանով աշխատանքի վերածությունը նկատվում է ծափարև մի հոդվածում Ի. Մ. Չյակրունուց հետարանը է համարում, որ ծառի կշանը աշտարակատեղ զարդախաղերի համար ծառայած լինի իբրև վանկային (հնչյունային) ցուցիչ (դեկորատիվ): Աշտարակատեղ կշանը, կրա կարծիքով, համարանար, կշանակել է «տուն, տնային տնտեսություն», «սպասարան» կամ «տամար», իսկ երկու կշանների միացումը կարող էր կշանակել «հնչյունաված է սպասարան» (սրան առկայվում է, որ Է.տիսի կշանակում է ոչ թե «զենի տուն», այլ «կան-կարասի տուն»)՝: Այս կցագրի մեկնարանմանը կանոնադատեանք մեր վերձանության մասին խոսելու:

Կշանով հիերոգլիֆներից բացի բազմաթիվ ուսումնասիրողներ անդադարել են կրոնա-պաշտամունքային կշանակություն ունեցող մի շարք ստորակ կշանների, որոնք ունեն ընդհանուր առաջավորասխական տարածում, դրանց պատեղ չենք անդադատեն:

II-ա) Ամրոցական արձանագրությունների վերձանության կրատարակված վործեր (որոնք մեկ հարյուր է) կատարել են Լ. Ա. Բարեպետը, Ա. Ա. «Արձանակ», Հ. Հ. Կարապետյանը, Մ. Պետրոսյանը և Գ. Մարտիրոսը: Լ. Ա. Բարեպետը առաջարկել է Կարմիր բլուրի բրոնզե թանկից մեկի յոթանից (այն ժամանակ՝ ամենամեծ) արձանագրության վերձանությունը²⁰⁰: Ծափը այս փորձը անհաջող էր: «Նեց առաջին կշանի մեկնարանման մեջ հեղինակը թույլ է տալիս սկզբունքային սխալ՝ համարելով, որ այդ հիերոգլիֆի շրջամբ և սնայի վերածմանը տեղեկվել է սնարագրի «տարի» կշանը: Նման մեկնությունը իմաստ անհամաձայն է, քանի որ ուրարտական մեծնագրերից չին կարող առաջանալ բնական սնարագրերը: «Արքիներս փոխառվել են Միջագետքից, որտեղ դրանք վրայված են Ք.ա. III հազարամյակում և առաջացել են չումկական հիերոգլիֆներից»²⁰¹: Նույն վրիպումը կրկնվում է արձանագրության մեկ այլ հիերոգլիֆ

¹⁹⁹ Colburn, 1978, էջ 183-193; Kawanter, 1983, էջ 179-189

²⁰⁰ Zaccaria, 1983, էջ 194: «այդպիսի մեկնությունը՝ սխալունակ է սրբաբան, անհասկանալի կրում է Ա. Ա. «Արձանակ» վերձանության փորձը աշխարհային (տե՛ս առաջ), բնական հեղինակն այն քի վրայվում:

²⁰¹ Kawanter, 1983, էջ 238-244:

²⁰² Zaccaria, 1983, էջ 194: «այդպիսի սխալունակ մեկնությունը կարող լիար կրկնվել: Միայնակ հիերոգլիֆը կարող էր լինել, և անհասկանալի ստորագրի վրայում շատ կրկնվում: Միայնակ հարազատական հիերոգլիֆներից առկայիսին բնական սնարակատեղը, այնուհետև որ այդ հիերոգլիֆները

Ֆի կատարելությանը: Մյուս կշանների վերաբերյալ, հիմնականում կենրոլ դրանց արտաքին տեսքից, հեղինակն անում է մի շարք դիտողություններ: «Արդին հաշվով այս արձանագրության վերձանությունը չի կարող միշտ ճնել, քանի որ Բ. Բ. Պիտոբովնու կողմից այն հրատարակվել է գեղեփայր (նկ. 29) ... Այդ մասին արդեն խոսել ենք մեր կատարած բնագրաչին ուսումնասիրությունը ներկայացնելիս:

II-ք) Ա. Ա. «Այմանը, որը մինչ այդ հայտնի էր շումերական հիերոգլիփիկայի վերձանման ստարաբերում ունեցած մի շարք հաշոլ աշխատանքներով, փորձել է վերձանել մեկ կշան, ինչը, ըստ հեղինակի, կարող էր բանաչի դասնալ ուր արձանագրությունների (որոնցից յոթը տարբոլության չափի կշաններ են) ընթերցման համար¹⁰²: Այն մեկ արդեն ձանոթ կշանգի-հիերոգլիփի վերին բաղադրիչն է՝ ձանի (նյուղի) կամ նիզակի գծազատակները: Հեղինակի կարծիքով, տվեալ հիերոգլիփը, հասնի և դեպի վեր ուղղված նիզակի գծազատակները կշանակել են սեպագրի թնու բաղը՝ տարբեր եղովաններում «նրանում», «այնտեղ», «համար», «այնտեղից» կշանակություններով: Կան ձուռեցումը, մեր կարծիքով, քոմին անմիտն է, քանի որ կշանգի վերին բաղադրիչները «կանի թագադրության արվեստի հուշարձաններում բազմիցս հանդիպող կենաց ձանի կամ հասլիին խտրելուանոլ նիզակի»¹⁰³ գծազատակներն են և սբարգեցված տարբերակներում (մաս Ա. Ա. «Այմանի բերած օրինակներում») չեն վերածվում համի տեսք ունեցող հիերոգլիփի: Իր հերթին հասնի տեսք ունեցող կշանը հանդիպում է կազն ամանների գլխ և կարող էր ցույց տալ այդ ամանների նախատեսված փնեղ հացահատիկ կամ կրակից պատրաստված որևէ մթերք (տանեղ՝ գարեկուր) սբահեռ համար, այ կերպ ստան՝ համարուող հիերոգլիփը պետք է կշանակած ճներ հացահատիկի որևէ տեսակ կամ կշանից ստացվող մթերք: Մեր կարծիքը հիմնավորվում է հաս կարմիր բուրի բրունգի բանի հիշյալ յոթանիչ արձանագրության (նկ. 29) նշարումով, որտեղ նույն բնագրում ստերա են փագատակող նիզակի տեսքով մնիննալիքը և հասկանուղ կշանը՝ յոթագրանյուրն իր կշանակությունը:

Բայց բանաչի հանդիսացող այդ կշանի անմարտ վերձանությունից, հեղինակը փորձում է մեկնաբանել իր ընեսած բնագրերում հանդիպող ևս ուր կշան: Առաջինը կշանգի-հիերոգլիփի ստորին բաղադրիչն է՝ աշտարականման կշանը, որը մեկնաբանում է իրեն «անոթ, սբարտ» և հեղաբաղոր համարում դրան, որը մեկնաբանում է իրեն «անոթ, սբարտ» և հեղաբաղոր համարում հրանույնալուց սեպագրերի Է.GAL-ի նես: Մեկ քիչ հազանական է ըզում «անույնալուց սեպագրերի Է.GAL-ի նես: Մեկ քիչ հազանական է ըզում «անույնալուց սեպագրերի Է.GAL-ի նես, միայն թե ավելի բայն՝ «նեմ տուն, մեմ չինուրյու» իմաստով: Հարող չորս կշաննեղ տարբոլու-

¹⁰² Մ. IV հաղարաններում կշանման տարբան խտրելուանում և փոխաձևե փոխաբոլակների կողմից, Մ. III հաղարաններում փոխաձևի սեպակաձևեր, որն Նես միայն այդ տեսքով մտքը կողմին «կանի բաղադրություն: Կան նիզակը I. Ա. Ծարեղանի ցույց չի տալը:

¹⁰³ Նեսես, 1878, էջ 106-107:

¹⁰⁴ Նեսես, 1878, էջ 106-107; Գալուսի, 1879, էջ 182-183; Զանուկ, 1883, էջ 179-180:

մեջ են «վաղորդարտական դիցարանի գերագույն եղանակ»³⁰¹: Մեկնաբանության այս տարբերակը, որը նման է Ա. Ա. Կալանի վերը հիշված առարարին, համոզի չէ, քանի որ համառոտ չէ հենց «վաղորդարտական դիցարանի գերագույն եղանակ» նման վերամակնակումը (որքան մեզ հայտնի է, հեղինակից բացի, ոչ մի ուսումնասիրող այն դեռևս չի ընդունել): Ա. Պետրոսյանը Թեյեբրայի խորհրդակնիչ է համարում աչքի տեսք ունեցող մեծ կշանը («կայծակն աչք»), իսկ որպես Մայր դիցանու անձան ընթերցում առարարվում է ընթերցել կրազնասիրտի երկու կշանները՝ հետևյալ կերպ: Առաջին կշանը հեղինակը նմանեցնում է Հր. Անադյանի կշանագրերի գրակի 358-րդ կշանին՝ «սարկիչու» իմաստով, համարելով դիցուհու մակդիրը (իմաս. Անանիա դիցուհու «անրիծ, անարատ» մակդիրները): Երկրորդ կշանը հեղինակը համարում է յուսնի մաշիկի պատկեր, որը պետք է ընթերցել «ամ», ամբայն քանի որ այն շրջված է դեպի ներքև, առարարվում է վերմանել «ամ»³⁰²: Եստիք, այս դեպքում էլ ունենք համոզավարտության մեծ արժանա, քանի որ «սարկիչու» կշանակաբար յադագանը հետավոր նմանություն ունի թիթեղին պատկերված կշանի հետ, իսկ երկրորդ կշանը, արթզապես, յուսնի մաշիկի պատկեր չէ:

Թիթեղին պատկերված կշանված մյուս երկու կերպաներին Ա. Պետրոսյանը համարում է արքայազն Մեևուա (ընդունելով մեր վերմանությանը) և Իշպուխի արքա: Իշպուխիին դեպքում ևս կան բացատրության կարող հարցեր: Ինչո՞ւ է արքայազն Մեևուան պատկերվում առավանային հագուստով, իսկ արքա Իշպուխիին՝ սպիտակ թիթեղով, ի՞նչ է կշանակում ենթադրյալ Իշպուխիին ձևերի սաղնը... Վերջինիս գլխավերևում հեղինակն առաջարկում է ընթերցել «Ար-ամ-ազն Իազ-ո-ին / *Էազ-ո-ին»³⁰³:

Արամը ևս գործ ունենք կշանների ստորագրին տեսքի մտապոր նմանեցումնակի հետ, ինչի հիմանը չի կարելի վերմանության կատարել: Օրինակ՝ վերջին անձի գլխավերևի առաջին տողի առաջին կշանը համարվում է «արև», մինչդեռ հենց այս թիթեղի վրա «արև» կշանը ստեղծ է երկու անգամ և նույն տեսքով՝ փոքրիկ կնաշրջանակ՝ մեծ շրջանակի ներսում (Մեևուա անձան վերջին կշանը և արևի թևավոր սկզբառակի կենտրոնում): Վերջին անձի գլխավերևի կշանը միայն մեկ մեծ շրջանակ է՝ ելուստներով, որոնք սաղնի շատ նման են հիշեցնում, ուստի չի կարելի այդ կշանը մեկնարանել «արև»: Կամ, կրն դպիրը ջանկարել է գրել ստրայի տոնմանունը՝ «Ար-ամ-ազն», դա կարող էր անվ մեկ տողում, ոչ թե վերջին «ազն» մասնիկը տանել հարթող տող, մանավանդ որ առաջին տողում երրորդ կշանի համար բառակառնին տեղ կար (հասկապես, կրն նկատի ունենանք, որ Կանի թագավորության դադարության մեջ ընդունված չէր տողադարձումը): Ի վերջո, համոզի չէ նաև թիթեղի վերին տողում արևի թևավոր սկզբառակնից հետո «զա-զառ Վի-այ-հա» (= «երկիր Բի-

³⁰¹ Պետրոսյան, 2008, էջ 33-43:

³⁰² Պետրոսյան, 2008, էջ 40-43:

³⁰³ Պետրոսյան, 2008, էջ 35-39:

միջին՝ ստովածները կարող էին զբաղվել վերջին դիրքը՝ իշխաններից, շինարարներից, և, անգամ, չորրորդականներից հետո...

2. Մեր վերածնունդը: Ինչպես եզրեց, վերածնունդյան ուղղության մեր աշխատանքը կատարվել է երկու փուլով: Մտաշինը՝ 1995 թ. վերջին, որի մասին մի շարք գեկուցումներով հանդես ենք եկել երևանում և Մոսկվայում, հրատարակել մի քանի հոդված և գեկուցման թելախ, իսկ երկրորդը՝ 1997 թ. զարմանք, երբ աճարտել էինք Վանի թագավորության մեծնազիր արձանագրությունների դիվանը (կորպուս) և կազմում էինք կոնսուլտանտ, որում ստուսահայտվում է հինրոգիվները կիրառման համախաղանությունը: Ստորև մեր կատարած աշխատանքի փուլերը կենդակացնենք արտանման-ստանման և վերջում կամգոգները ստացված արդյունքները:

Փուլ առաջին:

ա) Հաստիկ անունների՝ վանկային գրություն: Ինչպես ստեղծ վերը, անհայտ գրերի ու թվանների վերածնունդյան գործում մեծ կշանակություն ունի հաստիկ անունների ընթերցումը: Այս առումով խիստ կարևորվում են երկու բրուկե թիթեղները, որոնց վրա գատակերված անձանց գրատվերներում հինրոգիվներով կելված են կրանց անունները: Երկու թիթեղներն էլ գտնվել են Վախա լճի ափագանից: Մտաշինը ենթակայումս սրանիմում է ժուում՝ Բուդիկի հաղարածուում (նկ. 36), իսկ երկրորդը՝ Վանի թանգարանում (նկ. 37):

Բուդիկի հաղարածուի թիթեղին (WAn-1) սրատվերված է ցուցի մեջքին տեղակերված գահին թագված Թեյշերան³⁰⁷ թիթեղնախան դիցարանի երկրորդ սաստվածը (հարդիցից հետո): Նրա դիմաց կանգնում են չորս անձինք, որոնցից երեքը կրում են ստովածային հագուստ, իսկ վերջինը՝ հասարակ թիթեղ, և ամեն մեկը գլխավերևում, քառ երևույթին, երկրոգիվներով գրված է կրանունուր: Անուններից գառ, սաստի դիմաց մեկուսի սրատվերված է մի կշան: Ընչաղբության արձանի է այն հանգամանքը, որ չորս կանգնածներից կրորդը իր չափերով ամենափոքրն է, և, չնայած դրան, կանգնած է չորրորդից ստուր, որն իր հերթին փոքր է ստաշին երկուսից և կրում է կրանցիներից տարբեր հագուստ: Մտաշին կանգնածի անունը՝ գրված ամենավերևում, սկզբում է մյուս կշաններից չափերով մեծ արևի թևաձևը սկզբախանի սրատվեր-գարսխախանուր: Թիթեղի վրա սրատվերված է ընդամենը 18 հինրոգիվ:

Երկրորդի վրա սրատվերված է արյունին կանգնած հաղի ստովածը, իսկ կրանցից՝ ուղ կեղարարտող³⁰⁸ ծնկված կին (դիցուսի): Պիցուսի՝ հաղիին ար-

³⁰⁷ Վանի թագավորության զինանշանի սրատվերներն ու նեկ իրենց հաստիկ սրատվերությունը: Թեյշերան սրատվերված է հինրոգիվում ցուցի վրա (Վանիկյան, 1990, էջ 41-42), որից հաստիկային էր գտնվում մյուս ինքուրուրը, և կարծիք չկար թագուրան (անարարով կամ երկրորդինը) կեղան անունը: Ի. Գ. Թագուրանի կարծիքը, թե քանին թագված է հաղիին (Թագուր, 1974, էջ 44), չի կարծիք հիմնավորել: Հանգից, երկրորդ թիթեղին սրատվերված է սկզբախան ստոված հաղիին, քանի որ վանկին թիթեղնային սրատվերում էր կարծիք վերջում է արյունի վրա կանգնած լճիցարանի, 1990, էջ 55):

³⁰⁸ Ընդ ինքուրարարուրե կանգնած վրայում է, որ ստուրին վրա կանգնած ստովածը հաղիին է, քանի որ Մեծիկ Պանի սրատվերությունը համանունի (Մեծնախան, 1960, էջ 142-146): Կարգուրան, 1987:

Թեչեբաջի առաջ կանգնածները չեն պատկանում միևնույն դասին, ինչն ակնհայտ է կրանց չափերից և հագուստից: Առաջին երեքը պատկանում են մեկ շրջանին՝ այլ, տվելի ցածր դասի: Չորրորդի ճնշման պատկերված է աղյուս կամ մազադար (համեմատելուցս զրի հետ կատված իր), իսկ առաջինի զվիհն կա թագ: Աստվածներից թագի աստվածային հանդերձանքով կարող էր պատկերվել նաև արքայական քնտանիքը (որը խորհրդանիշն էր թագավորական իշխանության երկնային ծագման համարումը): Ուստի ամենամախիմանյան տարբերակը վերոնշյալ բոլոր պարագաներում այն է, որ Թեչեբաջի առաջ կանգնած առաջին երեքը արքայական քնտանիքի ներկայացուցիչներ են (թագավոր, թագուհի և արքայազն), իսկ վերում կանգնածը՝ բաժնուստիճան պաշտոնյա, թերևս՝ քույր (քրմապետ), աստվածների պաշտամունքի ու զրի հետ զործ ունեցող: Նման մեկնարանման դեպքում միանգամայն հասկանալի են դառնում և՛ առաջին կանգնածի թագ կրելը, և՛ թագավորի անունից առաջ արևի աստծո նշանի առկայությունը: Արևը համարվում էր թագավորական տան հովանավորը, մարազադար Տուշական «Լակի թագավորության արևի աստծո պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնն էր»¹⁶⁶: Այստեղ արևը խորհրդակցում է արքայական իշխանությունը և կարող է նշանակել նաև «արև-արքայ» կամ համարժեք մի տիպոս (սմնտ, խեթական արքաների «արևային» տիպոսն ու նման այլ դեպքեր): Բազառուցի է դառնում նաև երրորդ և չորրորդ անձերի դասավորությունը, երրորդը ճինելով մանուկ արքայազն՝ պետք է աստծո դիմաց առջի առաջ կանգներ, քան ներառյալ քույրը, որի ցածր լինելը թագավորից ու թագուհուց ցնդվում է կրանց դասային տարբերությունը:

Ի դեպ, Հայաստանում գտնված այլ դարաշրջանի, բայց բնույթով նման մի քանիսրկապատկերում զոհասերան-պատվանդանին դրված զրի զզրի ապել կանգնած են երկրպագող արքան, թագուհին և կրանց վեց երվասները»¹⁶⁷: Հատկանշական է քանդակարարների և մեր առաջին թիթերի տեսարանների նմանությունն ու բովանդակային ցնդանկարությունը (երկու դեպքում էլ սքրայական քնտանիքը երկրպագում է ցուլ-աստվածությանը):

Արդ, ինչ տվեց առաջին թիթերի տեսարանի պարզարևունը խեղդի լուծմանը: Մենք ունեցանք թագավորի և արքայազնի (որն սարսազա թագավոր է), ազվներ՝ իրար հաջորդած հայր ու որդի արքաների անուններ՝ գրված հինդո-

¹⁶⁶ Խոսրովանույց և նման՝ եւ ներկայացնել իր տեսանկյունը Wm-1 թիթերի ՅՄՆարանանուս մարտերու յայտ այդ՝ գտնել քանիսր Խոսրով աստվածն է, եւս ընդոջ կանգնած են Թեչեբաջ, Շեքինն, իսկ վերում՝ արքան: Նման ՅՄՆարանանույց Ա. Ա. «Կարանի կենտրոնում էր կրանը, որ կր «Լակի թագավորության պատկերապատկերի մեջ կարծրակց թագով պատկերված են միայն Խոսրովն և թագավորական տեսանկարապատկերի մեջ կարծրակց թագը ու միայն կրանը ՅՄՆարան: Այս տեսանկյունը չի գնանում ընկալապատկեր, քանի որ կարծրակց թագը ու միայն կրանը երկու տեսանկյունի մեկնակցում չէ, այն հանդես է գալիս զանից մաս կարծր դարձանական տարբեր կրանից՝ զրիթանների պատկերներում: Եվ ի վերջ, նման մեկնարանային նկարապատկեր ընդհանրապես կանգնածները Թեչեբաջաների անունները Թեչեբաջանում էր ինչ տեսանկյուն կեցնելուց»:

¹⁶⁷ Շեքին, Շեքեբաջ, 1990, էջ 46:

¹⁶⁸ Արևիկան, 1941, էջ 60-71: Այս քանդակը սքրայի թագը կրելովն է Արևիկան զարգարակ-Հայաստանի տարապակեր Օրբանուս-Երվանդի ու Միլիթրակ խոսրովի պատկերված կրանց դասակարգ (ԸԺԳ, 1971, տարապակեր Օրբանուս-Երվանդի ու Միլիթրակ խոսրովի պատկերված կրանց դասակարգ (ԸԺԳ, 1971, էջ 433-434), և չի բացառում, որ քանդակարարները ստեղծել են ճիշտ VI-IV դարերում նրա խոսրով, այն երբ ժամանակների կերպով չէ:

զինվելուով, որոնցից առաջինը հեզախանկ է, երկրորդը՝ Խափանկ: Մեզ հայտնի են Վանի թագավորության բոլոր արքաների անուններն ըստ ներքա-
կանության, ընդ որում, յուրաքանչյուրը՝ փանկային փոխանցման մի քանի
տարբերակներով: Թագառուս և չրբորդ աննի անունները Պերժանման նախ-
նական այս փուլում օգտակար չեն կարող լինել, քանի որ մեզ հայտնի չեն ընդ-
նական թագուհիների ու բրնձի (քրմապետերի) անունները: Մեր խնդրի պա-
հանքն է դառնում գտնել հարց ու որդի արքաների հեզախանկ և Խափանկ
անունները, ընդ որում, որդի արքայի անվան երկրորդ փանկը պետք է համ-
ընկնի մյուս թիֆուեի վրա եղված անվան երկրորդ փանկին: Սա՛ առաջին
խնդիրը:

Մի փոքր կանգ առնենք Վանի թիֆուեի վրա: Եսու պարզվեց, թե ով էր
պատկերված Խաղվիի առաջ՝ դիցունի՞, թե՞ թագուհի (ինչպես առաջին թիֆու-
եում էր): Երև պատկերված է թագուհի (ինչ այլ կարգի մանրամասնում հասել
թե պատկերվեց Խաղվիի առաջ), ապա ետ պետք է լինեց միայն իր անունի-
քն արքայի նկատ և նրանից հետո: Մենիչխան թագուհի Վանի թագավորու-
թյանից հարցունից հարցունի չէ, նշանակում է՝ Խաղվիի դիմաց դիցունի պետք է լինի: Բնաբանական
արժանատի հուշարձաններում այս տեսությանը հանդիպում է թագվիցը¹⁹⁸: Ուշա-
դրության պետք է դարձնել նման տեսարաններում երկրաբանական դիցունի դի-
քին, մի մասում դիցունիին կանգնած է, մյուսում՝ ծնված: Վանի թագավորու-
թյան դիցունիում առաջածններն ու առաջածուհիներն ըստ նշանակության
բաժանվում են երեք խմբի¹⁹⁹: Տրամարաներեն, ծնված դիցունիները (որոնց
թվում նաև մեր թիֆուեի արտերկրյա) պետք է պատկանեին վերջին խմբին:
Այս հանգամանքը կա վերջում կարող է դառնալ մեր եզրակացությունների
կրկնախնդրության առաջնան միջոց:

Այս թիֆուեի մեկնարանում մեր առջև ծառայում է երկրորդ խնդիրը:
գտնել Վանի թագավորության դիցունի այն առաջածուհուն, որի անունը կա-
նող է գրվել քառափանկ, ընդ որում (ոս էլ՝ երկրորդ խնդիրը), դիցունի անվան
երկրորդ փանկը պետք է համընկնեց որդի-արքայի անվան երկրորդ փանկին:

Վանի թագավորության դիցունիները հիշատակվում են Մեծի Դուռն ար-
ձանագրության մեջ: Դիցունիների թիվը 35 է, քայք կրանք կրում են 16 դիցուն-
անունի անվամբ տասնույթ դիցունիներ²⁰⁰: Գտնելու համար, թե կրանցի ում
Ինուանի անվամբ տասնույթ դիցունիներ վրա, բոլոր դիցունիներից առանձնապե-
սանուն է գրված երկրորդ թիֆուեի վրա, բոլոր դիցունիներից առանձնապե-
սանուն է գրված է նաև այլ տարբերակներով, Bar-si-i-a, A-di-i-a, A-a-i-ei և I-tu-a-
(գրվում է նաև այլ տարբերակներով), Bar-si-i-a, A-di-i-a, A-a-i-ei և I-tu-a-
ուն: Դիցունի և որդի-արքայի անուններում կցվածով փանկի համար ունենալու
ինչև հնարավոր թվումանու՝ ra, si, di, a, etc:

¹⁹⁸ Սևե արձանի՝ ՔՆ-3, էջ 11, 12; Թերթուսու, 1970, էջ 224; Կուրտ, Մեծուռ, 1976, էջ 25, 94, 47, 48;
Կուրտ, 1975, տԷ, XXXVI-ի; Կուրտ, 1978, 94, 1-6; Կուրտ, 1982-83, էջ 172, 176 և այլու:

¹⁹⁹ Վերջինից, 1990, էջ 24-27:

²⁰⁰ Կուրտ արձանի:

Մյուս կողմից հարկավոր է գտնել միմյանց հաջորդյալ երկու արքաների հնգալանկ և եռալանկ անունները: Մենք վերջերսինքն Քիպանի-Ռաբատի թյուր հաց ու որդի արքաների անունները՝ գրուքյան թյուր հնարավոր տարբերակներով, և միակ դեպքը, որ բավարարեց մեր խնդրի արահանքներին, Էշ-պուիին (Eš-pu-ú-i-ni) և Մնուա (Me-nu-a) արքայանուններն էին¹⁰¹:

Երբորդ խնդրի լուծման նպատակով դիցուհիների անուններըց ստացված հինգ հազմանական վանկերը համադրեցինք թյուր արքայանունների երկուրդ վանկերի հետ¹⁰² և պատեղ ևս ունեցանք համընկնող միայն մեկ տարբերակ որդի-արքան՝ Մնուա, դիցուհին՝ Բուուանի: Բուուանի անվամբ հայտնի տասնութ դիցուհիները ինչպես են դիցարանի վերջում, ինչ ևս, իբրև մեր առաջած արդյունքների ստուգման միջոց (դիցուհու ծնված ժնկլու հանգամանքը), մեկ անգամ ևս հավաստում է մեր եզրահանգումների իրավացիությունը:

Այսպիսով, առաջադրված երեք խնդիրների դեպքում էլ եղած բազմաթիվ հնարավոր տարբերակների քննությունից ստանում ենք միայն մեկ հնարավոր լուծում, ընդ որում, երբ խնդիրների միակ լուծումները համընկնում են միմյանց: Սա նշանակում է, որ ընդհանրական մեծնեագրության ընթերցման առաջին բանալին գտնված է. արդյունքում ստացանք երեք հատուկ անվան (11 վանկանշանով, որոնցից մեկը կրկնվում է) և արքայական իշխանությունը խորհրդանշող մեկ գաղտնարարի վերձանություն:

Ս. 9. Հնայակյանի վերձանության առաջադրելը: *Ս. Մոսիխյանի վերձանության բանալին ննասարքիչ է, և այս ուղղությամբ աշխատանքը շարունակելու հետևանքանքը է բացում: Ընդունելով ու բացել գնտատուելով ընթերցման և տեքստը հասկանալու հնդեհանի առաջադրված սկզբունքները, կարծում ենք, որ ընթերցման տարբերակների դրսևանք կարելի է շարունակել:*

Ինչպես հայտնի է, Թուլցիխյան գտնված և վիճանայի հանված պաշտամունքային յոթնդանի մեծ մասը ծագում են Հիդանիայի (Չիլիսի) ոչ հեռու գտնվող տաճարապատկան արհեստանոցից, որը կարճակն է, յոթըս, քիսկանյան պետականության գոյության վերջին շրջանում: Այսինքն, քիս հասկանալուն է, որ ժնկում պատկեր յոթնդանի պատկերված լինեն IX դարում թագավորյան արքայական ընտանիքի անդամները: Այս հանգանակնքը նկատի ունենալով յոթըս անվանում յի լինի շարունակել վերջապետելը և համապատասխանություն գտնել այնի ոչ գանակա-

¹⁰¹ Մնուադարյան մեք հնարավոր են գտնել գտնված տարբեր մեք, շատ են հասկանալի նախադրելի կրկնական զանգեր, որոնք նպատակից փրկանալուցն արտրված չ էլս կարել է լինել նախորդ վանկի նախադր: Դրսևուց միտում կամ տարբերակ անբույսարկվության պատճառով այդպես տարբերությունը կրկնու են: Մեր ընթերցման հասակ անունները գրված են սեպագրերում անմիայնի տարբերումն ունեցող տարբերակներով (Malamatianu, 1960, էջ 415-447; Արշունու, 2001, էջ 447-492):

¹⁰² Երբեք շարունակել միայնիս հնարավորությունը, համադրություններ կատարելիս եղելի ենք ստել ոչ միայն գրության հարակի, այլև ոչ մի արհեստագործարար վերջանի, թուլ շատ ընդհանրական սկզբունքային սկզբունքայինություններ՝ հնարավոր տարբերակները:

քթան) տուն»՝ ցնկավիկով իբրև «աստծո տուն», «տամար»։ Ինքնա-բաժնական հիերարխիկֆիկացում, որինակ, «տուն» գաղտնիարարի վրա «աստված» էլանի ամբարձրանով աներծվում է «տամար», իսկ «մեծ» էլանի հավերժամը՝ «արքունիք» հիերարխիկֆիկացում։ «Տամար» կցավիկը հաղղի խորհրդանշելը ապուծի գլխի հետ կարող է կարդացվել «հաղղյան տամար»։ Մեզագիրը և մեհենագիրը էլանների վոխապարծ լրացումով թաների մի մասի վրա կարելի է առանկա հետևյալ բանաձևով նվիրատվական արձանագրություն՝ «(արքուն) Սարդուրի (նվիրատվությունը, ընծան) հաղղյան տամարին» կամ «Սարդուրիից՝ հաղղյան տամարին»։

Եթե կցագրի վերին մասը դիտարկենք իբրև հաղղի խորհրդանշելը կիզակի պատկեր, ապա դրանից սկզբունկորեն շատ բան չի փոխվի։ Այն կարող է մեկնարանվել իբրև «հաղղի տուն» կամ, լայն խմատով՝ «աստծո տուն», որը կեղանակեր «հաղղյան տամար» կամ ուղղակի «տամար» (ընդհանրացնել)։

Բացի արչատմունքային էլանակություն թաներից, այս կցագիրը էխասան շրջանակի մեջ հանդիպում է Թեթեաք կառից, Կարմիր քարից, Արմավիրից, Հոռոմից՝ գտնված կավե ամանների վրա։ Կենցաղային կիցատուրյան իրերի վրա էլիպսի մեջ «(հաղղյան) տամար» էլանի դարձվածքը (որը թողնում է արհեստագործ վարպետի էլանի տպավորություն) ցույց պետք է տաք պատրաստման պահից սկսած այդ իրի նախատեսումը տամարի համար, բանի որ արչատմունքային սպասքը հարկ է, որ սեցներ պրոպործման հատուկ արարողություններով (մի կրեուր, որն անրա է նաև մեքոքա մետրում)։

Ինչպես հաղղի խորհրդանշելը ապուծի պատկերն է հանդես գալիս իբրև կրա հիերարխիկ, այնպես էլ, մեր կարծիքով, ցլի գլուխը ցույց է տվել Թեթեաք աստծուն կամ կրա գործատուրյա (Ֆունկցիան)։ Նման ներակացությունը հիմնավորվում է այն հանգամանքով, որ ցլի գլուխ-հիերարխիկները հառկապես շատ են թագմական հանդիմանքի մասերի վրա, ինչը կարելի է Թեթեաքի ամպրոպի, նաև թագմի աստված ջննդու հետ։ Ուշագրավ է, որ շամկարան ցլի գլուխ պատկերող հիերարխիկը և կրանից աստղազամ սեպակալանը ունեցել են «մերու» էլանակությունը՝ Թեթեաք-ցուխի հիերարխիկը հանդիպում է կրկու տարվակավով, ընդ որում, երկուրդը՝ պարզեցված, «ցուխ էլանակությունը և նման տեսքով հանդիպում է մեր միջնադարյան մատյաններում» (տղ. 12)։

Այսպեսով աշխմանագիտելում են վերձանություն ասացին փուլում ասացված արդյունքները։ Վերձանագիտելականների մեջ հանդիպում են a, i, ու վանկերը հաղղուրդը երկուական մեհենագրեր, ինչը չի համարում հիերարխիկայի սկզբունկներին՝։ Նույն վանկը կարող էր արտահայտվել տարբեր, բայց

¹⁰⁰ Laroche, 1960, էջ 133-134, № 249, 250; Zysmanova, 1949, էջ 209, 21; Gureghian Ananian, 1988, էջ 54, 183;

¹⁰¹ Lohmann-Hagens, 1931, էջ 587; Bakhsh, 1978, էջ 181; Mgrapetsian, 1974, էջ 124, 126, 130, նաև մեքոքի իրերի հետո-ի-ս-ը

¹⁰² Lohm, 1976, էջ 208-209;

¹⁰³ Մեհարյան, 1984, նախնիական-ցուխի, № 430; Արտանյան, 1989, էջ 173;

¹⁰⁴ Ինքնա-բաժնական հիերարխիկֆիկացում, որինակ, էլվան կրեուրից ցուխովման մասին տե՛ս Laroche, 1960, էջ 245-248:

Մեծնազիր արձանագրությունների ժողովածուն կազմվյա նկատեցին, որ բրեզնե թասերից մեկի (նկ. 48) երեք հիերոգլիֆներից առաջին երկուսը կրկնվում են Թուրքար կայեից գտնված կնիքի վրա¹⁰⁰ (նկ. 49): Թասը կրում է "Ru-sa-a-ni URU.TUR-gi «Ռուսայի քաղաք փոքր» սևաբազիր արձանագրությունը և նվիրվել է հիշյալ քաղաքին¹⁰¹ (թերևս՝ հիմնադրման կազմակերպամբ), որը գտնվել է հույժ ժուռ, ներկայումս հայտնի Բասսամ հնավայրի տեղում (1960-ականներից այն պեղել են գերմանացի հնավաևները): Թուրքար կայե հնավայրը (որտեղից գտնվել է կնիքը) Վանի թագավորության գլխավոր քաղաքներից Ռուսայիսինիլին է, որի անունը քառաջի կշանակում է «Ռուսայի քաղաք»: Կնիքի կողպին մանրերևին պատկերված է մեծ աշտարակ, ամրոց, անտառչ մի ստորկա, գտնվազանով մաբղ (թերևս՝ սրբա) և երեք կշանով հիերոգլիֆ արձանագրություն: Վերջինս կրկնվում է նաև կնիքի հառտակի մակերեսին: Երեք հիերոգլիֆներից առաջինն այսօր հայտնի ամենատարածված օժանդակ կշանն է, որը չի ցնթերգվում առանկին: Մյուս երկու կշանները նույնաանուն են բրեզնե թասի արձանագրության առաջին երկու հիերոգլիֆների հետ: Թասի սևաբազիր և հիերոգլիֆ արձանագրությունների խամադրությունն ղնաբրում (ի ղնալ երկուսն էլ կազմված են երեք քառեբբց) կնիքի և թասի կրկնվող կշանների հաճաք կատանակը «Ռուսայի քաղաք» արտանայտությունը: Այսինքն՝ կնիքը կրում է սյն քաղաքի (Ռուսայիսինիլի) անվանումը, որից գտնվել է իօզուս մեծ քաղաքի կնիք լինելու ևն խոսում նաև վերջինինս կողպին սրտակերները և մետաղից պատրաստված ջնեղը: Եռայն տրամարանությունը թասի եզրորը կշանը պետք է ունենա «փոքր» իմաստը: Թասի սևաբազիր և հիերոգլիֆ արձանագրությունները նույնիմաստ են, քարգմանում են միմյանց՝ ցույց տալով տվյալ իրի նվիրաբերված լինելը «Ռուսայի փոքր քաղաքին»: Այսպեսով քաղանայտից առաջին բլթինգիան:

Վերժանությունն առաջին փուլում ցնթերգված հառուկ անունները ունենին վանկազին (հնչյունազին) գրություն: Այս փուլում թասի և կնիքի արձանագրությունների վերժանումը մեր առաջ բացեց նոր պատկեր: Երկու ղնացում էլ Ռուսա անվան հաճաք տառաչանց մի հիերոգլիֆ, ըրը միու գլխի գժապաակերն է: Առաջին հայազքից սա անհանկանաղի է թվում: Մաևայն սյն տարաբրությունը ցնթու է գալիս Ռուսայի անունը կրող մյուս հինգ թասերի գնումը, ինչի մասին խոսվել է այս գլխի սկզբում: Թանն այն է, որ, ի տարբերություն մյուսների, Ռուսայի թասերին պատկերվածը ոչ թե ապուծի, սյն միու գլխի է (նկ. 31), և երն ապուծի գլուխը դրվում է սևաբազիր արձանագրության սեղանում (ցույց տալու ղրանց նվիրաբերումը իտաղիի սրաշտանուկին), սեղանշանների կարևած շրջանակի ոչ կնկարտնական մասում, սարս միու գլուխը միշտ հանդիպում է սեղաշրջանի կնկարտնում: Այս հանգամանը ավելի համոզի է դարժնում մեր վերժանությունը և հաստատում Ռուսայի անվան՝ միու գլխի

¹⁰⁰ Wank, 1999, էջ 82-83:

¹⁰¹ KE-2, էջ 61, 63. *Basireportium*, 1951, էջ 112, 04. 8

պատկերով գրանցվելու ենարտադրությունը: Ինչո՞վ է բացատրվում նման փոխադրմանը, ինչո՞ւն հասկանալ սկի:

Վաղուց ուշադրություն է դարձնել, որ «Ռուս» / Ռուս» արքայանուկ սեպագիր սկզբնաղբյուրներում ունի ոչ միասնակի գրություն: Անտրական աղբյուրներում (բացառությամբ մի դեպքի) այն հանդիպում է «Ուրուս»³⁰⁰, իսկ Վանի քաղաքագրության սեպագիր արձանագրություններում արքայանուկ հանդիպում է «Ռուս» տարբերակով³⁰¹: Այսինքն՝ արքայանուկ առաջին փակի գրությունը միանշանակ չէ, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ այն ունեցել է այնպիսի հնչողություն, որի հազարդուկը որոշակի դժվարություն է ներկայացրել սեպագիր համակարգի համար: Ժամանակին «Ռուս» արքայանուկ համար ճանաչողական գրականության մեջ առաջարկվել են մի քանի մեկնարկներ: Լեյնը մի քանիսը: Ռ. Ալեյերն առաջարկում էր այն մեկնարկները հունարենով ընթացնելով Ρουσσος «կարմիր» հիմքից³⁰²: Գր. Ղափանցանցը հակված էր այդ արքայանուկն նույն կապի էրձանդակական շրջանից հայտնի «Երուսազ» անունը³⁰³: Վերջին տեսակետներիցն առաջ քաշվեց «Հուսյա» անփուն նույն ընթացիկով արքայանուկը նույնպես նույնակնացը («Ռուսյա» կամ «Հուսյա» տեսքով³⁰⁴: Առաջարկվել է արքայանուկը ընթացնել հնդկադարձական *սուհյա «կարմիր մետաղ, սղինն» նախանից³⁰⁵, սպարսերեն «յուսուդը, սրգժառ» արմատից³⁰⁶ և այլն: Որպես օրինակաբանություն, բոլոր այդ փորձերն արվել են՝ եզնելով միայն արքայանուկն այս կամ այն թերի որևէ բանի նույնպես նկատարողն նմանությունից:

Վանի քաղաքագրության մեկնադիր արձանագրությունների ֆորմալության առաջին սրբյուրերիցից սրբալ է դասնում, որ «Ռուս» / Ռուս» արքայանուկը ներկայացրել է ձևու գրույն պատկերով գաղափարանշանով: Ղրանից պետք է եզրակացնել, որ տվյալ արքայանուկը կշանակել է «ձի, նմույց» (արքայան կնիկանիների անուններով ժադրիսեց անվանակրույունը յախարակեց տարածված կրույսը է Հին աշխարհում): Ղա նույն կշանակում է, որ Վանի սիրականների մայրենի թեզում այդ կնիկանու անվանուկը եղել է կրկնակն, ընդ որում, կրկնադր փակնը եղել է «սա», իսկ առաջինի կնիկանից բարձրակնը՝ «յ / ո»: Այդ անփուն որևեուուկ մեզ տանում է հնդկադարձական աշխարհ (անեց, horse «ձի»,

³⁰⁰ Հնուսուս, 1951, №36 46, 48, 50, 76: Եզնելով այն կնիկանուկն, որ ընթացնելով սեպագրության թերիս է ոչ միասնակի քանակը չին սրբում այն կշանակով, առաջ է քաշվել տեսակետ, ըստ որի՝ առաջինակն աղբյուրների «Ռուս» մեջ համակարգաբանում է անփուն կարգին կարգաբանուկ Հնուսուս, 1967, էջ 128, Հնուսուս, 1965, էջ 143:

³⁰¹ Մեռուսուսուս, 1966, էջ 328-334, 353; Ազյուսուս, 2001, էջ 289-311, 336-339, 370-374, 375-77:

³⁰² Լեռուսուս-Ունը, 1931, էջ 90:

³⁰³ Ղափանցանց, 1944, էջ 98:

³⁰⁴ Ձի՛ն, սղինն, Իլյուսուս, 1990, էջ 73, 91; Հանըրյան, 1992, էջ 78-81 (Ռ. Բաղդասյանը, ընթացնելով արքայանուկը համակարգով արքայանուկն «Հըրյուր և տանկերիս» «Ռուս» անունների նույն կնիկանում է, որ այն կարող էր կշանակել սրբուս):

³⁰⁵ Պարսյան, 1957, էջ 180:

³⁰⁶ Պանուկան, 1987, էջ 425:

Հասուկ անունների գաղափարազրույցի մի ուշադրով օրինակ է սալյա Կապիթր բյուրի կառարարանն կնիքներից մեկը⁶²⁶ (նկ. 56): Հասուկի մակերեսի հիմնական մասը զբաղեցնում է ցի պատկերը, որն, ինչպես ասվեց, Թեղեբալի խորհրդակցին է: Պատկերից վերև կա երկու նշան, որոնցից մեկը հնգանկյուն է և զրեթե հույսաբեր կրկնում է խեթա-յուսիական հիերոգլիֆիկայի Թեղեբալի (ուսխանում է Թեղեբալին) աստծու գաղափարազրույցը⁶²⁷ (աղ. 12): Երկրորդ նման է «աստված» գաղափարաշարին՝ փոքր-ինչ թեքված դիրքով: Այս կնիքն իր գույքամբ զուգանեցվում է Մադրի դիցուհուն առնչվող այն կնիքների հետ, որոնց վրա արժանաբար պատկերի և «աստված» գաղափարաշարի կոդիկն ասկա է ութաթև աստղը, ըստ երևույթին, իբրև այդ աստվածուհու խորհրդակց-պատկերազարդ:

Արագասուկով միու՝ արևի աստծու խորհրդաշարից լինելու հարցին, ամբայանելով, որ թեև իր միտ պատկերը արևի թեև իր սկզբնական նման եղել է արցալանյան իշխանության սիմվոլը, դա ակնհայտ է նաև կազմի առիթների վրա դրեղնված թագավորական կնիքների կենտրոնում թեև իր միտ պատկերված լինելուց: Եշանների ուշադրով մի խումբ (թվով 3 հատ) կարող է կատարել աստվածության գաղափարի հետ: Դրանցից առաջինը Քառասանի և Թուրքաք կալի թագավորական կնիքների կոդիկն մակերևույթին թագմիցս հանդիպող վեր ուղղված եռաձևին է, որը միշտ երկրաբազույցան աստված է: Ուշադրով է, որ այդ տեսագրաններում դեպի եռաձևին թաղում են ապուծը (Մադրի) սքրազան կենդանին), սպա սքրան, որի հետևից թաղում է նրա հոգևանոցը սքրանի սպասավորը: Եվ, որպես օրինաչափություն, նշված կնիքների հասակին պատկերված է լինում ապուծ (նկ. 57): Այդ ամենը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ վեր ուղղված եռաձևին եղել է Մադրի խորհրդակցներից. չի թաղանում, որ այդ նշանը հարդրեր եռաձևանության գաղափար՝ հարդրին ներկայացնելով իբրև աստվածային զերազույց եղանակի սկզբնավորող և հայր⁶²⁸:

Արդեն խոսվել է այն մասին, որ վեր ուղղված երկուսի պատկերը եղել է հարդրի խորհրդակցներից: Այդ հիերոգլիֆը՝ վերևում անկյունատեսք օժանդակ նշանով հանդիպում է Թուրքաք կալից հայտնաբերված արձանիկներից մեկի վրա (ՏԿ-31)⁶²⁹: Արդիս արտիված ցուլի արձանիկ է, որի վրա կանգնած աստվածության մարմնի վերին մասը կտրված է: Հայտնի է, որ ցուլը եղել է Թեղեբալի՝ երկրորդ զրեթավոր աստծու սքրազան կենդանին, ուստի կարելի է

⁶²⁶ ՀՊՊԳՆ 2010-127 թիվ սիմվոլում՝ ԿՑ-74:

⁶²⁷ Laroche, 1960, էջ 102, № 318; Driessens, 1969, էջ 102; II Gorgonien Annuaire, 1998, էջ 29, 108:

⁶²⁸ Այս առիթով արևի երկու կնիքը՝ Պոսի արձանադրության սիմվոլը, կր կազմի հասուկ գաղափարաշարի է անհանգեցված հարդրին, սակայն վերջինի վերջնական կնիք աստվածների՝ Մադրին (Երկրորդ սքրան), Թեղեբալին և Թեղեբալին (յուր որում, սակայն սկզբում հարդրին գաղափարում են ունի, ինչ չի համարվում ուղիղ է ոչ մի աստծու վերջում): Կան Թուրքաք խորհրդակցություն է տալիս, որ աստված վերջում Մադրի վերջում է իրեն աստվածային, ամենի պատի, որպես աստվածների հայր, կերպարում որպես վերջինի եղանակ է այդ վերջինի աստված:

⁶²⁹ Եռաձևի՝ հարդրի խորհրդակցություն լինելը վերջում են Arsenov-3, Buzan-19-21, 37-95, 127-129, ՏԿ-1-2, 4, ԿՑ-2 ցուլից աստվածանոց (սիմվոլում):

⁶³⁰ Driessens, 1969, էջ 31, սուլ IV:

ենթադրել, որ այդ արձանը ներկայացրել է Թեղեբազին: Արմանիկի մակագրության մեջ կիզակատեաց կշանին նախորդում են երկու ուղղամասաց գծիկներ: Արդյոք չի՞ կարելի եզրակացնել, որ ուղղամասաց գծիկները բխանական մեծնեագրության մեջ (ի սուգբերություն խեթա-լուվիականի) կշանակել են ոչ թե քանակական, այլ դասական բխանաններ. այդ դեպքում արձանիին գրությունը հնագույնոր կենի ընթերցել «երկրորդ հասցի» կամ «երկրորդ ստուգած», ինչը միանգամայն համապատասխանում է Թեղեբազի՝ բխանական դիցարանում ունեցած դիրքին:

Երրորդ Կարմիր բլուրի և Բաստանի արքայական կնիքների հատակին թևաձև ձևուց վեր պատկերվող տիկի կշանի մասին է, որը կազմու թե կատարում է որոշակիչի դեր: Այդ մեծնեագրին կանդադարանանք ենչուեային փոխարինագրման երևույթի ասելույթյամբ:

Եվ մեր վերջին դիտողությունը, որը բխում է Հնագույն Հայաստանում և հարևան երկրներում անմատչություն որոնող հերոսի մասին պոեմ(ներ)ի բայն տարածման փաստից¹⁰⁸, նույնպես վկայում է բխանական մեծնեագրի և հայկական միջուղազգայան մտղյանների կշանագրերի ժամանակական կառնի մասին:

Չին Միջագետքի անմեծագրերի կառնում պատմվում է, որ Գիլգամեշը ուղևորվում է դեպի Հայկական թեևաշխարհ, ուր գտնվում էր անմատչության ծաղիկը, և որի տանմանային Մաշու (հեմու, Հայաստանի խորախային Մասիա / Մասիոն) թեևները հսկում էին սահարկու մարդակազրիները, որոնք պահպանում էին նաև արևածագի ու մաշտմաշտը: Գիլգամեշը մեղք է թերում անմատչության ծաղիկը, որը սակայն կրանից գողանում է օձը¹⁰⁹: Աստվածայնի Մեևոց գրքում (2, 8-14, 3, 22-24) անմատչության խորհուրդը կրում է կենաց ծաղը, որը գտնվում էր դրախտում (Հայկական թեևաշխարհ): Երան տեղում կշվում է, որ դեպի կենաց ծաղը տանող մանուգարից հսկվում էր թերուկների կրոմից (ինչ որում, այստեղ ևս մարդիկ գրկվել էին անմատչությունից՝ օձի միջամտության պատմառում):

Կարմիր բլուրից և Արմաշիցից գտնված բխանական մի քանի անունը գրանակն կնիքների կրոչային մակերեսին պատկերված է նույն տեսարանը, աղեղնաձևից նեատահարում է միջուկ հիշեցնող աստակլական մի կենդանու, որի վերևում կշվում է «ստուգած(այն)» կամ «աստված» հիերոգլիֆը: Կրանց միջև շողաբնակող բույս է, որը հիշեցնում է միջուկանցյան անմատչության ծաղիկը կամ կենաց ծաղը, իսկ աստակլական կենդանին՝ մարդակազրիներին կամ թերուկներին (նկ. 58ա)¹¹⁰: Եվ անմատչագրումն այն է, որ այդ կենդանու

¹⁰⁸ Մանգրանան տե՛ս Մեևոցյան, 2006 (ս.Է. էջ 43-47 և նրանից գրակառնությունը)
¹⁰⁹ Lehmann-Haupt, 1927, էջ 797-798; ANET, էջ 88-89; Lippinski, 1971, էջ 46-50, 119, -122, 1982, էջ 143, 163-164, 304, էջ 90:
¹¹⁰ Թե՛ս մեր գիծակն Aramav-6, K3-24, 28 (նաև K3-26, 27, 30, 31, 34) կնիքները:

պարզ գծապատկերը գտնում ենք հայկական միջնադարյան մատյաններում՝ «Երեւոյն» բացատրութեամբ (նկ. 58b)¹⁰¹:

Ի մի բերելով վերձանության երկրորդ փուլի նեոցեթրումները՝ տեսնում ենք, որ քիչևնա-արարատյան մեհենազրույցը սկսվածների հետ որոշ դեպքերում հանդես են գալիս երկնեզու արձանազրույցումներում՝ քարզմանելով մեհենեզու: Առաջին ունենք երկն երկնեզու արձանազրույցում, սակայն հարկավոր է նաշնի տանել, որ մի շարք քնազրեք (որոնք ունեն հարակից գրություններ երկու համակարգերով) մտում են չվերձանված, և դրանց հետագա ուսումնասիրության շնորհիվ կարող են բացահայտվել նոր բիբլիզմաներ: Բացի այդ, պարզվում է, որ Վանի քաղաքագրության մեհենազրույցյան մեջ գրություն է ունեցել հատուկ անունների գրության ոչ միայն վանկազի (ինչուուային), այլև գաղափարագրային սկզբունք, որն ունեցել է հետևյալ կառուցվածքային ղեկավարումները.

ա) առանց որոշարկի (դեպերմեմատիվի)՝ մեկ պատկերանշանով,

բ) որոշարկի և որևէ առածու պատկերանշանի զուգարգումբ,

գ) որոշարկից, տվյալ առածու խորհրդանշանի և պատկեր-գաղափարագրի համադրմամբ,

դ) «նեցուհային ուրուսի» սկզբունքով նույնառուց գաղափարագրերի փոխարինազրմամբ:

Այս փուլում առաջված արդյունքները մեկ անգամ ևս համապատում են քիչևնա-ուրարտական մեհենազրույցյան կարևոր տեղը հայաստանյան պատկերազրույցյան պատմության մեջ և օտար գրային համակարգերից ամենից ավելի խնթա-յուփական կիրառվիվելային առնչվելը:

Այսպեսով առաջին սահմանափակվում են վերձանության ուղղության մեր կառարած աշխատանքները, որի ընթացքում ընթերցվեցին և մեկնաբանվեցին շուրջ հինգ տասնյակ մեհենազրեք, այդ թվում՝ բառային և վանկային գործածության ունեցող կիրառվիվեքներ, թվանշաններ և մեկ օժանդակ նշան: Ընթերցվեցին երեք հատուկ անուններ (Բշարախի, Մեհուա, Ինուանի), որոնց գրության մեջ գործածված էին 11 վանկեր: Եզն վեց հատուկ անուններ (Խաղի, Ռեղեբա, Ըրիվի, Մազոյ, Ռուա, Մաղդուրի) գրված են գաղափարագրերով: Գաղափարագրի գրությամբ վերձանված է երկու քաղաքանուն՝ «Ռուա-խիվի» և «Ռուա-յի փոքր քաղաք»: Ընթերցված գրություններն ու նշանները իրենց բնույթով չոր տեսակի են.

ա) ցույց են տալիս պատկերանշանային իրի, որի վրա կշված են,

բ) մատնանշում են պատկերավորի ինքնուրույնը,

գ) ունեն նկիրառվական բովանդակություն («Խաղայան տամարին», «Մաղդուրիի (նվերը) ինչպիսին» և այլն),

¹⁰¹ Արտաշեսյան, 1999, էջ 173 (նշանի որոշ տարբերակներ՝ Հ. Անանյան և Ա. Պ. Արտաշեսյանի կողմից ներկայացվել են նախկին «Ս» տարբերակը, սակայն տարբերակը մեր կարծիքով նեոցեթրում է և հարկավոր է ստեղծելով ինքնուրույն շրջանակ):

դ) իբրև վարպետի նշան՝ ցույց են տալիս իրը պատրաստողին,

և) ընտրույում են նշանակիր աստվերայի որակական տեխնիկը (տարրուր-
քյան նշաններ և այլն),

զ) կազմում են տվյալ իրի նպատակադրման հետ,

է) դեռևս պարզաբանված չեն:

Վերձանության հետագա աշխատանքներին նպատուկա նպատակով զե-
տեղում ենք վերձանված ու մեկնաբանելի մեկնաբանելի ցանկը (հավելված,
աղ. 13), որում մեր վերձանամներից բացի տեղ են գտել նաև մանկից արտը
մեկնաբանված նշանները:

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՇՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԼԵՋՎԻ ԽՆԴԻՐԸ

Գրպին համակարգի ընդհանուր ընտրվող ներկայացնելիս նշեցինք, որ
Վանի թագավորության մեկնաբանության թեզի համար կա երկու թեկնածու՝
քիայնական սեպագրության թեզու և կամ երկրում առավել տարածված խոսակ-
ցական լեզուներից մեկը: Մեր վերձանության արդյունքները դեռ թույլ չեն տա-
լիս վերջնական եզրահանգումների գալ թեզի հարցում, սակայն որոշակի պար-
զություն են մտցնում այդ խնդրում:

1) Հիերոգլիֆիկացում բացերեն կիրառվող սկրոֆոնիայի (սկզբնահնյու-
նության) կանոնի համաձայն՝ որևէ բառանշան վանկային գրության դեպքում
ցույց է տալիս այդ բառի առաջին վանկը (սկզբնամասը): Հետևաբար, եթե
հայտնի է տվյալ նշանի իմաստն ու նրա վանկային արժեքը, հետագայում առա-
մաբանությամբ, կարելի է գտնել, թե ո՞ր լեզվում է այդ բառը սկզբից տվյալ վան-
կով (հնյունով) և պարզել գրպին համակարգը ստեղծող ժողովրդին ու նրա
թեզու:

Մեր վերձանած մեկնաբանելից այս իմաստով ամենածուռային «արև» մե-
կնաբան է, որը գտնում ենք արևի թևավոր սքալասակի կենտրոնում: Նույն
տեսքով ու իմաստով այդ նշանը տակա է և՛ եգիպտական հիերոգլիֆիկայում⁴²⁴,
և՛ հայկական նշանաբանությունում⁴²⁵: Մեկուս առկան մեջ այն ներկայանում է իբրև
«ա» վանկ: Այսինքն՝ Վանի թագավորության մեկնաբանությունը ստեղծող ժո-
ղովրդի լեզվում արևի անվանումը պետք է սկսեր «ա» վանկով: Ո՞րն է այդ լե-
զուն: Ժիպլոնական սեպագրության թեզի թեկնածուքյունն այս դեպքում
դուրս է գալիս, քանի որ նրանում արևը և՛ որպես դիցանուն, և՛ որպես հասա-
րակ գրպական կոչվում է *Séim*⁴²⁶: Խուսիթերենում (որը համարվում է քիայնա-
կան սեպագրների լեզվին ազգակից) արևը կոչվում է *Savog*⁴²⁷: Քանի որ Վանի
թագավորության գրպին համակարգվելը կարված են եղել Ասորեստանի և
խեթա-լուճիական աշխարհի հետ և հնարավոր էին փոխառության դեպքեր,

⁴²⁴ Epersternak, 1961, էջ 95, թ 5, Wulfen Budge, 1978, էջ CXXIV (թ 8):

⁴²⁵ Արամյան, 1959, էջ 169: Մարտիրոսյան, 1975, էջ 13-14:

⁴²⁶ Mémorial, 1960, էջ 191, 306-307, Agypten, 2001, էջ 124-125, 319-321:

⁴²⁷ Xaxatun, 1982, էջ 48:

մեկ ստուգանքից նաև այդ լեզուների տվյալները: Ասորոս-բարեկերևում, ինչպես հարոնի է, արևը կոչվել է Տառակ, խնթերենում՝ *Itarom* (որը ծագում է խաբերեն *Itarom-ly*), իսկ ավելի վաղ փոխերում՝ *Sioni*, լուսիներենում *Tiwat*, պարսկերենում *Titar*⁶¹⁵:

Վանի թագավորությունում մեծ թիվ են կազմել հնդեվրոպացիները՝ հայերը, իրանական ու քրական ցեղախմբերը⁶¹⁶: Քիսայնիկ-Արազասում ու հարակից շրջաններում խոսված հնդեվրոպական հայտնի լեզուներից միակը, որում «արև» բառը սկսվում է «ա» հնչյունով (վանկով), հայերենն է⁶¹⁷, որի «արև» բառը ստացանք է **reu*-(**reu*-) նախանից⁶¹⁸ և քիսայնական ժամանակաշրջանում պետք է ունենար *arev* տեսքը⁶¹⁹: Այսինքն, մեր ունեցած ամենահուսալի մեհենազրի (եթև վերջինս չի կշանակել արևի) հետ իմաստարանորեն կապված այդ համկացությունն «օր», «ցերեկ», «ժամանակ» և այլն) իմաստային ու հնչյունային վերլուծությունն անցո՞՞նիսայի սկզբունքի և լեզվաբանական գիտելիքների յույսի ներքո, ցույց է տալիս, որ Վանի թագավորության մեհենազրության լեզվի համանական թեկնածուն հնազույն հայերենն է:

Անցո՞՞նիսայի սկզբունքի կիրառման այդ դեպքերի կանոնադաշտնանք քիչ ենու:

2) Մյուս սկզբունքը, որ նույնպես բայն գործածություն է ունեցել հիերոգլիֆ համակարգերում, ինչպես նշվեց, հնչյունային փոխարինակցումն է («հնչյունային սերուս»): Այդ սկզբունքի կիրառման դեպքերից մեկի վերլուծությունը ևս նպաստում է Վանի թագավորության մեհենազրության լեզվի արագբարանման ոչ դուռին խնդրի լուծմանը: Խոսքը վերաբերում է «քաղաք» հիերոգլիֆին, որն իր տեսքով ինչեզևում է գլխի կամ դեմքի ստոֆիլլային պարզիզված գծաբաններ (դրա հիման վրա էլ Ռ. Ն. Քալմեթի կշանագանկում այն մտցված է մարդակերպ կշանների խմբի մեջ): Ի՞նչ կապ կարող է ունենալ քաղաքը նման մի գծաբանների հետ: Այս հարցում ևս մեզ օգնելու ենյան լեզվաբանության և խերա-լուսիական հիերոգլիֆիկայի տվյալները:

«Քաղաք» բառը հայերենում փոխառնված է աուրիերենից (<Ր. Անադանն այն կառվում է Ասորեստանի՝ Ք.ա. XIII դարում հիմնված մայրաքաղաքը Kalak-ի անվան հետ, որն ի սկզբանե նշել է «քաղաք» իմաստով հասարակ գրպական՝ «բարձունք կր կամ ամրոց» կշանակությանը⁶²⁰: Այսինքն՝ Վանի թագավորության

⁶¹⁵ Hasek, 1980, էջ 136:

⁶¹⁶ Մանուկյան, 1968, էջ 161-162:

⁶¹⁷ Bask, 1949, էջ 43 (այսի հարցում խոսկրասփուրյան և ցուղմուրյան ստամուլման համար լեզվաբանության նք հարմում Պ. Ռ. Մանուկյանին):

⁶¹⁸ Մանուկյան, 1967, էջ 145, 207, 256:

⁶¹⁹ Այ քիսայնական ժամանակաշրջանում հայերենում բառը չէր կարող սկսվել «ր» հնչյունով, ցույց են տալիս նաև սեղանի պինտազուրանների տվյալները (միակ բարաստարանը Ուսուս անունն է, որի վերջուրյուն կազմակն է նույն անունը ստուգական ստորոգմանում կրվում է «նյուս» նույն Ուսուսայից թ-ի ստույ կախման ա-ի կախման կառույթն օգնակմներից կարելի է համարել Արամ լուս-ուս կախմանց) անմուտնեղ (տն՝ *Սուսուսակ, 1997, էջ 33-35, 167-168; Pataiian, 2007, էջ 44-45):

⁶²⁰ Անադան, 1978, էջ 542-543:

ժամանակաշրջանում հնագույն հայերենն ունեցել է այդ թաղի՝ «քարաց» հնչյունային տեսքով: Ինքսա-քույրական հիերոգլիֆները և կրանց պարզեցված տարրերակները դիտարկելիս՝ մեր ուշադրությունը գրավեց «այծ» գաղափարագրի պարզեցված մի տարրերակ⁶⁶⁶, որը հար և նման էր մեր «քարաց» կրանին (նկ. 59 a): Այժ պատկերող բիպեմական կրանը (որ շատ նման է ևույնիմաստ ինքսա-քույրականին) պարզեցմանը կտար ևույն հիերոգլիֆը (նկ. 59 b): Հնագույն հայերենում այդ տի համար ունենց «քաղ» անխնունը, որը ծագում է հնդեվրոպական *kag-*lo* նախածնից⁶⁶⁷: Երկու անունների նմանությունը թույլ է տալիս մեզ եզրակացնելու, որ այստեղ ևս գրծ ունենց «հնչյունային տերուսի», հանելուկային փոխադիմազրության հետ, որի պարզագույն «քարաց» թաղ փոխարինվել է «քաղ»-ով: Հնչյունային փոխարինագրման այդ դեպքը ևս հնարավոր էր միայն հնագույն հայերենի պարզագույնում:

Հնարավոր է, որ ևույն սկզբունցի կիրառման հետ գրծ ունենց աբջայական կնիքների հաստատվել թևավոր միտց վեր պատկերվող «ոխկ» կրանի սրբագույն: «Տիկ» թաղը ընկել հայերեն է և ծագում է հնդեվրոպական *diga-*na*խածնից⁶⁶⁸: Կրանը պատկերվել է արևի առածուս խորհրդակալող թևավոր միտ վերևում և, թերևս, ծառայել է իբրև վերջինիս որոշարկի: Մեծ հազմաականությամբ կարելի է ենթադրել, որ կրանի հնչյունային սկզբնածուց (սկրոֆոնիայի կանոնի համաձայն) փոխարինել է արևի առածու հետ կապված տի<*d- «օր», տխ<*dhu- «օր, ցերեկ, լույս» կամ գուցե տի<*dai- «մեծ», դի<*dies- «առավոտ» բաներին⁶⁶⁹:

3) Հայերենի թեկնածությունը Վանի թագավորության մեծնագրության (և ամենատարածված խոսակցական) լեզվի համար հազմաական է նաև քոտ տեղանունների և դիցանունների տոուգարանության աբջունքների: Բաղական է կել, որ աբջունի ուտաս Արմարիի (Արամայի) կրկնի մեզ հասած տառամեկ տեղանուններից յոթը (Արմարիի, Ծիմկուպա, Ծիմուհակ, Այսի, Անու, Շանի, Ուրխադյա), ըստ Գ. Բ. Ջառուկանի, տոուգարանվում են հայերեն⁶⁷⁰: Հայերեն են տոուգարանվում նաև Արմարիիին հարևան երկրամասերի ու ողջ թագավորության մեծ թվով տեղանուններ⁶⁷¹ և դիցանուններ⁶⁷²:

4) Կրատի ունենալով հայերենի՝ Վանի թագավորության մեծնագրության լեզվի թեկնածության մեծ հազմաականությունը և էլենով սկրոֆոնիայի սկզբունցի օրինաչափություններից՝ կարելի է վերձանված կրաններից մի քանիսի համար առաջարկել ենթադրելի, թայց հազմաական մեկնագրանություններ, որոնք հետագա ուսումնասիությունների շրջապքում կիմնախրջին կամ կմարվեն:

⁶⁶⁶ Laroche, 1960, էջ 65-66, № 194; Zyswiler, 1969, էջ 93, II; Gough/De Assmann, 1998, էջ 44, 92:

⁶⁶⁷ Ջառուկան, 1967, էջ 130, 209:

⁶⁶⁸ Ջառուկան, 1967, էջ 118, 210:

⁶⁶⁹ Ջառուկան, 1998, էջ 72, 84, 117, 120, 216, 217, 222:

⁶⁷⁰ Ջառուկան, 1998, էջ 151-167:

⁶⁷¹ Լույս տեղում:

⁶⁷² Ջառուկան, 1996, էջ 45-58:

Իշխանի անվան առաջին և երրորդ նշանները, որոնք Ռ. Գ. Բարենիի կողմից իրավամբ դասվել են մարդու մարմնի մասերի գծանկար-հիերոգլիֆների շարքը (թիվ 17 և 18), պատկերում են ակաեթ⁶⁶⁶ և սեթ: Ակաեթ իմաստով հնագույն հայերենն ունի «ուսկն» բառը, որն առաջացել է հնդեվրոպական նախադրվի **us- /-ous-* արմատի կրկնակի ածանցմամբ՝ **us-on-to-m* / **us-on-ko-*⁶⁶⁷: «Ասց է ներառել, որ վաղեջսահայերենն ու հնագույն հայերենը նախ ունեցել են առանց կրկնակի ածանցման առ կամ նույն արմատից և ունեցավանքից կազմված *առ ձևը*⁶⁶⁸, որը հետագայում չի արահայտվել: Ի դեպ, հայերենում արահայտվել է նույն արմատից ծագող «ուշ» («միտք, ինքը, մտադրություն, բանաձևություն», որից՝ ուշ դեն, ուշի ուշով, ապուշ, ուշադիր, ուշիմ, ուշք և այլն) բառը, որի համար ենթադրվում է փոխառություն իրանական *առ ձևից*⁶⁶⁹: Իշխանի անվան առաջին՝ ակաեթ պատկերող նշանի համար հնագույն հայերենի պարզապատում ունենում ենք *us/af* վանկը, որի բաղաձայնը համընկնում է անվան սեպագիր գրության (Յ) հետ, իսկ ձայնադիրը՝ տարբերվում: Հազիվ թե այս տարբերությունը փնի մեր սիոսկ եզրահանգման արդյունքը, քանի որ արքայաձևն ասորական ապրուրներում վերափոխ է Ռւշահնա տարբերակով⁶⁷⁰: Մեր ստուգաբանության համընկնումը անվան ասորական գրության հետ, համեմատելիս, մտքելու տեղից է տալիս:

Միայնական սեպագրության մեջ անորոշություն կա՝ կապված «*ա*» հնչյունի գրության հետ: Քանն սկս է, որ միջազնային սեպագիրն ունի միայն չորս ձայնադիր՝ *ա, ի, է, ու* (յուրաքանչյուրը մի քանի նշանով), արտահայտված չէ «*ա*» հնչյունը, որը գրության մեջ համախ փոխարինվում է «*ու*» ձայնադիրով: Իշխանի անվան երկրորդ վանկն է «պու», որը կարող էր ընթերցվել նաև «պո»: «Սեթին սափի հափանական է թվում, քանի որ նշանը պոյի գծապատկեր է (վերին մասում՝ գոտեկազու), իսկ «պո», պոուկ» բառը ունի հնդեվրոպական ծագում և առկա է երկու հնագույն հայերենում⁶⁷¹: «Պոյի գծանկարի սեպագրությունը միանկարության մեջ առաջին ծագածից կարող է տարօրինակ թվալ, սակայն այս երևույթը ունի շատ համոզիչ և հիմնավոր բացատրություն: Պուս փայ հնադարից պահպանվել և Ք.ա. I հազարամյակում առկա էր հմայական մի սովորույթ, որի համաձայն՝ ուժեղ կենդանիների գրությունը ստանալու համաձայնքով իշխանավորներն ու զորականները կրում էին այդ կենդանիների եղջյուրը, մորթին կամ պոլը: Ուստի միանգամայն ընական է թե՛ եղջյու-

⁶⁶⁶ Ժամանակակից հնարակը վիճել, որ դա կենդանու պոյի պատկերական է և փոքրիկ էրթ մեկնարակով սեփ (Մանդակյան, 1996 (4), էջ 282): Լուսանկարի ուշադիր գնումով ներառվությունը սակայն մեզ հասելու, որ կարող ժողովուրդ անվանի պատկեր է, և դա կարող մեղմելու: մեջ նախնի մեկնարակությունը: Ի դեպ, նեանտերթ մի կյան էլ նախադասական կենդանիներիցում է նախնի գաղտնա «սափան» կյանաբանություն (Միջ հայերենի սուլ 12, տե՛ս Ջառուս, 1961, էջ 85, Ձև 18, *Walla Budge*, 1978, էջ CV7 (Ձև 25) Արքայաձև, 1939, էջ 148):

⁶⁶⁷ Մնացած, 1977, էջ 403-404, Պանակյան, 1988, էջ 51, 142, 238

⁶⁶⁸ Լույն անդում:

⁶⁶⁹ Մնացած, 1977, էջ 605-606:

⁶⁷⁰ Ջառուս, 1961, Ձև 24:

⁶⁷¹ Պանակյան, 1987, էջ 115, 209:

քի, թե՛ մորթու և թե՛ պրօքի սասանին գմանկարների հանդես զարք մեկնապրո-
թյան մեջ:

Այս ճշգրտումը բազաթրեյի է դարձնում քիսյանկան սեսազերում Իշ-
պուխնի անվան Իշ-պու-ու-ի-կի հեզաձանկ ընդունված գրաթյունը: Մինչ այդ
անհասկանալի էր մնում, թե ինչու է «պու» վանկին հաջորդում «ու»՝ առաջադ-
նելով ձայնավորի անհարկի կրկնաթյուն: Մեր առաջարկած հնարանոր
ճշգրտումը ցույց է տալիս, որ ձայնավորի անհարկի կրկնությունն, ըստ երևույ-
թին, չի եղել, քանի որ «ու»-ն հաջորդել է «պ» վանկին⁶⁰⁷:

Իշպուխնի անվան գրաթյան երրորդ կշանց, ինչպես ասվեց, աքի գմա-
պատկերն է, որն արտասնարում է ճ («ու» երկրորդ) հնչյունը: Այն կարող էր
կշանակել ինչպես «սաք», այնպես էլ «տեսնել», «շխուր» և գործառաբաղին
նման այլ բառեր: Հնդկադարձանակ հայտադրվում «տեսնել, իմանալ, գիտենալ»
արմատն է **seid-* կամ **soid-*, որից էին հայերենում (գրաբարում) ունենք
«զես» (զիտ-եմ, զիտ-ուն) բառը⁶⁰⁸: ԼավազեզՊԹ բառակցքի **u-*ն օրինազա-
փորձն էին հայերենում տալիս է «զ» (**u*տեսո- > գեսնի, **sed-* > գես, **sel-* >
զեզ, **sof-* > գող, **sevo-* > զիր և այլն)⁶⁰⁹, ամրայն քիսյանկան շրջանում հնա-
գույն հայերենի **u-*ն դեռևս չէր վերածվել գ-ի, որը վերջում է սեռազիր ար-
ձանազրույթյունների տվյալներով: Բերենք երկու օրինակ: Գեղարքունի գազա-
տանունը, որի «զեզ» արմատը ծագում է **sel-* հայտանից, վերայիմ է Սեփնու/
Սեփնուի տարբերակներով⁶¹⁰, իսկ էքիու կի երկրի Մևանա լճի տվյալում մաս-
րածվող հատվածը կոչվում է Սեճու Էտու⁶¹¹, որի առաջին բաղադրից իրա-
վանք մեկնարանվում է իբրև «գետույին, ջրային» (զետ-**soed(r)-*)⁶¹²: Լավա-
վանք **seid-* կամ **soid-* «տեսնել, իմանալ, գիտենալ» արմատը քիսյանկան
շրջանում պետք է հնչեր սեճ կամ սոճ, իսկ աչք պտուկերը կշանց, ըստ անցու-
շրջանի սկզբունքի, պետք է ցույց տար այդ արմատի առաջին վանկը՝ *u* (*v*),
ինչպես որ է Ի դեպ, մենք հնարավոր ենք համարում, որ Ռեստա Ա-ի Ռեդիպեյի
մակամական առաջին մասնիկը լինի ոչ թե *sestani* «ձկն» բառը, այլ սեճ «տեսնել,
իմանալ, գիտենալ» արմատը (յակ մարմնու կը կարող էր կշանակել «տեսանող,
գիտուն, իմաստուն»):

Այդի տեսք ունեցող կշանք նույն քիթեղի վրա հանդիպում է նաև սասան-
կին՝ սասոն և արքայի միջև, ինչը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ արքայի հայ-
գանդ ու սասոնը չեղբիմայ «վառույթյուն, իմաստություն» է: Նման մեկնու-

⁶⁰⁷ Կրկնորդ և երրորդ վանկերում «ու»-ի կրկնության պատճառով անվան հանդիս առաջադրելը է նաև ընդերքյան Իշպուխնի տարբերակը (սեճ սոճնակ Լառուս, 1963, էջ 48, Լառուս, 1968, էջ 161 և այլն):

⁶⁰⁸ Մեյրան, 1971, էջ 336, Չափուրթի, 1987, էջ 155, 220, 222:

⁶⁰⁹ Չափուրթի, 1987, էջ 114, 155, 156:

⁶¹⁰ Լառուս, 1961, էջ 8, Meisakian, 1966, էջ 286-287, 283-294, 328-329; Կարապետի, 1978, էջ 87, 62-63; Արշուն, 2001, էջ 243-245, 254-255, 295-296:

⁶¹¹ Meisakian, 1966, էջ 210-212, 280-282, 300; Արշուն, 2001, էջ 130-137, 218-220, 264:

⁶¹² Մեյրանյան առաջին մասը Ա. Բ. երկնայն բաղադրում է «զանկը (ճագմակ)» (Կրկնակ, 1968, Մեյրանյան առաջին մասը Ա. Բ. երկնայն բաղադրում է «մրայն էքիուկ» (Քարտուս, էջ 87), իսկ Հ. Հ. Կարապետյանը կշանակը՝ «տեսնուն կրկնում է «մրայն էքիուկ» (Քարտուս, էջ 87-88):

թյան ավելի հաճախական կդառնա, եթե հաշվի առնենք, որ թիթեղին պատկերված արքայազնի հետևում կանգնած է դարձույթյան հետ կապ ունեցող անձ (հաճախաբար արքայազնի դաստիարակ-քուրմը): Ուստի ակնասեռը կշանք կարելի է բարձրանել ինչպես «տեսնել, դիտել, գիտնալ», այնպես էլ «տեսանդույթյուն (քրեմալան իմաստով), գիտույթյուն, իմաստույթյուն»:

Զորորդ կշանք կենդանու գլխի գծապատկեր է Ռ. Դ. Թարնեթի կրատաբանումից այնքան էլ հասակ չէ, թե դա ինչ կենդանի է: Եվ վերջապես, Իշպուհին անվան վերջին կշանք, որն քնդգծված կեռ կտուցով, թևերս, անգորի գլուխ է արտահայտում է սեպագրի «նի» վանկին համարժեք վանկ: Հինք ցնդունելով ինդրո ստարկա մեծնևագրույթյան ինգլի՝ հայերենը լինելու կանխավարկածը և նույնպես հնդեվրոպական ծագում ունեցող⁶⁰² «անգր» բառի առաջին վանկը անդադրելով արքայական մեք՝ կունենանք արքայի անվան նոր, կերպարա-նախդրված տեսք՝ Ռաշ-պո-ու-ի-ան (Ռաշպուլիան): «Իշպուհին» կշանա-կում է «երջանիկ»⁶⁰³ և, Գ. Թ. Ճահուկյանի համոզյի ստուգաբանության համա-ձայն, առաջացել է հնդեվրոպական **ap(h)oi-* հիմքնախանձից, նույն արմա-տից են ծագում հին հնդկերեն *apoti* «ժաջողություն», բառիներն *apo-apor(au)* «բարեկարգ, հաջողակ», հին անգլերեն *apostor* «բարգավաճել, ծաղկել, հա-ջողվել», ռուսերեն *у-смер, у-смером* և այլ բառերը⁶⁰⁴:

Ի՞նչ կարելի է ասել մյուս վանկանշանների վերաբերյալ:

Մեևուս անվան առաջին կշանք նույնպես կենդանու գլխի պատկեր է, քաջ անհասկանալի: Երկտորդ հիերոգլիֆը կրկնվում է երկու թիթեղների վրա (Մե-ևու-ա և Ի-ևու-ա-նի), կազմված է երեք ուղղահայաց հարվասարաչափ գծի-կներից և արտահայտում է «ևու» վանկը: Առաջին տարվորույթյունը, որ այն կա-րող է լինել «երեք» թվի նշումը, խաբուսիկ է. ո՛չ հայերենում, ո՛չ քիսրական մեզապրերի լեզվում, ո՛չ էլ իսբթա-լուֆիական լեզուներում «երեք» թվի անվա-նումը չի սկսվում «ևու» վանկով: Իսբթա-լուֆիական հիերոգլիֆիկայում «ևու» վանկն արտահայտվում է երկու նշանների միջոցով: Դրանցից մեկը (ազ. 12) երեք շարքով ինչ նորիզուական գծիկների պատկերն է՝ «իև» թվի նշանը⁶⁰⁵: Ինքերենում «իև» բառը յարգմանով է ուսա, որի առաջին վանկն էլ հա-ղորդվել է հնչյունային գրույթյան դեպքում: Կարելի է ենթադրել, որ «ևանի բա-զավորության դպրերենը փոխառել են այս նշանը՝ պարզեցնելով և վերածնելով երեք ուղղահայաց գծիկի, որն այնու կապ չի ունեցել երա նախնին «ինը» իմաս-տի հետ:

«Մրև» իմաստով («ա» վանկի) նշանի մասին արդեն խոսվել է:

Ի՞նչուսնի անվան երրորդ և չորրորդ կշանկների իմաստները դեևուս ան-հայտ են: Առաջին կշանք, որ հաղորդում է «ի», մարդու դեմքի պրոֆիլային պատկերն է՝ վերնից երկու քաղաղրիկների հավելմամբ: Սա կարող է լինել և՛

⁶⁰² Ճահուկյան, 1987, էջ 412:

⁶⁰³ Իրան «երջանիկություն» բառի (Ճահուկյան, 1960, էջ 49):

⁶⁰⁴ Զարյան, 1963, էջ 100:

⁶⁰⁵ Լաշու, 1960, էջ 212, № 295; Զարյան, 1969, էջ 31, 105, 11; Georghis-Avramides, 1998, էջ 117:

կրթազիր, և՛ սարգսվարտակիր (կամ այլ գլխավազում) մարդու զնյի պատկեր: Քանի որ այստեղ ևս որոշակիություն չունենք, մեռնական ենք մնում որևէ մեկ նախադրյուն առաջարկելուց:

Ամփոփելով մեր վերձանության արդյունքների մեկնաբանության փորձը՝ ստանում ենք հետևյալ պատկերը: Տասնմեկ փանկալեաններից հինգը մնում են չմեկնաբանված: Մեկ էլան («արև») համոզի կերպով բացատրվում է հայերեն: Հինգ էլանի համար կարելի է առաջարկել ենթադրելի, բայց հավանական բացատրություններ, ընդ որում, մեկը համարելով փոխառություն խնրա-լուսնական սկզբնաղբյուրից, չորսը մեկնելով թեմկ հայկական, հնդեվրոպական հիմքի վրա: Նույն էիմքով կարելի է ստուգարանն վերձանված զաղտիարազրերից երեքը: Հօգուտ թիայնա-ուրարտական մեհենազրության հայափելու ջնկու են վկայում հան թագավորության կենտրոնական շրջանների (հատկապես արջունի ոստանի) տեղանունների ու ղիցանունների ստուգարանության արդյունքները, զիցասանի կասուզվածքի հնդեվրոպական բնութագիրը⁴⁰⁷ և այլ փաստեր: Մեկ անգամ ևս շեշտենք, որ թեզվի հարցը վերջնական ու սարսի յուծում կատարա մեծածախյ բնագրերի հայտնաբերումից և ընթերցումից հետո: Սակայն այսօր հայտնի տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թիայնա-ուրարտական մեհենազրության թեզվի ամենահավանական թեկնածուն հայերենն է: Ավկաջենք, որ մեհենազրային այս համակարգը կազմում է հայաստանյան պատկերազրության երրորդ փուլը և զործածվել է Ք.ա. IX դարից (երբ ոչ առիկ փայ): Իսկ սա էլանակում է, որ այսօր մեծ հավանականությամբ կարելի է խոսել Մաշտոցի հանձարել գրատից տասնչորս դար առաջ հայերենի գրավոր թեզու լինելու մասին...

Առկա կուրթերի հավաքումն ու հետազոտությունը ցույց են տալիս, որ Վանի թագավորության մեհենազրությունը տարածված է եղել տերության և նրա ազդեցության սահմաններում, որից դուրս այն որևէ այլ տեղում վկայված չէ: Ներկայումս հայտնի արձանազրությունները թվագրվում են Ք.ա. IX-VII դարերով չի բացատրվում, որ էզված գրային համակարգը ստեղծված լինի նախաքիայնական շրջանում: Մեզ հասած էլանակից առարկաներն ու արձանազրությունները վերաբերում են երկրի կանթի, ըստ էության, թյրթր հիմնարան ոլորտների (արքայական իշխանություն, հովնոր աշխարհ, ռազմական գործ, տնտեսություն, մշակույթ, կենցաղ և այլն): Դրանց թիվը, ըստ մեր ունեցած կուրթերի, անցնում է 1800-ից: Արձանազրությունները խիստ փոքրածավալ են, ինչը ղեմկարացնում է վերձանության խնդրի յուծումը: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ առիկի ծավալուն բնագրերը գրվել են մագաղաթի կամ պապիրուսի նման փափուկ կուրթերի վրա, որոնք առայժմ չեն հայտնաբերվել: Թիայնա-ուրարտական մեհենազրության մեջ ընդունված են եղել գրության աչից ձախ և վն-

⁴⁰⁷ Dierker, 1988, էջ 56-63; Petrosian, 2002, էջ 125-127; Կուրթյան, 2002, էջ 243-268:

րից վար ուղղությունները: Գործածվել են շուրջ 300 մեծնազեր, դա նշանակում է, որ մեզ հետաքրքրող զբաղն համակարգը եղել է բառա-փակնաչին (գաղափարահեղուկազրային): Մեծնազերը, ըստ արտաքին տեսքի, կազմել է բաժանել ինտուային տաղ խմբերի: Առկա են թվանշաններ և օժանդակ նշաններ: Լայնորեն կիրառվել են կշռագրերն ու որոշարկվյալները (դետերմինատիվներ):

Մինչև 1995 թ. կատարված վերանայության փորձերը շրջափելի արդյունք չէին տալի: Մեկնարակում էին միայն մի քանի նշաններ: Մեր վերանայության առաջին փուլում (1995 թ.) ընթերցվեցին երեք փակնաչիտ անուններ, մեկնարակվեցին գաղափարաչիտ և օժանդակ նշաններ: Երկրորդ փուլում (1997 թ.), որն իրականացավ այս աշխատանքի հավելվածում բերված արձանագրությունների ժողովածուն կազմելու ընթացքում, բացահայտվեցին երկրորդ աշխատանքայիններ, և վերանայում ու մեկնարակվեցին նշանների ընդհանուր թիվը հասավ հինգ տասնյակի:

Մասնակի ուղղությունն են արժանի Վանի թագավորության մեծնազրության ծագման և լեզվի խնդիրների լուծման ուղղությամբ ստացված արդյունքները: Բոլոր հիմքերը կան եզրակացնելու, որ այն ծագել է Ք.ա. V-IV հազարամյակներում ձևավորված տեղական արտոկերտոգրությունից (որը Ք.ա. III-II հազարամյակներում վերածվում է գծային գրերի համակարգի) կրելով Ք.ա. XII-VIII դարերում Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում գործածված խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ազդեցությունը: Վերջինս, թերևս, արայնաավերված էր կախարհայինական Հայաստանում Թորգոնա սան (Թե/ոգարամա երկրի, որում կիրառվում էր նշված զբաղին համակարգը) Հայկանների իշխանության տարածման գործունակ: Ակնհայտ է նաև Վանի տերության հիերոգլիֆիկայի և հայկական մեծնազրության բրիտանական շրջանում ունեցած դրսևորումների կապը (տե՛ս ստորև), որը խոսում է այդ բոլորի ընդհանուր ծագման և ժառանգական կապվածության մասին:

Բնախա-ուրարտական մեծնազրության լեզվի հարցը վերջնական և ակադեմի լուծում կատարա ստալի մեծածախալ թևազերի հայտնաբերումից ու վերանայությունից հետո: Մաքայն այսօրվա ուսումնասիրության մակարդակը թույլ է տալիս մեծ հավանականությամբ խոսելու այդ լեզվի՝ հնագույն հայերենը լինելու մասին (եզրահանգումներն արվում են սկզբնախնդրության (ակրոֆոնիայի) և հնչյունաչին փոխարինազրման սկզբունքների կիրառման դեպքերի վերլուծության հիման վրա): Հօգուտ խնդրի նման լուծման են վրայում նաև երկրի տեղանունների մեծ մասի (նառնկապիս ռառանիկ տարածքի) ու բազմաթիվ շխանունների հայերենով ստուգաբանվելը, դիցաբանի կառուցվածքի հնգվորոպական բնութագրելը և այլ փաստեր:

Նշված փաստարկների հետ միասին Վանի թագավորությունում կիրառված զբաղին համակարգերի ուսումնասիրությունը կարող է նոր լույս սփռել տե-

րուրյան ազգային ընտրագրի պարզաբանման հիմնականը ժյու: Վերջինիս յաճման համար էիմնական կոմանը եղել է թիայնական ստագրուրյան լեզվի վերձանությունը: Հարկ եր համարում եղել, սակայն, որ այն չի կարող լինել թագավորությունը ստեղծողների մայրենի լեզուն՝ երկու պատճառով: Նախ, դատելով եզամ որը գրախոր կուրից, այն եղել է սրաչտոնական գրագրուրյան և ոչ թե ժողովրդախոսակցական լեզու: Եվ հետո, թիայնական սեգագրությունը պետք է ստեղծված լիներ Ք.ա. XIV–XIII դարերում՝ ծագելով Միտանիի և Խեթական տերություններից: Եթե կար մայրենի լեզվով սնաչգիր, ինչո՞ւ պետք է Սագրուրի Ա–ն կրատեր թշնամի երկրի լեզուն՝ վերջինիս սնաչգիր համակարգով (թիայնական սնաչգիրն իր լեզվով ստաչիի սնաչամ գործածվում է նրա որից Իչգառիիկի արքայի օրոք): Նշանակում է՝ դա թիայնական արքաների մայրենի լեզու: Սնաչգիր երկու համակարգերն էլ երբոմոված էին, թեև տեղական ուրարտա–սրաչտոնյան մեծնազրուրյունն էր, որի լեզուն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է հնագույն հայերենը: Կրատված երեք գրաչիի համակարգերից միայն մեկի տեղական ծագումը և հենց նրա հայալեզու լինելու հավանականությունը, կարծես թե, մեր աչիս թագում են մի շարք կնոտա խնդիրների յաճման նոր ճանաարհներ:

5. ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԱՆՎՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄՅՑ ՄՈՆԶԵՎ ԲՐԻՍԱՆՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ ՀՈՉԱԿՈՒՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայկական մեծնազրուրյան թիայնա–ուրարտական փուլը վերաբերում է Վանի թագավորության ժամանակաշրջանին: Դեռևս գրեթե յուտամախրված է մնում Ք.ա. VI դարից մինչև յոխտոնեության պետականացումն ընկած ժամանակամիջոցում մեր մեծնազրուրյան հակասագրի հարցը: Ըստ Հ. Ա. Մարտիրոսյանի, «այն չի թագարագում գարգացող երխոսարդ պետա–Հ. Ա. Մարտիրոսյանի, «այն չի թագարագում գարգացող երխոսարդ պետա– կանության և համապատասխան գարախարաբանության պահանջները: Այդ պատճառով երբանոտական Հայաստանում բանջրեն օգտագործվում են ստարագրի հեղուկային գրեր... Գարախարագրությունը շարունակում է հաստատել մատակորաղեն մեկաններում իրեն կրոնական–ինայական գրություն մե»⁶⁰⁶:

Նշենք, սակայն, որ հայտնաերվել են թեպետ ոչ մեծաթիվ, սակայն ուչազրով հնագիտական նյութեր, որոնք կարող են փոտոել մեծնազրուրյան կրատությունը Հայաստանում երվանդական և Արտաշեսյան դարաշրջաններում, ինչպես նաև I–III դարերի ընթացքում: Խաղը վերաբերում է Արմավիրից յում, ինչպես նաև I–III դարերի ընթացքում: Խաղը վերաբերում է Արմավիրից յում, ինչպես նաև I–III դարերի ընթացքում: Խաղը վերաբերում է Արմավիրից յում, ինչպես նաև I–III դարերի ընթացքում: Խաղը վերաբերում է Արմավիրից յում, ինչպես նաև I–III դարերի ընթացքում:

⁶⁰⁶ Մարտիրոսյան, 1973, էջ 69

⁶⁰⁷ Դրանց գեղուն կրատությունն չեն: Հայտնաերությունը կենը, որ այդ կարգերն մեծ ծանոթացել ենայնու Ինտու Կարապետյանը:

կնքադրույմների արխիվներին, որոնցում բաձակատին մեծ թիվ են կազմում գաղափարագիր-կշանկերով (սինվոլներով) կնքադրույմները⁶⁷⁶:

Մեկ այլ գրեթե չտարամատչված որդու ունենք՝ կասախան Արտաշեսյան դրամների մեկնաշանկերի հետ: Դրանց վրացի մեկագրերը բաժանվում են երեք խմբի՝ հունական տասեր, դրանց ելմամբ ստեղծված կցագրեր և որևէ այբուրենի հետ չկապվող կշանկեր, որոնք մնում են ցնկկարսանված: «Կերթիներս մեծ հաճանակաբուրյամբ կարող են կապվել հայրական մեծնագրերի հետ»⁶⁷⁷:

Դասելով արդեն վրայակոչված մատենագրական տեղեկություններից, կարելի է եզրակացնել, որ հայաբեզու կշանագրերը նախաքրիստոնեական Հայաստանում ունեցել են ավելի լայն կիրառություն: Այդ են վրայում Հիպոլիտովի՝ 234-235 թթ. գրված «Ժամանակագրության» մեջ հայերի կշվեց սեփական դպրության ունեցող ժողովուրդների շարքում, Ագարսանգևորտի հաղթողաները նախաքրիստոնեական Հայաստանում դպրության առում՝ Տիրի պաշտամուկի և կիրառված կշանագրության մասին, Մոզեսու հորենագու տեղեկությունը II-III դարերում Դարսանաչաց Անի ամրացում մեծնական պատմագրության արխիվի մասին, որից Բարդաձանը թարգմանություններ է կատարել սասրերենի ու հունարենի և այլն:

Մատենագրական տեղեկություններից գառ, կարելի է ցույց տալ նաև կուրսական վրայություններ կշված ժամանակաշրջանում մեծնագրության կիրառության մասին: Դրանցից է Բաղարերդի պեղումներից հայտնաբերված III-IV դարերով թվագրվող կշանագրված քարը (նկ. 60)⁶⁷⁸: Կան մեծ թիվ հստակ չթվագրվող գտակիր հուշարձաններ, որոնց մի մասը կարող է վերաբերել քննարկվող դարաշրջանին:

Մատենագրական տեղեկությունների և առկա այլ փաստերի քննությունը քույր է տալիս եզրակացնելու, որ «Կանի թագավորության անկումից մինչև քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումը Հայաստանում շարունակել է կիրառվել հայկական մեծնագրությունը՝ հայաբեզու բնիկ գրամատակարար: Օտար այբուրենների կիրառումով այն դարս յի մղվել գործածությունից, այլ սրբազան ավանդույթի ուժով շարունակել է գործածվել մեծնակերպում, ինչը, բերևս, ավելի է նպաստել, որ քրիստոնեական շրջանում մեծնագրերն ցնրվեն իբրև «հնացրեր»՝ օժտված զերբնական հատկություններով:

⁶⁷⁶ Կասրբու, Ռուսթուն, 2008, էջ 209-221, յոսանկարներով՝ վերջում, կրոն հայեցողի:

⁶⁷⁷ Արտաշեսյան դրամների մեկնաշանկերից տե՛ս Նուսրատ, 2006, էջ 119-125, 155-156, 160-161; նման Մոզեսյան, 2003 (ա), էջ 142:

⁶⁷⁸ Գեղեցիկ, «Նախնադար», 2001, էջ 42:

ստիկ է նաև մեր օրերում⁶⁹։ Հնայագրից համապարփակ ուսումնասիրության դեռևս չեն ենթարկվել։ Լ. Խոսիկյանի կողմից կառուարակված հնայական նշանագրերի ցանկի (որը կազմել է ընդամենը ութ նշանագրերից և հնայիներից բացելով, իսկ դրանց թվին անհամեմատ մեծ է) ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս դրանց կապը հայկական մեհենագրության հետ⁷⁰ (հնայագրերի համադրումը հայկական մեհենագրության մյուս փուլերի նշանների հետ տես աղ. 14)։ Հնայագրից վերձևված չեն, սակայն դրանց մեկնաբանմանն օգնում են մաթեմատիկական հայերենով զուգահեռ գրված աղբյուրներն ու բացատրաբերը, որոնցից իմացվում է սղեյի հնայիի բովանդակությունը։ Ըստ սղեյի, հնայագրերի իմաստային մեկնաբանման փորձ, որքան մեզ հայտնի է, դեռևս չի կատարվել։

Միտաբանական գրականության հետ են առնչվում «Անցնազարեան» կամ «Յորենազարեան» կոչվող մատյանները⁷¹, որոնք գիտական ուսումնասիրության, ըստ էության, դեռևս չեն ենթարկվել, թեպետ դրանց թիվը տասնյակներով է հաշվվում⁷²։

Հայկական ախտաբանական գրականության առաջինը ուսումնասիրությունը կարող է նախատել հայագիտության մի շարք նյութերի, այդ թվում՝ հայոց իրև հաճառքի, տիեզերագիտական, տոմարագիտական ու մաթեմատիկական

Խոսիկյանի մատնագրի հայերի վերաբերյալը հնայագր-կամայերի կրթությունների նկատմամբ «Լուսնի երկու մարջան» ամսագրերից էր։ «Ուրա յէ որ արձանագրայն ընդ այս մասերմբնուս արձան» ասուք խոսքերով կրթանցա գրե, կամ մարջանեայ սո յարայն և կրթանեայ զին, զարկ մարջանակ կրթանակ ասուքնու... այն արտառով էլ յերտանուս թեան» (Խոսիկ, 1839, էջ 376)։

⁶⁹ XIX-XX դարերում Հայաստանում հնայագրության առաջնորդը Փարսիզյան կա մեծարժեք ազգայնական գրականության։ Գրական համայնքը կազմակերպվեց մեզ անհայտ ստեղծված հնայագրերով «Գրքարարություն» կառույցով անհայտագրությունների և արձանագրության, յն ինչպես են արտա կա (2015 թ.) հայտնում հնայագրերի վերականգնության գրքերով, որոնք տարբեր կատարվածից համար արտադրված էին մեծ ֆունդուսը, թեպետ այդ նշանների յնտառը արտադրությունից և ոչ մեկ չէ հայտնում։

⁷⁰ Խոսիկյան, 1963, էջ 149-157; Խոսիկյան, 1995 (ա), էջ 22-27 (Լ. Խոսիկյանի ընդուն կրթության իման փոս կազմել կե-մե այ, 19-րդ)։ Այս Խոսիկյանը կառույց շրջանում է հնայագրերի մատյաններում վարդերների տեղը ունենալ (մեծ 11-րդ դարերում և, կրկին, 10 մարդի ամեն կրթությանով, կե-մե, որ հնայագրերի վերականգնության ներքին ամեն ամեն կրթությանով)։

⁷¹ Կրթան հայերի և նա «Գրան մարտություն», «Մարտան», «Կարձանայն ուսուսեր», «Կրթ մանուսեր», «Մարտանություն», «Մանուս ընդանուսերան», «Մարտան ընդանուսերան» անվանումներով («Մարտան», 1980, էջ 143-144)։ Ինչպես կրթագիտության կրթում է «Մարտան, այս փորձերովում արձանագրությունը ըստ սղեյի է հայտնում ոչ թե կրթագր, այլ ամեն յան ընդանուսեր, որ իր մեջ կառույց է գրքայն նա կրթանի ամեն ընդանուսերը արտադրություն, արձանագրություն և այլն, այդ թվում տեղում ու արտադր գրքայնություն «Մարտան, ընդանուսերան, ընդուն, ընդանուսեր ամենուս հայտնությունները հայտնություններ յնտառով կազմել են արձանագրություններ նա» ըստ յան յնտառով նկարագր հնայագրությունը։

⁷² Բացառություն են կազմում «Մարտանի կրթագրությունները» («Մարտան», 1980, էջ 143-144; «Մարտան», 1987, էջ 88-92), որոնք կրթան մարտի արձան են ընդանուս կրթանական արձանագրություն։ Բացառությամբ կրթագրության չ արձանով կրթանից արձանի այն մասի, յո «Մարտանագրությունը կառույց արձանի յո կառույցներից են կարձաներում «Անհայտագրություն է, յան այս կարձանից են կրթանից հայերի Անհայտ է, յան որում, այն օրին է ոչ թե կրթանից, այլ կառույցներից կառույց» («Մարտան», 1980, էջ 150-162, 209-218; «Մարտան», 1987, էջ 89-90)։ Հիմնություններ չ ևսն մեկ այլ արձանագրություն՝ «Մարտանի կրթանից, այս քննելով կրթան հնայագրություն արձան ընդանուսեր վարդերներից կառույցներում է, յոն այդ նշանագրերը ոչ թե սղեյայն և, այլ արձանագրություն կրթան և և կրթան ունեն կրթանությունների ըստ ուսումնագրության ու արձանագրության» («Մարտան», 2010, էջ 215-233)։

գիտելիքների, մեհենապաշտան, «ժողովրդական» քրիստոնեության և ազգաբանյալի գանազան հարցերի ճնշազուտությանը:

բ) «Լշանագիրք իմաստնոց»: Բրիտոնիանյան դպրաչափում հայկական մեհենապաշտանի դրսևորման կարևոր արտահայտություններից մեկը միջնադարյան հայկական մատյաններում «Լշանագիրք իմաստնոց» անվամբ հայտնի ցանկերի ակադապայունն է, որոնցում ամեն լշանի համար տրվում է բացատրություն: Այստեղ ևս ցանկով կենց, որ հայագիտության համար կարևոր այդ սկզբնաղբյուրները դեռևս չեն հայտնվել և դարձել համախարհում ու ամփոփ ուսումնասիրության կոթ: Եղել են առանձին կրթազարակումներ և մասնակի ամփոփման վարձեր, որոնք կներկայացնեն ստորև:

Առաջինը Միքայել Սևրաստացու կողմից 1730 թվականին 46 լշանից բաղկացած մի ցանկի հրատարակումն էր (աղ. 20), որում դրանք ներկայացվում են իբրև հայ մատենագրության մեջ կիրառվող համատեսագրության միջոցներից մեկը¹⁰⁰: Հաջորդը երբև Մկրտիչ Էմինը, որը Լազարյան ճնմարանի թիվ 141 ձեռագրի 332 լշանագրերից առանձնացնելով՝ հրատարակեց 84 լշանից բաղկացած մի ցանկ (աղ. 1)¹⁰¹: 1876 թ. Փարզիկ Ազգային գրողարանի հայկական ձեռագրերից մեկի 257 կան սարտևակող, 4 էրում ամփոփված մի լշանացանկ հրատարակեց ¹⁰²Պրոնի Մարտիկը¹⁰³: Այնուհետև, բաղկով Տիգրանակերտի ձեռագրերից, 120 լշանագրերից բաղկացած մի ցանկ հրատարակեց Գարեգին Արվանդտյանը¹⁰⁴:

1898 թ. առանձին զբոսկով 511 լշանագրերի մի ցանկ հրատարակեց Կեսարիայի հայոց առաջնորդ Տրդատ ¹⁰⁵Պապանյանը¹⁰⁵: Շատ ավելի փոքր ցանկ՝ բաղկացած 25 լշանագրերից, 1902 թ. հրատարակեց Իսահակ Մրտաչյանը¹⁰⁶:

Ֆրեդերիկ Մուրսոնը հրատարակեց մի նոր «Լշանագիրք իմաստնոց» ցանկ, որը տեղ է գտել Բեռլինի թագավորական մատենադարանում պահվող թիվ 805 ձեռագրում¹⁰⁷: Այս ցանկի լշանագրերի մեծ մասը, սակայն, մաշտոցյան տատաններից տեղիված կցագրեր ու համատեսագրության լշաններ են:

«Լշանագիրք իմաստնոց» ցանկերում ներկայացվող լշանագրերի ամենամեծ ժողովածուն կազմել է Հր. Անտյանը: Ես ի մի է բերել վերոնշյալ կրտարակումները, դրանց ավելացնել էրմոսմնի ձեռագրատան ութ ձեռագրերում (որոնք ներկայումս պահվում են Երևանի Մատենադարանում) և Թավրիզի Առաջնորդարանի թիվ 14 ձեռագրում առկա լշանագրերի ցանկերը, ինչպես նաև Սևրաստիայի «Լշտակ» խմբատրիպ թեթրում հրատարակված 389 լշա-

¹⁰⁰ Միքայել Սևրաստացի, 1730, էջ 481:

¹⁰¹ Չառու, 1896, էջ 223-230: Հնարագրում Իսահակ Հարությունյանն այդ ցանկը հրատարակելը ակադապայուն:

¹⁰² Martin, 1876, էջ 436-462 (ձեռագրի էջերից մեկը տե՛ս համեմատում, նկ. 81):

¹⁰³ Արվանդտյանը, 1879, էջ 327-340; Արվանդտյանը, 1902, էջ 120-123 (տե՛ս համեմատում, նկ. 82):

¹⁰⁴ Պրոնի, 1898, էջ 5-13, առիտակ Ա-Ը: Լշանագրերի ներկայարար Պրոնիյանն գերազանցապես կազմված է մի ձեռագրում տեղ գտած «Լշանագիրք և համատեսագրությունը Հարս» ցանկից, որը լրացվել է Երևանի այդ ձեռագրում գտնվելով լշանագրերով:

¹⁰⁵ Արտաչյան, 1902, էջ 201-202:

¹⁰⁶ Մրտաչյան, 1903, էջ 3-9, 144-146, 333-335:

ևազնից՝ քաղցած երկու մետաղներից, և կազմել 509 կշանազներից կազմված իր ցանկը: Հր. Ամառյանը քննարկում է միջնադարյան մատրաններում պահպանված կշանազների նախամաշտոցյան ծագում ունենալու խնդիրը, փնդունում իր հավաքած 509 կշանազներից (որոնցից 332-ը համարում է ստեղծված մաշտոցյան առանձնեկից, 124-ը՝ անմաշտ ծագման, 21-ը՝ օտար ծագումով, իսկ յուե պատկերազարդ՝ 32) և եզրակացնում, որ դրանք ստեղծվել են նեոմարոպյան շրջանում¹⁰⁷: Նա իր հավաքած 509 կշանազներից 332-ը համարում է մաշտոցյան առանձնից առաջացած, ուստի գտնում է, որ դրանք կապ չունեն նախամաշտոցյան դպրության հետ¹⁰⁸:

Հր. Ամառյանից հետո «Կշանազիքը իմաստեղ» ցանկերի ուսումնասիրության գործում կարևոր ներդրում ունեցավ Ա. Գ. Արքանյանը¹⁰⁹: Նրա կատարած քննարկանք ցույց տվեց, որ կշանազների ցուցակներ ունեցող մետաղները հառապորեն բաժանվում են երկու խմբի, որոնք ապամատակամորեն կոչում է «վիճկնա» և «երգկնայի»: Առաջին խմբի կշանազների հիմնական մասը ստեղծված է մաշտոցյան առանձնից, մինչդեռ երկրորդի գերակշիռ մասը (ավելի քան 180 զարդախարազիք) կապ չունի մարտապան այբուբենի հետ և բազմաթիվ զուգահեռներ ունի հին սելյուկյանի մի շարք գրազին համակարգի բուն¹¹⁰:

Ելելը, որ պարտ ստվա են յերառարակված ու յուսումնասիրված մետաղներ, դրոնցում կան կշանազների ցանկեր: Դրանց բոլորի համակարգված ու բազմակույնանեմ¹¹¹ ուսումնասիրությունը ևս մնում է ավարտայի խնդիր:

Կշանազանկերը կարելի է օգտագործել հայերական մեծնազրության փորձանության ընթացքում որպես օժանդակ աղբյուր, սակայն հարկավոր է դրանց նկատմամբ ունենալ խիստ զգուշավոր մոտեցում՝ հաշվի առնելով մի շարք հանգամանքներ: Նախ, դրանց մեք մեծ թիվ են կազմում մաշտոցյան այբուբենի հիմամբ ստեղծված պարզ ու փակագիր համատոտագրություն-կշանակերը, որոնք կապ չունեն մեծնազրության հետ: Երկրորդ՝ պետք է հաշվի առնել, որ դրանց իմաստները կարող կն ժամոխություն կրել՝ հարմարվելով նոր, քրիստոնեական միջնադարի մտածողությանը: Երրորդ՝ պահպանելով իմաստը՝

¹⁰⁷ Ամառյան, 1984, էջ 428-436, ցանկը գտնվում է նրա փնդուն յբի հավելյալ:

¹⁰⁸ Ամառյան, 1984, էջ 423:

¹⁰⁹ Հայերակ կատարան սելյուկյանը հանրածանցին անս Արքանյան, 1959, էջ 139-173; Արքանյան, 1973, էջ 261-243: Երև-Հր. Ամառյանն առանձնաբերել էր ամառյաններում ստեղծված կշանազների ցանկեր, ապա Ա. Գ. Արքանյանից նեոմարոպյան կերպ արձանից ստեղծված 49 մետաղի մատրաններ՝ հանրածանցին տարվ դրանց անհնազարդին տրամաբար:

¹¹⁰ Արքանյան, 1959, էջ 144-165:

¹¹¹ Թարգմանյանի ուսումնասիրության անհամապատասխան թեզերքում է նախատեսել կշանազների բազմնապատկերում: Օրինակ, կշանակ բառատանկի կշանակը աստղագիտական թևազրում ցույց են տալիս նաև ամպի յուսումնա, ժամանակը կերպ հանող՝ յարպետի արև արև, ԿՅ համարապատկերում է արև յուսումնա, իսկ արքանյանի մետաղներում այդ յուսումնա համարապատկերում մետաղ յոթնակ Արևույթ - Պրակի - ակի, Հաստ - կեղևաքի - կերպ, Լուսնույ - կեղևաքի - անոպ է ակի, անս յամարապան, 1946, էջ 24-25: Առաջադրանքներում սակավ թևազրում, տրամաբանակն է, որ ևս ի կշանազից ցույց կան արև գիտաբար հանրածանցիք արվ տեսում է ամպ յուսումնա իր արքանյանի սրբանում ներքին...

Եւանջ կարող էր կոչվել նոր, օտար (եզվից փոխառյալ բառով, իսկ հետո՛ւ գործածված տեղումնը մոտացվեց: Այս հանգամանքը կարևոր էր հասկանալու գանձակազրույցյան (նկրտնագրութեան) բացահայտման տեսանկյունից, քանի որ սկզբնաճիւղուկութեան (ակրոֆոնիայի) կանոնի համաձայն, որն էր բաց արտասահայտող եւանջ վանկային գրութեան մեջ ցույց է տալիս այդ բառի առաջին վանկը (մասը), ուստի կարևոր է իմանալ ամեն մի բաց-գաղտնաբարձի ճշգրիտ նկարագրումը: Եվ վերջապէս, դարեր շարունակ արտասպառնու հետեւանքով եւանջների տեսքը կարող էր զգալի փոփոխութեան ենթարկվել: Այս բոլոր հանգամանքները հաշվի առնելու արտագույնում միայն՝ եւանջագրի գանկերը կարելի է օգտագործել իբրև վերծանութեան օժանդակ աղբյուր:

գ) Արինասագործ վարպետների եւանջներ: Գլանկնազրույցյան զարգացած փուլի՝ գաղտնաբարձութեան դասերումներից մեկը դրոշմների կամ տոնմանկան եւանջների ի նայտ գալն էր: Դրանք ներկվում, խազվում կամ փորագրվում էին տների պատերին, իսկ այդ եւանջների անկարգիտուղ որևէ իբի, սպասելի վրա ցույց էր տալիս վերջինիս արտաբանութունը տեղաւ տան կամ տոնի անդամին: Այդպէս ծագելին արինասագործ վարպետների եւանջները, որոնք դարեր շարունակ անփոփոխ կրում էին նույն տոնի ներկայացուցիչները (իին և միջին դարերում արինասները, սփոյաբար, ժառանգական էին): Միջնադարի հայկական շինութունների սրտերին պահպանվել են մեծ թվով վարպետանշաններ⁶⁰⁰, որոնց մի մասը նույնութեամբ առկա է նաև Վանի բազալիթութեան ժամանակաշրջանում (աղ. 14):

Արինասագործ վարպետների եւանջների լիմպատար ու համակարգված ուսումնագրութունը ևս մնում է արագայի գործ: Այն կնարատի ոչ միայն հայկական շինարարական արվեստի պատմութեան բազմաթիվ հարցերի, այլև հայկական մեծնազրութեան ուսումնագրութեանը:

Եւէնք, որ ուշադրութեան է դարձվել նաև հայկական ճարտարապետութեան մեջ կիրառված խորհրդանշաններին և խորհրդանշանային հորինվածքներին, որոնք նույնպէս ծագումնաբանորեն կապվում են վաղնշական ժամանակների հետ⁶⁰¹:

դ) Եւանջագրեր քրիստոնեական տամարների պատերին: Քրիստոնեական դարաշրջանում նախաքրիստոնեական եւանջագրերի ճարտարագրում նկատվում է ուշազրով մի նրկույթ ևս: Այդ եւանջագրերը հաստկվում են քրիստոնեական տամարների պատերին: Դրանց ուսումնագրութունից ակնհայտ է, որ նկարչիների կատուցման ընթացքում ոչ թե օգտագործվել են նախազնա եւանջագրեր կտող քարեր, այլ եւանջագրերը բանդակվել են կատուցումից հետո: Այսինքն՝ մենք գտնում ենք քրիստոնեական դարաշրջանում նախաքրիստոնեական եւանջագրերի կիրառութեան փաստերի հետ:

⁶⁰⁰ Արինայն Շարտումի նախաքանկերի եւանջները բառն ենք Եւան. 1982, էջ 45, իսկ Արինայն Շարտումիներ՝ Մնարայանյան, 1958, էջ 101, 104-107:

⁶⁰¹ Յի. Կրկնակ, Ճարտարան (Կիւրղոսյան), 2007 պոլիտոնութուն:

Մեր ոչ վերջնական տվյալներով միայն Հայաստանի Հանրապետության տարածքում այդ երևույթը նկատվում է Երեբունյի (V դ.)⁹⁹, Պտղնավանքի (VI դ.)¹⁰⁰, Սբ. Հովհաննիս (VII դ.), Սբ. Գալստի (VII դ.)¹⁰¹, Արուճի (VII դ.)¹⁰², Ընճնիճի Սբ. Աստվածածին (VII դ.)¹⁰³, Բջնիճի Սբ. Աստվածածին (XI դ.)¹⁰⁴ տաճարների, Սիմիճի քարաձևատան և Դիմիբանի եկեղեցիներից մեկի¹⁰⁵ պատերին¹⁰⁶: Լճան կղաներ կան նաև Անիի Կարողիկե մայր տաճարի պատերին (XI դ.)¹⁰⁷:

Այս երևույթն, անհասկանալիորեն, գրեթե անուշադրույթյան է մատնել: Այն կարող էր չգրավել նաև մեր ուշադրույթույնը, եթե տարբեր եկեղեցիների պատերին հանդիպող կղանների շրջանակին և նախապես ծանոթ չլինեին նախաքրիստոնեական շրջանից:

Հայաստանի ժայռագրությունում հանդիպող մաշտոցյան տաճանների նմանակներին կիրված հույժածում Ռ. Իշխանյանը Ս. Պետրոսյանի օգնությամբ վերաբերում է Պտղնավանքի և 1332 թ. կառուցված Սիմիճի քարաձևատան սրբատաշ պատերին արված ժայռագրությունման կղանների և եզրամրջում. «Ժայռագրությունման մշակույթը հնագույն ժամանակներից զարկ հանել է մինչև ամեկազն XIV դար... Նշանակում է այդ մշակույթը հնուց ի վեր հայերի մեջ է սերնդն սերունդ փոխանցվել, հերթափոխական երկարատև

⁹⁹ Փնդկերտ գրքի տաճարի պահպան պատի փորագրված է քարայրի պատերի (Աշխգրան, 1972, էջ 56):

¹⁰⁰ Պտղնավանքի պատերի կղաններ պեղման արժանի արձաններ են իբրև արևելաքրեական, տարբեր լին զայնք նմանակ ընտանյան տաճար: Հինարևելագիտության մեր ամենամեծ բնագիտությունը ունենում ամենայն է նախնի տեղում գիտության շրջանառության մեջ ենք գրել մեզ՝ Մոսկովյան, 2003 (5), էջ 134-138):

¹⁰¹ Ծարմունցով պետք է արձանագրել, որ Սբ. Հովհաննիս և Սբ. Գալստի տաճարների՝ մեր նախաքրիստոնեական ամենայն աստվածաբանական նախնիների պատերին արված կղանները նաև անուշադրույթյան են մատնել: Կղանք նաև աստված անցում նրանում և գիտական շրջանառության մեջ ենք գրել մեզ (Մոսկովյան, 2003 (5), էջ 134-138):

¹⁰² Կղանի կղանները մեր ուշադրությանը կղանները Մայրն Գառնապետը, ունի նմանակ ընտանյան կղան (www.virtualemonia.net) գիտություն են գրանցել կղանի քառակուսիները: Հինարևելագիտության, Արևելագիտության, Արևմտագիտության կղանները կղան (Մոսկովյան, 2003 (5), էջ 138, նկ. 89):

¹⁰³ Կղանները պատերի կղաններ են, որի մասին անհերքելիորեն նախնի Գառնապետը (նկ. 87):

¹⁰⁴ Կղանը Մոսկովյանի պատերով 1031 թ. կառուցված Սբ. Աստվածածին տաճարի պատերի ունի շրջանակ անցում քարայրով պարագրաֆում է, ինչ արձանագրում շատ ենք մշակել քարի կղանները և պարագր մեջ (այդ թվում՝ նաև մի փոքրիկ տաճար): Կղանները մաշտոցի ունի և նախնի պատերին արված են նրա փորագրությունները, որոնք են մշակագրություն ժայռագրություններն արձանագրությունը շարունակության կղան է նախնի (տե՛ս Մոսկովյան, 2003 (5), էջ 134, նկ. 84):

¹⁰⁵ Վերջին կղանի մասին տեղեկությունը տե՛ս Թուրքուսյան, 1949, էջ 26-27:

¹⁰⁶ Կղանները, որոնք մի փոքրիկ տաճարում, կղան է անհերքելի նաև նրանում Գեղարքունիքի (Աշխգրան) կղաններում մաշտոցի մասի կղանի տեղեկություն անհերքելիորեն պատերով կղան, կղանի կղանները պատերներով քարի (Մոսկովյան, 2003 (5), էջ 134, նկ. 85): Այն մեր ուշադրության կղանները նախնի կղան Գեղարքունիք, որի իր կղանի քարի մասին տեղեկությունը իր կղանի Հայեր նախնիները (Կղան, 1991 թ.): Արևելագիտության կղանի կղանի մեջ գիտություն Գեղարքունիքի կղանները փոստապետ կղան քառակուսի կղանները, որի տեղեկությունը, որ ամենայն թվում է 1980-ական թթ. տեղի տեղանքի մի կղանի կղանի կղան՝ գաղափարներով կղաններ ժայռագրության և կղան կղանները: Փակի որ տեղանքի միջանկյալում կղան կղանները կղանները կղանները, կղաններ է նաև, որ քարի փորագրությունը կղանները կղան կղան շրջանակ:

¹⁰⁷ Կղանի աստված անցում նրանում կղան և քառակուսիները 2007 թ. մեր ուշադրության մատնանք (նկ. 84):

չբացում է հայրական է եղի և պահպանվել է նաև քրիստոնեական ժամանակաշրջանում»⁹⁶:

Երևույթի, Պաղեսախների և Բջնիի տամարների կազակցությանը, անընդարստաբաղձ ժայռագտակերներ հիշեցնող կշաններին, ժայռաբառակերպան Կարեն Թոխարյանը կարծիք է հայտնում, որ «սրանք կին, «դասական» ժայռագտակերներն չեն, սակայն վիպայություն են վաղ միջնադարում ժայռագտակերման ախանջույթների հարստման»⁹⁷:

Մենք ուսումնասիրեցինք Պաղնիի, Սր. Հոփախմն, Սր. Գալսան, Արունի, Շենիկի Սր. Աստվածածին, Անիի Կարողիկ տամարների կշանները: Պաղեսախանքում, որը մեզ հայտնի ամենամեծարիվ կշաններ ունեցող տամարն է, կշաններով է պատված կուռիսալին պատի պատարհն կողմը (նկ. 66 a և b): Առանձին կշաններ կան նարտիպին պատի երկու կողմերում (նկ. 66 c):

Սր. Հոփախմն տամարի քարը կշանները պահպանվել են նրաի կողմում (դրաի պատերին պահպանված քիճնը գուցե հետևանքն է վիթակորզումների քերտցքում ոչկանալու): Ուշադիր զննման սպասկերում գտանք տասնմեկ կշան (նկ. 67):

Ինչպես վերոնշյալ երկու տամարների, այնպես էլ Սր. Գալսանի կշանները պահպանվել են ամենաիսն քարերի վրա: Վերջինիս կուռիսալին պատի դրաի կողմի աջ մասում պահպանված քարերի կշանները հիերոգլիֆ արձանագրության տարվորություն են թողնում (նկ. 68 a): Բացի դրանից, առանձին կշաններ կան նույն պատի կենտրոնում և ձախ մասում, ինչպես նաև սրևկան պատի դրաի երեսին (նկ. 68 b և c): Այնպես է, որ կշանների զգաի մասը չի պահպանվել:

Չորս պատկերանշան է պահպանվել Արունի տամարի (նկ. 69 a-d) և մեկ կշան («խար») տամարից ոչ հեռու գտնվող պարսոի պատին»⁹⁸ (նկ. 69 e):

Անիի Կարողիկն մաթ տամարի պատերին նկատեցինք վեց կշան, որոնցից հինգը՝ դեպի վեր ուղղված նետասլող հիշեցնող, մեկը՝ արևանշան (նկ. 84):

Պաղնիի, Սր. Հոփախմն, Սր. Գալսան, Արունի և Անիի Կարողիկ տամարների կշանների դասակարգումը և համադրումը գուցե են տալիս, որ ամենից շատ գործածվել են «արևանշանները» (ընդ որում՝ մի քանի տարբերակներով), այժապատկերները և դեպի վեր ուղղված նետասլող հիշեցնող կշանը: Այս կշանների նախաքրիստոնեական բնույթը, ինչպես նաև դրանց քանդակման «ժայռագտակերպին» նշանակը կասկած չեն թողնում, որ դրանց հեղինակները նախաքրիստոնեական ժամանակներից շարունակելով աշխարհագրյի կրողներ են եղել:

Ինչո՞վ կարող է բացատրվել այս երևույթը:

⁹⁶ Իշխանյան, 1987, էջ 21–22:

⁹⁷ Թոխարյան, 2003, էջ 82:

⁹⁸ «Պարսոի պատի կշան»/Մարտիրոս, 1987, էջ 77, յուրե կին կշանները/Մափախան, 2003 (8), էջ 138, նկ. 49:

Հայտնի է, որ Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու մեծ դժվարություն էր ընդունվելու և սեփական թագադրման համարժեքի կրողները, և սեփական թագադրման պատերազմում զոհվեց «հույժ քաջամարտիկ Արման քրմապետը»⁹⁶։ Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումը հետո էլ նախկին հախաղի կողմնակիցները ժամանակ առ ժամանակ գոյն էին բարձրացնում. այդ մասին բազմաթիվ վկայություններ կան մեր մատենագրության մեջ⁹⁷։ Նախկին կրոնի զգալի տարածում ունեցող զարգացած բաժանական երմապետություններն արտահայտվում էին նաև աղանդավորական շարժումների տեսքով։ Ետքը, ժամանակըստին, վերաբերում է արևորդիների և քոնցրական շարժումներին⁹⁸։ Եվ չի բացառվում, որ այս նշանների քանդակները լինելին հենց երանք կամ հայոց նախաքրիստոնեական հախաղի այլ կողմերը։

2003 թ. լույս տեսած մեր «Հայկական մեծնագրություն» գրքում, տեղագրությունով հայկական քրիստոնեական տաճարների պատերին նախաքրիստոնեական նշանագրերի ինքնին, այն դիտարկել էինք միայն իբրև հայաստանյան երևույթ։ «Նուսպա ուսումնասիրություններով, սակայն, պարզեցինք, որ այդ երևույթն առկա է Հայաստանի սահմաններից շատ հեռու։ Մասնավորապես, տարրեր հնավայրեր մեր այցելությունների ընթացքում արևաեչաններ և հարակից նշաններ նախկիններից էրանում (Փասարգաղում, Կուրոս Մեծի դամբարանի հարևանությամբ, տ՛հ նկ. 85, Կանգալարի Անածխո դիցուհու տաճարի սանդակներում⁹⁹, նկ. 86), Սյրիայի իյուսիս-արևմտյան հնավայրերում, մեծ թվով նշաններ են հիշատակվում Կերքենի շրջանում, որոնց կուսարակները դրանք համարում է «զրադաշտական նշաններ»¹⁰⁰։

Արդյո՞ք կշված տարածքների թուրք նշանները պետք է կապել զրադաշտականության հետ, թե՞ դրանք կարող են ունենալ այլ մեկնադրանություն(ներ)։ Խորքի պատասխանը կարող են տալ միայն հետագա համակողմանի ուսումնասիրությունները։

Վ) Նշաններ դրամների վրա։ Մաշտոցի գյուտից առաջ Հայաստանում սեփական զրի ու դարձրչյան մասին տեղեկություններից մեկը արտականում է «Ապրդան Արևելյան (XII–XIII դդ.), ըստ որի Լևոն Մեծ արքայի օրոք (1187–1219 թթ.) Կիլիկյան Հայաստանում գտնվել է դրամ՝ հեթանոս հայ ար-

⁹⁶ Մեծան Մամիկոնյան, 1941, էջ 102–103; Հովհան Մամիկոնյան, 1989, էջ 44։

⁹⁷ «Պատմական նախ դրամների առաջինը՝ Ջրան արքայի օրոք (318–350 թթ.) նախաքրիստոնեական հախաղի ու բազմաթիվ փոփոխված մասն հարյուրում է Փառնոս Թագադր (լայն. 9, ց. 4⁹⁶)։ Հնագրանք գրիտանոց Առաջիններից մասին մատենագրական տեղեկությունները տ՛հ նախկին, 1995 (ս), էջ 18–19 (և երկուսը սրբություններ)։

⁹⁸ Արևորդիների մասին տ՛հ նկ. Երջանու, 1967, էջ 102–112։ Օսկարյանյան է որ քոնցրականների ընդդեմի Կիլիկյա Մաշտոցոս Դեմոստրոնի օրում է տ՛հ տես յարտի է. զի սրբադր Հն և անդրադարձություն և անբանալի յրիմ և տեմ յարտի, իմ մեր Արամյան զննն ներ և Խառնող Խառնող Խառնող Մաշտոցոս Դեմոստրոնի, յուրք տ՛հ, 1910, էջ 139)։

⁹⁹ Կանգալարի Անածխո դիցուհու տաճարի կանոններ, նաև դրանք զրադաշտական նշանակ ու յարտություն է կարմիր Քար, 1996 աղյուսակային կերպով։

¹⁰⁰ Դառնու, 2010, էջ 104–110 (նշանների մի մասը տ՛հ նկ. 87)։

քանեղի հայերեն գրույթանք¹¹⁰։ Կիլիկյան դրամների ուսումնասիրությանը պարզվում է ուշագրավ մի երևույթ, հենց Ասոս Մեծի ժամանակներից սկսած կիլիկյանայ դրամների փառ հայտնվում են նշաններ, որոնք կապ չունեն ոչ հայկական, ոչ եգիպտական, ոչ՝ Առաջավոր Ասիայում այդ ժամանակաշրջանում գրծածված այբուբենների հետ։ Մենք հաճաքեցինք միև, օրս հայտնի դրամների նշանները (որոնց թիվը հասնում է չորս տասնյակի) և համադրեցինք հայկական մեհենագրության բոլոր փուլերի ու դրանորումների գրային միավորների հետ¹¹¹։ Համադրության արդյունքը (տղ. 14) բավական համոզիկ կերպով ցույց է տալիս հայկական մեհենագրության և Կիլիկյան Հայաստանի դրամների ժառանգական կապը, որի բացառության համար խիստ կարևորվում է Կարգան Արևելքու վերոհիշյալ հաղորդումը։ Լափաղըխառոնեական շրջանից դրամները կամ դրամանման իրերը (երկկողմ կմիրներ, մեղալիոններ և այլն) միևնա XII-XIII դարերը կարող էին հասնել Հայաստանում պահպանված ևախարքիառոնեական հավաքյին ու աճանդույթներին հաճախարին մնացած համայնքների միջոցով¹¹², իսկ երանց նշանները պետք է որ տեղափոխված լինեն կիլիկյան դրամների փառ՝ առաջին հայ պրքաների (սկապալաչառ հայկազանց) և Կիլիկիո հայ տիբականների ժառանգական կապն ցնդվելու միտումով։

գ) Մայրնիկի դաշված մոզական նշաններ։ Ըստ հայտնի բանաստեղծագրագրագիտ Գարեգին Արվանդույանցի հաղորդման՝ միևնա XIX դարի վերջերը Հայաստանի հարավ-արևմուտքում (Տիգրանակերտի շրջանում) պահպանվել էին ևախարքիառոնեական շրջանից ներդ շատ աճանդույթներ, որոնցից մեկը մարնի տարրեր մտնորին մոզական համարվող նշանների դաշումն էր¹¹³ (նկ. 70)։ Արևելքու է պրանց կապը մեհենագրության հետ։ Մեհենական նշանների՝ միևնա մեք ժամանակները հասնող կրատության այս ստեղծանցը կարելի է համարել հնաշխարհ գրության դրանորման մի նա։

է) Լափաղըխառոնեական նշանագրության հարառոնեակը հայոց գրագրականում։ Չարչանախչերը, սկզբնավորվելով վաղիջական ժամանակներում, գեղազիտարանից բազի՝ ունենին նաև իմտոտային, գարտախարարական նշանակություն։ Հին ու միջին դարերում պրնեակները, որպես օրինակափուրջուն, փոխանցվում էին ժառանգաբար, նախնային նախագրիով գրառոնում էին նաև իմտոտակիր-գարգանախչերը։ Եվ պատանական չէ, որ մի

¹¹⁰ Հարյան Արևելք, գ. 14, 1861, էջ 70։
¹¹¹ Միևնալ Օստրեկոնց, ցնդվով Հարյան Արևելքու այս տեղեկությունը, նկարարում է, որ սալ գրող կարող էին լինել շատ շուտ տեղի նշանակող, որոնց կազմն էին մտադրություն և գրառոնեական էին նաև իր ժամանակ՝ XVIII դարում (Օստրեկոնց, 1903, էջ 760)։
¹¹² Մալմայան, 1996 (Ռ), էջ 66-71; Մալմայան, 2000 (Ռ), էջ 123, 128։ Կվիկիա կազմական դրամների նշանները բազի ենք պրանց անկախարքիառոնեական ժառանգանց (Մեհենու, 1979)։
¹¹³ Լեոնի նկարագրության յախարքի օրինակ է Լեոնու Մեքնեպու կարտիկության շրջանում Հարառոնեակի հարավ-արևմտյան Օստրեկոնց շրջանական աղաղակները համայնք, որում կրատանակ էին մնացել ևախարքիառոնեական հարառոնեակ ու անկախարքիառոնեական տե՛ր երառոն, 1967, էջ 102-112)։
¹¹⁴ Արվանդույանց, 1982, էջ 438-439։

չաբ խորհրդակցաններ, որոնք կիրառվի են մեհենագրության մեջ, գոյատևում են հաջոց զարգացմանում:

Հայոց զարգացմանում գործածված զարգացմանականների իմաստի, ծագումնաբանության և այլ խնդիրների ուսումնասիրությունը, ակադա, կարող է դառնալ բազմաթիվ հաստիների կուր⁷⁵: Հաստիկ ուսումնասիրության առարկա պետք է դառնա իմաստակիր-զարգանախչերի և հայկական մեհենագրերի կապը: Այս ուղղությամբ կատարվել են միայն նախնական քայլեր:

Մերին տարիներին ուշադրություն դարձնել հայկական զորգարմանում կիրառված իմաստակիր-զարգանախչերին, ինչի արդյունքում ակնհայտ դարձավ դրանց ծագումնաբանական կապը Հայաստանի մայրապատկերների, պեղված հնագիտական իրերի (որոնցից հնագույնները թվագրվում են Ք.ա. IV հազարամյակով) և միջնադարյան կիրառական արվեստի հուշարձանների կշաններին⁷⁶:

Մեջազայած է եղել նաև կարպետների⁷⁷, գուրգանների ու սանաքանների զարգանախչերին, որում ընդգծվել է դրանց ընդհանրությունը Ք.ա. III հազարամյակի խեղդեղենի կշաններին հետ⁷⁸:

Մեջազ, կշաններով չի սահմանափակվում հաջոց կիրառական արվեստում իմաստակիր-զարգանախչերի և հայկական մեհենագրերի կապը, ինչը, կարծում ենք, առաջինգամ կդառնա յարջ ուսումնասիրության առարկա:

Այսպեսով առաջին սահմանափակվում են հայկական մեհենագրության բնատննական դաշաչչանում ունեցած մեզ հայտնի դրսևորումները, սակայն չի բացառվում, որ առաջինգամ հայտնի դառնան նորերը⁷⁹:

⁷⁵ Այս առումով կիսակի ուսումնասիրություն է Ա. Շ. Մանթազյանին «Հայկական զարգարման, կիսակի մտքիների ծագումն ու զարգացման բնութագրությունը» (Ե., 1951) կարգաչին հատուց, որում կրատված կարել ու ուրբանված ուղղություննեց մեհենագրերն են բացում հետագո ուսումնասիրությունների համար:

⁷⁶ Ափանդյան, 2003, էջ 12-14, Մանթազյան, 2003, էջ 302-306, Օնոբյան, Ստանուս, 2007, նախաբան, էջ 103-109:

⁷⁷ Հայկական կարպետների զարգանախչերի մասին տե՛ս Դանթյան, 1975 սղխառուցությունը:

⁷⁸ Ափանդյան, 1967, էջ 250-257:

⁷⁹ 1987 թ. Աննաչին «Լարդարտի Մարտանկարի քրտնեց գրեղի կին կրկանի տեր ու ուղղակներ, որոնցից կրկնի գրա կաշին բացակայել կշաննե: Ինչոց ամուց պնայ է դրանց հաննեց Հարտանակի պատմության պնայական բնութագրում: Կերպարուն մեզ հայտնի չի պնայ գրանվար գարջ: Կան գրանվար կարջ էլ հայտնի դառնալ հետագայում կա:

ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՅՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ
ՀԱՏԱԿ ՉԹՎԱԳՐՎՈՂ ԵՎ ԱՌԵՂԾՎԱԾԱՅԻՆ,
ՆՇԱՆԱԳՐԱՅԻՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐ

1 ՀԱՏԱԿ ՉԹՎԱԳՐՎՈՂ ՆՇԱՆԱԳՐԱՅԻՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐ

Հուշարձանների այս խումբը բաժանված է բազմազան է՝ Դրանց մեջ պայմանավանդված են իրենցից ենք և՛ կանակիք միջադարձաբերը, որոնց թվագրման ստորին սահմանը Վանի թագավորության ժամանակաշրջանն է, և՛ օձադասակեր գերեզմանաբազարը, որոնք, թերևս, միջնադարի զործեր են, սակայն իրենց պատկերազարդության մտածողության մասին ակնհայտ նախադրյալներով բնույթ:

Կանազներ միջադարձների վրա: Վիշապաբազարի ստվարաբար թվագրվում են նախաքրիստոսական դարաշրջանով՝ Ք.ա. III-II հազարամյակներով, ուստի հստակորեն չի կարելի ասել՝ դրանց կանաները պետք է դասվեն վաղաքրիստոսական կանազաբազարին, թե՛ գծային գծերի մեջ:

Մեզ հասած միջադարձների մեծամասնության վրա ասված են միայն պատկերաբանագրություններ: Մաթեյի կան նաև կանազաված միջադարձները: Դրանցից հաստով հիշատակվի են Չափաբարձ գտնվող Գանձայի (նկ. 71 ա)⁷⁰ Դրանցից հաստով հիշատակվի են Չափաբարձ գտնվող Գանձայի (նկ. 71 ա)⁷⁰ Դրանցից հաստով հիշատակվի են Չափաբարձ գտնվող Գանձայի (նկ. 71 ա)⁷⁰ Կիստոսական ազգային թանգարան-ինստիտուտի թաղամ գտնվող (նկ. 71 բ)⁷¹ միջադարձները:

Վիշապաբազարի, Ք.ա. III-II հազարամյակների հնագիտական իրերի կանաների և միջնադարյան մատյաններում պահպանված կանաների ընդհանուրապես ոչ չաղորդչույուն է դարձրել Հ. Ա. Մաթեյի դասակարգման իր վերջին աշխատություններում: Վիշապաբազարի պատկերների և կանազների փախախտություններում: Վիշապաբազարի պատկերների և կանազների փախախտության առաջին, ինչը մեծապես կնախատեր է՝ մեր խնդրին, և՛ այդ կործանների ինստիտուտական լիակատար ընթացմանը, դեռևս չի հրատարակվի:

Օձադասակեր գերեզմանաբազար: Առանձնահատուկ ուշադրության արժանի այս հուշարձանների հայտնաբերման պատճի՞ն պատկանում է Չափաբարձայի

⁷⁰ Առանձնահատուկ, 2001, էջ 159-163 (ն. հղված գրականությունը):

⁷¹ Վիշապ-կործանը, ըստ Չափաբարձայի գրականության ազգային թանգարան-ինստիտուտի տեղեկ է. Կրկնաբարձայի հայտնաբերման, պատճի է փոխադրվել Գեղամա լեռներից (Մոսկովյան, 2003 (Ռ), էջ 143-143):

բազմաբնույթի ազգային թանգարան-ինտիտուտի տնօրին Աշոտ Գրիգորյանին: 1990 թ. նա երեսուցամյակից Արտակարգ վիճակի ենթաշրջանի Ժառանգյալ գյուղում հաջանաբերված երկու կշանակի շրմաքարերը (Նկ. 75)¹²², իսկ սակի ուշ մեզ տեղեկացրեց, որ Ավանի գերեզմանոցում, երկրորդ աշխարհամարտի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշակոթողի հարևանությամբ կան համանման գերեզմանաքարեր՝ սրամաղբելով մի յուսանկար (Նկ. 76): Ժայռապատկերաբան Կ. Թոխարյանի ընկերակցությամբ լինելով կշված տեղում՝ գտանք յոթ օձապատկեր գերեզմանաքարեր: Արտակարգ մեզ հայտնի դարձան ինը նման հուշարձաններ:

Այս հուշարձանների առանձնահատկությունը, ինչպես նշվեց, կայանում է կրանում, որ միջնադարյան հուշարձաններ լինելով դրանք պատկերագրության մասամբությամբ ակնհայտ նախադրիստոնեական բնույթի են: Մեզին աչքով էլ նկատելի է այս քարակոթողների պատկերների և կշանների ընդհանրությունը Մեծամորի, Կարալվաների, Կարմիր բերդի նախաքրիստոնեական ժայռապատկեր հուշարձանների:

Ում են պատկանել այս շրմաքարերը, նախաքրիստոնեական քրմական տների շատակների՞ն, միջնադարյան աղանդակների՞ն, թե՛ բոլորովին անհայտ սյուր: Դժբախտաբար, գերեզմանաքարերից շատերը տեղաշարժվել են մասամբացում շինարարական աշխատանքներ կատարելու արդյունքում, այսպես դրանց պեղումները կարող էին մի շարք յուսաբանումներ բերել մեզ անհայտ մի շարք հարցերում:

Այսպեսով չի ավարտվում հստակ թվագրություն չունեցող հուշարձանների գտնելը: Այդ շարքում կարելի է հիշատակել, օրինակ, «Կարմիր քարանձավը» դեպի Գեղամախան քարնաբերող հանադարձին մեծ քարաքանդորի վրա պատկերված մեծանշանը (Նկ. 77)¹²³: Որոշակիություն չունենք նաև Ավարանի ժայռապատկեր կշանների (Նկ. 78)¹²⁴ թվագրության հարցում: Բացի այդ, թեպետ մեր գծային գրով արված արձանագրությունների շարքում հիշատակվել ենք նաև Մեծամորի, Կարալվաների և Կարմիր բերդի բացօթյա ժայռապատկերների փորագրությունները, որոշ անհատակություն ունենք դրանց կշանների թվագրության հարցում:

Հայկական մեծնագրության նկատմամբ համակողմանի ուսումնասիրությունը կարծում ենք, այլ հարցերի թվում վերջնական լուծում կտա նաև ժամանակագրության խնդիրներին:

¹²² Գրիգորյան, 1990, էջ 99.

¹²³ Արտակարգ, 2003 (Յ), էջ 149: Այն մեր ուշադրություն է նշանակել Մուրա Կասաբյանը:

¹²⁴ Համանեյան, 1990, էջ 53-77.

2. ԱՌՆԴՈՎԱԾԱՅԻՆ ԼԵՃԱՄԻՐԱՅԻՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱԼԵՐ

Հայկական լեռնաշխարհի անտրոփածային ծագումով և անհայտ նշանակությանը գրային հուշարձանները կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խումբը բազմաթիվ օրինակներով հայտնի և որևէ համակարգ կազմող նշանագրային հուշարձաններն են: Այս խմբին է պատկանում Հայաստանի երկրորդ սևաբազիրը, որը, դասելով նշանների թվից, հավանաբար, եղել է սպորտին: Մեկ համակարգ են կազմում նաև անտրոփածային հանդիսանմաները, որոնք հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի շուրջ երկու տասնյակ կետերից:

Երկրորդ խմբի մեջ կարելի է մտցնել եզակի նշանագրամբ հուշարձանները, որոնք զուգահեռներ չունեն, թեպետ չի բացառվում, որ հետագա ուսումնասիրություններով պարզվի դրանց՝ որևէ համակարգի պատկանելի:

ա) <ԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄՆԴԱԳՐՈՐ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ (ՆՈՐ ՄՆԴԱԳՐՈՐ ԱՅՐՈՐԻՔԵՆ): Հայաստանը, կազմելով համաշխարհային քաղաքակրթության գլխավոր բնօրրաններից մեկի՝ Առաջափոր Մսիայի մասը, արդեն տվել և դեռևս կարող է տալ բազմաթիվ անակնկալներ՝ կազմած հնագույն քաղաքակրթությունների ուսումնասիրության հետ: Այդպիսի մի իրադարձություն կարող է դասուել Հայաստանից հայտնաբերված անտրոփածային սևաբազիր երբ համակարգի վերձանությունը, որն իր հետ կրելի փոփոխություններ Հին Աշխարհի պատմությանը վերաբերող մեծ գիտելիքներում:

*Կարմիր բերդի անտրոփածային սևաբազիր աղձակագրությունը*¹⁵²: Երևանից Եղվարդ տանող ճանապարհին, Չոփանի գյուղի հարևանությամբ, Հրազդան գետի աջ ափին պահպանվել են կնիկուսյան ամրոցի մնացորդներ՝ մի քանի հարյուր դամբարաններից բաղկացած դամբարանադաշտով, որից ներքև, Հրազդանի կիրճին հանդիպելով հրվանդանի վրա պահպանվել է վաղ միջնադարյան կնիավեր ամրոց, ինչը ցույց է տալիս, որ հնավազում կյանքը հարստեկ է նաև այդ ժամանակաշրջանում: Հնավազի ուսումնասիրությանը պատկվել են Գ. Չարկունիճյան, Մ. Չարաչյանը, Է. Այազբեք, Բ. Գիտարովսկին, Հ. Մարտիրոսյանը, Ա. Խասյանը, Կ. Քուչուպրոյան և ուրիշներ: Հնավազի մի քանի հարյուր դամբարաններից հայտնաբերված կոթերը (խեցեղեն, մետաղյա զենքեր, պերճանքի առարկաներ և այլն) թվագրվում են միջին, ուշ քրոնիկ և վաղ երկաթի դարաշրջաններով (Ք.ա. XXIV–IX/VIII դարեր): Կնիկուսյան ամրոցը թվագրվում է վաղ երկաթի դարով (Ք.ա. XII–IX/VIII դդ.)¹⁵³:

Ամրոցի պատմական անունը, ցավոք, չի պահպանվել: Ժողովրդի մեջ այն հայտնի է «Կարմիր բերդ» անվամբ: Հնագիտական գրականության մեջ դամ-

¹⁵² Հայրի անունով կոթի կարևորությունը այս աղձակագրության ժամանակին սևաբազիրին էջ հաստիկ նայվածով թե՛ն Մազիդան, 2001, էջ 221–226:

¹⁵³ Հնավազը և կնիկուսյան ամրոցի ուսումնասիրության ժամկետը հանդիսանում են Ն. Կյուրաբյան, 1960, էջ 137–147; Սարգսյան, 1964, էջ 47–50; Փիլիպոսյան, 1978, էջ 331; Խոսրոյան, 1982, էջ 173–174; Կյուրաբյան, 1993, էջ 134–135 (նաև դրանում կոթի գրականությունը):

քարանդակը հայտնի է նաև մոտակա մագաքենի գյուղի անունով, որը ևս որևէ կապ չունի անբոցի սրտմական անվան հետ:

Հետվազում ասկա անդրծովածային սեպագիր արձանագրության մասին գիտական գրականության մեջ առաջին հրատարակումը եղել է 1976 թվականին «Պատմա-քանակագիտական հանդեսում»: Երկրորդան Հայկ Ազիզյանը, ենթակայանելով համառոտ մի հաղորդում, համապատասխան մասնագետների ուշադրությունը հրավիրեց սեպագիր հուշարձանին՝ որպես արձանագրության թեզան և ժամանակագրությունը՝ հատուկ նշելով, որ այն կրող «քարը դրված է ոչ թե փայ միջնադարում կառուցված կապադոկիական պատի, այլ տվելի էին՝ կիկոպան անշարխի պատի շարվածքում»¹²⁷:

Ներքառարար, հետագա տարիներին այս արձանագրությունը ուշադրության արժանացավ Առանց զբն էիմնագրման՝ այն բանագիր գրույցներում պետականում էր «կեղծ», թերևս, միայն այն պատճառով, որ սեպագրի նման տեսակ աշխարհի ոչ մի տեղում հայտնի չէր: Թե որքան անմիան ու չարդարացված է նման մոտեցումը, կարծում ենք, կարիք է չկա հանգամանորեն բացատրելու, սրբալիսի տրամաբանությանը «կեղծ» պետք է համարվիսի աշխարհի թղթ գրային համակարգերի նորածնացտ առաջին հուշարձանները:

Արձանագրությունն ուսումնասիրելու նպատակով նրանք հետվազում: Ինչպես նկատված էր Հ. Ազիզյանի 1976 թվի հաղորդման մեջ, արձանագրված քարը (յուսանկարը և գծանկարը տե՛ս նկ. 88) գտնվում է կիկոպան ամբոցի մուտքի շարվածքում՝ ոչնչով չաղբերակվով մյուս քարերից (քաջի արձանագրված լինելուց):

Արձանագրությունը փորագրված է գորշ սու՛ֆն քարի վրա, որն ունի 155 սմ լայնություն, 79 սմ բարձրություն, իսկ հաստությունը տասանվում է 75–88 սմ միջև: Բարկացած է կրեք հորիզոնական տողերից, ղոնեցից առաջին երկուսը գրված են քարի գրեթե ողջ լայնությամբ: Երկրորդ կարճ տողը (10 սեպանիչ) մեկ երկար հորիզոնական սեպագծով անջատված է վերին երկուսից՝ զբաղեցնելով քաջի միայն կենտրոնական շրջանը: Առաջին տողի երկարությունը 122 սմ է, երկրորդը՝ 131 սմ, երրորդը՝ 30 սմ: Երեք տողերի ընդհանուր բարձրությունը 37 սմ է:

Սեպանիչները չափերով շատ ավելի մեծ են Հայաստանում լայն ստորածում ունեցող բիպեդական (ուշարտական) սեպագիր կշաններից: Գեթ լավելում են ուղղանկյան, ղեպի վար ուղղված սեպանիչները: Ընդ դրում, արտաքին տեսքով դրանք նման են ոչ թե միջազգայան մեխանիան կշաններին, այլ բիպեդական սուրանկուս-եռանկուսու տեսք ունեցող սեպագրերին, որպեսիք առաջին անգամ հայտնի են Վանի թագավորությունում, իսկ վերջինքս անկումից հետո՝ Արեմնեան աշխարհավարությունում:

Քարին փորագրված է ընդհանուր առմամբ 90 մեծ ու փոքր սեպանիչ: Արձանագրության ուշադիր զննումը և կշանագանկի կազմումը ցույց են տալիս,

¹²⁷ Ազիզյան, 1976, էջ 276:

որ արձանագրված են շուրջ երկու տասնյակ նշաններ, որոնցից մի քանիսը կրկնվում են մինչև վեց անգամ (նշանագրանկը տե՛ս աղ. 21): Մտույզ չեն կում նշանների թիվը, քանի որ կան նշանների հնագույն համակցություններ, որոնք կրկնվում են մի քանի անգամ և դժվար է ստեղծել գործ ունենք մեկ բաղադրյալ նշանի, թե մի քանի պարզ նշանների հետ (տե՛ս նշանագրանկի երկուրդ մասը):

Նշանների կազմության սկզբունքը բավականին պարզ է. այդ տրամաբանությամբ էլ կազմել ենք ներկայացվող նշանագրանկը: Ամենաբարդ նշանը քառաբաղադրյալ է:

Արձանագրությանը փոքրագրելուց առաջ կախարդը տողագծում չի կատարվել փոքր նշանները գծառելված են տողի ինչպես վերին, այնպես էլ միջին ու ստորին մասերում, իսկ որոշ նշաններ՝ առջից վեր:

Գրության ուղղությունը, դասելով հարիզոնական դիրք ունեցող երկար սեպանշանների դիրքից, ուղղված է եղել ձախից աջ, այսինքն՝ ունեցել է նույն ուղղությունը, ինչ սեպագրի բոլոր հայտնի անալիզները (այդ թվում՝ Հայկական խոնարհարկում կիրառված սառաթա-բարեկոնյան և քիսնեական (ուրարտական) սեպագրերը):

Արձանագրության գրաբանական վերլուծությունը (գրության ուղղության, նշանների կրկնության համախառնականության, դրանց մտաւոր թվի, դիրքի, կազմության սկզբունքի և այլնի պարզաբանումը) ցույց է տալիս, որ այն լիովին համապատասխանում է գրային մտածողության համընդհանուր, այդ թվում՝ Հին Աշխարհի սեպագիր համակարգերում ընդունված օրինաչափություններին: Այսինքն՝ չկա որևէ հիմք արձանագրությունը «կեղծ» որակելու համար:

Եռատող արձանագրության մեջ շուրջ երկու տասնյակ նշանների կիրառությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ գործ ունենք սեպագիր այբուբենի հետ: Մինչ օրս հայտնի են երկու սեպագիր այբուբեններ, որոնք ստացվել են բառախանկային սեպագրության պարզեցման շնորհիվ՝ ուզարիդյանը (Ք.ա. XIV–XIII դարեր)¹²⁹ և արեմեկյանը (Ք.ա. VI–IV դդ.)¹³⁰: Վանի թագավորության սեպագիր համակարգը ևս ստացվել է միջազգային սեպագրության (շուրջ 600 նշանից բաղկացած բառա-փանդային համակարգի) պարզեցման արդյունքում, սակայն չի հանգել այբուբենի՝ մնալով բառա-փանկային համակարգ: Թե ինչու Հայաստանում հայտնաբերված սեպագիր այբուբենը չի ստացել լայն կիրառություն, դժվար է տեսլ:

Ի՞նչ ժամանակաշրջանով կարելի է թվագրել արձանագրությունը:

Ինչպես նշվեց, դեռ մեզանից առաջ ուշադրության էր արժանացել արձանագրության՝ կիկլոպյան ամրոցի շարվածքում գտնվելը, ինչը կողմնորոշում է մեզ դեպի Ք.ա. XII–IX/VIII դարերը: Վաղ միջնադարով թվագրումը քիչ հավա-

¹²⁹ Jasson, 1958, էջ 106–110; Дарсисер, 1963, էջ 243–245, 64, 124; Фюмгер, 1979, էջ 121–123, 64, 174;
¹³⁰ Keel, 1950; Jasson, 1958, էջ 93–106, 64, 76, 81; Оганесян, 1960, էջ 100–103; Двигош, 1982, էջ 111–112, Дарсисер, 1983, էջ 223–227, 64, 112; Фюмгер, 1979, էջ 123–126, 64, 176:

եական է, քանի որ Հայաստանում սեպագիրը դարձարում է կիրսովելուց Ք.ա. VII դարից, իսկ Ք.ա. III դարից գործածվում են հունական ու պարսկական, Ք.հ. V դ. սկզբից՝ հայկական այբուբենները: Մեթազիր այբուբենի տեղիքման ժամանակաշրջանի առավել հավանական թեկնածուն կնկնույցան ամրոցի թվագրումն է: Հօգուտ այդ կարծիքի կարող է խոսել արձանագրության՝ ամրոցի մուտքի պատի մեջ դրված լինելը, ինչից կարելի է ենթադրել նաև վերջինիս՝ ամրոցի հիմնադրման վկայագիր լինելը: Այդ դեպքում քննվող սեպագիր այբուբենը ժամանակագրորեն կընկնի ուգարիթյանի և աքեմենյանի միջև:

Եթե հաստատվի մեր եզրակացությունը՝ կազմած ամրոցի կոմնադրման հետ, կարելի է անել դրանից բխող այլ ենթադրություններ, որոնք հնաագայում կարող են թե՛ հաստատվել, թե՛ մերժվել: Երկու տողերը կրթորդից առանձնազված են մի երկար սեպագծով, որի տակ ասկա է համատու մի գուրքուն: Կարելի է ենթադրել, որ առանձնազվածն ամրոցի անունն է: Ծավոք, մեզ հասած սկզբնապատկերում (որքան մեզ հայտնի է) չի պահպանվել Կարմիր բերդի պատմական անվանումը, ինչը օգտակար կլիներ վերձանության քննազրում: Եղևը ուշագրավ մի պահ, որը գուցեն օգնի հետազայում բացահայտումներ կատարելու: Եղևնազանի վերջում բերված ենթադրո համակցությունը կրկնվում է և՛ առաջին, և՛ երրորդ տողերում: Եթե ենթադրենք, որ վերջինս ամրոցի անունն է, որը կարող էր կազմվել իր հիմնադիր արքայի անունով, ապա առաջին և երրորդ տողերում կրկնվողը կարող է լինել հենց նրա անունը:

Հրազդանի և Նախիջևանի հույնատեսակ արձանագրությունները:

Կարմիր բերդի արձանագրության «կնոճ» լինելու ենթադրյալ միտքն իր ուժն աֆեի կորցրեց, երբ սեպագրագետ Հովհաննես Կարապետյանից տեղեկացանք, որ երկպայման Հրազդան քաղաքի սահմաններում գտնվող Մարթախանի հուշարձանախանի տարածքից գտնվել է հույնատեսակ սեպագիր արձանագրության մի բեկոր (նկ. 89), որը ժամանակին հայտնաբերել էր հանգուցյալ արձակագիր Մուրեն Շտիկյանը: Հ. Կարապետյանը մեզ տրամադրեց արձանագրության հույն չափերով պատճենը (պահած Մուրեն Շտիկյանի մեղքով), որն ուղղակիորեն հիշեցնում էր Կարմիր բերդի արձանագրությունը (համեմատելու նշանների չափերի ու տեսքի առումով):

Նույնատեսակ առայժմ մեզ հայտնի երրորդ սեպագիր արձանագրությունը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության սահմանին մոտ գտնվող Փերիսոք Էլի («Ռարախության սուև») կոչվող վայրում (տե՛ս քարտեզ 3): Այն փորագրված է զետեից վեր խոթող ժայռի վրա, որի մակ այլ կողմից թափվում է ուրարտական ժամանակաշրջանին բնորոշ ժայռափոր դամբարան: Այս արձանագրությունը ևս իր չափերով և նշանների տեսքով լիովին տալրերվում է բիայնակյաններից: Եռատող արձանագրության երկարությունը 3,4 մետր, բարձրությունը՝ 60 սանտիմետր է: Տողերի բալուսթյունը 15 սմ է, միջտողային հեռավորությունը՝ 5 սմ: Նշանների երկարությունը 11–11,5 սմ է: Դասերով յուսանկարից՝ այստեղ ևս

տարժամ ուսումնասիրությունների արդյունքում համանման ժայռափոր էջանեկ հայտնաբերվեցին Հայրնական խոնաշխարհի մեկ ու կես տասնյակ հնավայրերից՝ Արափնիի գյուղի մուսակաջից (նկ. 72)²⁹⁴, Ամասից (թուրքերեն ստափաղամար՝ Անափ, նկ. 73), Արտամուից, Արփայայից, Բազաթեմից (թուրքերեն ստափաղամար՝ Փեկեռի), Բանեշիքից, Բառտամից (յիսյն. «Ռուսայի փոքր քաղաք»), Դեմեյայից, Խարրերդից (թուրքերեն ստափաղամար՝ Հարփար), Քան-է Չամրիից, Հայկաբերդից (յիսյն. Սարգուրքիթիկի, ներկայումս՝ Չավուշ թեփե հնավայր), Հոռոմից (նկ. 74), Մարաբա թեփեից, Չեմեդի-բաղիից և Վանա բերդից (յիսյն. Տուշպա)²⁹⁵:

Ժայռափոր հանդայնականների հավաքման և ուսումնասիրության առարկերում ամենամեծ աշխատանքը կատարել է Օ. Քեյնի, որը հավաքելով տասներեք հնավայրերի էջաքերը (բացի Հոռոմից և Արփայայից, վերջինս էջվում է կրա կողմից՝ առանց էջանեկների վկայակոչման), 93 էջանեկը բաժանում է ութ խմբի՝ շքանակներ (28 հատ), ստվանեկ կամ ակոսներ (7 հատ), մանգաղի (4 հատ), ձեռնափայտի (3 հատ), «V»-ի (16 հատ), «Ա»-ի (11 հատ), հայեթան հրքված «C»-ի (3 հատ) և անորշ (21 հատ) տեսքով էջանեկ: Տպալորիչ են էջանեկի յափեղը: Դրանք քարերի մեջ փորված են 4-30 սմ խորությամբ, ունեն 6-30 սմ լայնություն, իսկ էջանեկի երկարությունը առատակում է 0,7-ից մինչև 3 մետր: Օ. Քեյնի դրանք թվագրում է Վանի թագավորության ժամանակաշրջանով, ենթադրելով այդ հուշարձանների կապը ջրի, հնադարը է նաև անողշիթիթյան աշխարհի սրաշատուների հետ²⁹⁶:

Էջանք, որ դեռևս չի կարելի լուծված համալրել դրանց թվագրման հարցը՝ ելնելով միայն յիսյնական ամրոցների մոտիկությունից: Բացի այդ, էջանեկի ուսումնասիրության և դրանց ինստի ըմբռնման համար անհրաժեշտ է (ստանձնագումից ու խմբավորումից բացի) դրանց խմբային տեսարանների ուսումնասիրությունը՝ որչափ հնավորությունից և բազմությունից կատարված դիտարկումներով, ինչպիսիք, որքան մեզ հայտնի է, դեռևս չեն կատարվել²⁹⁷:

Ավելացնենք, որ նման ժայռափոր հանդայնականեկը բնորոշ են միմյան Հայկանրան խոնաշխարհին, և դրանց հետագա ուսումնասիրությունն, ան-

1931, էջ 203, էջ 206-ում նկարը, այդ ներքինից նամարում է փայտի ստանդեր, Մարտանթան, 1942, էջ 18-19):

²⁹⁴ Հանդայնականեկով մինչ այս հայտնի ամենահարուստ ՕԲ-ից յափե էջանեկը այս իրադրանք գտնվում է Արտամուի սելեուցների շրջանում (ՅեՆ, 1989, էջ 92-93, սղ. II-VI, Bagdasarian, 1990, էջ 24-26, նկ. 1-12):

²⁹⁵ Բացի Հոռոմից, նկարն ընդ հնավայրերից հայտնի ժայռականների մասին տե՛ս ՅեՆ, 1989, էջ 85-105, սղ. I-XVI: Բանեշիքի կապը՝ տե՛ս Sevin, 1999, էջ 58-51, սղ. IV-2, V-1: Հոռոմում Թ. Մարտանթանի ինչպեսակամից բացի նաև նման այլ էջանեկ էս, որոնց մասին տեղեկանքով հնավայրը տեղեկ հնադար Ռուբեն Բաբայանից՝ այդինքն և տեսում կատարվեցին նախնական վիտարկումները:

²⁹⁶ ՅեՆ, 1989, էջ 100-105):

²⁹⁷ Ի Փայր, չի կարելի բացառել նաև Փ. անտանթան, ըստ այդ ժայռեկ մեջ կատարված այդ փորվածները ոչ չեն գրառվաբարել են, այդ ունեն որտե ամենամական կատարվաբարել: Հոտ այդ բացառությունների փորվածները հասարկ են հաստ փայտը կրկու և յանկարի տեղի բերելու նպատակով (Քուրա, 2006, էջ 113-120):

ՍՆԼ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ ՍՏԵՂՉՎԱԾ ԵՎ ԼՍՒՍՄԱՆՇՏՈՑՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԿԻՐԱՌՎԱԾ ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ

Այլ երկրներում ստեղծված և նախամաշտոցյան Հայաստանում կիրառված գրային համակարգերը բաժանվում են երկու խմբի՝ գաղափարա-նկարազարդյին (բառա-փակագիր) և այբբենական (առասպին)։ Առաջին խմբին են պատկանում խեթա-բուվիական¹⁰¹ մեծնևազրույթուկը, ասուրա-բարեղնյան և բիայենական (ուրարտական) սեպագիր համակարգերը, իսկ երկրորդ խումբը կազմում են հուեական, արամեական և վերջինից ծագող պանդխական (միջին պարսկական) ու ասորական այբուբենները։

1. ԽԵԹԱ-ԼՈՒՎԻՍԿԱՆ ՀԻԵՐՈԳԼԻՖԻԿԱՅԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ¹⁰²

Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Եփրատի հովտում, Ք.ա. II-I հազարամյակներում կիրառվել է խեթա-բուվիական մեծնևազրույթուկը (իփերոգլիֆիկան)։ Այդ գրով առաջին արձանագրությունները նոր ժամանակներում հայտնի են դարձել XIX դարի երկրորդ կեսին՝ սկիզբ դնելով գրային համակարգի ուսումնասիրությանը¹⁰³։ Սկզբնական շրջանում հայտնվել էր կարծիք, որ խեթա-բուվիական նկարագրիչների լեռնի կարող է լինել հնագույն հայերենը (գերմանացի գիտնական Հ. Ենսենը անգամ դրանք փորձեց ընթերցել հայերեն)¹⁰⁴։ Սակայն տարիներ անց պարզ դարձավ, որ դրանք գրված են այլ լեռնաշխարհում, այլ հայերենին մոտ ազգակից հնդեվրոպական լեզուներից մեկով՝ լուվիերենով։ Թեպետ ներկայումս կատարված է զգալի աշխատանք վեր-

¹⁰¹ Ինչին 1970-ական թթ. գիտնական գրականության մեջ այս գրականության առաջին հայտնի էր «իփերոգլիֆ» անվանը։ 1970-ականներից սկսած ստորագից ու հետազոտված վերլուծող արձանագրություններում։ Չորս մասը համար տեղեկական շեղիք՝ մեկ արձանագրում էր «իփերոգլիֆ» անվանը քաղաքային տեղեկանքը։

¹⁰² Խեթա-բուվիական նկարագրիչների փորձերով խորհրդային ժամանակներից և գրականության արձանագրության համար չեղանկարգության ենք հարգում գրականության գիտ. կրթության Ալան Մուրանին։

¹⁰³ Պրոֆեսոր համալսարանի և դրա ուսումնասիրության արձանագրության մասին՝ համապատասխան գրականության երկրներով տե՛ս Խոսեռ, 1938, էջ 133-141; Չուրիք, 1962, էջ 66-69; Չուրիք, 1963, էջ 114-123; Բառ, 1982, էջ 86-88; Փրոֆեսոր, 1979, էջ 83-85; Կուռ, 1994, էջ 4-7, 106-107; Մեխիտ, 1996, էջ 120-124; Բառ, 2010 (Նաև հայնի գրականության)։

¹⁰⁴ Մե՛ս Խոսեռ, 1938 աշխատությունը, որում է՛լ մի էլ ընթերցվել այդ ժամանակ հայերեն ընթերցող 82 նկարագրիչներ։ Թեպետ հետազոտված հարցը առաջավոր այլ լեռնում, կարծում էր ավելորդ էր լինի մեկ անգամ էլ արձանագրության մասին տեղեկանքը։

ճանուրդան ուղղությամբ, դեռևս մնում են մեծ քանակությամբ չստարանված հարցեր, որոնք կարող են ներուլթուններ բերել նաև հայագիտությանը:

Գրային համակարգի ծագումը. Խեթա-յուֆիական հիերոգլիֆների ծագման վերաբերյալ ցնդահանուր ճանաչում գտած կարծիք դեռևս չկա: Մտավի տարածված մի տեսակետի համաձայն՝ խեթա-յուֆիական հիերոգլիֆները ստարացել են կրետական պատկերային գրից, որն իր ներքին մեծ ազդեցություն է կրել եգիպտական հիերոգլիֆիկայից¹⁰²: Ըստ մեկ այլ տեսակետի, խեթա-յուֆիական հիերոգլիֆները ասեղծել են ինքնուրույնաբար՝ տեղական փոքրասիական արտոկենտրոնության իմասն վառ¹⁰³: Գրային համակարգի ստարագումը ներառյաբար թվագրվում է Ջ.ա. III հազարամյակով կամ II-ի սկզբով:

Այլ գրային համակարգերի հետ ունեցած առնչությունները: Երևի մի կողմ թողնելու լինենք բոլոր պատկերագրային համակարգերում ասկա ցնդահանությունները, խեթա-յուֆիական հիերոգլիֆիկան ամենից ավելի համադրելի է կրետական պատկերային գրի և «Կանի քաղաքապետության մեհենուգրության հետ: Մեր շարադրանքի ցնթացքում արդեն նշել ենք խեթա-յուֆիական և քիսպեական հիերոգլիֆային համակարգերի կրայի մասին (նշանների համեմատությունը տե՛ս աղ. 12):

Գրության ուղղությունը: Մա մյակ գրային համակարգն է, որում բոլոր բնագրերը գրված են սյուսուրանն (շուստորոֆեդուն) ուղղությամբ: Որպես օրինակաբույություն, բնագրերը սկսվում են աջից և ամեն հաջորդ ստեղ գրվում է նախորդի հակառակ ուղղությամբ:

Նշանների թիվը, գրային համակարգի բնույթը և որոշ սկզբունքները: Խեթա-յուֆիական նշանների թիվը շուրջ 500 է¹⁰⁴: Նշաններից շուրջ 70-ը հնչյունային արժեքով գրեր են, մյուսները զարափարակներ են կամ դեռևս վերձանված չեն: Այսինքն՝ խեթա-յուֆիական մեհենուգրությանը քառա-փակային գրային համակարգ է:

«Իերոգլիֆները ներառյին բնույթի են, մի մասն ունի նաև արարկցված տարրերակներ: Հայտնի են նրեք ձայնաօրներ՝ ա, ւ, ս: Մտավի տարածված են բաց փակները՝ քաղաձայն-ձայնափոք կաուսքիձայնով, հսուկայում են նաև նսանկյուն փակ փակներ: Ի տարբերություն սնկագրի, հնչյունային նշաններն ունեն միայն մեկ նշանակություն:

Լայնորին կիրառված է անցոֆոնիայի (սկզբնահնչյունության) սկզբունքը, որի համաձայն զարափարակները հնչյունային գրաբայանք գրվելիս արտասպարի համաձայն զարափարակները հնչյունային գրաբայանք գրվելիս արտասպարում էին քստի սկզբնահնչյուն: Ըստ տարածված է նաև «հնչյունային կոնցլի-

¹⁰² Յե՛ս, օրինակ, Էլմո, 1902, էջ 27, 325-ձ ստրուտայք, Mering, 1906, էջ 9:

¹⁰³ Փրկարս, 1976, էջ 25; Խատո, 1980, էջ 137:

¹⁰⁴ Է. Լուրյի նշանագրային բնագրվում է 497 հիերոգլիֆ (Luruc, 1960): Դրանից մի քանից Խնուսայում համարվածն այլ նշանների տարբերակներ, ամառաբանն 24 նախ նշաններ (Ս. Գուցղինյա Աստուխ, համարվածն այլ նշանների տարբերակներ, ամառաբանն 24 նախ նշաններ (Ս. Գուցղինյա Աստուխ, 1908, էջ 15-124): Նշանագրային անդրադարձում է հայերեն տե՛ս Մոսիսյան, 2003 (ս. էջ 282-321):

մեկտեղ երևալը, որը կոչված է ճշգրտելու, թե տվյալ կշանը հասկանալիս իր որ իմաստով է գործածված:

Արձանագրություններում տարբերակվում են գրության երկու ոճեր՝ կրթողային (մեղադրական) և արտապահի (զծային կամ պարզեցիկ), ընդ որում, առաջինի կշանները պատկանում են զգալի նմանություն ևսխմանական պատկերանշաններին:

Օրսեանակարգի հայտնական կերտությունը (տարածման աշխարհագրությունն ու ժամանակագրությունը): Խնթա-յուվիական հիերոգլիֆիկան զարձակվել է Ք.ա. XVI–VIII դդ. Փոքր Ասիայում, Հայկական լեռնաշխարհում և Սիրիայի նյութում: Լեզվերական թագավորությունում (Ք.ա. XV–XII դդ.) այն հանդես է գալիս խնթաբան սեպագրին զուգահեռ, ընդ որում, վերջինս օգտագործվում է ստորյա գրագրության մեջ, իսկ հիերոգլիֆները՝ կրթողային (մեղադրական) արձանագրություններում¹⁰⁶: Այդ ժամանակաշրջանով են թվագրվում Օտիքի (սեպագիր աղբյուրներում Մուփա(նի), Իսուփա) տարածքից հայտնաբերված կնիքները¹⁰⁷, Ք.ա. XII–VIII դարերում խնթա-յուվիական հիերոգլիֆները բայն տարածում են ստանում, այսպես կոչված, հետխնթաբան կամ յուվիական պետություններում (այդ թվում Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Եփրատի հովիտում գտնվող Մեկիդ-Ռեզապամաբա և Կուսմուխում)¹⁰⁸:

Խնթա-յուվիական հիերոգլիֆներով արձանագրություններ են հայտնաբերվել Հայկական լեռնաշխարհի շատ քաղաքներում (տե՛ս արտեղ 1): Դրանք հիմնականում պատկանում են արքայական իշխանության ոլորտին: Մարտիայում, Ապսերաչում, Շիրզիում, Գյուրյանում, Դարնուխում, Փալանգայում, Իշվինչուրում, Ֆյոյրյուկախում, Իզզիկում, Կարանյուլում, Սամուսում, Բոյրկիխնաքում, Անրոզում, Կարակուլում և Ադիցանում գտնվել են արձանագրություններ հաջորդաբանակների և ալ կոտորների վրա: Քողույու թեմինից, Լորուս թեմինից և Ռեվինչիքից հայտնաբերվել են արքայական կնիքներ (դրանցից մի քանիսը տե՛ս նկ. 92):

Չափազանց ուշագրավ են երզնկայի մտա գտնվող Արին թեմի հնավայրից (պատմական Հայաստանի Չրմես ամրոցը) հայտնաբերված իրերը, որոնց վրա խնթա-յուվիական հիերոգլիֆներով գրված են քիսյուական չափի միավորների անվանումները (նկ. 93)¹⁰⁹: Դա յուրօրինակ սահմանային խառնարան էր խնթա-յուվիական և քիսյուական գրավոր մշակույթների տարածման շրջանում:

¹⁰⁶ Kocak, 1994, էջ 8 (տե՛ս նաև հոլանդ գիտնականը):

¹⁰⁷ Դրանք հայտնաբերվել են Եռվիկ հնավայրից՝ Ռեվինչիք, Լորուս թեմինից և Քարալու թեմինից (Gözlücek, 1977, էջ 135–147, տե՛ս 3–5):

¹⁰⁸ Մեկիդ-Ռեզապամաթ տարածքից գտնված արձանագրությունները տե՛ս Bussac, 1942, էջ 67–70, 187–190, նկ. 563–595, Մեջլիս, 1973 (a) և (b), №№ 97–119; Bussac, 2000, էջ 282–329, տե՛ս 133–164, Կուսմուխից հայտնաբերված թևագիրը՝ Մեջլիս, 1973 (a) և (b), №№ 124–131; Bussac, 2000, էջ 234–260:

¹⁰⁹ Lecoq, 1977, էջ 35–41, տե՛ս 1–1V, Klein, 1974, էջ 77–95: Հնագրագիր է նաև այն, որ թվերը կրված են ոչ թե խնթա-յուվիական սիքի-կշաններով, այլ հայտնական կերտանիքներով:

Եղբրանքի հովիտից բախվականն հետս՝ Հայկական շնուշխարհի կուսիս-արնկան Կապրեհնի հեռախոսից գտնվել է արքայական մի գաղտնի, որի վերին մասում կան երկու էլեկտրալիմոններ՝ «տեր / տիրակալ» և «քաղաք» (տն՝ սկ. 94)⁷²։ Երև գաղտնից հետագա դարվում քի հասել էր՝ ինչպես հեռախոսի տարածք, այն կարելի է համարել խորս-բախվական էլեկտրալիմոններից՝ Հայկական շնուշխարհում տարածման արևելյան սահմանը։

Հայկական շնուշխարհից հարյուրամյակ խորս-բախվական էլեկտրալիմոնները արձանագրությունները ժամանակագրորեն բաժանվում են երեք խմբի.

ա) Բ.ա. XV–XII դդ. արձանագրված կնիքներ (Քուրսբու թեմիկից, Լորչուն թեմիկից և Թեփեկիքից),

բ) Բ.ա. XII–XI դդ. արձանագրություններ (բոնոք փոքր խումբ են կազմում և գտնվել են Մեջլիսի տարածքից),

գ) Բ.ա. X–VIII դդ. արձանագրություններ (Մեջլիս և Կումմուխի տարածքից, Աջոնի թեմիկ (Չրմա) հնավայրից)։

Արձանագրությունների խմբերն ըստ բովանդակության և կառուցվածքի: Հայկական շնուշխարհից հարյուրամյակ արձանագրություններն ըստ բովանդակության և կառուցվածքի կարելի է բաժանել չորս խմբի.

1) միայն արքայի (կառավարչի) անունով կնիքներ,

2) եպիսկոպոսական արձանագրություններ՝ կապված շինությունների կառուցման և ստեղծման հետ կապարհման հետ,

3) խալիքն գրություններ բարձրաստիճակների վրա, որոնցում նշվում են միայն արքայի անունն ու որը տնտեսային,

4) այս դեպքում ևս մնկույի է ընկած Կապրեհնի գաղտնի, որը կրում է միայն «քաղաքի տեր/տիրակալ» տիտղոսը։

Կառուցվածքի մասին խոսելիս քննության առարկա կարելի է դարձնել միայն վերոնշյալ երկրորդ խմբի բնագրերը, որոնք ունեն եռամաս կառուցվածք.

ա) նախարան, որում հնդիմակ-աղբան ենթադրվում է անունով, տիտղոս(աղբար)ով և իր ծագումնաբանության ենթադրվում,

բ) հաղորդման բուն կերպը,

գ) անհնձքի բանաձևը՝ ուղղված շինությունը կամ կրթողը ավերողներին ու պղծողներին։

Արձանագրության ներքին կառուցվածք: Կառուցված զգալի աշխատանքով հանդերձ, խորս-բախվական էլեկտրալիմոնների վերամուտքային բազմաթիվ հարցեր ապաստում են իրենց բացառաբանակ։ Դեռևս զգալի թիվ են կազմում անհայտ խնամող մեծնագրերը (կրանագրանկը տն՝ Հաջիբոմոմ)։ Արձանագրությունների առավել ղեկավարելի խումբը Մեջլի-Թուրքամայի Բ.ա. XII–XI դդ. բնագրերն են, որոնց բնագրը է կրանների պղծողությունը՝ գաղտնաբանության գերակշռմանը։ Որպեսզի պարզ լինի արձանագրությունների բնագրման աչաբոլս ստեղծմանը, բերենք երկու համառոտ և երկու համեմատա-

⁷² Lehtonen-Huop, 1911, էջ 193.

բար ընդարձակ օրինակ (քննարկելը բերում ենք ըստ ժամանակագրական հերթականության, չվերծանված կշանների փոխարեն կշվում են դրանց համարներն՝ ըստ Է. Լարոշի կշանայանի):

Կարանյուլուք (Փոքր Հայք, նկ. 95)⁷⁵.

(Ղիմնացի կրես)

«Գաղաթ»⁷⁶ կրկրի Աննչուպ–աստծուն (սպ) կրտուղջ կոկիկեց Արմանանիլոց՝
 «կրտսանների մարտիանք» տեղը, այն ժամանակ,

կար Իր–ճեկուլը՝ Մեծ աղքատ⁷⁷, կնոխ «Գաղաթ» կրկրը:

Նա գտաւ քաղաղը դատարկ,

և նա կտուց տեղում,

(կտւ և նա կատարաբար հաստատեց)

...

...

... նա վերցրեց:

... նա հիմնեց(7),

ևս(7) քաղաղալեց «Գաղաթ» կրկրի տնկան (ու) քաղաղանիլը:

Ես սիրեցի(7) էի «Գաղաթ» կրկրի Աննչուպ–աստծուն և ինքս իմն աստծուն նա

... (7) նցի:

Իմ կրտուղջ «Գաղաթ» կրկրի Աննչուպ–աստղանդ պաշտովում էր ամենուր ... (7)

ենա,

և իմ կրկրներում նա(7) հասնենցի քաղաղանիլը «Գաղաթ» կրկրի Աննչուպ–
 աստծուն,

(և) նա(7) կիմնեցի ...:

... աստղանդ ... (7) իմ տնից

ևս(7) տնեցի ...:

(Աշ կրես)

«Գաղաթ» կրկրում կրեք քաղաղանիլ՝ Լու/իկադանան⁷⁸,

Հանք–... փխրան (և) Չու(փա)նական

տրվեց իմն տիրոջ կրտուղջ:

Ես պատրաստեցի (234) մի տուն (263)–TANA–ի

⁷⁵ Մուրց, 1973 (ա) և (կ), № 101, հաշիտ, 2000, էջ 288–295, այլ. 133–134:

⁷⁶ Կրկրանուկ կրկում է «Գաղաթ, քառս–քաղաղաղաղաղ(և հարկով չ, քնոք տեղանուկն է համարադրված այդ քաղաղաղաղաղը:

⁷⁷ Աննչուպ տեղանդ փոստիկան գրասենյակային մեջ վերջերքից է մի քանի տարբերակով Այրի–Քաղաղաղաղաղ, Քաղաղաղաղաղաղաղ, Իր–ճեկուլ (Քաղաղաղաղաղաղ և ճեկուլը սխալաբանեցող կրկում էին վերևում) տեղանդի աստծու քաղաղաղաղաղ(և) Արմանաղաղաղաղաղ(այդ քաղաղաղում է 4 տ. XII դարի վերջերս) տնկանուկ և, որ նա ոչ թե տեղանդի կրտուղջի էր, այլ մեծ կրկրի տիրոջ, այն մեջ էր վերցրված նաև Մեկնը: Այդ իսկ պատճառով մեզ հասնանական է քմում նրա կոչանքանուկ 41 տ. XII դարի վերջին ինչուսանված Առաքաղաղաղ աղքատ Այրի–ճեկուլի կես (Մեկն, 1976, էջ 172):

⁷⁸ Կրկրը կա, որ Լու/իկադանան կրկի ինքնուրույն տիրոջ ընդդեմ ճախնաղաղան է (Քուրտ, 1994, էջ 22–23):

... ևս ... (7) նցի՛.

Իս վերջոյնցի ...:

Պէտք է չիմի որևէ վեճ իմ դեմ,

(Չախ Երև)

դարպասների դեմ (?) թո՛ղ չիմի (293) (469):

Ով էլ որ լինի ... իմ տանը կամ քաղաքում

կամ սանդախտի (293) (469),

թո՛ղ կտան սևազորի Լենցոյ-սատիածը «Գախար» կրկնի:

Գյուլյուն (Փոքր Հայք, նկ. 96)¹⁰⁷.

Մեծն Լենցոյ-սատիածը, «Նիպարս մեծ դիտակին, Սատուս սատիածը մեծ. Ունդիթյաս (?) քաղք Թուզի-Թիւրպի՛ն՝ Մեծ Լեզուի՛ն՝ Կարկասիչի՛ն Վերուի, որ-
դին «Ռոտենցը»-միլիի¹⁰⁸, Մաշիցի¹⁰⁹ քաղաքի կրկնի տիրակալը:

Թուխրս (?) քաղաքից Չիմաիի (?) լեռնիցը, Լաւարասս (և) Լաւա... Եւ սև-
բատեցի (ստանձնազրեցի),

և ...

և ... քաղաքը Եւ հիմնեցի.

Ինձ սատիածները սնծազրեցին (դարձրեցին մեծ),

և այս վազրեցը ... Եւ հիմնեցի.

Ով վնասի այս սրճանապարտքուկը.

կտան թո՛ղ Մեծն Լենցոյ-սատիածը, մեծն Վեփարուն և մեծն Սատուսն
դառնն:

Մալաթիա I (նկ. 97)¹¹⁰.

Մյունը ևճասանդախտեններն (ևճ) Հալխատուրիից՝ Թաղաի (?) թոտան, ևճ-
քուի, Մալաթի քաղաքի տիրակալի, Հասու(?)-տանախրաի(?) որդու՝ սպարաի(?)

Մալաթիա III ¹¹¹ (նկ. 98).

Մյունը ևճասանդախտեններն (ևճ) Մալաթիայի՝ Մուխարաբիի որդու,(?)

¹⁰⁷ Merigg, 1975 (a) և (b), № 97, Haskins, 2000, էջ 295-299, տտ. 135-138

¹⁰⁸ Միջին քաղաքաբնակչական կրթության տիրակալներից է, որի անունը գրքում էլ «Ռոտենցը»-պարսկաբարձրով
և «-միլի» նկատման վերաբերությամբ, անվան ժամանակ վերականգնել աստիճին քի նպատակ:

¹⁰⁹ Միջին-Մալաթիան քաղաքի սեփականակն կրկն թվով է:

¹¹⁰ Merigg, 1975 (a) և (b), № 107, Haskins, 2000, էջ 318-319, տղ. 135:

¹¹¹ Merigg, 1975 (a) և (b), № 107, Haskins, 2000, էջ 321-322, տղ. 136:

Ինքա-լուսնական հիերոգլիֆ արձանագրությունները հայագիտության համար ունեն նույնի կարևորություն: Եզոֆ' լինելով հայերենին մոտ ազգակից լեզվի հուշարձաններ՝ կարևոր սկզբնաղբյուրներ են գաղղկահայերենի ուսումնասիրության համար, սակայն՝ արժեքավոր վերազարթ են Հայաստանի (հատկապես արևմտյան շրջանների) Ք.ա. II-I հազարամյակների պատմության վերականգնման տեսանկյունից, և ի վերջո՝ կիրառելիով նաև Հայկական լուսնաշխարհում՝ նպաստել են նախաանաչողական Հայաստանում գրային մտածողության զարգացմանը:

2. ԱՄՈՒՐԱ-ՔԱՐԵՆՈՆՅԱՆ ԱՆՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇՒՄՔՈՒՄ

Գրային համակարգի ծագումը¹⁰⁰: Ամուրա-քարելոնյան սեպագրությունը, ինչպես միջագետքյան ծագում ունեցող մյուս սեպագիր համակարգերը, ակունքներով կապվում է Ք.ա. III հազարամյակի շումերական իրականության հետ: Երուսրեմը նախապես տեղիկ էին պատկերագրեր և գրում էին վերից վեր ուղղությամբ: Երուսրեական պատկերագրության հիման վրա Ք.ա. III հազարամյակի առաջին կեսին տեղեկվում է սեպագիրը, որի ծնունդը պայմանավորված էր Միջագետքում որպես հիմնական գրական խանդես եկող կամի օգտագործմամբ: Միջագետքյան դպիրները յուր կամի վրա երկզկա նշոխով կառարում էին իրենց կշումները, որից նևուր դրան յուրաքանչև ու յթծում էին: Թրծման շեղծով կամի սահմանները հազարամյակներով պահպանեցին իրենց վրա դրոշմված գծերը, որոնք ընթերցվում են մի օրերում: Թաց կամի վրա շրջանակներ, կր և երկար գծեր բաշկը աճից դժվար ու անհարմար էր, քան կարճ, ուղիղ գծիկներ դաշկը: Դրանից կնկով, միջագետքյան դպիրները նևուրկեսն պատկերագիրը փոխադրեցին գծային կշումներով:

Գծային կշումներից անցումը սեպակշումներին նույնպես պայմանավորված էր գրի և գրության միջագետքյան առանձնահատկություններով: Թանկ այն է, որ կր հուն կամի վրա գծիկները դաշկում էին ուղղանկյուն երկզկա ձողերով, ձող սեղծում էին կաշին՝ անկյուններից որևէ մեկով և բաշկում գծը: Մրցաներում՝ գծի սեղծը դասում էր սեպան, իսկ գծը ստանում էր միսի տնք (պատեղից էլ աղարարական գրականության մեջ սեպագրի՝ «միտանև» անվանումը, հայկական որոշ աղբյուրներում սղ կշումների համար գործածվում է նևն «քնևուագիր» տերմինը): Ք.ա. III հազարամյակում տեղի ունեցավ նևն

¹⁰⁰ Միջագրի ծագման ու զարգացման մասին կա նկարագրիչ գրականություն: Ծանոթություններ կրականագրական սղ կրական սեպագրությունից են և՛ սղից մասին ընդհանրապես ոչխոսող յրաններում, և՛ Կոնիկի և՛ Կասովի առանձնահատկություններ: Են և, օրինակ, Barton, 1911; Martin, 1942; Laroche, 1955, էջ 18-57; Chérel, 1939, էջ 1-233; Assand, 1958, էջ 74-88; Gell, 1958; Muzak, 1959; Davign, 1962, էջ 23-46; Drouot, 1963, էջ 59-77; Hespert, 1965, էջ 187-198; van Steben, 1965; Rensselaer, 1975; Labat, 1976; Фролова, 1979, էջ 83-85; Orlowski, 1990, էջ 181-228; Ropert, 2005, էջ 79-96; Kuzmina, 2008, էջ 73-87 և՛ սղագրում կրկան գրականությունը:

մանակապաշտ կողմի, (որ) չի գնահատում կողմից, ազդեցի, որ ենթադրում է անհնազանդանքով: Սարգսյանին որդին Լուսինայի, ազգան (Է) ազգաների, որը յուր սրբանկրթից հարց վերցրեց: Սարգսյանին որդին Լուսինայի, ասում է պոպուս.— Ես շարունակ այս կենտրոնում (քաղաքի) միջին ժամանակ, ես սրբանկրթից այս կատարեցիս¹⁰⁰:

Ասորերեն արձանագրություն է պահպանվել արձանի մի կտրուկի վրա, ինչից իմանում ենք, որ այն Բյուզանդի արքան Լեփրոս է իր քոս Ռուչապուսին: «Վարդանիմ արդեն Սարգսյանի, ասից Ռուչապուսին, քանի որ (ևս) բարեկամ է իր ձեռնամուկ նրանուկ»¹⁰¹: Ասորերենով քննարկել են հանդիպում «Լանի արքաների երկնելու կտրուկներում գրված ուրախության տեքստերից հետո, քարգնամանով վերջիններքի: Արքայի արձանագրություն են կանգնեցրել Բյուզանդի արքան և արքայուհի Մենուան Քեղիչիմում (Ռուբին լինի հարավ-արևմուտք, Ռևանդուզ քաղաքի մոտ, նկ. 100), որը պատմում է հազար աստծո պաշտամունքի գլխավոր փնտրան Արքայի-Մուսախրում կատարված շինարարական աշխատանքների և պաշտամունքային սրբաբնությունների մասին¹⁰²:

Մենուայի՝ Շուշանյում («Լանի մոտ») քաղաք կտրուկներից մեկի վրա կտրուկ կտրի ասից են ասորերեն և թիպներն արձանագրություններ, որոնք, ասկայն, չեն քարգնամում մեկմեկու: Բիսպներն քննարկում հազար աստծուց և հազարան դարգասներից մեծություն ու իշխանություն է անկնարկում Բյուզանդի և Մենուայի համար, իսկ ասորերենում պատմվում է Արծուկուսու քաղաքում հազարի պաշտամունքին և՛ լեփրոսի պաշտամունքային շինարարությունների երկնադրան մասին՝ կատարված միայն Մենուայի կողմից¹⁰³:

Տաշապ-«Լանի» միջնաբերդից գտնվել է ասորերեն խխառ վաստիված մի արձանագրություն, որը, երևելով պահպանված քանդից մի քանիսի ընթերցումից, Կ. Ֆ. Աիման—Հատարդը համարել էր գոհարբությունների մասին քննարկից: 1982 թ. հրատարակելով քննարկի պահպանված հատվածները՝ Մ. Սարգսյանին կարծիք հարկեց, որ այն կարող էր գրվել Սարգսյանի Ա-ից միևնույն Մենուայի կատարված մեկը ընկած ժամանակաշրջանում (Ք.ա. IX դարի երկրորդ կեսից մինչև VIII դ. 80-ական թթ.)¹⁰⁴: Անդրադարձաբեր քննարկի պահպանված մասերի ուսումնասիրությանը Ի. Մ. Գյակոնովն այն մեկնարանեց որպես արձանագրված օրնադրության հատված, որում մի հանցանքի համար սահմանվում է պատիժ՝ փոխառուցել 10 ցուլ և 5 կով, մեկ ուրիշի համար՝ ցմահ աշխատանքային ծառայություն¹⁰⁵:

Ռուսա Ա-ի Թոբիտգրայի (Ռուբին լինի հարավ-արևմուտք, Ռևանդուզից Ռուչու տանող ճանապարհին) երկնելու արձանագրությունը (նկ. 101) ևս

¹⁰⁰ Մենուանու, 1960, էջ 117-118; Կարապետյան, 1983, էջ 39-40; Արչունյան, 2001, էջ 9-11:

¹⁰¹ Արչունյան, 2001, էջ 12, աղ. III-2 (տե՛ս նաև Մ. Սարգսյանի աստիճան կատարվածների կտրուկները):

¹⁰² Մենուանու, 1960, էջ 125-131; Արչունյան, 2001, էջ 25-30 (ս. հայերեն գրականությունը):

¹⁰³ Արչունյան, 2001, էջ 137-139 (ս. հայերեն գրականությունը):

¹⁰⁴ Լեխտան-Ուսթը, 1987, էջ 43; Նեման, 1982, էջ 327-332 (Գ. Ա. Մեդրեթյան և Լ. Վ. Հարությունյանի կողմից ժողովրդականացրած այս կտրուկը չի կրում մեկ-Շուշանյանի մասին տե՛ս նաև Շուբոլ, Շուբոլ, 1986, էջ 351-358):

¹⁰⁵ Չեխոմով, 1988, էջ 93:

մուս ազգակից սեմական մի լեզվով (Լ. ղի Ռոբեր), որոնք, սակայն, չընդունվեցին: 1880 թ. Ա. Գյուարն աստիճանից դուրս գերմանացույցական բանալի օգտագործել արձանագրությունների վերջնականում կրկնելով անհնձի բանաձևերը և, համարելով դրանք աստիճանական համարվելների հետ, վերականգնեց ու մեկնարանեց մին, այդ անձանք լեզվի մի¹⁷⁷ ջանի բարեր և քերականական մանկիկներ: Օգտագործելով Ա. Գյուարի գերմանացույցական բանալին, երկու տարի անց Ա. Հ. Մեյլը՝ ընթերցելով ամբողջական բնագրեր՝ հրատարակեց «Կանի թագավորության անագալեր արձանագրությունների աստիճան ժողովածու»:

Լեզվի հարցում որոնումները դասնով չափադառնեցին: 1900 թվին Հ. Մանտալանը հրատարակեց բնագրական անագալերի երկուրդ ժողովածուն, որում արձանագրություններն ընթերցվում ու մեկնարանվում էին հայերեն (այս փորձը բնագրաձևից մի շարք լեզվաբանների, այդ թվում՝ Հր. Անատյանի կողմից, ջանի որ դրանում ասկա էին հնագույն հայերենի քերականության հետ անամանագրաառաջամտություններ, սակայն հարկ է էլի, որ Հ. Մանտալանին հայուկից ցույց տալ թագավորի վերջնականություններ և երկուրդաներ հայերենի ու սեպագրերի լեզվի միջև): XX դարում նոր փորձեր եղան բնագրերնր մեկնարանելու վիպերեն (Մ. Գ. Ջանազյանի), կրկնապան լեզվանություն (Ա. Կ. Գվին), ուղիներն (Ա. Պայազարտ), հայերեն (Ա. Մաքրատյան, Ա. Ալվազան, Ե. Բադուկ), որոնք չլինացան գիտական բնագրատության:

«Նանկեղիսանք ճանաչում գտավ բնագրերենի՝ ինքնուրույն լեզու լինելու Գյուար-Մեյլի տեսությունը, ցույց տրվեց այդ լեզվի ազգակցությունը խուտիբրենին: Բնագրերենի ուսումնասիրության մեջ մեծ ախանջ ունեցան Կ. Ֆ. Անման-Հասադը, Ն. Յ. Մաղ, Ի. Ի. Մեշյանիսովը, Մ. Մերթերլին, Գ. Ա. Ղափանյանը, Յ. Ֆրիդբերգը, Ա. Գյոթցեն, Գ. Վ. Մերթերլին, Ֆ. Վ. Բյոնիզը, Գ. Բ. Ջանուկյանը, Գ. Ա. Մեյլիլեվին, Ի. Մ. Գյակոնովը, Մ. Իսրայելյանը, Վ. Բենեդիկտը, Պ. Վ. Գամբրիլինեն, Ն. Վ. Հարությունյանը, Ա. Մ. Գինյոց, Վ. Ա. Գվախաբյան, Հ. Հ. Կարապետյանը, Մ. Մալմիսին, Ֆ. Հասադ, Վ. Մեյլը, Գ. Վիլհելմը, Մ. Լ. Խաչիկյանը և ուրիշներ¹⁷⁸»:

Արբին տասնամյակներում եղան խուտիբ-ուրարտական լեզուները արևելալուծկրայան համարելու փորձեր¹⁷⁹: Օրնդուկներով այդ տեսակետը՝ Գ. Բ. Ջանուկյանը գտնում է, որ խուտիբ-ուրարտական և նախնան-գաղտանական լեզու-

¹⁷⁷ Կն գրառույցան մեջ տեսալով արձանագրան վիպերենի, ստարաբերենի, պիպերենի անվանումները արևելքի վերին երկու օգտագործում ենք այդ պիպառույցում նույնպիսի արձանագրանապարհ:

¹⁷⁸ Կանի թագավորության անագալեր արձանագրությունների ուսումնասիրության պատմությունը՝ կրկնապանական նախնական վերջնականներով, տնի Բարսեղյան, 1959, էջ 7-26; Մանուկյան, 1987, էջ 417-445; Կասան, 1985, էջ 10-14, 135-137; Նելսոն, 1995, էջ 3-14, ճանաչանագրան լեզվի էջ 211-218; Կարապետյան, 1998, էջ 7-10 և, նախնական, արձանագրությունների հրատարական ճանաչանագրան՝ Նյուք, 1882 (ընդունվեց թուր ևն տեղի՝ *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*) նախնակ կրկնում 1888-1932 թվերի ընդարձակը; Յանգլոս, 1900 (ընդունվեց՝ *Աստուգանան*, 1912, 292-409); ՕՇԻ, 1928-1933 (թղթ Կ. Ֆ. Անման-Հասադի մահվան պատմությով մնաց անագալայտ Էնդի, 1953-1957; *Մեքստանուս*, 1960 (ընդունվեց՝ *Մեքստանուս*, 1971); Արդուսան, 2001; Նելսոն, 2008:

¹⁷⁹ Մանուկ, 1971, էջ 161-171; Ջանուկ, 1978, էջ 25-28; Մանուկ, Նյուք, 1986 (և նախնական արձանագրան էջ):

ների հետադիր ազդանշանային հնարավոր է զույգ սույ միայն նուստրասիկ ընդհանրության շրջանակում, եթե հաջողի՞ հիմնավորել արևելակովկասյան լեզուների՝ նուստրասիկ ընդհանրությանը պատկանելը⁹⁰:

Փիայեթերնի՝ հնդեվրոպական լեզուների (հատկապես հայերենի) հետ ունեցած բազմաթիվ կապերին անդառալընկ են Կ. Ց. Լիննան-Շտաբերգ, Հ. Սանտապեյանը, Գ. Ա. Ղախանջյանը, Պ. Կրեյմերը, Ռ. Այսերը և ուրիշներ: Այդ խնդրին վերաբերող առաջիկ ամիսի ուսումնասիրությունը կատարել է Գ. Բ. Չախուկյանը⁹¹:

«Արբերա փորձ եղավ Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների ներածական բանաձևերից երկը հայերենով ընթերցելու⁹²: Ի տարբերություն նման նախորդ փորձերի, այն բաժնականին համոզիչ է ոչ միայն լեզվաբանական, այլև սեպագրության տեսակետից, ուստի սղոթինակ աշխատանքի շարունակությունը լեզվաբանների և սեպագրագետների համատեղ բանեցրով կարող է ընդ կոր, անգամ անսպասելի արդյունքների⁹³»:

Արձանագրությունների ժամանակագրությունն ու տարածումը: Քիլայեանական սեպագրերը գործածվել են Բշլուիլի արքայի կառավարման ժամանակաշրջանից (Ք.ա. մոտ 825–810 թթ.) մինչև տերության կործանումը: Այսօր հայտնի ավելի քան 600 արձանագրությունները հայտնաբերվել են շուրջ 130 կետերից (տե՛ս բաբոսի 2), ընդ որում, կան զգալի թվով քնագիր, որոնք գտնվում են տարբեր թանգարաններում, սակայն դրանց նախնաբերման առաջ վաղը հայտնի չէ:

Գրային համակարգի ծագումը: Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրություններում տարբերակվում են ելանների գրության երեք ռնդ՝

- ա) նոր առարական,
- բ) քիլայեական կարգային (մոնոմետոպ),
- գ) քիլայեական արագագիր:

Մարդուրի Ա–ի ասուրերեն (և նոր առարական ռնդ գրված) արձանագրություններից հետո առարական ռն աասիմանագար իր տեսլ զիեց թիպեանակնին, որը զերիշխող դարձավ միայն Մենուայի օրոք, թեպետ հետագայում ևս բազմաթիվ քիլայեերեն արձանագրություններ գրվել են միջավայրյան ռնի սեպագրականներով:

Բշլուիլի արքայի օրոք միջավայրյան սեպագրության բարեփոխմամբ առկոծվեց տեղական (քիլայեական կամ ուրարտական) սեպագրությունը: Կասարվից իր ընդգրկմամբ և դրակով հարստանկան միջնաշտոպյան իրականության մեծագույն գրային բարեփոխումը, որի էությունը հետևյալն է: Սառ-

⁹⁰ Չախուկյան, 1987, էջ 419–422:
⁹¹ Ջաքսոն, 1963, Ջաքսոն, 1967, Չախուկյան, 1990, Չախուկյան, 1987, էջ 417–445, Չախուկյան, 1998, էջ 127–168:
⁹² Չախուկյան, 2000, էջ 124–129:
⁹³ Այդ ուսույթյամբ օրոգայել նախադրությունն են արձանագրվել Մարգև Այվազյանի աշխատանքներով (Այվազյան, 2002, Այվազյան, 2006, Այվազյան, 2008, Արսալյան, 2011, Այվազյան, 2013):

րա-բարերկյան սեպագրությունը բաղկացած էր շուրջ 600 կշանկից, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ մի քանի, երբեմն 10-ից ավելի տարբեր ընթերցում: Ընդհանուր առմամբ, այն արտահայտում էր շուրջ 3000 վանկ և բառ: Բիւայնական սեպագրությունը վերջինց ընդամենը շուրջ 200 կշան, որոնք հիմնականում ունին մեկ ընթերցում և հազվադեպ էին հանդիպում երկու կամ երեք կշանակությամբ: Բիւայնական կորոդային ոճի սեպանշանները կառուցվածքով գրեթե նույնատիպ են նոր ասուրական կշաններին, ինչի հիման վրա էլ ընդունված է կարծիք, թե սղո ոճը փոխառվել է Միջագետքից նոր ասուրական ժամանակաշրջանում: Տարբերությունը, հիմնականում, կշանների արտաքին տեսքի մեջ է: Մնացածներն ասուրական ոճում հիշեցնում են մեխեր, միեղիտ րիայնական կորոդայինում եռանկուկներ էին, և երե միջագետքյանում կշաններն ունին հատումներ, ապա մեզանում հատվող զծիկը փոխադրվում էր երկու նոր սեպերով (տե՛ս աղ. 18): Որոշ դեպքերում թեք սեպիկները վերածվում են հորիզոնականի և ընդհակառակը: Մի քանի կշաններ հանդես են գալիս ասուրա-բարերկյան սեպագրության մեջ չվկայված կշանակությամբ:

Բիւայնական արագագիր ոճը կիրառվել է կապի տախիկների (նաև քուցանքի) սքանազրույթուներում, որոնց պատրաստի օրինակները յվագրվում են Ք.ա. VIII դարի երկրորդ կեսից մինչև Ք.ա. VII դարի վերջն ընկած ժամանակահատվածով (ստացին օրինակներն ի հայտ են գալիս Ռուսու Ա-ի օրոք)²⁸¹: Մաքիկների հնագրական ուսումնասիրությամբ հատուկ զբաղվել է Ի. Մ. Դյակոնով՝ ցույց տալով, որ մի քանի կշաններ իրենց արխապիկ ներքով ատկա են հին պատմական (Ք.ա. III հազարամյակ) սեպագրում, ատկայն անծնոտանում են արդեն հին բարերկյանում (Ք.ա. II հազարամյակի սկիզբ): Ռուսի գրանց ենթակայությունը բիւայնական արագագիր ոճում կարելի է բացատրել հին պատմական կամ վերջինից ծագող միտանիական ու խեթական գրություն դարձրելի (այն էլ վաղ շրջանի) միջնորդությամբ: Հնագրական դիտարկումների հիմամբ ևս եզրակացրեց, որ բիւայնական արագագիր ոճը պետք է անդժված վիճի Ք.ա. XIV-XIII դարերից ոչ ուշ՝ ծագելով Միտանիի ու խեթական տերության դարձրելի կենտրոններից²⁸²:

²⁸¹ Մինչև 1903 թ. մասնաբաժնային (շեռն) «Ռուսահնային» և Կարմիր քարից (շեռն) «Տեղագրական» գրքերով կապի տախիկներն ի մի են բնութագրել Ջ. Զառուս, 1903 պալատարանի կշանում (ժամանորոտորանի գրքակառույցային կշաններով): Դյակոնով Ռուս ժամանակ հնագրագիտից (շեռն) «Ռուսացի փայլ քարայրի հարակարգված կապի տախիկները կառույցային Մ. Մաքիկին (Սելուս, 1979-81): Սելուս, 1979-81): Մինչև 2000 թ. կառույցային շարք տախիկները գրականության կառույցով, տե՛ս Արդուստ, 2001, էջ 205-209, 230-234, 260-269, 275-281, 290, 303-401: Երկնումային փայլաբան վերաբերյալ կապի տախիկն էր 205-209, 230-234, 260-269, 275-281, 290, 303-401: Երկնումային փայլաբան վերաբերյալ կապի տախիկն էր 205-209, 230-234, 260-269, 275-281, 290, 303-401: Երկնումային փայլաբան վերաբերյալ կապի տախիկները կառույցային Մաքիկին (շեռն) «Ռուսահնային» Լեզուրյան (շեռն) գրքերով կապի տախիկները, որոնցից մեկը, ըստ Մ. Մաքիկին, դարձրելի (ստուժական) բնույթ է (տե՛ս Սելուս, 2001, էջ 212-215): Եւրոպայից յվային կառույցային կապի տախիկներն ևս երկու սեպապի տախիկներ Շարդարից (Տարս, 2001, Սելուս, 2001): 2014 թ. նոր սեպապի տախիկ հարակարգված կապի յվային վերաբերյալ պատմագիրը (Լեռ, 2014, 173-183): Կառույցով, մեկ այս սեպապի տախիկն են հարակարգվել կապի տախիկային փայլաբանները:

²⁸² Հնային սեպակային և կառույցով, որ պատմագիրը դեռևս մեկ կշանի մ.ա. XIII-X դդ. ստորադասական սեպապի ժամանակները (Ջ. Զառուս, 1903, էջ 19-20):

Այդպիսով ստացվում է հետաքրքիր պատկեր, երբ ոմերից նոր ստաշականը փոխառված է Ասորեստանի Թ.ա. X–IX դդ. դպրության կենտրոններից, բիսպական կորույթից, ունենալով միևնույն ծագումը, «զբառատուած են-թարգմէլ է ընդգրկուն բարեփոխման և ոմնեյլ տեղական առանձնահատկու-թյուններ, իսկ արագազիցը կարգում է Թ.ա. XIV–XIII դարերի միտաներական ու խեթական դպրության կենտրոնների հետ: Այս իրավիճակը թույլ է տալիս կատարելու որոշ հետաուսթյուններ, ինչը կազմում է նաև բիսպական սեպագրության լեզու խնդրի, հատկապես, վերջին տարիներին բուն քննարկումնե-րի առաջին դարձած հարցադրման հետ, թե երբ է այն արդոք ժողովրդի խ-տակցական և երկրի տիրակալների մայրենի լեզուն:

Ինչպես նշվեց, բիսպական սեպագրության արագազի որ ստեղծված պետք է լինի դեռևս Թ.ա. XIV–XIII դարերում: Եթե սեպագրին հարմարեցված բիսպներին (ուշադրողները) փնէր «անի արքաների մայրենի լեզուն» ունենա-լով շուրջ 500–ամյա զբաղն աշխույթ, միանգամայն անհասկանալի է, թե ին-չո՞ւ էր Սաբդուրի Ա–ն, իր մայրենին թողած, օգտագործում թշնամի երկրի լե-զուն՝ վերջինիս սեպագրի համակարգով: Նշանակում է՝ չկար բիսպական ար-քաների մայրենի լեզվին հարմարեցված սեպագրի համակարգ, այդինքն՝ բիս-պներնը «անի տիրակալների մայրենի լեզուն չէր: Սարդուրի Ա–ի հաջորդ Բշ-պուխիմ, ելնելով Ասորեստանի հետ խորացող հակադրությունից, որդեգրեց տարածածպրանի գրության դպրոցներից մեկի աշխույթները: Այս արքիվ նկատենք, որ ուշադրողների բառապաշարի աղջտոնկությունը (շուրջ 500 բառ առկի բան 600 արձանագրության մեջ), քերականական միևնույն կառուցված-քը, տերտերի կազմապարտին քննեց, շուրջ երեք դար գործածվելով փոփո-խաթյուն չկնեց, գրական ստեղծագործությունների (իմներ, սարքեր, ող-րեր, սիրային ու վիպական երգեր և այլ ժանրի գործեր) բացարկությունը տպագրության են տանդում, որ այդ լեզուն՝ իր զբաղն համակարգով, գոր-ծածվել է արքունի սքաշտնական գրագրության նեղ սահմաններում և չի եղել ժողովրդախտակցական ու հասարակության բայն խափնի կողմից կնքա-նեցի⁹⁶:

«Անի տիրակալների մայրենի և երկրի ժողովրդախտակցականի առա-վել հաճանական թեկնածուն բիսպական մեծնագրության լեզուն է, որի վեր-ձանություն առաջին արդույցներն, ինչպես նշվեց, խտում են հոգուս վեր-ջինիս՝ հնագույն հայերնը քննելու»⁹⁷...

Գրուկերի հուշարձանների բանակն ու տեսակները: Մեզ հասած առկի բան 600 սեպագրի արձանագրությունների մեծադույն մասը գրված է բարի վրա: Ամենամեծ խումըը կազմում են սղմանաչգծած ծայտերն ու քարի կորու-նեցը: Հանդիպում են նաև գրաթյուններ կալն, մետաղա և ուկն իծեցի վրա (կառն առկիներ, ռազմական հանդերձանքի մասեր (փսխաներ, տարա-

⁹⁶ Հնն, Կատարյան, 1996, էջ 275–280; Կատարյան, 1991, էջ 36–38:

⁹⁷ Մակրանուն տնա Մակրոյան, 1998, էջ 31–71; Մակրոյան, 2003 (9), էջ 92–124:

փարսներ, զրախաչապիկի մասեր, ննտազարկներ, ձիու սպառազինության մասեր և այլն), մետաղյա ամաններ (թասեր, կաթսասներ), կնիքներ ու կնքադրոշմներ, խեցեղեն ամաններ, կահույքի մասեր, պերճանքի առարկաներ և այլ իրեր):

Ներազգրվում է որ զոյաթյուն է ունեցել մազադարձի (կամ այլ տեսակ փափուկ զրանյութի) փա զրություն, ինչը երևում է Կարմիր բլուրից գտնված փաթեթի կնիքի առկայությունից (տե՛ս Կանի թագավորության մեծնազրույթյան բաժնում):

Արձանագրությունների ծախսը և կառուցվածքը: Ըստ ծախսի՝ բնագրերը խիստ բազմազան են: Ամենամաձայրն արձանագրությունը Արզիշքի Ա-ի գտնակարության մասին պատմող Խոջմուղյան տարեգրությունն է՝ փորագրված Կանի ծայտի հարավ-արևմտյան կողմում, որի ոչ ցիվ պահպանված մասերը՝ զրված ութ պլանակով, կազմում են 380 տող⁹⁶: Ծախազով ամենափոքր բնագրերը միատող են (տարողություն, պատկանելություն և այլ կլումներ):

Արձանագրությունները, իմնամբևում, ունեն կաղապարային կառուցվածք: Մեծ բնագրերին բնորոշ է եռասնա կառուցվածք՝ ներածություն, հաղորդման բան կյոթ և վերջաբան: Երևք մասերն էլ կառուցված են բնորոշ կաղապար-արտահայտություններով, ընդ որում, դրանք տարբեր են՝ կապված բնագրերի բովանդակության հետ: Արձանագրությունների սկզբամասերը, սովորաբար, նվիրվում են Խաչքի զերազույն ատժուհ, որի հետ են այս կամ այն կերպ կապվում ներկայացվից իրադարձությունները: Միջևամասում նկարագրվում է իրադարձությունների ընթացքը (իմնապրում, կառուցում, նվիրաբերում, գտնաբերություններ, զրահափաթ, արշավանք, հաղթանակներ, ավազատություն, հարկանախաղում և այլն): Արձանագրություններն ավարտված են հաջող-պարայի եզրությունը ներկայացնող սխոլոգաչարքով, կառուցող-արքայի փաստարանությամբ կամ օրհնությամբ, կթողը փյուցեղոյին ուղղված անեմքով...

Հանդիպում են արձանագրություններ, որոնցում հաճառատակի տրվում է բուն հաղորդում՝ առանց ներածականի կամ վերջաբանի:

Փոքրածանաչ բնագրերին ևս բնորոշ է կաղապարային կառուցվածք («...ի սեփականությունը», «...ի գրանցից», «...-ի՞ որդու ...-ի» և այլն): Տարողության կլումներին բնորոշ է «... սգարզ, ... տրու» կառուցվածքը (սգարզ-ն տրու-ից մեծ է տասն անգամ):

Բիայնական արձանագրությունների կառուցվածքի և բնորոշ արտահայտությունների ընդհանրությունները կարող են վկայել խնթական և ստարա-

⁹⁶ Խոջմուղյան տարեգրության կրկնօրինակը Կանի Մուքր Մանակ կնիքայնուց գտնված երկու կառվածները պարունակում են 178 տողով, որոնք ընդ արձանագրվել ժողով փա: Ըստ արձանագրության սկզբամասի բնագրը սխոլ է անվեր 300 տողով: Տարեգրության վերջամասում կրկնօրինակների սկզբնական կառուցված Կ. Մուքր, Գ. Ա. Միգրեմիս, Կ. Վ. Հարությունյան և այլոց բաժնեկրով տե՛ս ննտառուտ, 1960, էջ 210-256; Արշունու, 2005, էջ 155-199 (նույն զրադարձությունը նաև կրկն):

կան գաղափարներին՝ ուրախությանի վրա ունեցած, ինչպես նաև վերջինիս՝ հին պարսկականի վրա թողած ազդեցությունների մասին:

Նառուցվածքի առումով ճիշտնական արձանագրությունների ամենաբնորոշ գծերն են կաղապարայնությունը և համառոտագրուը (յակոնիզը):

Արձանագրությունների խմբային դասակարգումն ըստ բովանդակության: Արձանագրությունները հիմնարկում եմբարձած են արչախմբերի պատմությանը, երբակատույցներին՝ քաղաքների, ամրոցների, տաճարների, ջրանցքների և այլնի շինարարությանը, երկրի կյանքի իզուր-պաշտամունքային և վարչա-տնտեսական ոլորտներին, ցույց են տալիս գրակիր ստարկաների պատկանելիությունը, արարուակությունը և այլն:

Քերեթ մի քանի բնորոշ օրինակներ:

Ուազմական արչախմբի արձանագրում, որը տեղիմարգեում է Ուրասնի երկրի և նրա կենտրոն Դարանի քաղաքի (ներկայիս Արմյան քաղաքի տարածքում) նվաճման մասին

«Խուրդին սըլազնց, սնիսիան գննրին (7) նըստըննց Էջիտանի (կրնիլը): Խուրդին իմ գորնը է, Խուրդան գննրն (7) իմ գորնը (Է): Խուրդան գրուրդանը սըլազնց Արզիշյոի Մննուսըրդինն (և) գրազնց Ուրասնի կրնիլը՝ Դարանի (քաղաքի) կրնիլը: Խուրդան մննուրդանը Արզիշյոի Մննուսըրդինն սըրա (Է) հորը, սըրա մնն, սըրա Բիսակնի կրնիլ, սնըլ Տաշաքա քաղաքի»¹⁰⁰:

«Արազիիր Արզիշյոիմննիլի ամրոցի կառուցման մասին.

«Խուրդան մննուրդանը Արզիշյոի Մննուսըրդինն ստում է.— Հըսնսոց սննց կառուցնի, հատաստնի Արզիշյոիմննիլի սնունը: Հորը յոր (7) նը, ոչ (մի) քան սննսոց կառուցնած (չը): Չնննց յորս ջրաննց սննց կազննիլ, խարդուտ (և) սնտաս կնննիլ, կառուսնիլ մննուրդանություններ սննունը: Արզիշյոի Մննուսըրդինն սըրա (Է) հորը, սըրա մնն, սըրա Բիսակնի կրնիլ, սնըլ Տաշաքա քաղաքի»¹⁰¹:

«Աննի քաղաքությունի ստաժաններին զոնարկություններ կառարկա կարգի սաննալում:

«Խուրդինն՝ տիրոջը, Էլարտինի Մարտըրդդինն (և) Մննուս Էլարտինըրդինն նա քարդուսաննը կառուցնիլ, և սաննաննիլ կարդ. Արնի (Շիմնիլ սասնն) սննին տանախմբություն (7) կառուսնը (7) Խուրդինն, Ուղնըրդինն, Շիմնիլն (և) տաստիաններին քարդ»... (Խարդուսն է ստաժանների նըխարդանը՝ կրանց սըլտանանիլի հաննըլ նսխատանիլած գրննիլ յովարտնանը)»¹⁰²:

«Մննուսի ջրաննցի» անցկացման մասին արձանագրություններից մեկը.

«Խուրդան գրուրդանը Մննուս Էլարտինըրդինն նա ջրաննցը սննըրդնը: «Մննուսի ջրաննցը (Է) սննունը: Խուրդան մննուրդանը Մննուսն սըրա (Է) հորը,

¹⁰⁰ Миссуристан, 1960, т. 219-260; Կարդուրդան, 1981, էջ 54-55; Аргентон, 2001, էջ 262; Նելսոն, 2008, էջ 348-349:

¹⁰¹ Миссуристан, 1960, т. 262-263; Կարդուրդան, 1981, էջ 56-57; Аргентон, 2001, էջ 207-208; Նելսոն, 2008, էջ 354:

¹⁰² Миссуристан, 1960, т. 143-149; Կարդուրդան, 1981, էջ 44-47; Аргентон, 2001, էջ 44-52; Շևրոնյան, 1998, էջ 10-12, 92-97 (նախ արքունի ճիշտնական տեղեկություն կարգի անցկացման և նաև մննուրդանությունը); Նելսոն, 2008, էջ 125-129:

արքա մեծ, արքա Քրիստոսի կրկնի, տեղը Տաշազա քաղաքի: Մենուսան առամ է—
Ով այս արձանագրությունը ղեկավարի, ով ջարդի, ով որևէ մեկին առիպի դրանք
անը, ով ապի՝ «Ես եմ այս քրանցքն անցնալու», թո՛ղ հրազդին, Թեղեհրան, Երկ-
նին, (յուր) ստաղմաննը ղեկավարենն կրան արևի տակ...»⁷⁶:

Մարզական իրադարձության արձանագրում.

«Խաղաղան գրությունը Մենուս Էջգոյնիցուն առամ է.— Հնեց այս տեղից
Արծիվին անունով նետաչը, Մենուսի տակ ցատկեց քանակնը կանգուն⁷⁷: Մե-
նուսան առամ է.— Ով այս արձանագրությունը տեղանակի, թո՛ղ ղեկավարեն հրազ-
դին, Թեղեհրան, Երկնին կրա ղեկավարեն (ու) ժառանգությունն արևի տակ⁷⁸:

Վարչա-տնտեսական բնույթի բնագրերից մեկը կամի ապիկի վրա.

(Դժնացի կողմում) — «Այլան առամ է.— Ասա՛ հրազդիքույունը՝ ոչումների
մարտուն, Արանիկի՛ խոնարարի մասին. կիրապի համնի լինի կանցը (լո?)
ստաղմուն: Մի կնո՛ղ՝ Մախրապին՛ խոնարարին, ասկեցի (կրան) լիննը կնե: Հինա (?)
սպրան սպրունկեցից վերադարձի է (կրան) Արանիկի՛ խոնարարին: ...»: (Հա-
կատակ կողմում) — «Արաարարձու՛ ...»: («Կեկերին) — «[Ուսացի] Էշիննն[ացի ու-
րյու] ...»⁷⁹ ...

Թարմանգու արձանագրություններում մեզ հենարքերով գրային համա-
կարգը հանդիպում է միայն Վանի թագավորության մեհնևագրերի և ասորա-
կան սեպագրերի հետ, որոնց մասին արչեն խոսվել է համապատասխան բա-
ժիններում:

Գրության ուղղությունը և որպե սկզբունքներ: Արձանագրությունների
գրության ուղղությունը եղել է ճախից աջ: Թառանջաձեղնեք կիրառվել են մի-
այն սեպագիր ապիկներում: Արձանագրություններում չի թուշատրվել սողա-
դարձը. բառը, թերևս, ղեկավարում էր իրև արագան համապատասխան և չէր կա-
րելի այն մասնատել: Եթե ստեղ կարող էր կիսատ մնալ, կիրառվում էր համկյալ
ձայնախորների գրության սկզբունքը, օրինակ՝ Մենուս անունը կարող էր գրվել
Mi-նո-Օ-a, Mi-i-նա-a (հնարավոր է նաև, որ կեղևությունը ցույց է տվել տվյալ
ձայնախորի երկար արտասանությունը): Եթե ստեղ ստի էր, փանկային գրու-
թյան փոխարեն կիրառվում էր գաղափարապիղ, օրինակ՝ «քաղաք» բառը
ուրարաներին հնչում էր քա-տա-րի (իմբրում նայերեն «պառտ» բառն է). նույնանկ
գրությունը փոխարինվում է միավանկ գաղափարապիղ՝ URU, որը նույնպես
կշանակում է «քաղաք»:

⁷⁶ «Մենուսի քրանցի» (այդ ժամանակի կղզուրբան մեջ մտալ «Մամբանի տուն (յուր) անվանի)
տեղեղանն մասին մեզ են հասել ցատկերս արձանագրություններ, որոնք փ մասում լին կելում
սորթի սեպագրապիլն ու անկերի ղեկավար (Մուսուսուսու, 1960, էջ 168-177); Կարապետյան, 1981,
էջ 49-50; Արցախու, 2001, էջ 90-96; Նելսոն, 2008, I, էջ 202-212):

⁷⁷ Քրանկերը կանգուն էր նախապէս է 11,39 մետրի համախառնապիլն այդ սկզբուց վերադարձի էր մտնի
1975 թվականին (Կարապետյան, 1981, էջ 52):

⁷⁸ Մուսուսուսու, 1960, էջ 204-205; Կարապետյան, 1981, էջ 52; Արցախու, 2001, էջ 134-135; Նելսոն, 2008,
I, էջ 204:

⁷⁹ Չուսուսու, 1963, էջ 33-34, 51-57; Արցախու, 2001, էջ 308-309: Կեղևի գրության ուղղությունը՝ Մամբանի
2000 թվ, էջ 133-139; Մուսուսու, 2006 թվ, էջ 202-207, աղ. 3X:

Քիսկանիան սեպագրության մեջ հանդիպում են բառի գրության կրճատման դեպքեր (օր.՝ *արևսու «մարդ» բառի գրությունը *ա կամ *ա ս տարբերակներով, կարասների վրայի տարադրության գրառումներում ազաբլ և ևրսալ յափնրի կումը սկզբնատասերով ա և ի)։

Լշտանների թիվն ու գրություն համակարգի տեսանկյունից։ Ուղարտական սեպագրության համակարգը բառա-փանկային է։ Առանձին էլաններով արտահայտվել են ձայնափոքները, փանկերը, գաղափարապետները և որոշիչները (ցուցիչները, դեմտրոնիկատիվները)։ Չայնափոքներին հայտնի են յարս՝ ա, Ե, Է, ա, վրայված են իս և սե երկնիշյուհները։ Բաղաձայններ գրելու համար կիրառվում էր տվյալ բաղաձայնը պարունակող փանկերից մեկը (օրինակ՝ «և» բաղաձայնի համար՝ և, Է՛, Է, ա, Է, Է, Է)։ Մեծատառություն է կազմում բազ փանկերը, կան ևան, ևտանկյուն փակ փանկեր (bar, din, hal, kur, man, sar և այլն)։

Ինչպես նշվել է, քիսկանիան սեպագրությանը քննարկ է կշտանների մեկ ինաստ ունենալը, սակայն հանդիպում են նաև մեկ էլանի երկու, երեքին՝ երեք էլանակապումը կիրառման դեպքեր (օրինակ՝ is - յի՛, ri - րի՛, de - Ե՛ - Է՛, hi - Է՛ - Է՛ և այլն)։ Անկա է նաև հակառակ երևույթը, երբ երկու փանկը գրվում է տարբեր էլաններով (ս և օ, Ե և Ե, Է և Է, Է և Է, Է և Է, Է և Է, Է և Է)։

Լայնորեն կիրառված է անդաֆոնիայի (սկզբնախնայություն) սկզբուրը, որի համաձայն գաղափարագրերը հնչու լայնի գրությամբ գրվելիս արտահայտում էին բառի սկզբնամասը։ Շատ տարածված է նաև «ձնկուխային լրացման» երևույթը (գլխավոր գրականության մեջ հայտնի է առաջնային «ֆոնետիկ կոմպլիմենտ» անվամբ). բազմիմաստ գաղափարագրից եևտո լրացուցի գրվում էր կրա վերջին փանկը, որը կոչված է նշարտելու, թե տվյալ էլանը հասկանալի իր որ ինաստով է գործածվում։

Թվականները։ Քիսկանիան սեպագրության մեջ թվերը նշվել են երկու կերպ՝ հատուկ սեպագիր-թվանշաններով և փանկաշաններով դրանց անունները գրելով։ Առաջիկ տարածված է առաջին տարբերակը, որը համընդհանուր տարածում ունի սեպագրության աշխարհում։ Սեպագիր թվանշանները ներկայացված են աղ. 19-ում¹⁰⁶։ Ամենափոքր նշը կախատեված էր կեսի (0,5), իսկ ամենամեծը 1000-ի համար։ Համակարգը հնարավորություն էր տալիս գրելու անասնանուրեն մեծ թվեր. օրինակ՝ երկու «1000» էլանակող սեպանշանները իրար կողք դնելով առաջվում է մեկ միլիոն (1000 x 1000 = 1 000 000)¹⁰⁷...

¹⁰⁶ Գրաբնագրության կատարները, կատարելով անհրաժեշտ են համարում սույն մի ձևաբանությունը։ Քիսկանիան թվանշանային կիրառն ցված է եղել հայերենի տասնորդական համակարգը (ԵՄՍՊՄՍՊՄՍՊ, 1945, էջ 25-72; Սերբուս, 1976, էջ 115-117; Սարգսյան, Ասրյան, 1990, էջ 166-175), ինչ կրկնում է նաև թվերի արտահայտման բարձրագույն մեկ դեպքը։ *Ես սե՛ս թիվն է, որը տասնյակ շարքի թվանշանի տեսակում է կող կապ, և *Ե՛ս-ը ներկայացվում է *Ե՛՛ + *Ե՛՛ բաժանմանով (գլխավորակապ «Ե՛՛՛՛»-ի), ինչ վերաբերյալ վերաբերում տարածում ունեցած հայերենի Ե-անյան համակարգի հետափոք մի արձարան է։

¹⁰⁷ Քիսկանիան սեպագիր թվանշանները և դրանց տասնորդական վերադաս գրականության մեջ սե՛ս միլիոնում, 2007 (9), էջ 379-380։

Որոշյիներ (ցուցիչներ, դեմոստրինատիվներ): Բառ-գաղափարանշաններից մի քանիսը կիրառվում են նաև որպես որոշյիներ (դեմոստրինատիվներ), որոնք դրվելով այլ բաներից առաջ՝ բնորոշել են դրանց, ցույց տալով ով կամ ինչ լինելը, տեսակը, բնույթը և այլ հատկանիշներ (տե՛ս Հավերժածի կյանագանկում):

Համաժամանակյա գրավոր աղբյուրներից առաջինը տեղեկությունները: Վանի թագավորության սեբաստիոս արձանագրությունների ցնկալմանը, ինչպես նաև երկրի պատմության բազմաթիվ հարցերի յուսաբանմանը մեծապես օգնում են համաժամանակյա հենույալ գրավոր աղբյուրները.

ա) ասուրա-բաբելական սեպագիր արձանագրությունները, որոնք բաժանվում են երկու խմբի՝ Մարդաստում և Ռիայկվիում կիրառված,

բ) բիայնական մինեազիթ արձանագրությունները, որոնք կիրառվում են առկազն Իչգուլիիի ժամանակաշրջանից (Ք.ա. 825-810 թթ.),

գ) խեթա-լուվիական հիերոգլիֆ արձանագրությունները, որոնք վերաբերվում են մինչև Ք.ա. VIII դարն ընթաց ժամանակահատվածին,

դ) Աստիճաշնի Հին Կոստակարանի գրքերը, որոնցում Արադասի թագավորությունը հիշատակվում է՝ կապված Ք.ա. VII-VI դարերի իրադարձությունների հետ:

Այլ գրային համակարգերի հետ ունեցած առկայությունները: Վանի թագավորության սեպագրության ամենատիրա կապը միջազգայնական ծագում ունեցող մյուս սեպագիր համակարգերի հետ է, ինչը, հստակապես, կապվում է ծագումնաբանական ընդհանրության հետ: Իր հերթին բիայնական գրամանկարագը ազդել է հին պարսկական սեբաստիոս վրա¹⁰⁶:

Վերծանության հերթյալ վիճակը և հետագա խնդիրները: Ենպես թիայնական սեպագիր արձանագրություններն ուսումնասիրվում են առկա թան մեկ ու կես դար, վերծանության ուղղությամբ աշխատանքները դեռևս չի կարելի ավարտված համարել:

Ցակալին շատ են կապակցված վերծանության չենթարկվող բնագրերը (Պատրիսպա, ոչ կադապարային բնագրերը)¹⁰⁷:

Վերջնական նշանակարից ունի թիայնական սեպագրերի վերծանության հեղուկացնել կորն, մինչ օրս արձանագրություններն ընթերցվում են սեպալեզանների՝ աուրեբեռում ունեցած հեղուկային արժեքներով, ինչը նման կիր, սանեթ, սյուր անգլերենը բառիներնի տառային արժեքներով կարդալուն: Արդեն կել են Հայաստանում կառուցված գրային ընդգրկուն բարեփոխման ժամին, ինչի արդյունքում, սրամարանական է, որ գրային համա-

¹⁰⁶ Հմու. Մետտուստ, 1960, էջ 114: Մարտարաբանության և ընթացման տեխնիկայի, մտազարգացման, ինչպես նաև կրթության, կրթության և պատմության պատմության ընթացմանը և ընթացմանը ընթացմանը և ընթացմանը: Արձանագրության Բյուզնդի մյուս տեղանակ արձանագրության մասին տե՛ս Սիմոն, 1962, հարկին համառոտաբար թարգմանությունը՝ Պիլլան, 1993, էջ 16-17: Պիլլան, 1994, էջ 149-151 (այստեղ գրությունները կարդան):

¹⁰⁷ Տե՛ս, տե՛ս, Ապրեստ, 2000, էջ 299-305, 328-329, 418-419 և այլն:

կարգը հարմարեցվեց տեղի լեզվակցության: Մի քանի նշանների պարզաբանված իմաստներն ստեղծվեցին ևս Ասորեստանում ունեցածներից: Մյուս կողմից անկերն է, որ պետք է շարունակել ճշգրտման աշխատանքները: Բերենց մի օրինակ: Բխայնական մեղազրկում, շատ արտօրիս ընթերցումների, բացակայում են «օ» և «փ» նկյունները, որոնց համար փոխարինվում են «ու»-ով (բազի սաղ, փփ-ն հանդես է զայն նաև «ք»-ի տեղում): «ու»-ն, իբրև առանձին նկյուն, ունի երկու մեղաբանյան և հանդես է զայն նաև բազմաթիվ այլ վանկանշաններում. «ք» վանկի դեպքում «ու»-ն պետք է կարգադ «օ», որի դեպքում «փ» կամ «ու», հստակեցված չէ: Նման օրինակները շատ են...

4. ՀԱՄԱՍՏԱՆԻ ԱՐԱՄԵՍԱՍՈՒՄ՝ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արամնական գրի ծագումը: Արամնացիների իրենց քննությանից՝ Արարական թերակղզուց տարածվել են դեպի Միդիա և Միջագետքի կյուսիս Բ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին, այսպես կոչված, երրորդ մեմաբան գաղթի ժամանակ: Բ.ա. II հազարամյակի վերին և I-ի սկզբին կոչված տարածներում տեղեկվում են արամնական իշխանություններ: Բ.ա. I հազարամյակի սկզբին փյունիկյան ազնուքները ենթարկվելով որոշ փոփոխությունների՝ արամնացիները տեղեկում են իրենց այրույնից: Արամնական իշխանությունների նվաճումից հետո Ասորեստանի արքաներն արամնացիներին մեծ զանգվածներով տեղափոխեցին և բնակեցրին իրենց տիրույթյան տարբեր շրջաններում: Կազմված կրանց՝ Հին Ասորեստանի Ասիալում լայն տարածման և, հիմնականում, սուսարի ոլորտում ներգրավված ինկուս հնա, արամներին և արամնական զիլը սկսած Բ.ա. VIII դարից Ասորեստանում վերածվում են միջազգային հաղորդակցության լեզվի ու գրի: Բ.ա. VI-IV դարերում արամներին իր պրային համարպելով դառնում է Արեւելյան Պարսկաստանի պաշտոնական լեզուներից մեկը, ինչպես նաև Փոքր Ասիայից ու Եգիպտոսից մինչև Հնդկաստան նվազ տարածքի հիմնական առևտրական լեզուն:

Արամնական արձանագրությունների պատմության ու շարքով առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ դրանց տարածում են գտնում արամնական իշխանությունների անկումից հետո, որոնց տարածքում խիստ փոքրաթիվ են, փոխարինել մեծ բանակապատը հանդիպում են կրանց բնաբնաբան տարածքներից բախված մեծ հեռավորության վրա (Ասորեստան, Պարսկաստան, Փոքր Ասիա, Եգիպտոս, Հյուս. Արաբիա, Աֆգանտան, Հնդկաստան, Հունաստան, Հայաստան և այլուր):

⁴⁰⁰ Այս բանում շեղանկովից արձանագրությունների մասնագետական գրականության մեջ կարելի են տարանջատել, «արամներին և «արամնական» (արամնացի)՝ արամնակալ: Մեկ հայտնաբերված մեջ կարող է լինել որ մեկ այս կարելի և մեկնարկված արձանագրություններից ոչ մեկը չի բացահայտվել արամնական արձանագրության անունը կրելու, և ասել չի կարող կրել «արամնական» չակ պրանց (չակն մի մաս)՝ չեղարկում արամներին չի կարելի վերականգնել համարել:

Արամիական գիրը ընդթող բարձրագույնը է՝ բարձրագույն 22 տառից: Պարզության և զորեղանկության շնորհիվ այն ստացածում է ստացել Առաջինը Ասիայում՝ հիմք դառնալով մի շարք նոր (կրթական, կարգադրական, պարմերական, պահպանական, ստորական, մանիքրական և այլ) գրատեսակների⁶⁰¹:

Հայաստանում սրբամատուտ արձանագրությունների հայտնագործումների և ուսումնասիրության պատմությունը⁶⁰²: Արամատուտ գրությանը առաջին աստիճան՝ երկկողմանի աստիճանն մի կնիք, որը գտնվել էր Արևմտյան Հայաստանից (թերևս Էրզրումի շրջանից), գնտական աշխարհին հայտնի դարձավ 1864 թվին: Իրը պահվում է Էրմիտաժում (Մանկո-Պետերբուրգ)՝ կրկով 6434 գույքահամարը: Մի կողմին պատկերված են այժ և այդու, մյուսին՝ սրբող վարագ, որից վեր և վար ասկա է երկտող գրություն⁶⁰³ (տե՛ս նկ. 111):

1864, 1883 և 1889 թվականներին կատարվեցին կնիքի մակագրության ընթացման փորձեր, ընդ որում, միևնույն գրությունը երեք դեպքերում աստուդարանից և ընթերցվից իրարից գանազանվող երեք տարբերակներով՝

MTRS / TTW // ŠMR / ZNKZ (1864 թ.)

MTRSTW / ʔ // ŠSRZNH / SM (1883 թ.)

MTRSTD // HMD / NH. (1889 թ.)⁶⁰⁴:

Ընթերցման մեկ հայտնի վերջին փորձը, որն այսօր համարվում է ստավի ընդունելի, կատարվել է 1965 թվին. արդյունքում ստացված ընթերցումն է՝

MTRSTR Միքրիկիթր(այ)ին (Միքրիկիթր(այ)ին)

HMR ZNH ZY այս կնիքը պատկանում է⁶⁰⁵:

Հայկական ընդհանրաբերում հայտնաբերված պատմական բաժին ունեցող միակ երկնագու արձանագրությունը հայտնաբերվել է 1900 թվին, Փոքր Հայքի

⁶⁰¹ Արամիկներ, սրբամական գրի և գրա տարածման մասին կա մեծածախ գրականություն. տե՛ս որման Schmitt, 1911; Dupont-Sarrazin, 1949; O'Callaghan, 1948, էջ 83-144; Jensen, 1958, էջ 281-285; Deigrat, 1962, էջ 137-140; Aarssen, 1997; Լասկոսկու, 1955, էջ 134-136; Զարուսթ, 1963, էջ 302-334; Լիբուսկ, 1975; Փոքրաս, 1978, էջ 105-108; Լիբուսկ, 2000 և հրատարակված գրականությունը:

⁶⁰² Կնիքի ունեցողը, որ Հայաստանի արամատուտ արձանագրությունների մասին ներկայումս չկա տեղեկություն, մեք այդպիսին մ կնիքաբաղկերը գրանդ ուսումնասիրության արժանաբանն ու ասկա կրթականությունը կատարվելու մարտնամը կատարել, որ այն կնիքաթի գրանդ կրթականների կատար այս խնիքի խնդրատար միակնի կատարվել ու կնիքապատկերությունների ընտանիքի պարմերագրություն տե՛ս բարանդ 4):

⁶⁰³ Aarssen, 1963, էջ 18-19, նկ. 1-2; Երզրում, 1988, էջ 86, աղ. XVI-8

⁶⁰⁴ Aarssen, 1965, էջ 18-19 (և նախն գրականությունը):

⁶⁰⁵ Aarssen, 1965, էջ 19: Կնիքով առաջին կրթականը Օ.Բյուսի՝ ընտանի և փորձախնայան ստորագրվելից հրամանի պատմական նեմուսքան մասնակցումը, Պ. Ա. Միքրայանի կատարել է ներկայում կնիքի սրբող կատարելը Ք.Ա. IV քաղմ Փոքր Հայքի ստորագր Միքրատուտի նուն (Երզրում, 1957, էջ 82):

տարածքի Աջալալաի կամ Ադալա կաթ (բառացի՝ «Անտառի ամրոց») հեռագրից⁶⁰⁶: Արձանագրության երկրորդ ձևում հունարենն է: Քննչի հունարեն և արամեերեն հասոճածները բառացիորեն չեն կրկնում մեկմեկու. այստեղ բերում ենք արամեերեն մասի բարձրամուտքունը, իսկ ճյուղը կենդրոնացնենք հունարեն արձանագրությունների բաժնում:

1. BGNT' [D' QM G]M[H]'
2. DY RMN B[R' DY HRYW]
3. K' L[DKRN TB] BR' H
4. HRY[WK'] BR' DY RMN
5. HST[RPN' DY 'L HRJMN

1. (Այս) սարգիսյանների մեջ էթմեֆեց դամբարանը
2. Օրոմանայի՝ որդու Արիստո-
3. կաթի: Ռաբան [մնայուն եկչատան] կատուցեց այն
4. Արիլ[ատկան] որդին Օրոմանայի՝
5. սատրապը Ար[մեմֆայի]⁶⁰⁷:

Արձանագրության հնագրական հետազոտությունն ու հայտնած սելալենքի համադրումը այլ աղբյուրների հարցադամների հետ ցույց են տալիս, որ այն կանգնեցվել է Ք.ա. III դարի կեսերին⁶⁰⁸:

Հարատուտից զտեճած արամեական արձանագրությունների մեջ մեծ թիվ են կազմում սահմանադրանք համարվածները, որոնք, ընդունված տեսակետի համաձայն, վերաբերում են Արտաշես I-ին (Ք.ա. 189-160 թթ.) ժամանակաշրջանին⁶⁰⁹:

Առաջին սահմանադրանք համարվող կտորը գտնվել է 1906 թ-ին ներկայիս Գավառի շրջանի Կարմիրգյուղում (յուսանկարն ու գծանկարը՝ նկ. 112 a): Արձանագրությունը հայտնաբերող և կրատարները Ե. Լալայանի հարցորման համաձայն՝ այն գտնվել է շինարարական աշխատանքների ժամանակ պատահաբար բացված դամբարանից⁶¹⁰: Ե. Լալայանի կողմից արձանագրության

⁶⁰⁶ Արձանագրությունը գտել է Արտի Զրահմեական կուրատորս II. Գրեմարը Մայիմի 41 կմ երկուսուսուսուց գտնվող Այրաթյակի հեռագրից: Արձանագրության ուսումնասիրության նպատակով գրառվածների՝ համալրատուական զտեճությունների մասնակցումը, բնագրի ստատուսարևներն ու սեղանիկի թարգմանությունը տե՛ս Լյուսի, 1975, էջ 197-200:

⁶⁰⁷ Լյուսի, 1975, էջ 199-200:

⁶⁰⁸ Արձանագրությունը կանգնեցրել Ալեքսիսը որդին է Փարս Հայրի սատրապ Օրոմանի և յուր՝ Կարմիրգյուղի հանրատուարանի (Ք.ա. 331 թ.) ժամանկած կատարողմիջակների որդի սատրապ Արիստի: «Ալեքսանդր Կոստանուկյան կրթության հարցերի կոմիտեի և ՄԿԻՄ-ի կողմից 1972 թվականի քաղաքացած է այսօր - սարգիսյանի» էթմեֆե և -ուկ մասերից (Լյուսի, 1975, էջ 202-208, տե՛ս նաև հունարեն արձանագրությունների բաժնում):

⁶⁰⁹ Մեծ թիվս ենք գտնում սահմանադրանք համարվածները, ոչ թե հաստատուտի սահմանադրանք, տե՛ս սուրբը՝ «Միտայրի մեջ Նեոտարս ուսումնասիրությունների համար» Անթրաթիմով:

⁶¹⁰ Լալայան, 1951, էջ 97-98:

պատմեցին իր արվեստը և ներկայացրին իրենց ստեղծած աշխատանքները, որոնցից հետո քննարկեցին իրենց արվեստը:

1932 թ. Մարտի 1-ին շրջանի Կոմկոմ գյուղի մի սեան պատի շարվածքում գտնվող Լույսեման արձանագրություն (ըստ նկարի ու գծանկարի՝ նկ. 112 Ե), որի ծագումն արդեն էլ անհայտ մնաց¹¹¹: Չնայած, որ եղված երկու արձանագրություններն էլ մասնավորապես չեն բերի էին, անհայտ էր, որ երկուսում էլ կրկնվում էր միևնույն գրությունը: Ա. Բորիսովի արձանագրությունների պատմեցին ռուսերեն լեզվով Լեհիցալա՝ արձանագրությունների պատմեցին ռուսերեն լեզվով <Պերմյանցիներ (Փարիզ): Երկուսից առաջինը պատմեցին իրենց էլ եղված էր, որ ստեղծել արձանագրության են, լեզուն՝ ռուսերեն: <Պերմյանցիներ եղված էր նաև, որ առաջին ստղծում կարելի է նկատարարել ընթերցել «Արձանագրություն» անունը¹¹²:

1935 թ. Ա. Պերմյանցի առաջարկեց բնագրերն ընթերցել ռուսերեն¹¹³, ինչը, սակայն, չհնարվեց ռուսերենով ընթերցել շրջանում:

1941 թ. Ա. Բորիսովն առաջարկեց արձանագրություններից առաջին մասն ընթերցել «Արձանագրություն» անունով, որի շարվածքի (Չարվածի)...»: Ուշադրություն հրավիրելով հայրենուհից հետո «արքայ» տիրույթի քաղաքացիության՝ ևս եզրակացրեց, որ հիշատակվող Արձանագրության պետք է լինի դիմապատկերի առաջին, հիմնադիր արքան, որպիսին Հայաստանում եղել է Արձանագրություն 1-ինը (Ջ.Ա. 189-190 թթ.): Շարվածքներն, ըստ նրա, արձաններն չի քարտեզանկում, իսկ ընթերցված արձաններն բառերը գաղափարազգի են, որոնք փոխարինում են արձանագրության ոչ-մեմորիալ, հավանաբար, հայերեն, պարսկերեն կամ այլ լեզվի բառերին: Առաջին արձանագրության վերջին ստղծում Ա. Բորիսովն ստանձնագրեց երկու բառ՝ RWNDKN և HLT, և առաջին բառը նկատարարելով մեկնարկեցով պահպանելով «զնայողներ», «անցնողներ», կարծիք հայտնեց, որ այդ բառերը կարող են լինել ճանապարհաչափ պահեր, սահմանադրեր կամ ի նշանավորում որևէ իրադարձության կանգնեցված կորույթներ: Եւ նախապես նկատարել էր, որ RWND-ն կարող է լինել երկուսից արքայի անունը (որին առաջին էր Արձանագրություն), սակայն դա համարել չի հավանական, քանի որ «սովորական էր Արձանագրություն», սակայն դա համարել չի հավանական գրություն մեջ նշանակվում է հազարի (սեփի) վերջում¹¹⁴:

¹¹¹ Պերմյանցի, 1935, էջ 205-214:

¹¹² Պերմյանցի, 1935, էջ 213: Շուրջ Ա. Բորիսովի «Երկուսից» անվան ընթերցումն առաջարկել է արձանագրության Բ. Պերմյանցի (Նորաս, 1946, էջ 98):

¹¹³ Ա. Պերմյանցի առաջարկը Նորասի էջ:

Նշանակություն

Արձանագրություն

Արձանագրություն

Արձանագրություն

Արձանագրություն

Արձանագրություն

Արձանագրություն

Նշանակություն

Արձանագրություն

Արձանագրություն

Արձանագրություն

Արձանագրություն

Արձանագրություն

Արձանագրություն

¹¹⁴ Պերմյանցի, 1941: Նորաս, 1946, էջ 97-107:

< Օրբեան, մեկնարանելով Ա. Թորխոսի վերծանությունը և իմը ընդունելով Մոսկես հորինացու մոտ վերսկսած Արտաշես սարայի սահմանադրելի նկարագրությունը¹⁰¹, «Իզմաստիա» թերթին տված հարցազրույցում կարծիք հայտնեց, որ գրակիր կորոզմանը սահմանադրեք են, որոնց վրայի սեմական գեղարվարականությունները պետք է ընթերցվեն հայերեն¹⁰²։

1946 թ. ֆրանսիացի սեմագետ-հնագրագետ Ա. Կուարեն-Մոներն առաջարկեց արձանագրությունների ցիկ ընթերցում

(1906 թ. գտնված բնագիրը)

1. RTHSSY	Արտաշեսասայ
2. MLK BR ZY	աղբան, որդին
3. [ZR]YTR	Չարիարթի,
4. NWN' KN HLS	նուկ էր պատեղ ձգում (դրամ)։

(1932 թ. գտնված բնագիրը)

1. [R]THSSY	Արտաշեսասայ
2. [ML]K BR ZY	աղբան, որդին
3. [ZR]YTR HL[S]	Չարիարթի, ձգում (դրամ) էր
4. [K]N BYN[Y]	պատեղ ծա-
5. [T]Y	ծանննր ¹⁰³ ։

Անդրադասնազով վերծանության այս փորձին՝ Կ. Վ. Տրնկեր քի հայտնական համարեց այն, գտնելով, որ հազիվ թե Հարաստունով գործածվիր հայերենից խիստ տարբերվող սրամիներենը, առաջադանելով իրենից ասաց հայտնված տեսակետը արամեացիք հայերենի վերաբերյալ¹⁰⁴։

1950 թ. երկին Սեանի ապագանից (Մարտունու շրջանի Չարագյուղ գյուղի եկեղեցու մեքենակալից) գտնվեց նոր արամեաստ արձանագրություն, որը համարողներից շատ ազնի վատ էր պահպանված։ Ի. Մ. Կյակունյան և Կ. Բ. Ստարկովան, ուսումնասիրելով այն, ձեռնարան մնացին բարգմանելուց, էջելով միայն, որ կորոտի հնագրական հետազոտությունից կարելի է կարակացնել նախորդ երկուսից ժամանակագրորեն սույնի ուշ շրջանի ստականեց¹⁰⁵։

¹⁰¹ «... Արտաշեսը կորոզում է գրակիրի և պարսկերի սահմանները որպես, որպիսին, նա մեք այնպանը բարձրագրազնեց շատ ազգեր (ուսի) երկունեց) թերթով, որպես բնակչույն բանրում, նախաներում ու իշխանություն մասնանների համար նա կարենել սահմանեց որպես, նրանցից որպես շատերուսի մեք բարեց, մեքեր պետի նման փազնեց և շատեց նոր մեք, իսկ կրանց վրա կանգնեցնել շատերուսի կորոզման» գեղարվարական թերթի «Իզմաստիա», Բ. ԸԸԸ։

¹⁰² Բազմաթիվա լրատվություն արտատու, «Իզմաստիա», 31. 01. 1941.

¹⁰³ Չարիարթի, 1946-1948, էջ 23-44։

¹⁰⁴ Թրնկեր, 1933, էջ 162-174։

¹⁰⁵ Ժամանակ, Շարագյուղ, 1955, էջ 163-174։

Նույն հրատարակմանով հիշյալ հեղինակները, մերժելով Ա. Դյուպոն-Մոմերի վերձամտություն վերջնամասերը, լիովին անհիմն համարելին դրանք ձկան որսի հետ կապելը: Ընդունելով < Օրբելու կարծիքը տահմանադարերի մասին, կրակը 1906 և 1932 թթերին գտնված բնագրերն ընթերցելին լիովին աջամենքին՝ տալով հնարագիտ. երկուական մակնարանություններ՝

(1906 թ. գտնված բնագիրը)

(ա)

1. Արտաքսիլլը՝
2. արքան, որդին
3. Չարիարքի
4. (հողամասը) RWNDKN բաժաննց
(տահմանագրոտեց):

(բ)

- Արտաքսիլլը՝
արքան, որդին
Չարիարքի:
RWNDKN հարամաս
(կամ RWND-ական հողամաս):

(1932 թ. գտնված բնագիրը)

(ա)

1. Արտաքսիլլը՝
2. արքան, որդին
3. Չարիարքի, բաժաննց
4. [...] ... միջև [...]
5.

(բ)

- Արտաքսիլլը՝
արքան, որդին
Չարիարքի: <Հողամասը
[...] ... միջև [...]
.....⁶⁰

Այսուհետև կրակը փորձելին Ա. Բաղխալի կողմից առանձնացված և ենթադրարար արեխափրեն «գնացողներ», «անցնողներ» թարգմանված RWNDKN բառում տնտնյ երկանդ-Օրոնտաս արքայանունը, ասկայն իրենք էլ ասարկելին, բանի ոչ, ըստ կրակը, սպասելական ծագում ունեցող այդ անունը տվյալ ժամանակաշրջանում պետք է ունենար Arvann(a) ձևը և գրվեր d-ով, ոչ թե t-ով: Ի վերջո եզրակացվեց, որ RWNDKN-ն հողամասի անվանումն է⁶¹:

Ա. Դյուպոն-Մոմերի և Ի. Մ. Դյակոնովի ու Կ. Բ. Ստարեդոլցիի ընթերցումների «ճաշակեցման» յուրօրինակ փորձ արեց Ա. Մ. Դանիկյանը՝ Սևանի ափագրեց գտնված արձանագրությունները մակնարանելով իբրև արքայական ձկնորսարանի տահմանները ցույց տվող վկայագրեր: Լինելով իրափաստ և կրակի ունենալով այդ երկնդրում (հասկանալիս Բաղխալու) տահմանադարերի գրածածման փորձը, նա իջավայթորեն գտնում է, որ տահմանադարերի բնագրեց պետք է միայնակցի տարբերվան՝ գտն բաժանված հողերի սեփականատերերի անունների կշումներով⁶²:

1957 թ. Մաքստիմ չչրանի Մակար գյուղի մոտակայքից հայտնաբերվեց տահմանադար համարվող ևս մի կտորը, որն, ի տարբերություն նախորդների,

⁶⁰ Дюпон, Сегуэн, 1955, էջ 163-174

⁶¹ Дюпон, Сегуэн, 1955, էջ 168-169

⁶² Դանիկյան, 1977, էջ 235-244

շատ լավ էր պահպանված (նկ. 113): Բնագրի վերձանությունը երաստարանն էր Ա. Պ. Ֆերբիսյանը, որը RWNDKN-ն համարն էր Արտաչես սքրայն տոմսանունը:

1. 'RTHSSY MLK	Արտաչես սքրան,
2. BR ZY ZRYTR	Չարենի որդին
3. RWNDKN HLQ	Երվանդյանյան բաժանն
4. 'RQ BYN	հող (միջև)
5. QRS [YN]	մասնի (բաժնեմեծի) ⁶⁰² :

1961 թ. Գառնիի անոցի պետուանների ժամանակ ուշ միջնադարյան պատի շարվածքում գտնվեց թարի արամաստատ արձանագրություն ևս (նկ. 114), որի վերին մասն ու ձախ եզրը վնասված էին: Հրատարակելով բնագրի վերձանությունը՝ Ա. Պ. Ֆերբիսյանը կարծիք հայտնեց, որ դրա հնդիկանը երկրորդ դարավերջին և երրորդ դարի սկզբին իշխած Վաղարշի (Վորգանի) որդի Սուրով I հայոց սքրան է: Արձանագրության պահպանված մասը վերձանվում է՝

1. -----	-----
2. MLK RB ZY 'RM[YN	սքրա մեծ Հայ(աստա
3. BRN ZY WLS	որդի Վորգան
4. MLK	սքրայի ⁶⁰³ :

1964 թ. Չանգեզուրի Իշխանասար շտան ստրուտին, Սյուսանից Գեղծա տանող նանասարի մոտակայքից գտնվեց ինը տողանոց արամաստատ արձանագրություն (նկ. 115), որի վերձանությունը հաջորդ տարի ներկայացրեց Ա. Պ. Ֆերբիսյանը:

1.]QH[	-----
2. QRY' [ZY]	գյուղ []
3. [']RTHS[SY]	Արտաչես
4. MLK 'RWND[QN (?)]	սքրան, Երվանդյանյան,
5. TB BR	Բազին՝ որդին
6. ZRYHR	Չարենի,
7. WNQPR	և Նեկեխաղ՝
8. QTR BR	բազաղիթ, որդին
9. 'HSTRSRT	Սիլվանբասարածի ⁶⁰⁴ :

⁶⁰² Ֆերբիսյան, 1957, էջ 105-109; Երսաս, 1958, էջ 88-90: Այսուհետ սույն բաժնի և մասնաբաժնի թանկանունը գրաված սկի կարծիքը, որ Արտաչես իրեն «Երվանդյանյան» է կոչվելու իշխանության իրավունքակն նրանազորում տարու, Երվանդյանիցին և, թեևս, կրոնի միջոցով, ետև Արեւիկյանիցին կապվելու նպատակով:

⁶⁰³ Երսաս, 1964, էջ 123-127:

⁶⁰⁴ Երսաս, 1965, էջ 107-128; Perikhanian, 1966, էջ 17-20:

հրղճներ, որոնց մեջ կաշին նույն կնիքի թաղանթի հրղճվածքներ: Ուսումնասիրությանը չույց տվեց, որ դրանք 1036 ինքնուրույն կնիքների հրղճվածքներ են⁶⁰¹: Դրանց թվում կան արամեանառ զրույցուններով կերպահրղճներ⁶⁰²:

2001 թ. ամռանը, հայ-իսրայելյան միազբաղ արշավախումբը Գազիա թաղաքից հարավ գտնվող Մաբուխան գյուղից հայտնաբերեց թվով իններորդ⁶⁰³ «սանճանագրեր»՝ հետևյալ զրույթամբ.

1. 'RTHŠ SY	Արուաշու
2. MLK BR ZY	արքան, որդին
3. ZRYTR HLQ	Զարեհի թաժանեց
4. 'RQ BYN	հողը
5. QRY (?)	գյուղ(երի) միջև:

Ընչազգալ է, որ կշված էինք տողերից վերև և ներքև, քարի կենտրոնական մասերում ասկա են երկու կամ երեք կշաններ (նկ. 120), որոնք, քառ երևույթին, արամեական տառեր չեն⁶⁰⁴:

Նույն թվականին Գեղարքունիքի մարզի պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության պետ Ն. Հազիյանը հայտնաբերեց ևս երկու նման արամեանառ բարակրթողներ, որոնք պահպանվեց էին «կարդինիկ գյուղի եկեղեցու պատի մեջ: Արմանագրություններից մեկը հնգաանող էր, մյուսը՝ վեցաանող.

- ն.
1. 'RTHŠ SY	Արուաշու
2. MLK BR ZY	արքան, որդին
3. ZRYTR HLQ	Զարեհի թաժանեց
4. 'RQ BYN	հողի միջև
5. QRY	գյուղերի ⁶⁰⁵ :

- բ.
1. 'RTHŠ SY	Արուաշու
2. MLK BR ZY	արքան, որդին

⁶⁰¹ Միջանկյան հայրազունները՝ Առաջինը, 1981, էջ 19-20, երեսուրորդս, 1981, էջ 20-22, կերպարվածի պիտիվիքի թաղանթի կրատարկությունը՝ Մաբուխ, Խաբուս, 2008:

⁶⁰² Արամեանառ կնիքները 14-ի նե և կամ նե 1017-1018, 1020-1021 համարները (Մաբուխ, Խաբուս, 2008, էջ 222-223, թառանգվածները՝ վերջում, նրա համարներ):

⁶⁰³ Հրատարակման մեջ այն համարվում է սանճագրեր, թանի որ դրանք անող Մաբուխ թի ավազանից գտնվեց էր մի կրթող, որը, գտնվելով պահպանման վիճակից, կերպարվում էր, որ այն սեղանապետ էր և «սանճանագրեր»՝ «նրանից վրա որևէ գրանկան չի պահպանվել, այն վերամշակված է «միջնադարյան թերթի պատկերազարդում» (Հանդրյան, Հնայնական, Նարազկաթյան, 2001, էջ 18): Մենք այն չենք դրսևում արամեանառ թևաշերտով կրթողների շարքը՝ Մաբուխ ունենալով նրանք այն ժամանակ: ԿԿ կրթող պատրաստվել, տեղան չի պահպանվել:

⁶⁰⁴ Միշտակ, Հանդրյան, Հնայնական, Գաբրիելյան, 2008, էջ 79-82: Հազիյանիցը կերպարվել են համարում, որ այդ կնիքները փորագրված լինեն ավելի ուշ ժամանակ:

⁶⁰⁵ Հանդրյան, Հանդրյան, Հնայնական, 2002, էջ 76-77:

1. ZY.YHNS.'YT.NSB[']ZNH[.....?]
2. BLHMN.'WBŚLM.[K]L.MN.MWTN'[,]...?]
3. ZY.HWH.BKL.'RQ'.YŚMWH.'LHN.B[V]
4. T.MLK'.HW'WLS.H'.L'LHN.WLS.
5. H'.L.HLDY.ZY.BZ.'TR.ŚB'.ŚWRH.
6. YHYNQN.'GL.HD.W'L.YŚB'.WŚB
7. 'NŚN.Y'PW.BTNR.HD[.]W'L.YML'
8. WHY.WY'BD.MN.MTH.TNN.'SH.WQL.
9. RHYN.W'RQH.THWY.MMLH[?]'MYT MR.
10. 'LPR'.R'Ś.WMLK'.H'.ZY[...].D/R/B.
11. 'L.NSB'.ZNLKRS'H.YHPKN.HD[D.]
12. WHLDY.WŚB'.ŚNN.'L.YTN.HDD.QLH[.]
13. BMTH.WYMH'HY.KLLWS.NS[B']ZNH.

1. Ըվ որ շրջի այս կտորոց, [թե']
2. պատերազմի ժամանակ, թե՛ խաղաղության, ամեն տեսակ համաճարակ, այնքան
3. շատ, որքան եղել է ողջ աշխարհում, թո՛ղ ստադիաները ստադանն երկում
4. այդ սրբայի: Եվ նա ստեղծ է ստադիաներին, և նա ստեղծ է
5. հաղթին, որը Z'TR-ում է: Թո՛ղ յոթը կտվ
6. կերակրեն մեկ երթի, և այն թող չկշռանա: Թո՛ղ յոթը
7. կին [ուս] թխեն մի փառաբանում և յղնեն
8. այն: Թո՛ղ ծուխը (նիտր) կրակի և աղմուկը
9. ջրադուցի անհետանան նրա երկրից: Թո՛ղ նրա հողն աղակալվի, և
10. թո՛ղ այն մաքախտերից դառնանա թուխտը: Եվ այն սարսև, որ [կզի Օ]
11. այս կտորին, թո՛ղ Հադադն ու Խաղին կործանեն նրա գահը:
12. Եվ թո՛ղ Հադադը յանցուցի
13. նրա երկում, և թո՛ղ ողջ անեծքն այս կտորի խաղվածի (շախմատի) կրակ¹⁰⁰:

Հոստատանից հայտնաբերված պատմաառաջ դրամները: 1990-ական թթ. գնալիս շրջանառության մեջ դրվեց «Կանա լին շրջանից գտնված մի դրամ (նկ 122, սպիմ արտիքում է անգլիական մի մասնավոր հավաքածուում), որի արտաձևաառ զրույթանը ստադարկվեց ընթերցել «Միկոյան» սրբա Տոսդի»¹⁰⁰:

¹⁰⁰ Lantier, 1998, էջ 15-30; Sokoloff, 1999, էջ 105-121: Ի դեպ, աստեղծ է աստեղծ մյակ գնացի Լ. Կր Երկը «Կադմոս» անվան սրբաշինական (ստադիան) գտարած, ինչ կարելի է հասկերգն սրբաշինակ միկոյանական տեսակետից (տե՛ս Միկոյան, 2000 (ա), էջ 33-37): Արմենապոլսական թուրքական թուրքի կտորված կտորը Ֆրանցոսի կողմից՝ տե՛ս Ֆրանցոս, 2001, էջ 6:

¹⁰¹ Khachaturian, 1998, էջ 8; Khachaturian, 1998, էջ 107-174: Կարևոր տեսակետ կրկնվեց նաև ժամանակակից կողմից ստադարկվելու սուրբա մեկնություններ: Մեղմանց թուխտը Կադմոսի և Կանալի» սր

Այնուհետև Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի գրամատենական հավաքածուն համալրվեց Արտաշեսի պեղումներից հայտնաբերված և անհայտ ծագմամբ արամեաստաների գրամներով⁶⁶⁰։

2005 թ. կրասարակվեցին արամեաստանի գրամների նոր օրինակներ⁶⁶¹։ Դրամագետ Ռուբեն Վարդանյանն ուսումնասիրության կյուբ դպրոցից սղոյախի 65 գրամներ՝ պարմեամիան գրատեսակներից համադրելով Հարատանից հայտնաբերված այլ արամեագիր կրթությունից և Մուշակոս Ասիայում տարածված այլ արամեաստանի գրամների գրանշանների հետ։ Ըստ հեղինակի՝ գրամները պատկանում են Արտաշեսյան արքաներ Արտաշես Բ-ին և Տիգրան Դ-ին։ Ռ. Վարդանյանը ուշադրություն էրաջրեց այն հանգանակին, որ «գրամների վրայ ունենք ժամանակի քննադրում փոփոխություններ կրած և, այսպես առած, «հայկականացած» արամեերեն գրեր»⁶⁶²։

Գիտարկումներ հեռագրա ուսումնասիրությունների համայնք. Վերջապաղյուղ կյուբից ակնհայտ է, որ թեպետ ցայտօր Հայաստանից հայտնաբերվել են զգալի թվով արամեաստանի արձանագրություններ⁶⁶³, դրանց ընթերցումը չի կարելի լիովին ճշգրիտ համարել և պետք է շարունակել ուսումնասիրությունները այդ կարևոր խնդրում։ Չի ենթվող արամեագետ, սակայն որդի գիտնիլներ ունենալով հնագույն գրերի վերձանայանի և ուսումնասիրության ասպարեզում, հարկ ենք համարում մի ջանի գիտարկումներ հայտնել սերձարձիլ խնդրի վերաբերյալ։

1. «Մանձանարար» համարվող թարգմարողների վերձանայանի փորները կատարվել են նախապես զուղիված կաղարարով, ինչն անջելոունիլ է գուտ գիտական տեսակաից։ Ա. Դյուպոն-Մունրը, Սևանի ախագանից գտնիլցու պատձաստով, դրանք ընթերցեց՝ կարելով ձկան քրթի հետ, իսկ Հ. Օրթելու կողմից կոթողների համձանատոթյունը Մովսես խորհնալու ներպարալում արտաշեսյան սանձանագարերի հետ հիթը ընդունելով Բ. Մ. Դյակոնովը և Կ. Ք. Ստարկովան (հետագայում՝ նան արիլները) մնկնարանել են որպես հոդարաձան սանձանարարից։ Վերձանայանի արկու տարըերակներում էլ առկա է կանխակալ մտերումը...

Ինչ վերաբերում է Գրոմմանոթ տեղիկայան հիմաթը դրանք սանձանարար համարելուն և համարաթասախան թղձանդակալայանք ընթերցելուն,

Կրասարակումներից նեաա նա տեղիկայել է, որ եղկանտանով մի դրամ էլ արելում է տեղկարան մեկ այլ հանդարաձանում, որը կա գտնվել է Կերտ մի տեղարանից
⁶⁶⁰ 2003 թ. միջ աշխատանքներից մեկի կրասարակման արանքի ընդնալուպ արանքի կարելում էր արամեաստանի գրարտուկներով տանտնիլ դրամ, որոնց մի մասի ձերաբերյալ մեկ թանկարի տեղիկարությունը Սև արամեագետ Հարատանի արամեագրանի պետական թանգարանի ցանկարի ցանկի զարդի Ռուբեն Վարդանյանի և աշխատանքի Արմեն Տերտարանի։ Աշխարակ էր զրատարանի թանկի զարդի Ռուբեն Վարդանյանի և աշխատանքի Արմեն Տերտարանի։ Աշխարակ էր 1998-1999 թթ. Արտաշեսի պեղումներից հայտնաբերված անհայտ սղոյախ արանքի մի գրամի՝
արամեաստանի թանկարի կամ ներառող գրարտանքի, որի ժամնի հարարարանք արև հայաստանի կարարակարանի, Վարդանյանի, Վարդանյանի, Կանիկյան, 2002, էր 51-54.
⁶⁶¹ Վարդանյանի, Վարդանյանի, 2005, էր 77-120.
⁶⁶² Վարդանյանի, Վարդանյանի, 2005, էր 97.
⁶⁶³ Կելեր, որ արամեաստանի մեկ արձանագրություն կարել է ընկել Փայք Հայքի Կնկարալու թանկի թղձանում (Դյուբո, 1833, էր 174):

պետք է անել, որ մեր ուսումնասիրողները փորձ-ինչ շտապել են. հորենացին սահմանադրեր է համարում նաև մեր երկրում տարածված «Կանի քաղաղութայան սեպագիր արձանագրությունները»¹⁰⁷, միևնույն դրանցից և ոչ մեկը (դրոնց թիվն անցում է 600-ից) սահմանադրաբ չէ...

Ուշագրավ երկու հանգամանք է: Նախ, Մովսես հորենացին, որ ամենաբեր խիստ բնախնայողն է մատնանշում է ակտա գրեթե, հանգամանորեն ներառվելով արտաշեսյան սահմանադրաբերը՝ դրանց վրա գրեք չի հիշատակում... Եվ երկրորդ, եթե անգամ ընդունենք, որ բնասրբվող թարակրթողները «Գառնանոց եկառտակած սահմանադրաբերն են, ապա դրանց վրա պետք է լինին տարբեր բնախնայաբերի հիշատակումներ, ինչպիսիք ներկայումս ընդունված ընթերցումներում կույնպես չկան: Օգտան նաև բաժանված հողերի սեփականատերերի անունների կշումները, որոնցով, ինչպես ժամանակին նկատել է Ա. Մ. Դանիբաճը՝ ելնելով այդ երկրներում սահմանադրաբերի գործածման փորձից, սահմանադրաբերի բնագրեթե պետք է տարբերվին միմյանցից...

2. Քիչ ուշադրություն է դարձվել սահմանադրաբ հանգրված թարակրթողների՝ մեկ գծի վրա դասավորված լինելուն (տե՛ս քարտեզ 4) և դրանից դուրս ելանքի չինելուն: Երբ դրանց հողային բարեփոխման արտահայտիչներ են, ապա ինչով բացատրել, որ այդ բարեփոխումը տարածվել է Հայաստանի միայն կույնսի-արևելքում, այն էլ միայն մեկ գծով... Այդ գիծը կույնսի-արևմուտքում սկսում է Մացնաանի շրջանից, Փամբակի լեռնաշղթայի կույնսիային ստորտող հասնում Թեղուտ, ակտերից Անանա լեռ արևմտյան և հարավային սահմանով ձգվում հարավ ամենահարավային կետում հասնելով միևնույն Չանգուզուրի Իշխանասար լեռ: Գայրակից է կշված գծի հանրակրթումը իրն թարակրթունային ճանապարհների վրա: Ուստի և անիմաստ չէք լինի կրկին նկարագրել այդ մեկնարկությունների ևս անդրադառնալը (ճանապարհաբացող պուկեր, ի կույնսիայումս որևէ իրադարձության կանգնեցված կրթողներ և այլն):

3. Հարտի է, որ արամեական պրոտրենում R և D տառերն ունեն միևնույն տեսքը: Ա. Քրիստաֆն աստղարկելով Չարիսար (Չարին) անվան ընթերցումը, ինքն էլ մատնանշել էր դրա թնականությունը, քանի որ այն կարելի էր ընթերցել յոթ տարբերակով՝ 1) ZDYTD, 2) ZDYTR, 3) ZRYTD և Վերջապես 4) ZRYTR: «Ինչպիսի տարբերակի ընթերցումը պարմանախորված էր միայն Չարիսարնա անվանը նման լինելով»¹⁰⁸: Հետագայում, չգիտես ինչու, այդ պարմանախորվածությունը մոտավել, և Արտաշես Ա-ին անրագրվել որևէ տեղ չվիսելված Չարին հայրանունն ու արվելին դրանից բխող եզրակացություններ (Չարինախան, Չարիստ և այլ բնախնայաբերի հիմնադրան ու անվանակրթման մասին, անգամ կարծիք հայտնել, թե Արտաշես Մովսեսով իշխած Չարինի որդին է)...

4. Արտառոց է Արտաշես արքայի անվան գրության բազմաբանությունը (երեք տարբերակ՝ *RTHSS; *RTSRKSS; *RTRKSRKSS), ընդ որում, Թեղուտի

¹⁰⁷ Մովսես հորենացի, վերջ Ա, գլ. Թ2, Թ4-Բ, էջ 1800.

¹⁰⁸ Երսուռ, 1946, էջ 182.

արձանագրություններից մեկում արքայաժողովը հանդիարժում է երկու տարբեր գրություններ...

5. Կան ԼՅԱՆՆԵՐ, որոնք բացակայում են պատմական պատճենում (Սիսիանի թափ առաջին, Սարախանի կրթողի վերին ու ներքին ԼՅԱՆՆԵՐ)։ Արամնաստ դրամների գրություններում ակնհայտ են տեղական, «ժայփականացած» ստանձնահատկություններ։ Այս ամենը մեզ մղում է ժամանակ, որ ներմուծելով արամնական պատճենը՝ Հայկական խոնարհարեում այն կարող էին հարմարեցնել տեղի իբրևսյութին, ըստ այդմ, ավելացնել նոր ԼՅԱՆՆԵՐ կամ վրձնել որոշ տատերի նախնին ԼՅԱՆԱԿՐԱԿՈՒՆԵՐ։ Ուստի անհրաժեշտ է կազմել նոր ԼՅԱՆԱԿՆԵՐ՝ պարզելով տատերի կրկնության համախառնականությունը, ինչը կարող է նոր բացահայտումների բերել։

Հաշվի առնելով ողջ սափածո, կարծում ենք, ճիշտ կլինել մի կողմ թողնելով բոլոր կանխակազմ ժամանակների՝ վերականգնել Հայաստանից հայտնաբերված բոլոր արամնաստ արձանագրությունների վերածանության փորձերը, եթե սակավ դրանք այսօր համարվում են ընդունված...

5. ՀՈՒՆԱՐԵՆԻ ԵՎ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՆԱՎԱՆՈՒՄԻՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հուհական պատճեններ և նրա ծագման հարցը: Հուհական գիրը համալիրաբանական պատմության ընթացքում անդձեժված մեզ հայտնի առաջին պատճենն է, որն օժտված էր ձայնավորներով։ Հուհա-հռոմեական աղբյուրներում պատկերման ավանդազուգյալներն այդ գրային համակարգի անդձեժումը կապում են մի շարք առասպելական («Գարամիդես, Դրամիդես, Օրփեոս, Մուսուս, Արևոս, Կենդուպ, Կարմուս) և պատմական (կատակերգու Էպիխարմես, բանաստեղծ Միմոնիդես) դեմքերի հետ։ Կրթնց մեջ իստկուպես ընդգծվում է ճեղքի առասպելական հիմնադիր, փյունիկյան Ազնուր (Փնիկս) արքայի որդի Կարմուր, որը համարվել է փյունիկյան պատճենը Հուհաստան ներմուծողը։ Գրաբանության ասպարեզում կատարված ուսումնասիրությունների զգալի մասում եզրակացվել է, որ կլված ավանդությունը պահպանել է սրտմական իրաբանության իշխողությունը։ Հետազոտողների մեծ մասի կարծիքով հուհական պատճենը փոխառել են փյունիկացիներից, ինչի օգտին (ԼՅԱՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՅԻՆ ԼՆԱՎԱՆՈՒՄԻՆԻԿԱՆ ԲԱՅԻ) վկայություն են նաև փյունիկյան և հուհական տատերի անվանումները, որոնք խիստ յարտահայտելով հուհականում՝ քարզմանվում են ինն սեմական թզուներով, որոնց շարքին է դասվում նաև փյունիկերենը (օր.՝ ալեժ - «ցուր», բետ - «տուն», գիմել - «ուլտ», դալետ - «դուռ» և այլն)⁴⁴⁸։

⁴⁴⁸ ՅՆ, օրինակ, Լեռնապետ, 1935, էջ 147-149; Զոսմ, 1958, էջ 422-423; Զարսեր, 1963, էջ 523-525; Իսրայել, 1963, էջ 232-340; Դեմո, 1962, էջ 171-174; Փրաբուս, 1979, էջ 227-228 և այլն

Ամանորայար հարցրելված և առավել ընդունված այս տեսակետից բացի առայժմ քաշվել հունարեն այբուբենի ծագման մասին այլ վարկածներ¹⁰⁰:

Կատարելագործելով փյունիկյան այբուբենը, հույները առանձին տառեր նշանակելիս ձայնավորների համար, փոխեցին բարձրագույնի կարգը, սովորաբար «ֆի», «փի», «փի» բարձրագույնները: Որոշ փոփոխության ենթարկեցին տառերի անվանումները (օր.՝ ալֆ - ալֆա, բետ - բետա, գիմլ - գամմա, դադա - դիտա և այլն):

Այգրեանյա հունարեն գիրն ուներ աչից ձայն ուղղություն, որը ժամանակի ընթացքում վերածվեց սքարուրամնի (քուստորֆեդոնի), իսկ Ք.ա. IV դարում հաստատվեց ձախից աչ ուղղությունը, որն առ այսօր մնում է անփոփոխ:

Հունարեն այբուբենի տառերն օգտագործվել են նաև թվային նշանակությամբ¹⁰¹:

Կախմանաչափության Հայաստանում հունարենի կիրառության ուսումնասիրության պատմությունը: Հունարեն առաջին քննադրեց Հայաստանում հանդես են գալիս Ք.ա. III դարից սկսած՝ իբրև հետևանք Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո Արևելքում հեղեմարան մշակույթի տարածման: Դրանց ուսումնասիրությունը գիտության համար ստեղծագին երկակի կարևորություն ունի. նախ Հայաստանի պատմության ու մշակույթի, ապա՝ հեղինակի դրսևորման օջախներից մեկի առանձնահատկությունների յուսարանման ստույգ:

Քանի որ մեզ հետաքրքրող դարաշրջանում (Ալ. Մակեդոնացու արշավանքներից մինչև Մազապ Մաշտոցի գյուղը) Հայաստանը բաժանված էր մի քանի հաջակական պետական կազմավորումների (Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Մոփս և Կոմմագենի), նպատակահարմար ենք գտնում հունարենի կիրառությունը ներկայացնել ըստ թագավորությունների (ըստնեղ 4):

Մեծ Հայքի թագավորություն: Եթե ժամանակներում գիտությանը հաջակի դարձած առաջին հունարեն քննադրեց Մեծ Հայքի սարգս Բակուրի (161-163 թթ.) արձանագրությանն էր Հոռնում, զրված մարմալլա գոհասեղանին՝ ի նշխատակ իր եղբորը (տ՝ս՝ս նկ. 123, առաջին անգամ հրատարակվել է

¹⁰⁰ Գրանցիկը հասուկ ուշադրության է արժանի տեսակետ, որի համաձայն փյունիկյան, հունարեն և նորարեն այբուբենների իրարից անկախ կարող էին առարանալ փնայան փանդալից (Դարբաս, 1952, էջ 51-63, հունարեն այբուբենի՝ փնայան փանդալից ծագլու տեսալլան մասին մեկ այլ ջրջր անասն գրավորության նշանները՝ էջ 51): Ըստ մեկ այլ կարծիքի, այն սկսում է կրեան միջերկրյան գնդից արից: Մեկ ուրիշ կարծիքի համաձայն, հունարեն այբուբենը կարող էր անկախ ստեղծվել անկախորակա ստեղծելից ինչից փոս, ինչի նկատմամբ հասել, սակայն, իրան թանգրոս նկատմամբ առարանալից (Փարսաս, 1979, էջ 127):

¹⁰¹ Հունարեն այբուբենի նախնին ու վարդապետն ինչպիսի կա ներկայումս գրավորություն է. տ՝ս՝ս, սլինակ, Լուսիլյան, 1955, էջ 167-179; Խոստ, 1958, էջ 422-442; Դանդր, 1962, էջ 149-164; Դարբաս, 1963, էջ 322-334; Խոստ, 1966, էջ 332-351; Դոռն, 1962, էջ 171-177; Փարսաս, 1979, էջ 123-133; Դոռն, 1986, էջ 271-286, 293-294 (ժան գրավորում երկան գրավորություն):

1602 թ.): Դատելով սկզբնաղբյուրների հայտնաբերումներից՝ Բախուրը Համուսը պետք է կրած լիներ 163 թ. վերջին կամ 164–ին⁶⁰²: Արմանագրված է հետևյալը. «Աշխարհամանրին Ալեքսանդրակի»:

Ամենուր Դավորը (Բախուրը) ստրան Մեծ Հայքի, զենց ստրիտայ Անդիկի-սալ Աշխարհաստին՝ թաղապարտն ելցորը, ինն հետ ստրամ հիտունկնց ստրի, իրկու ստինս⁶⁰³:

Մեզ է հասել եռսն արքայի եւ մի արժանագրություն՝ արված արձաքե թասի վրա, որը գտնվել է Հուսիսային Կովկասում, Մայկոպի մոտ գտնվող Դեյ-խովնակսա կայարանից: Բարձր արժանավ փաստաթուղթ թաղ պատված է տունամարտությունների ու քառերական խաղերի տեսարաններով և կրում է հունարեն համվրճ գրություն՝ «Դավոր (Բախուր) ստրայից» (նկ. 124)⁶⁰⁴: Ձեռն էրք և ինչպիսի է հասել թաղ Հուսիսային Կովկաս, ո՛րն է ուղղված եղել այն հայտնի չէ, այդ մասին պարզ կարելի է միայն ենթադրություններ անել...

Հայտն արքաների՝ Հայաստանից դուրս հայտնաբերված արժանագրությունների մեջ հիշատակության է արժանի Կապադոքիցիայից՝ Կեսաբիցի շրջանից, 1891 թ. գտնված աղափարտանե դիմակը՝ հունարեն արժանագրությամբ⁶⁰⁵:

Արժանագրությունը բաղկացած է երկու մասից, որի առաջին մասում ընթերցվում է՝ «Տիգրան(ի) թագավոր(ի) Հայաստանի»: Գրակիր հուշագրմանը ուղարկվել է Կաեսանդրուպոլիս, որից հետո դրա մասին որևէ տեղեկություն հայտնի չէ:

Արժանագրության առաջին (և, հավանաբար, միակ) կրապարակունը եղել է 1908 թվականին, սակայն այն չի մտել հայագիտության շրջանառության մեջ: Որքան էլ տարօրինակ է, այս ուշագրված տեղեկությունը փյուվել է հայագետների ուշադրությունից, որի պատճառը, թերևս, տեղեկության կրապարակուն է ոչ շատ հայտնի մի ժողովածուի էլերում⁶⁰⁶:

Արժանագրության երկու հասկանքներն ունեն հետևյալ տեսքը.

(ա)
TEK
PAN BA
ΣΕΛΕΑ

⁶⁰² Դրոսը, 1913, էջ 237–242:

⁶⁰³ Արժանագրության կրապարակունիցի պատկերային, պատկերային մասնակունց և կարճից կարճից մասին հանդիսանում են Դրոսը, 1913, էջ 234–242: Համուսը ստրի գտնվելից ստրի Բախուրը և կրա կարգը Մեծհայք (ինչպես՝ Մեծհայք) ընդունել կին կարտրական Ալեքսանդր աղափարտական մեջ, այդ պատճառով էլ այս արժանագրության մեջ կրում են «Ալեքսանդր աղափարտակ» (ՀԳՊ, 1871, էջ 786–787):

⁶⁰⁴ Այլուս, 1896, էջ 229–227; Դոս, 1912, էջ 377–388; Դրոսը, 1913, էջ 242–245:

⁶⁰⁵ Երթնուս, Զեմբեր, 1908, էջ 470 (ՁԵ 29):

⁶⁰⁶ Այլուսը, ստանալ չի կարճի կարգարձակ հասկանելի տեսարանային, մասնակունց, որ ինքուստ տարկա կրապարակունցի (մասով 417–478 կրցը) հետև տեսքով թալ է տեսել նաև 42 կրանց տեսարկա կրապարակունցի (մասով 417–478 կրցը) հետև տեսքով թալ է տեսել նաև 42 կրանց տեսարկա կրապարակունցի:

ՆԱՐՄԱՆ

(p)

ΑΠΟΚΤΗΣΕΟΣ.ΚΟΣΜΟΥ.ΕΦΘΑΣΑΕΟΥΤΕΣΑΡΑΙΣ.ΧΙΛΙΑΔΑΙΣ.

PENTAK

ΟΣΙΑΣ ΑΡΑΝΤΑΡΙΟ

Արձանագրության հատվածների զրկած են ոչ գրագետ հունարենով և, չլայած փոքրածախս լինելու, բաժակահին բարդություններ են առաջացնում ընթերցման ժամանակ: Այս հատվածները, համապատասխան ուղղումներ կատարելով, հունարենից թարգմանեց ակադեմիկոս Հրաչ Բարթիկյանը, որը չճշմարտագրությամբ ներկայացնում ենք ստորև⁴⁹⁷:

(ա)

ΤΙΓΡΑΝΟΥ

Տիգրան(ի)

ΒΑΣΙΛΕΩΣ

թագավոր(ի)

ΑΡΜΕΝΙΑΣ

Հայաստանի

(բ)

ΑΠΟΚΤΗΣΕΩΣ

Արարչագործությունից

ΚΟΣΜΟΥ.

աշխարհի

ΕΦΘΑ΄

5571 (կամ 5509)⁴⁹⁸

ΣΑΕΟΥ (?)

(?)

ΤΕΣΣΑΡΕΣ.

չորս

ΧΙΛΙΑΔΕΣ.

հազար

ΠΕΝΤΑΚΟΣΙΑ

հինգհարյուր

ΣΑΡΑΝΤΑ

քառասուն

ΔΥΟ

երկու⁴⁹⁹ ...

Մահվան դիմակների կիրառությունը բավական տարածված է Հին Աշխարհում և կազմել է անդադխարհի հետ անելով հավաստվածներին⁵⁰⁰:

Տառափառների ակադեմիությունից, ոչ գրագետ հունարենից կարելի է ենթադրել, որ գրության կազմողը չի եղել ո՛չ հույն, ո՛չ էլ հայ (հակառակ դեպքում

⁴⁹⁷ Ինտերնետային «Հայաստանի համալսարան», 2003 թվ. էջ 113–117; տե՛ս նաև Մոխրբազան, 2011, էջ 104–109:

⁴⁹⁸ ΕΦΘΑ (–5571) ստորակ Փ. Բարթիկյանին L սյրք Թ–Է (–9) սրբագրել է O–Յ (–70), հաջի ամենով, որ փոխվեին հարյուրի A–Չ (–1) փոխել է և կարող է նախորդի ստանալով: Ընդգրկում, սակայն, ստորի է ΕΦΘΑ փոխն հարյուրի L որ փոխն A–Ն կող յունեն թի նա: Այս դեպքում նախորդի անհասկանալի թուղ կլին ΑΣΑΕΟΥ, իսկ ΕΦΘ–ի թվային ստիկը, ստիկը՝ ընդգրկում կլին առաջագործության թվային կլին 5509:

⁴⁹⁹ ΔΥΟ (սկզբում) ստորակ են Փ. Բարթիկյանին է: Ընդգրկում ԲՅՕ է: Մահի որ ընդգրկն տեղափոխ է ի բարձրում, որ փոխն երեք տասնոր ընեն մեզ յնաստ հաստիքի սկզբնաձևը և կող յունենակ «երկու» թի նա:

⁵⁰⁰ Այս փոփոխությունը ստոր է եղել նաև Հին Հայաստանում (Հակոբյան, 2005, էջ 68–69):

արքայանունը մեղս կարվեր): Ելնելով երկամական Սրբազան հրեանից հնարավոր է ենթադրել, որ գրություն կազմող ունեցել է սեմական ծագում:

Ո՛վ կարող էր քննել արձանագրության մեջ կշիռ Հայոց արքա Տիգրանը:

Մեր պատմաբանից հայտնի այդ անունը կող առաջին արքան Ք.ա. VI դարում իշխած Տիգրան Երվանդյանն է: Երա թեկնածությունը բացառվում է այն պարզ պատճառով, որ երա օրոք այդ ժամանակըրբանում հունարենը չի կիրառվել մեր տարածաշրջանում:

Տիգրան Բ-ի որդ՝ Տիբան-Տիգրան Ա-ի Կարապովիկայում քննելու մասին որևէ տեղեկություն չունենք:

Հունագիր հուշարձանը կարող էր վերաբերել Տիգրան Բ-ի իշխանության ժամանակաշրջանին, ավելի որոշակի՝ Միհրդատ Եվպատթի դաշնակցությանը երա կարապովիկական արշավանքների (Ք.ա. 93 և 91 թթ.) տարիներին³⁰¹: Երե այս կարծիքը հաստատվի, հունագիր հուշարձանը կարող է համարվել կշիռ արշավանքների մասին առաջին հայտնի միակ կուրսական վկայությունը:

Օր բացառվում, սակայն, որ հունագիր հուշարձանը կարված քնն Տիգրան Գ-ի, որը Ք.ա. 20 թվականին Հռոմի կողմից ուղարկվեց Հայաստան³⁰², կամ Հայոց զանին հաճանկող հռոմեական դրամներ: Տիգրան Ե-ի (մոտ 6 թ.)³⁰³ և Տիգրան Զ-ի (60-61 թթ.) հետ³⁰⁴, որոնք անցել են Կարապովիկայով:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի արձանագրության երկերոջ հատվածը, որում հիշատակվում է թվական՝ հաշված «աշխարհի արարչագործությունից»: Թանն այն է, որ «աշխարհի արարչագործությունից» հաշվարկվող մինչ օրս մեզ հայտնի տառերնոր չի հայտ են կնել միջնադարում³⁰⁵: Այսինքն՝ այս դեպքում պետք է ենթադրել, որ հունարեն արձանագրության երկերոջ հատվածը ավելացվել է միջնադարում, կամ է՛լ՝ Ք.ա. I - I դարերում մեր իրականության մեջ գոյություն է ունեցել «աշխարհի արարչագործությունից» հաշվարկվող տառաբ: Կշինք նաև, որ վաստերի բացանկարության պատճառով կշիռ և հնարավոր ենթադրություններից որևէ մեկն այսօր չի կարելի հաստատել կամ իսպառ մերժել...

Տիգրան Բ Մեծի պատկերարանդակով և մեծածավալ հունարեն արձանագրությանը կողող է հայտնաբերվել Արեմացան Հայաստանում, որը 1869 թ. Տրապիզոնի անգլիական կուրատորի կողմից ուղարկվել է Բրիտանական թանգարան: Հռոմ է այն Լուդոն, թե ոչ, մեզ հայտնի չէ. համեմատն դեպ, այն

³⁰¹ Տիգրան Բ-ի Կարապովիկական արշավանքների մասին կա մեծածավալ դրամություն և՛ ն, օրինակ, Մանուկյան, 1977, էջ 145-146, 430-436, ՀԺԳ, 1971, էջ 558-563 (թառիկ կնիքակ՝ Կ. Խ. Երաբյան) և այլն:

³⁰² Մանուկյան, էջ 285-287, ՀԺԳ, 1971, էջ 630-632 (թառիկ կնիքակ՝ Կ. Խ. Երաբյան), Կաստո, 1999, ժ., 1999, էջ 34-37:

³⁰³ Մանուկյան, 1977, էջ 293-297, ՀԺԳ, 1971, էջ 708-710 (թառիկ կնիքակ՝ Ա. Զ. Կրկյան), Կաստո, 1999, էջ 46-49:

³⁰⁴ Մանուկյան, 1977, էջ 332-334, ՀԺԳ, 1971, Ն. 1, էջ 748-749 (թառիկ կնիքակ՝ Ա. Զ. Կրկյան):

³⁰⁵ Մանուկյան, 1977, էջ 332-334, ՀԺԳ, 1971, Ն. 1, էջ 748-749 (թառիկ կնիքակ՝ Ա. Զ. Կրկյան):

³⁰⁶ Կրկյան մազն և՛ ն, օրինակ, Զաքարյան, 1976, էջ 65-72, Երաստիկ, Կաստո, 1981, էջ 79-82 և այլն:

մինչ օրս չի կրատարարվել և դարձել Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանի պատմության սկզբնաղբյուր⁶⁰⁰...

Ուշագրավ հուշարձն մի արձանագրություն է հայտնաբերվել 1819 թ. Ուրմիտ լճից հարավ, Ջազատու գետի միջին հոսանքի շրջանում գտնվող Փարսաֆտու խոտան⁶⁰¹ վրա գտնվող ժայռափոր շինության մեջ: Դատարկ կառույցի ասանձնահատկություններից և երկտող հուշարձն արձանագրությունից (նկ. 125), այն եղել է Վահագն-Շերազնեան (որի անունը կշվում է բնագրում) նվիրված պաշտամունքային ամրացված կենտրոն⁶⁰²:

1898-1899 թթ. Կ. Ֆ. Լեհման-Շաուպտը ուսումնասիրություններ կատարեց Ֆարսին հնավայրի բերդի՝ իր կարծիքով Տիգրանակերտի⁶⁰³ ավերակներում, հասուկ ուշադրություն դարձնելով ամրոցի մուտքի մոտ պարսպի շարվածքի հուշարձն արձանագրության բեկորներին (նկ. 126-127)⁶⁰⁴, որն իրենից ստապ նկատել են Բ. Թեյլորը 1865 թ. և պորտուգալացի նասափորիդ Ա. Թներեյրոն ղեկավար 1560 թվին: Արձանագրության պահպանված ութ բաղրով (որոնք Կ. Ֆ. Լեհման-Շաուպտի կարծիքով սկզբնապես դասավորված են եղել հինգ շարքով, ընդ որում, առաջինը, որում պետք է լիներ արքայի անունը, չի պահպանվել), դժբախտաբար, հնարավոր չէ վերականգնել այն: Կ. Ֆ. Լեհման-Շաուպտի հետ բնագրի ընթերցման ուղղությամբ ջանքեր են զործադրել ժամանակի հայտնի հնագետաբաններ Ֆ. Հ. Գոն Գանթթրինգենը, Թ. Նյոլդեկեն, Ու. Գոն Վիլամովից-Մյունխենյորֆը և Վ. Դիտտենբերգերը, սակայն չի հաջողվել վերականգնել ամբողջական և կապակցված մի բնագիր: Արձանագրության հնագրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն պետք է զգված լինի III-IV դարերում, ինչի մասին են վկայում այդ ժամանակաշրջանին բնորոշ կցագրումների մեծ քանակությունը (միասնավորված են երկուսից մինչև չորս տառեր) և հա-

⁶⁰⁰ Պեղելությունը կրատարարվել է «Մուգարացյան քննարան, որից այն պատասխել է «Իրանի միջնադար» քննարկ 1869 թ. ապրիլի 23-ի համարում: Հարտընդարարյան մեջ կշվում է, որ ի պատճառով Կ. Վրեյն ռուս շրջանի անհետը Բոխանի կարգում, թե ինչու էլ քարտեզին կատարարությունը երկայ ժամանակ խոչընդոտել կորեղի տեսությունները, մեծ վաղից պատասխանել է: «Ինչ արվում է ոչ անհետին Մուգարանների մասին կարծիքները, այդ որովհետև կատարարությունը նախատեսվում էր ոչկապակցված այն, որովհետև չբացահայտելու ինչի մեջ կապակցվածությունը պարզապես: Նշվում է Լեհմ., որ դրանից գետն առաջինը ստապ Արտեմուսե Շառտուտի տեսության կատարարվելուց հետոսին կին ստապի՝ ունկապված թաղի կարգաբանները, որոնք կարող էին կենդանի համբերել իրենց ժառանգը սկզբը: Համեմատել իրանականի ստապներում, չառ թեպի, ոչկապակց են բացահայտվել գետն շրջանային և ստապն էլ գրեթեբոլոր անհետ մնացած ստապի արձանագրություններ Ուն/Լեթոպոս, 2002, էջ 402-403: Պեղելությունը քարտեզի է մասնակցությունում պատկեր Մոնր Մանրանի արվածից (թղթ. 183, վաղ. 196): Այս լավագույն ուշագրավ հայտնագրությունը մեջ ուշադրությունը կրակվելը պատճ. գրե. որտեղ «Սարգսյ Մարտարանը»:

⁶⁰¹ Կ. Վ. Պեղելը կատարել է համարում, որ այս անունը լինի կին հայերեն «Մուգարան» տեսակի մասնակցված ստապներում (Դրաթ, 1973, էջ 156, ձևը. 1):

⁶⁰² Հուշարձանի ժայռաքանի Մուգարությունը և դրա վերաբերյալ կրակ գրականությունը տես Դրաթ, 1953, էջ 156-162:

⁶⁰³ Պեղելությունից անդադրությունը վերջին կրակ դարձել հասուկ ինքնուրույն ստապի, լիակ որի ստապներով: Ֆարսին հնավայրի ստապը եղել է ոչ թե միջնադարյան, այլ և-Պեղելը (Հարտընդարարյան, 2001, էջ 177-199, որտեղ լինում են Պեղելությունից անդադրություն հայերեն անունները կա):

⁶⁰⁴ Արձանագրության պահպանված հատվածները տես Լեհման-Շաու, 1908, էջ 497-520, Լեհման-Շաուր, 1916, էջ 410-421; Դրաթ, 1973, էջ 283-288, այդ 88-90, Հարտուս, 1960, էջ 76-84; Մարտարան, 1975, էջ 192 (մասնակցի բնագրից թարգմանությունը էլ. Թարգմանակ):

մատուցողությունները: «Դասագանձված հասովածների քննությունն իր կարևոր է հասկանալ, որ այն պարտական է հայոց պրպաի դիմումը»⁵⁷ քաղաքի բնակչությանը: Արքան, ինչպես կրում է Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպը (և նրա հետ համանայն են մյուս ուսումնասիրողները), հայոց յագաներն է, բանի բնագրում պարտից պրքան և համաձայնները իշխողական են կրթող դեմքով: Արքան քաղաքի բնակչությանը դիմում է «ձեր համայնքը», «դուր» պատմապատկություններով, ինչը Հին Հայաստանում քաղաքային ինքնավարության գրությունը վերջող փաստագիր է: Արքան հանդիմանում է քաղաքի համայնքին ապստամբելու համար, որին հետևել է իր ռազմական միջամտությունը.

«Ձեր համայնքն ապստամբն է պարտը սկոնց [.....] ինտ... Անտ թե ինչու մենք քաղաքը հանձնեցինք մեր գրպան, որպեսզի կանխենք ինտագա հանցագրությունը և որպեսզի ինչ-որ մասը [ապստամբի կրկին] մեր դմ: Իսկ այն յարկը, որը դուք կրեցիք, թե ո՞վ էր դու մերայնը, ինչուց գիտեցիք:

Անկ այ հասովածում պրքան հաղորդում է.

«...Ես հրամայեցի ստեղծելու տա ... դարգանների մտ, և ինչպես որ գրված է հրամանում, սրեպես էլ փորագրել և անրայնը: Ես հրամայեցի նույնպես, որ դարգանների մտ յարը մյուս քաղաքների, որոնց մենք իշխում ենք ստովածների հախախտանությունը և յարեհանությունը, նույնպես յարեպան [մենտ պրեմանագրություններ]:»

Արձանագրության մեջ պահպանված մի քանի պատմապատկություններից («ձևակերպելի յախտ», «պրեմանների ստովարում», «ստովածների յարեհանություն», «արքայի յախտ») Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպը եզրակացնում է, որ հեղինակ-արքան պետք է վարարանդությունից և ինչ-որ խոտիություններից հնոտ նոր վերադարձում ու հաստատված լինի գահին: Նրա կարծիքով արձանագրության հեղինակը «Դուր քաղաքին է, որն այն կանգնեցրել է Չիրաֆի նահատամարտից հնոտ:

Այս կարծիքը չեն կրում Ե. Մարկիսարդ, նրան հետևելով՝ Հ. Մանանդյանը, Գ. Խ. Մարգարանը, Ա. Մարտիրոսյանը: Բանն այն է, որ արձանագրության մեջ հայոց արքան վերադառնում է ոչ թե մեկ ստոմ, այլ «ստովածներին», իսկ պարտից պրքային մեմարում է «ստոված, պրքայից պրքա» պատգամոտորությունով, որից եկներով՝ իշխող հեղինակները բացառում են «Դուրի կամ որևէ բրիտոտնրա պրքայի թեկնածությունը»⁵⁸: «Դուրի թեկնածությունը մեքովում է նաև այն պատմագրով, որ Տիգրանակերպը ազերվել էր նրա հոք՝ Արշակ Բ-ի օրը, իսկ վերջինիս գահընկեցությունից հնոտ Ադնիթ կահանը՝ Տիգրանակերպ քաղաքով, գտնվում էր պարտիկների մեքում: Ե. Մարկիսարան ու կրա

⁵⁷ Կ. և Մարգարանը ուղարկով գրքան է ստեղծելում Արքաներից «Հայոց պատմություն» կոչարեն ապրեպանով պահպանված Տրյուն Կ-ի (քրիստոնեության պատմություն) մյուս ստով գրան) նրեպարտակ-պրքան և Տրյունակերպի արձանագրության սրքանների մյուս (Մարգարան, 1969 թ), էջ 112-113:

⁵⁸ Ե. Մարկիսարդը նրաում է, որ «Դուրի մահանի կրպը էր լինել նաևս բրիտոտնարտից, ինչ պրեմանով հայ ներքինի կրան Փրպանը է վերջին հասովածները, սակայն Փրպանով յարեհանությունը չի կրապան (Մարտիր, 1938, էջ 150):

կարծիքի հետևորդները արձանագրության հեղինակ են համարում Տրդատ Գ-ին, բնագրի ստեղծման ժամանակը համարելով նրա իշխանության առաջին՝ մինչև բրիտաննությունը պետական կրոն հռչակելու ժամանակաշրջանը⁶⁷:

Արձանագրության հեղինակի հարցն, այդուհանդերձ, չի կարելի վերջնականապես լուծված համարել⁶⁸:

2007 թ. ցննելով Տիգրանակերտի ավերակներում, փորձեցինք գտնել արձանագրության քարերը: Ծափը, այստեղ ևս քարքարե կառավարությունն արել էր իր սև գործը: Տեղացի մի բուրդ լրագրող պատմեց, որ տաշիներ առաջ արձանագրությանը ջնջվել է, այն կրող պատը երեսապատվել՝ վերածվելով Աբարտրքի թանգարանի...

Թագավորական պարզևազրի արձանագրում է 1908 թ. Ալազանից գտնված Մեծ Հայքի Տրդատ արքայի հունագիր կաթոցը (նկ. 128)⁶⁹, որը հաղորում է հետևյալը.

1. Տրքիդատես
2. Մեծը, Մեծ
3. Հայքի թագա-
4. վորը ավից
5. Գևրսուն (տոմից)
6. Հորյոմիբքի⁷⁰
7. որդուն հուսևաո ()
8. Նիգ ևզարադադը
9. ... փնտրվաքի ...⁷¹

⁶⁷ Mankat, 1930, էջ 133-135; Մանուկյան, 1978, էջ 124-126; Երսասու, 1963, էջ 85-86; Մարտիրոսյան, 1975, էջ 160-169:

⁶⁸ Կ.Վ. Յրևիցը, Ինձնական, պաշտպանում է Կ. Յ. Լևնան-Շուրադի մեկնաբանությունները՝ արձանագրության համարելով յուրորդ զարի վիշապը (Շրաք, 1953, էջ 283-288): Ամիս ուշ Կ. Յ. Լևնան-Շուրադի թեոզոստի պաշտպանությունը հանդես եկավ Լ. Ա. Եկեղեցին (Ինտուստ, 1961, էջ 207-211), որին առը ընթացառության նկատելի Կ. Խ. Մարտիրոսյան (Երսասու, 1960, էջ 226-231): 1960-ական թթ. կեսերին կրճատեցինք հեղինակները շարակալեցին թուառիկը՝ հիշատակում կրճատելով իրենց նախորդ փաստաթղթերն ու նրանում գտնվող (Մարտիրոսյան, 1966, էջ 66, ուր անտրատակում է Լ. Ա. Եկեղեցու 1965 թ. յուր ստանտ հոդվածը): Այս ինչպիսի փայլուն ստեղծանքը պատրաստել է Ա. Միկելյանը՝ ներառելով, որ այն տեսելի է 290-ական թվականներին (Մեկելյան, 2008, էջ 132-144):

⁶⁹ Արձանագրությանը նախնադրել է իսպաղիտ Կ. Հոբեմյանը: Այն նախապես գտնվել է Թուսեան անրոնի անբյուրեղում: Թուսեի անրոն նրանադրել է Մ. Բ. Թուստիկյանը՝ Վ.Վ. Լառնիկի, Լ. Յ. Մառի, Օ. Բ. Սնչոնիսի և Վ.Վ. Բարսեղյի արձակությունը (Թուստու, 1911, էջ 1-32, համընթառում թուստիբոցը: Արձանագրության ուսումնասիրությանը ցրտով են Հ. Հ. Մանուկյանը, Կ.Վ. Յրևիցը, Բ. Մարտիրոսյան, Լ. Ա. Եկեղեցին, Ա.Վ. Կրկապալաթը և ուրիշներ: Քննադրող թերում ենք Ա.Վ. Կրկապալաթի թարգմանությունը (ԸԲՊՁԲ, 1981, էջ 362-363):

⁷⁰ Ա.Վ. Կրկապալաթի կարծիքով առ հույներին Վադր-Միդի ստեղծակ հունարեն թարգմանություն է (ԸԲՊՁԲ, 1981, էջ 363):

⁷¹ Արձանակի առաջ պատկերված ստեղծակի, Մեջ, անրոն, երկամարմիտ պատանառնի արձանակով: Մ. Բ. Թուստիկյանը, Իրեն ցնչանելով Վ.Վ. Լառնիկի գիտաթղթեր, լուսն այի նախնադրված մատում փառ պատանառնի Լուսնիկը նախորդ անորը Լ. Կարթիկ (20) կամ 1 (20) և X (600), ստանալով 820 կամ 830 թ., որը Մեկելյան ստանալում նախնադրառառնում է Ջ. Խ. 298 կամ 308 թ., ներառելում է, որ արձանագրության նախնադրը Տրդատ III-ն է (Թուստու, 1911, էջ 14-15):

Ուսումնասիրողների շրջանում բուռն բանավեճ է ծախարկել արձանագրության ներկնակի ինքնուրույն վերաբերյալ, ո՞ր Տրդատն է նա՝ Ա-ն, Բ-ն, թե Գ-ն⁸⁷⁸։ Բանավեճն այսօր էլ չի կարելի ակարգաբան համարել։

1911 թ. Արմավիրի բրդի հարածպանի լանջին գտնվեց մի մեծ քար՝ երեք հուևարեն արձանագրություններով⁸⁷⁹ (նկ. 129-131), որոնց վերծանության աղբյուրքամբ առաջին քաջբեղ կատարվեցին Յ. Ի. Ամիրջանի կողմից։ Հեթևակն մտնվան պատմաառով ուսումնասիրությունը կիսատ մնաց, իսկ նրա գրառումները տրվեցին Ա. Ի. Բաբախյանին՝ այն շարունակելու համննատությամբ⁸⁸⁰։

1927 թ. (1911 թ. հայտնաբերվածից 16-12 մետր նետավորության վրա) Արմավիրում գտնվեց նոր քար՝ չորս հուևարեն արձանագրություններով (նկ. 132-134)։ Հատուկ ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ բոլոր չորս արձանագրություններն էլ գրված են ոչ թե վիճակի կրթողալին, այլ մազադարի և խնցղեղենի գրատամներում ապրածված հեռով։ Չորս արձանագրություններվց երկուսի մեկնաբանումն առաջին անգամ կատարեց Ա. Տեր-Հակոբյանը⁸⁸¹։ Ըստ նրա՝ առաջին հառվածը «մի բարեկամական ողբնազրում է Միքրա և Օրոնա թագավորներին»⁸⁸²։ Երկրորդ հառվածում բնորոշվով սեղևկյան ամասնունները՝ նա կարծում է, որ այն Հայաստանում սեղևկյան տոմարի անցնան սրաշունական դրոշման արձանագրումն է։ Եվ արձանագրության երկրորդ տողի տասներ (ոչ և «ա») համարվով թվանքն՝ 31, հաշվելով սեղևկյան թվարկության սկզբից (Ք.ա. 313-31 = Ք.ա. 282 թ.), ստացավ, իր կարծիքով, բնագրերի և նշանակելող դեպքերի ու անձանց ժամանակաշրջանը⁸⁸³։ Գայթակղի այս բազաությունը հետագայում մերժվեց Կ. Վ. Տրևերի կողմից, ըստի որ այդ տառերը պարզապես քաջ են թողնվել երկրորդ ամասնունից, ասրա լրաչվել («Մաշեպիտա»-ի փոխարեն գրված է Ապեղոս)⁸⁸⁴։ Նույն այս արձանագրության մեջ քաջ է թողնված կրթող ամասնունը, որն ավերացվել է լրանանցիի համապատասխան տողի դիմաց (նկ. 133), դա կարող է վրայց գրագրի ոչ պեղան լավ իմացության մասին։

1927 թ. Արմավիրի սեղևկյանի աղբյուրներվ մասին բնոխանրացնող հրատարակումով նաևղես նրավ Ա. Վ. Տեր-Ավետիսյանը, որում նա արձա-

⁸⁷⁸ Հ. Հ. Մանանդյան և Լ. Ա. Կոնյանի, նուևելով Ա. Ի. Բաբախյանին, բնագրի նեղնակ են նաևրում Տրդատ Գ-ին (Մանանդյան, 1978, էջ 128; Զատտաթ, 1988, էջ 148-150), Կ. Վ. Տրևերը՝ 217-232 թթ. նեղնակ Տրդատ Գ-ին (Տրդատ, 1933, էջ 271-283), Ա. Գ. Կրկնաղբյուր, Գ. Ա. Մարտիրոսը՝ Տրդատ Ա-ին (Կրկնաղբյուր, 1971, էջ 202; Մարտիրոս, 1981, էջ 84), իսկ Բ. Կ. Մարտիրոսին կարծիքով բնագրի նեղնակ նուևրումը վերադրվելով ի ընկ Կ՝ Տրդատ Ա-ն, Կ՝ Տրդատ Գ-ն (Մանանդյան, 1940, էջ 78)։

⁸⁷⁹ Արձանագրությունները կրթող քաջը նաշանի է նեղն վերնու 1908 թ., քաջ թանի ոչ այն հետազոտության առաջին է ուղբն 1911-ից, վառնական շրջանառության մեջ է մեկ վրային թվանակը (Տեր-Ասատուր, 1942, էջ 61; Զատտաթ, 1942, էջ 35-37; Տրդատ, 1953, էջ 114-117)։

⁸⁸⁰ Յ. Ի. Ամիրջանի ցրատամները քաջը չորս ամասնունակ սեղև կրտարանից Կ. Վ. Տրևերը (Տրդատ, 1933, էջ 148-150)։

⁸⁸¹ Տեր-Հակոբյան, 1935, էջ 143-150։

⁸⁸² Տեր-Հակոբյան, 1935, էջ 148։

⁸⁸³ Տեր-Հակոբյան, 1935, էջ 148-149։ Կեղևը, որ էջ 149-ում նեղնակի կատարած ճեղագի բնորոշ նախադասումը թերի են։

⁸⁸⁴ Տրդատ, 1953, էջ 137։

նագրությունների չափազորության հետ ներկայացրեց նաև չորս բնագրերի համառոտ բովանդակություններն՝ ըստ Ա. Ի. Բոլտունովայի (Ամիրանյանի) նախնական հայերգման: Հարթողման համաձայն՝ արձանագրությունները վերաբերում են Ջ.ա. II դարին: Դրանցից առաջինը հայոց արքաներից մեկի նամակ է մյուսին, երկրորդը բարեմաղթություն է Պոտոսի արքա Փառնակեոսին տարվա բոլոր 12 ամիսների ընթացքում, որը, համանաբար, գրել է հայոց Արտաշես արքան (նկարագրության պատմաող հայոց արքայի անվան պահպանված առաջին երկու տառերն են՝ «Ար»), երրորդը՝ ողբունագրում է Նումենիոսին, չորրորդը Սելևկեան արքաներից մեկի դեպի Հայաստան կատարած արշավանքը նկարագրող բանաստեղծական հատված է⁶⁰¹:

Շարունակելով Յ. Ի. Ամիրանյանի աշխատանքները՝ Ա. Ի. Բոլտունովան 1942 թ. ներկայացրեց Արամիլիից հայտնաբերված բոլոր յոթ բնագրերի նախնական ընթերցումը⁶⁰², ըզի վերաբերյալ իրենց դիտարկումները հայտնեցին Բ. Գրամիլը⁶⁰³, Հ. Հ. Մամանդյանը⁶⁰⁴, Գ. Ի. Գոյանը⁶⁰⁵, Կ. Վ. Տրևերը⁶⁰⁶ և ուրիշներ: Արձանագրությունների վնասվածությունը տարակարծությունների առիթ է դարձել ուսումնասիրողների շրջանում կատրված ոչ միայն առանձին բառերի ու հատվածների, այլև ամբողջական արձանագրությունների մեկնաբանման հետ:

Առաջին բնագիրը 8 տողանոց չափածո մի հատված է (նկ. 129), որի առաջին տողում Յ. Ի. Ամիրանյանը Ա. Ա. Մերեյովի օգնությամբ ընթերցում է «Գործեր և օրեր» խրատական պոեմի հեղինակ Հսիդոսի, իսկ երկրորդում՝ նրա եղբայր Պերսեսի անունները: Բնագիրը բավականին վնասված է չնայած դրան, անկնայտ է, որ այն չափածո տեղեկագրորություն է՝ գրված վեցտողյա տառաչափությամբ⁶⁰⁷: Ըստ Ա. Ի. Բոլտունովայի՝ արձանագրության ընդհանուր իմաստը բարոյախրատական է, որում դրսևորվում է հենի ու նորի հակադրությունը⁶⁰⁸: Ընդունելով Ա. Ի. Բոլտունովայի ընթերցումն ու իմաստի բարոյախրատական ցննը՝ Հ. Հ. Մամանդյանը, վերացնելով Հսիդոսի և նրա եղբոր մասին հին ազգյւրներում պահպանված կենսագրական տեղեկությունները, գտնում է, որ այն «դաստապարտում է ժառանգական գույքի անարդար բաժանումը և խրատում է մտախի ազգականներին ապրել խաղաղ ու համերաշխ և աջակցել ու օգնել միմյանց»⁶⁰⁹: Կ. Վ. Տրևերը ևս, ելելով, որ սա բարոյա-խրատական բովանդակությամբ գրական տեղեկագրության հատված է, մատնանկում է Հսիդոսին վերագրված գույաբարությունների շնորհի մասին

⁶⁰¹ Top-Archives, 1941, էջ 61-62:

⁶⁰² Бюллетень, 1942, էջ 35-61:

⁶⁰³ Գրան, 1946, էջ 166-168. Հեղինակը կենսական ընթացում է Ա. Ի. Բոլտունովայի ընթերցումները կատարելով մի թանկ ցուցանիք և, նշանումներ:

⁶⁰⁴ Մամանդյան, 1946 (ս), էջ 3-56 (նախին և տառերին): Փրակբան, Մամանդյան, 2010, էջ 435-463:

⁶⁰⁵ Գոյ, 1952, էջ 138-161:

⁶⁰⁶ Կրայ, 1953, էջ 104-147:

⁶⁰⁷ Կրայ, 1953, էջ 149-151:

⁶⁰⁸ Бюллетень, 1942, էջ 37-38:

⁶⁰⁹ Մամանդյան, 1946 (ս), էջ 3-4; Մամանդյան, 2010, էջ 437-438:

տեղեկությունները, դրանով իսկ բացատրելով նրա անվան ամրապայթյունը մի տեղում, որն, ըստ իր տեսության, եղել է Արամանյակին նվիրված գուշակությունների Մուսայան անտառը¹⁹⁴...

Երկրորդ հասոխածը (քանդակված է ասաջինի աջ կողմում) նույնպես յուփածո է՝ գրված յամբական չափով: Այն բաղկացած է 12 տողերից (նկ. 130), որոնցից ասաջինը (սխտո փառ պահպանված), թերևս, վերնագիրն է: «Վերնագրին հաջորդող ասաջին տողն ընթերցվում է «Օհոս յունձ տնջ ակնի ռազմասնն ասախածուսի»: «Արջինու նույնացվում է հաջող Անահիտ դիցուհու հետ¹⁹⁵: Հարերդ տողերն ստված են դիցուհու անունից, որում նա ապաստում է իսկապես պատճել մարդկանց փառ արաբերները: Այստեղ ևս Ա. Բ. Բոլբոտունովան և Հ. Մանանդյանը տարվարածից են, Ա. Բ. Բոլբոտունովան դիցուհու խաղում տեսնում է սպասուակից ընդդեմ «անարդարացի և փառ սկզբունքներն»¹⁹⁶, իսկ Հ. Հ. Մանանդյանը՝ կարիածքների անարդարացի բաժանման¹⁹⁷: Կ. Վ. Տրևերը այս հասոխածի վերջում և հաջորդում ընթերցում է «[գուշակություն], ասաքված քամու փչելով (չեղով)» արտահայտությունը՝ համարելով իր տեսության հառուստում: Բազի այդ, նա ասաջին վնասված տաղում (որը պետք է փնտրվեր վերնագիր) պահպանված 7 տառերից վերջին երկը (ՃԻՊ) համարում է երկրի և պտղաբերության, նաև օրենսդիր աստվածուհի Դեմետրայի անվան տաղբերակներից մեկը¹⁹⁸:

Երկու հասոխածների տաղաչափության, բովանդակության և դարձվածքների վերլուծությունից Յ. Ա. Սմիթունը և Ա. Բ. Բոլբոտունովան եզրակացնում են, որ պրանի ինչ-որ անհայտ ողբերգության հասոխածներ են, որի հեղինակը բացածանօթ է եղել Հնախոզսի, Սոֆոկլեսի, Եվրիպիդեսի և Մեներոսի ստեղծագործությունների: Նրանք հստակեցնում են համարում, որ սա տեղական պոետի ստեղծագործություն է և գտնում են, որ նա, ըստ երևույթին, հարց Արտավազը Թ արքան է: Նման եզրակացության համար հիմք են տալիս Արտավազը Բ-ի արքունիցում Եվրիպիդեսի «Բարքունիներ»-ի բեմադրեսացումը և Դյուսաբոսի տեղեկությունը նույն արքայի հուղարկումը գրած ողբերգությունների ու այդ ստեղծագործությունների մասին, որոնցից մի քանիսը պահպանվել և հարսնի էին նրա ժամանակներում, Հայաստանի սանձաններից գուշա¹⁹⁹:

1911 թ. հայտնաբերված քարի երջորդ բնագիրը (նկ. 131) հնգատող նվիրատվական մի արձանագրություն է, որը Ա. Բ. Բոլբոտունովան վերծանում է «Կոլոս մի, մեկ փառ»՝ նվիրարժեղված Երեմիայաբանիցայի, և մի փոքր նկար՝ Դեղակի-

¹⁹⁴ Երսբ, 1953, էջ 120-122:

¹⁹⁵ Եսրյոսոս, 1942, էջ 38-41; Մանանդյան, 1946 (ս), էջ 6-8; Մանանդյան, 2010, էջ 438-440:

¹⁹⁶ Եսրյոսոս, 1942, էջ 40:

¹⁹⁷ Մանանդյան, 1946 (ս), էջ 7-8; Մանանդյան, 2010, էջ 438-440: Այդ կարծիքը կրճատվում է բնագրի 9-10-րդ տողի իր ասաբերված յարգանքությունը՝ ասն տունը, որ փառ և անարար նկարով է ասնանապոսի՝ ինչ ինչ փոքր է փոքրուն:

¹⁹⁸ Երսբ, 1953, էջ 122-128:

¹⁹⁹ Եսրյոսոս, 1942, էջ 40-42; Երսբ, 1953, էջ 127-128:

ցնայի խղճից»։ Հետևելով Ա. Գ. Լիպցյանի ցուցումին՝ Ա. Ի. Բոլշոուևիան հանրիմ է ուղիղ կապ տեսնելու յորս մի և մի կասր լեճիցաբերելու (խլցը, թերևս, առնչում է Արևի պաշտամունքին) և Արտավազ Բ-ի դրամներին պատկերված բառանի կասրի միջև³⁰²։ Նրա ընթերցման հետ համամայնելով Հ. Հ. Մաևանդյանը ենթադրում է Արմավիրում Ք ա. III-II դարերում հունական գաղութի և տաճարի գոյություն³⁰³, ինչև, իրավացիորեն, սուր քննադատության է ենթարկում Կ. Վ. Տրևերը³⁰⁴։ Յ. Ի. Սմիթնովը ընթերցման առաջին փորձի ժամանակ ենթադրեց էր համարում առաջին անվան մասնատումը և բնագրի երրորդ տողի երկնորդ կետում «Նարմի» անվան ընթերցումը՝ այն համարելով Հարմա նահապետի անունը³⁰⁵։ Կ. Վ. Տրևերը համամայնելով Յ. Ի. Սմիթնովի հետ, խիստ սրամաքանակաան է համարում այսուեղ Հարմայի ինչուստամբարցունը (որին, ըստ հայոց ազգային ավանդության, Գեղամ նահապետը ծնելով Արմավիրում՝ բողի է այնտեղ, և ինքը հետագեղ իյուսիս-արևելք), մանավանդ որ Արմավիրում, ըստ Մովսես Խորենացու, Արևի և Լուսնի աստվածների կողմին պաշտովն են հայոց արքաների նախնիները³⁰⁶։ Ռատի առաջարկում է բնագրի հետևյալ ընթերցումը. «Չդա մի [և] կասր՝ (նջիտորդված) Հարմային. Պնամիցնայի պնամիան [է]»։ Բացի այդ, Կ. Վ. Տրևերը հաստով ոչ չարդարյուն է դարձնում բնագրից աջ, երրորդ տողի ուղղությամբ պաշտպանված «գրչուստություն», առաջված բանու փյնելով (չկոտ)» արտահայտությանը, որն առկա է նաև երկնորդ բնագրում³⁰⁷։

Առաջին երկու բնագրերի՝ Արտավազ Բ-ի նեղնակած ողբերգության հատվածները քննելու հարցում համամիտ լինելով Յ. Ի. Սմիթնովի և Ա. Ի. Բոլշոուևիայի կարծիքներին, Գ. Ի. Գոյսանը փորձում է ավելի իմնավորել այդ տեսակետն՝ աչազոտվ թատերագիտական քննությանը։ Նա միանգամայն համաձայն է համարում, որ նման մի հատված է նաև, երրորդ բնագիրը, որը ոչ թե առանձին լեճիցատվական արձանագրություն է, այլ՝ միևնույն ասեղծագործության կտորներից մեկը, որը նա պայմանականորեն, ըստ առաջին հատվածի սկզբնատուղի, կոչում է «Ռազմատենչ աստվածուհին»³⁰⁸։

Չորրորդ՝ 1927 թ. գտնված առաջին՝ 11 տողանոց բնագիրը (նկ. 132), որն, ըստ Ա. Տեր-Հակոբյանի, «մի բարեկամական ողբուսագրում է Միջրբա և Օրոնոս թագավորների»³⁰⁹, Ա. Ի. Բոլշոուևիան համարում է Արտաշես Ա արքայի դիմումը երրոնեղ արքային՝ թարգմանելով հետևյալ կերպ. «Արքա Արտաշես] Մարտիկան Միջրբայը ողբուն է հղում երրոնոս արքային։ Երե զու ողբ-ասողը

³⁰² Երուսաղ, 1942, էջ 42-43։

³⁰³ Մանուկյան, 1946 (ս), էջ 8-10; Մանուկյան, 2010, էջ 440-443։

³⁰⁴ Երուս, 1953, էջ 136։

³⁰⁵ Երուս, 1953, էջ 134-135։

³⁰⁶ Մովսես Խորենացի, վերջ Ա, 42, 43 և վերջ Բ, 42, 43։

³⁰⁷ Երուս, 1953, էջ 128-131։ «Այլին արտահայտությունը չկա Ա. Ի. Բոլշոուևիայի մոտ. Կ. Վ. Տրևերը փորձելով է 1911 թ. արձանագրության մասնակիների ազնվականի գաղտնագրությունը»։

³⁰⁸ Դատ, 1952, էջ 138-141։

³⁰⁹ Տեր-Հակոբյան, 1935, էջ 148։

ապրում եւ, ապա լավ կեննել, որ ողջ-առողջ ապրելու համար կրա սերտանց: Ողջ-առողջ լինելով դու կրողորես թագաճորտություն...»: «Արտաշես» անունը եւ վերականգնում է կարծելով, որ առաջին տողի վերջին երկու տառերը «ա» և «ր», արքայանիսան կրհաստումն են: Հաջորդ երկու բառերը եւ համարում է տիրուհունը⁶⁰⁶: Հ. Հ. Մանանդյանը չընդունելով նման մեկնաբանությունը՝ առաջարկում է բնագրի առաջին տողի վերջին երկու տառերը միացնել երկրորդ տողին և, կատարելով մի տառի փոփոխություն՝ յորս տողերը կարդալ. «Արտաճորտությունը թագաճորտ Միջոցաբ բարե է ողջապրում երջանից թագաճորտին»: Միքրասին եւս եւս յնացնում է Մովսես Խորենացու իշխատակամ երջանից արքայի երթսը երվագ թմապնտի հետ⁶⁰⁷: Կ. Վ. Տրեյերը իմանալով համաձայնելով Ա. Ի. Բրդունովայի ընթերցման և Հ. Հ. Մանանդյանի ուղղումների հետ՝ բարենաչող թագաճորտության գուշակության ու առողջության մաքրանք պարտականող այս բնագրի նպատակադրումը ևս կատարում է թմապնտ գուշակության հետ⁶⁰⁸:

1927 թ. գտնված երկրորդ բնագիրը (ընդհանուր թվով հինգերորդը, 13 տող, նկ. 133) Ս. Տեր-Հակոբյանը իրափասցիորեն համարել էր սեփական օրագույցի ամիսներ, սակայն չէր նկատել վերջին տողում «Փասնակ» անվանը հետևող շարունակությունը, որն, ըստ Ա. Ի. Բրդունովայի, ողջուն-մաքրանք է՝ ուղղված Պոնտոսի Փասնակ արքային (Ջ.Ա. 190–169 թթ.)⁶⁰⁹: Մրան ևս առաջարկում է Հ. Հ. Մանանդյանը՝ գտնելով, որ 13-րդ տողի սկզբում եղված է ոչ թե արքայանունը, այլ 13-րդ հավկյալ ամիսը (epagomenia), որը կոչվել է յուսնի «Փասնակ» մանրանունով, իսկ առողջության մաքրանքն ուղղված է Արմավիրի թմապնտ Միքրասից երվանից արքային⁶¹⁰: Կ. Վ. Տրեյերը մեթոդով թե՛ Ա. Ի. Բրդունովայի և թե՛ Հ. Հ. Մանանդյանի մեկնաբանությունները, շեշտում է Փասնակի՝ Լուսնի աստծո անվանումներից մեկը լինելը և այն համարում ամիսների եռվանակող աստվածություն՝ կրկին դիտարկելով իր տեսության համառոտացում (թեպետ չի բացատրում նաև անմեանուն լինելը)⁶¹¹:

Օրագույց-արձանագրության տակ փորագրված է վեցերորդը (1927 թ. երրորդը, նկ. 134), որից նշմարելի են միայն ինեզ վառ պահպանված տողեր: Դրանցում իշխատակվում է «Ֆեկեն Լուսննիսը», որին Ա. Ի. Բրդունովյան հավելում է եւս յնացնելու Ջ.Ա. II դարի համանուն պատմական մի գործի հետ⁶¹²: Հ. Հ. Մանանդյանը և Կ. Վ. Տրեյերը նույնպես են մնում ներառապություններ կատարելուց⁶¹³:

⁶⁰⁶ Եսրյան, 1942, էջ 43–44:

⁶⁰⁷ Մանանդյան, 1946 (ձ), էջ 19–22; Մանանդյան, 2010, էջ 448–454:

⁶⁰⁸ Եսրյ, 1923, էջ 134–137:

⁶⁰⁹ Եսրյան, 1942, էջ 44–45:

⁶¹⁰ Մանանդյան, 1946 (ձ), էջ 22–24; Մանանդյան, 2010, էջ 454–456:

⁶¹¹ Եսրյ, 1923, էջ 137–140:

⁶¹² Եսրյան, 1942, էջ 45–46:

⁶¹³ Մանանդյան, 1946 (ձ), էջ 24–25; Մանանդյան, 2010, էջ 456–457; Եսրյ, 1923, էջ 140–142:

Յոթերորդը (1927 թ. գտնված չորրորդ քնագիրը՝ բաղկացած 11 տողից) գտնվում է վեցերորդի տակ և չափաձև է: Ա. Ի. Բոլտունովայի մոտ բերված է այս բնագրի միայն տասնադարձումը (աստուց յուսակաթի և գրասկզբի) և ենտապա շատմաստիքողները, դժգոհությամբ այդ փաստը կշեղով հանդերձ, չեն փորձել ցասնել այդ բազը: Պահպանված մասերից, ըստ Ա. Ի. Բոլտունովայի, կարելի է համարել, որ նկարագրիչը դեպքերը տեղի են ունեցել Ք.ա. 160-ական թթ., որոնց մասին նախորդ քնագրից աղյուսն հայտնի է Լուսմեհուսը պատմում է Միկելյան Անտիոքոս Գ Նախիանես արքայի թույր Լադիկային, որը բնագրում հանդես է գալիս ոչ թե անուսով, այլ բազուսիներին սրվող «փկադիզմոս» պատվանուսով: Լուս հաղորդում է տխուր թուրք, կշեղով, որ դրանում չիս «անժատուսակ ոչիկ», և հայտնում, թե նրա անուսինը, որ տիրացել էր «զեբեջիկ Հայաստան երկրին», սարսվել է իր զինվորներից՝ «չուսից փեկով զները ձեռքին»: Իր այս մեկնարարուսյունը Ա. Ի. Բոլտունովան փորձում է հիմնադրել ժամանակաշրջանի պատմական դեպքերի քննությամբ¹⁰⁶:

« < Մանուսդասն այս դեպքում ևս, ընդունելով Ա. Ի. Բոլտունովայի քննարարումը, չի համամայնում նրա մեկնարարան հետ: Լուս իրափացիորեն կշում է, որ Նախ Անտիոքոս Գ-ի մասիան պատմություսը, ըստ սրամարարուսյան, պետք է արձանագրվեր ոչ թե Արձանիլուս, այլ Միկելյանների կենտրոսական որևէ նստափայտում, բացի այդ, սկզբնաղբյուրներից հայտնի է, որ այդ արքան ոչ թե սպանվել, այլ ծանր հիվանդացել ու մահացել է Էրանում: Լուս կարձում է, որ պատեղ խուսը վերարկում է Ք.ա. III դարավերջի իրադարձություսներին, զները ձեռքին, իր զինվորներից սպանված արքան, Մեծ Հայքի երվանդ Արքին արքան է, որը, համամայն Մովսես Յորենացու հաղորդումների, սարսվել է երվանդաշատում Արտաշեսի զորքերի հարձակման ժամանակ իր զինվորներից մեկից: Այնուհետև Արտաշեսը կամայել է նրան թաղել և մահարձան կանգնեցնել: < < Մանուսդասը ենթադրում է, որ Լուսմեհուսը երվանդ արքայի մասիան գույժը հայտնում է նրա թույր-թագուսուն, որը իկշում է միայն «փիկազեկմոս» պատվանուսով, իսկ երվանդ արքայի դին փոխադրվել է Արձանիլը, և 1927 թ. գտնված թարք, հափսուսարք, եղել է նրա մահարձանի մի մասը¹⁰⁷: Կ. Ա. Տրևերը ընդունելով < < Մանուսդասի կույմից Ա. Ի. Բոլտունովայի մեկնարարան քննարարուսյունը՝ իր հերքին քննարարում է < < Մանուսդասին (հայտնացելս չորս արձանագրուսյուններով թարք երվանդ արքայի մահարձան համարելը): Լուս ենթադրում է, որ քնագիրը կարող է քնել գրական մի երկի իստված, որը պատմում է ոչ թե Անտիոքոս Գ-ի կամ երվանդ Արքինի, այլ Արտաշես Տինգեղակացի ողորդական մասիան մասին, որը սարսվելից իր զինվորների կողմից (Յորենացի, զիրք Բ, գլ. ԺԲ): Հնարավոր համարելով ընթերցման մեք թույլ արված որչ պիսակներ, Կ. Ա. Տրևերը խիստ թաղեր է զնստաում քնագրի պատմագիտական և գրական արժեքը, կշեղով, որ այն

¹⁰⁶ Buryakov, 1962, էջ 40-54:

¹⁰⁷ Մանուսդաս, 1948 (տ, էջ 25-30), Մանուսդաս, 2010, էջ 457-458:

Արձանագրության առանձին բաժնի, անուկների և համագործակցողների շուրջ հայտնվել են զանազան կարծիքներ ու մեկնություններ, որոնց պատճառը չենք անդրադառնա: Ելենք, որ տարակարծություններ կան նաև այն հարցում, թե ո՞ր Տրդատն է ամբողջ և կորոշի հեղինակը (ինչպես Ասպրազանի արձանագրության պարագայում)...

Առանձնակի ուշադրության են արժանի 1953 թ. հայտնաբերված Գասնիի բարձիքի հանդերձարանի առասպելա-դիցաբանական բովանդակությամբ խճանկարի հուկարեն գրությունները (նկ. 136): Խճանկարում պատկերված են ծովային աստվածություններ, ջրահարսեր (ներևուհիներ), իրաթիկնևտավրոսներ (տարամարդու տեսքով, միա իրանով և միան վերջավորությամբ առասպելական կակներ), ձկնորսներ, ձկներ և այլն: Խճանկարի կենտրոնում եղյուցավոր տղամարդու և կնոջ տեսքով պատկերված են *Օվկիանոսը* (ըստ հունարսյան շրջանի պատկերացումների՝ բոլոր աստվածների նախահայրը, ըստ Հեփիդիոսի՝ Ուրանոսի և Գեանի որդին, Քրոնոսի եղբայրը, երեք հազար զետային որդի-աստվածությունների և հույներսն օվկիանոսիի դուստրերի, ավելի ուշ շրջանի պատկերացումներում նա է մղվել *Պոսեյդոնի* կողմից, Օվկիանոսը համարվել է նաև երկիրը շրջապատող զետ, որից սկիզբ էին առնում բոլոր բերքը) և *Մայր* (որից ծնվել է սիրո դիցուհի Աֆրոդիտեն): Կենտրոնական մասում Օվկիանոս և Մոլի զխառնրեում արձանագրված է *«Ալիստոցինը՝ յատանալով զինն»*: Եռուկդա տաղաչափական չարժով գրված այս հիանալի հասուկանը (որը հայտնի չէ որևէ հունական ստեղծագործությունից) ասվում է խճանկարի վերջույնպեղ երկու զխառնր կերպարների անունից՝ խորհրդանշելով երանց հավերժական, անհոգում և անշանխիտիք աշխատանքը հասուն երկրի վրա կյանքի փնելություն²⁰⁶:

Խճանկարի վերին եզրաշերտով (կուսիսային պատի երկայնքով) ձախից աջ համապատասխան պատկերների կողքին (պահպանված հատվածներում) կան հնունյալ գրությունները. *«Մոլի խայր», «Մոլի անդայր», Գրափու* (ձկնորսներին և ծովագնացներին հովանավորող աստվածություն), *Պենս և Թեան* (Արիքեսի հայրն ու մայրը), *«Մոլի սպ»*: Աջ եզրագծի սկզբին, բնավոր ձկնորսի զխառնրեում մակագրված է՝ *«Գնդեկություն»*, իսկ շարունակության վրա պահպանվել են միայն որոշ տասեր, ապա մեկ աջ անվան թերի սկզբնամաս: Ստորին եզրաշերտը խիստ վնասված է, աջ կողմում հեղափար է վերականգնել միայն Ապոլոնին և *Պոնիսոսին* տրված մականուններից մեկը (որը ավելադ դեպքում, թերևս, վերաբերում է *Պիոնիսոսին*) և *«Յանկություն»* բաժնի: Արձանյան պատի երկայնքով ձգվող եզրաշերտում պահպանված գրության ու պատկերների թելորսների վերլուծությունից հնարավոր է վերականգնել, որ սցենարի եղև են սիրո աստված *Էրոսի*, սիրո համոզ-

²⁰⁶ Խոսկրագին պատմագրության մեջ կրկնվ ապ Խոսկրագին վնասարանի անձին կերպով վնասարանում էր իրեն ավանդության և պատմագրագին հակասությունների ու մեղան...

թյամբ: Ստորև բերում ենք տապանազրի տողացի (ոչ չափածո) թարգմանությունը.

1. Այստեղ հանգչում է սիրունի Արմենայաց, որի հետ ես ժամանակեմ
2. փոխադարձ ձգտմամբ ամուսնացա:
3. Երան, ով անցնելով՝ կնիկի (կրան) փառք կամ սոց
4. ծաղիկ, թող բարեման ցինն թողը կրկնաբանակնեղ:
5. Երն որն է մեկը գա՛ փառք խորեկով,
6. կրան թող պատճեն թողը տարերկրյա աստիճաները:
7. Մա գրնց Արմենայաց (Դիմարիաց⁹¹¹) լալանուն հոք,
8. որի հանար ես իր կտան կրանքում նոնը էր սիրնի կնի / ամուսին:
9. Հայրը կրա նուրանուն էր իմ հորը,
10. մայրը նրա՛ Անտանիան, գուտարն էր Լուսինոսի⁹¹²:

Եղբերդի բանաստեղծական չափով գրված հուևարեն այս ժայռափոր արձանագրությունը ոչ միայն կարևոր գրական հուշարձան է, այլ պատմական ուշագրավ սկզբնաղբյուր II դարի հայ ազնվականության վերաբերյալ⁹¹³:

Հունարեն չափածո մեկ այլ տապանազիր է գտնվել Փոքր Հայքի Կիկուպոնյա քաղաքի մերձակալքից⁹¹⁴:

1900 թ. Փոքր Հայքի տարածքի Աղջակայի (Աղջազ կաշն) ենաձայրից հարեաբերված հուևա-արամեական երկեզոտ արձանագրության մասին խոսվել է նախորդ գլխում, ուր քերթվել է պրամներեն մասի թարգմանությունը: Քանի որ բնագրի հուևաշեն և պրամներեն հատվածները բառացիորեն չեն կրկնում մեկմեկու, պատեղ ներկայացվում ենք հուևաշեն բաժինը.

«Օրկնապր սապրուպնրի մեր անմահ կիրատուս կրկի Օրտանանայն՝ (որյուն) Արիտանի, և Արիտունանն՝ (կրա) սիրնի որդուն, Արանայի (Անրաննի) համար, որ (նա) կատուցեց ցնդեկնի բնակավայրի շքեղ պարիսպներն անայի տնդկրան»⁹¹⁵:

Փոքր Հայքի տարածքից գտնվել են նաև «Դուևաական թագավորության ժամանակաշրջանի (Ձ.ա. 302/1–64 թթ.) հուևարեն արձանագրություններ (Տրապիզոն և Մեդաստիա քաղաքներից), որոնք ևս որդալի հետազոտություն են ներկայացնում հայազխտության համար»⁹¹⁶:

⁹¹¹ Կ. Ց. Անեան-Շառաչան անուն ցերեքում է «Արմենայո՛ւ՝ կրնով, որ ան թ հանգչում այլ տարբերմամբ (Lehmann-Haupt, 1910, էջ 497): Կ. Վ. Ֆրեկն տապարգրում է կարգու «Կրնապոն» մասնակցով Հաճիան (Մամիկոնյան «Պարտի պատմություն» էջերում նախեցալ, VI–VII դարերի տեմեմում տարած զի ես կրկնաբանի նամանակ անունը (Troyer, 1953, էջ 248–249):

⁹¹² Lehmann-Haupt, 1910, էջ 488–493; ԿՆՆ. Trosper, 1953, էջ 245–250.

⁹¹³ Հիմնով արձանագրության նապրուամները և համապեղծ նաթան նաթոնք տվածները՝ Կ. Ց. Անեան-Շառաչուց նաթրոնը է համարում, որ Արմենայոց ցնդե Փոքր Հայքում իրան հասնի ինչը (Lehmann-Haupt, 1910, էջ 492–493; այլ տարբերակ տ՛նա նաև Trosper, 1953, էջ 248–250):

⁹¹⁴ Trosper, 1953, էջ 248 (նորում է Cuneo et al. Cuneo II., Studia Pontica, I, II, Breviarii, 1906, № 363, էջ 307):

⁹¹⁵ Արան, 1975, էջ 197–208.

⁹¹⁶ Olschansky, Biller, 1984, էջ 98, 101 (ամա կրկն գրակապությունը): հասկնով Միքրազա նաթրոնը մասնի, մեկ նաման կիրատուսում ենք միայն կրա գալիկու Միքրան Մեճը նա՛ մասնակցով կա կրկնաբանության Մա կրա տապան կարևոր կրակ մասնի. Ձ.ա. 112 թ. «անտուպի փախառի գրան

Վիճազերից բացի, Փոքր Հայքում հունարենը գործածվել է նաև դրամահատության բնագավառում, որին կանոնադասեանք դրամների մասին խոսելիս:

Կոմնազենների թագավորություն: XIX դարի երկրորդ կեսին գիտական աշխարհին նայելին դարձավ հայոց նախաքրիստոնեական մշակույթի ամենափաստահեղ հուշարձանախմբերից մեկը (ևկ. 138), որը պատկանում է Եփրատի սջ ափին գտնվող Նեմրուք լեռան վրա (չշփոթել՝ Վանա լիճը կուսիս բարձրացող Նեմրուքի հետ): Հուշարձանախմբերը կառուցել է հայոց Նրիսանդուհյաց տոմոմի շատալիզ, Կոմնազենների արքա Մևոնդրու Ա-ն (Ք.ա. 70-34 թթ.), թողնելով մեծ թվով հունարեն արձանագրություններ, որոնք ճեր պատմության և, հատկապես, հոգևոր ու կուրազան մշակույթի ուսումնասիրության համար անզուսահատելի սկզբնաղբյուրներ են: Նեմրուքի սքրսիայը համարագված ուսումնասիրության է ենթարկվել XIX դարի երկրորդ կեսին գերմանացի հետազոտողների և 1950-ական թվականներին՝ գերմանական և ամերիկյան արշավավանդերի կողմից: Կոմնազենների տարածքում Նեմրուք լեռան սքրսիայի բնագրերից բացի հունարեն արձանագրություններ են գտնվել Վարաքաղաք Մամուսառից, «Նիգրատի (վրա գտնվող) Արաամնացից» (ներկայումս՝ Գերզեր կամ Գյառզառ), «Նինֆաշուի (վրա գտնվող) Արաամնացից» (այժմ՝ Բյանքու), Աղիյանան, Սեմսիդիս, Կարակուշ, Սեղիկ, Միջոզ, Չապուտու, Աղազ-Բյուրուք, Դոլիխն, Դիրեք կազե, Հասանաղու հնավայրերից³⁷⁷:

Եղված արձանագրությունների ճիշդ մեծամասնության ինդիկալը Մևոնդրու Ա-ն է, որը, սովորաբար, հանդես է գալիս «*Մեծ արքա Մևոնդրու՝ Մասիան, Արաքաղաքու, Հայտնված (ստոյիված), Հրամանալու և Հերմանալու, տոմից արքա Միջրադասուն Կաշիմիկուտի և թագուտի Լառնիկի՝ իջրադասուն տառվանուն...*» տիտղոսաշարով³⁷⁸:

Արձանագրություններում տիտղոսաշարին հաջորդում են բուն հայերդումները, որոնք վերաբերում են առավանների սրչալասուն կրին, թագավորական նախնիներին, կրանց և սքրսի աննի առավանացմանը, թաղաքների ու շինությունների (հատկապես՝ սքրսիայերի) հիմնադրմանն ու բարեկարգմանը, նոր օրենքների ու կարգերի տահմանմանը և սջ հարցերի:

Միջրադաս Նիգրատին սրիկելի էր Փոքր Հայքի սքրս Մևոնդրուտի և ժառանգել կրան իր թագավորությունը: Միջրադաս Նիգրատից կրան էր սքրսանոս «Ելանոսի և Հասոյի սքրսուրդ թագավորությունը»: Միջրադաս Նիգրատից կրան էր սքրսանոս «Ելանոսի և Հասոյի սքրսուրդ (Մարզաթև, XII 3, 28-29, և, 1940, էջ 75; Հայաստանյայն, 2003, էջ 131-153) ինչ մի կրան է տալիս կրան վրապակելու կան իրի Փոքր Հայքի սքրսը»:

³⁷⁷ Կոմնազենների սքրսուրդերի և նեմրուքի արձանագրությունների մասին տե՛ս Hermon, Paganon, 1890, էջ 97-406; Zolner, Monnaie, 1929, էջ 9-60 (այսուհի հաճախված են Փարսիկուր նեմազերից գտնված 46 նեմրուքի արձանագրություններ՝ №№ 1-37, 43-52, 54, 56); Groll, 1961, էջ 390-405; Döring, Groll, 46 նեմրուքի արձանագրություններ՝ №№ 1-37, 43-52, 54, 56); Mardrap, 1992 (նաև դրամերում կրան 1993); Terzian, 1956, էջ 64-74; Մարզաթև, 1966, էջ 28-33; Մարզաթև, 1992 (նաև դրամերում կրան գրավորությունը):

³⁷⁸ Մարզաթևի է. ոչ ենան սիտղոսաշարով ներկայադու սքրսի դրամից կրան են անհամեմատ համեմատ՝ սպրսից Մևոնդրուի՝ մեկնադրությունը (տե՛ս ստորև):

Անտիոքոս Ա-ի հաջորդումների մի զգալի մասը վերաբերում է իր նախնիների: Նիմփայոսի Արտամաշի 256 տողանոց արձանագրության մեջ, օրինակ, տեղեկագրվում է, որ այդ քաղաքը հիմնադրել է Արամանը (Արշամը, Ք.ա. III դ.), որում սրբափայր է կառուցել իր հայր Միթրադատես (Միտրդատ) Կապիկնոսը, իսկ ինքը խարեկարգել և շքեղացրել է քաղաքը³⁹⁸: Նեմրոսի սրբավայրի արձանագրություններից³⁹⁹ իմանում ենք, որ նա հայրական գծով սերում էր Երվանդունիներից: Հայրական նախնիների ոչ ցնիվ արահազանկած շարքում հիշատակվում են Հայաստանի տաադուայ Արտանդեսը (Երվանդ, Քենեոփոնի «Անարափուս»՝ Օրոնտա, Ք.ա. V-IV դդ.), որը Արեմնեյան տիրակալ Արտաքսեղքեստ Մենոնի (Ք.ա. 405-359 թթ.) վնասն էր, մեկ այլ Արտանդես (Երվանդ), որև, ի տարբերություն նախորդի, կրում է «սքրա» տիտղոսը⁴⁰⁰, Շոփրի և Կոմմագենի միացյալ թագավորության առաջին սրբաներ Մամես ու Արամանը (Արշամը), որոնք իշխել են Ք.ա. III դարում⁴⁰¹: Մրան ազկեացեններ, որ Անտիոքոս Ա-ն կրում է Հայկական (Տիգրանյան) թագ, որը մինչև թագավորության անկումը (Քրիստոսի ծննդյան 72 թ.) կոմմագենյան դրամների վրա խորհրդանշում է հայկական պետականությունը (տե՛ս դրամների բաժնում): Ասվածը, կարծում ենք, բավական է պատկերացնելու կոմմագենյան հուշարձանների ուսումնասիրության կարևորությունը հայագիտության համար⁴⁰²...

Հունարեն գրությունը հայկական դրամներին անցնելուց առաջ կարևոր ենք համարում էլ միաձևի Մայր ասանարի կուսիսային պատի շարվածքում պահ-

³⁹⁸ Այս արձանագրության կրճատյան հաջորդական վերաբերում է սքրայի և կրա երբ պարսկականի հաստատմանը, որն նաև կարճից կարճելու ու օրինակելու հաստատման, և թագավորի քաղաքները ունի կոմմագենի այլ սրբավայրերի գտնված նեանթրոսիոսի քաղաքի նկատմամբ նրա (արեմնոսյան) համեմատական կառուցվածքները Ֆ. Կ. Կրոնիկի կողմից տե՛ս Dörner, Opf., 1963, էջ 76-79):

³⁹⁹ Նեմրոս թան պարսկականի շրջից սրբանում ու արձանակ կայնված վր նա խոստում նախատեսակ կրու պարսկականի համեմատելու ներկայում է գերազանց մասը կայնված են ինչև մարտոսից սրբանները (նառա՞մ գնական), որոնցից կենտրոնականը պատկերում է գերազանց ասանկը Օրոնտից-Մես-Արամային (Յ մայր թագերապարտ, կրա կրու կայնված՝ Մայր պերսեան, Արտադես-Օրոնտի-Նեմային, Միթ-Մարտի-Օրոն-Օրոնի և Անտիոքոս Ա-նի Յ-ունի մայր թագերապարտ): Արամների սրբանների թվաքանակը է նախ մի արձանագրություն՝ ներկայում սքրայի և կրա երբ պարսկականի հաստատմանը, կրակ ծննդի ու գտնվածից օրոն ասանկան ասանկանում, մի շարք երբ կարճելու ու օրինակելու հաստատմանը: Օրոնտից կայնված կրել են 30-արևն թան սայր (Մ շարքով,) մայր թագերապարտ), որոնք վրա պատկերված են կրել է սքրան նախնիները՝ 15-րդ հարյուրակի, կայնված է մարտիան ցնիվ քարեցի մի մասը քարեցի է ժամանակից վերադարձ, մյուսները սրբաններն են մասոսի կամ սերոսից: Օրոնտից մայր թագերապարտ Մեսում սայր է պատկերված նախնի և կրակային սրբանագրություն, որը սրբան է վերակալ պարսկականը՝ Հայաստանի և, որ սրբանից սայրից մեկն արձանագրված է սքրայի թագերապարտ կողմից քառասունների վերջի պարսկականը...

⁴⁰⁰ Այս տեղանի նախնականությունը, Կոմմագենի հանրապետության Մեսո Հայաստանի տեղադրությունը վերաբերված էրվանդ սքրայի 1-ՔՊՊ, 1971, էջ 504-505, բավել հեղինակ՝ Կ. Ա. Տիգրանյանի: Մեսոս, Pouchter, 1890, էջ 308-309; Կարաոս, 1936, էջ 70-74; Մարգար, 1966, էջ 30-32:

⁴⁰¹ Հայաստանի վրան, կոմմագենյան թագերից մեկ այլ միակ ասանկն պատկերված են թագերանից նախնի, որում ի զմեկ կոմմագենի կայր թագավորության տեղադրանի պատկերանից որևէ նպաստի ներքո:

⁴⁰² Միջ են նաև Արեմնեյան ժամանակագրության Հայաստանի ստորագրող Օրոնտի-Մեդիոնի նախնան և Միտրդատի նախնան ու արձանագրության կայնվածը, որոնք, տարբեր, նախնի են ոչ թե նախնան, այլ նախնան(արձանագրություն) Միտրդատի և կրակային կրակ ինքնանության սրբաններն, ուստի և ին կարող վերաբերվել որևէ նախնան կամ նախնանից դրամներ (տե՛ս Մեդիոն, 1963, էջ 16-20):

Արամ⁹⁰ (Ք.ա. մոտ 240–220 թթ.).

ΒΑΣ ΙΛΕΩΣ / ΑΡΣΑΜΟΥ – «արքայի Արամի»

Մոփի թագավորություն.

Չարին (Չարխաղեն, Ք.ա. 189 – մոտ 175 թթ.)⁹¹.

ΔΣΑΡΙ // ΑΝΙΛΑ / ΔΩ – «Չարի[աղենի] (արքու) Անիլասա[ղենի] (?)»

Մորչիկի.

ΜΟΡΙ[ΦΙΛΙΟΣ] // ΔΣΑΡΙ[ΔΑΡΙΟΣ] – «Մորի[ճիկի] (արքու) Չարի[աղենի]»

Քսերքսես (Ք.ա. մինչև 164 թթ.).

ΒΑΣ ΙΛΕΩΣ // ΧΕΡΧΟΥ – «արքայի Քսերքսեսի»

Արշխարես.

ΒΑΣ ΙΛΕΩΣ // ΑΒΔΙΣΣΑΡΟΥ «արքայի Արշխարեսի»

Կոմնագենի թագավորություն⁹².

Միթրատուն (Միտրատ) և Կալինիկոս (Ք.ա. 96–70 թթ.).

ΒΑΣΙΛΕΥΣ // ΜΙΘΡΑΔΑΤΟΥ / ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ – «արքայի Միթրատյանի
Կալինիկոսի»

Անտիոքոս և Թեոս (Ք.ա. 69–34 թթ.).

ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΑΝΤΙΟΧΟΥ – «արքայի Անտիոքոսի»

Անտիոքոս Ա–ին հաջորդում են Միթրատյանս Բ–ն, նրա եղբայր Անտիոքոս Բ–ն, Միթրատյանս Գ–ն, Անտիոքոս Գ–ն, որոնցից դրամներ մեզ չեն հասել: Անտիոքոս Գ–ի մահից հետո տիրած անիշխամությունից հետո Հռոմի

⁹⁰ Հատուկ դրամների աստիճանագրությունից եկելով դրամագետներն ստացելուսւմ են Ք.ա. 240–230-ական թթ. տեսնել Արամ անունով երկու քանակների (Bodossian, 1983, էջ 10–12, 23–24, 32–33), թող, սակայն, չի հաստատվում պարզապես այդպիսի տվյալներով: Փայռ է ստիչ տեղում կրակի միջև քանակարան հանգրվել Քարաշարեն անունով նաև արքայի (Neverton, 1995, էջ 48–49), ուր մասին կրա անուր կրակ մեկ դրամից լայն մեկ ուղև հարան չէ:

⁹¹ Կարծիք կա, որ Չարինը և Մորչիկին (ճիշտն արև այ աստիճանից հարան չէ) փոխարկել դրամները ոչ չեն հայտնաբերվել են, այլ հասել են Կարաշարենից Անիլոս և Մորչիկա թաղաներում, որտեղ անուսկները վերևում են տեսնել քանակների ժամանակագրություններս մ ժողիս Մա յերան, 1983, էջ 42–43, Կ. Ռեյնիան տեսանում է, ուր յերախս չէ ճիշտացել: Այդտեսակից կրակի փոխարկում է Չարինը և Մորչիկին լան՝ս Bodossian, 1983, էջ 13–15, 26–28, 35; Neverton, 1995, էջ 52–53 և նրանից քանակագրություն:

⁹² Անիլոսիների կողմից ետևիկերայ հետո համագենի Պարսկեստ աստիճանի գրապարտարան տեղափոխարան մեղ յերան ստացելից հրամանը պատկանում է Արարատյանս և Կալինիկոսին, իսկ փայլները փոխարկում են Ք.ա. 70 թ-ին, կրա Հարի փոխարկել համագենի թագավորությունը (Bodossian, 1983, էջ 15–18, 29–31, 36–37; Neverton, 1995, էջ 89–101):

Մեծ Հայքի Արտաշեսյան թագավորություն¹⁰⁰

Արտաշես Ա (Ք.ա. 189–160 թթ.)

ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΑΡΤΑ(ΣΙΟΥ) – «արքայի Մեծի Արտաշեսի»¹⁰⁰

Տիգրան Ա (Ք.ա. մոտ 115–95 թթ.)

ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ – «արքայի Մեծի Տիգրանի»

ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΦΙΛΕΛΗΝΟΣ – «արքայի Մեծի

Տիգրանի ֆիլելենոսի»

Տիգրան Բ (Ք.ա. 95–55 թթ.)

ΒΑΣΙΛΕΥΣ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ – «արքայի Տիգրանի»

ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ – «արքայից արքայի Տիգրանի»

Զարին (Ք.ա. 72 թ.)

ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ // ΖΑΔΡΙ–ΛΔΟΥ – «արքայից արքայի Զարինի»¹⁰¹

Արտաշատը Բ (Ք.ա. 95–55 թթ.)

ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ // ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ – «արքայից արքայի Արտաշատի»

ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ // ΑΡΤΑΥΑΖΔΕΩ / ΘΕΙΟΥ – «արքայից արքայի Արտաշատի թագավորի»¹⁰²

Արտաշես Բ (Ք.ա. 34/30–20 թթ.)

ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΜΕΓ' «արքայի Մեծի...»

¹⁰⁰ Բնօրին վերջ էրձեռ, բայց հենցնա ստեղծ Միհրատ Ա երեսնամյակի ժամանակ, եսև իրև Գրք Տայքի սարք (Հայաստան, 2003, էջ 131–132): Երկր, որ մեզ էև եստև կրա թարգման թարգմանով զրամեկը (այդ թվում՝ գտնված Հայաստանից), որևից կրում էև եստևան Ե ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΑΤΟΥ ΕΥΣΕΛΑΤΟΡΟΣ – «արքայի Միհրատի ֆիլելենոսի ժամադարարունց և զրամի թարգման թարգման ֆիլելենոս կրանի (Մաշկեյան, 1973, էջ 34):

Մեծ Հայքի Արտաշեսյան թագավորության զրամեկ ժամադարարունեկի մաթև տե՛ս ՀԲԿ (այնտ, կրտս), և է, էջ 692–698 (թամիկ հեղինակ՝ ևս Ա Մաշկեյանի): Բեռուկյան, 1978 (Հայաստան էջ 42–43–ում): Մաշկեյան, 1973, էջ 78–81; Մաշկեյան, 1983, էջ 43–67; Խաչկուն, 1983; Ներսեսյան, 1995, էջ 33–48; Ներսեսյան, 2000, էջ 1–206; Ներսեսյան, 2000 (ս), էջ 43–108 և այլն:

¹⁰¹ Այդ ժամադարարունց ստաշում կազմի զրամի վերադարձում է Արտաշես Ա-ին (Յոնասյան, 1971, էջ 113–143; Բեռուկյան, 1979, էջ 7–8; Մաշկեյան, 1983, էջ 65–70):

¹⁰² Մա Միգրան Բ-ի ստեղծ զրամի է, այն ստեղծամից երբ դեմ Ք.ա. 72 թ. և հաստց զրամ: Եստվեկուն տև իստեղծամ էջ կրան կամ Մեծի սարք Զարինի (այդ, ստեղծ, լի կրի «արքայի սարք ստեղծ») թարգմանով (Բեռուկյան, 1978, էջ 46; Խաչկուն, 1983, էջ 7; Մաշկեյան, 1983, էջ 69; Ներսեսյան, 1995, էջ 34): Զրամի ստեղծամից իրադարձում տե՛ս Համարամյան, 1998, էջ 18–20:

¹⁰³ Արտաշատը Բ-ի զրամեկի ժամադարարունեկում կրա տե՛ս կը՝ զրամի ստեղծան կրամից, հեղինակում է կրտս «արքայից արքայի ΑΡΤΑΥΑΖΔΕΩ ~ ΑΡΤΑΥΑΖΣΟΥ, զրամից ստաշմից զառաջան եստևանի (Ք.ա. VII–IV դդ.) մեկ է և կրամում է սարքի՝ այդ ինտեղատում թարգմանության մեջ:

Տիգրան Գ (Ք.ա. 20-8 թթ.)

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ – «արքայի Մեծի Տիգրանի»

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΦΙΛΟΠΛΑΤΟΡΟΣ /

ΚΑΙΦΙΛΑΕΛΛΗΝΟΣ – «արքայի Մեծի Տիգրանի՝ փարսաների և հեղինակների»

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΘΕΟΥ – «արքայի Մեծի Տիգրանի՝ սատան»

Տիգրան Գ և Էրատո (Ք.ա. 8-5 և 2-1 թթ.)³⁹⁹

ΒΑΣΙΛΕΩΣ կամ ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΤΙΓΡΑΝΟΥ // ΜΕΓΑΛΟΥ – «արքայի Մեծի Տիգրանի»

ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΝ / ΤΙΓΡΑΝΗΣ // ΕΡΑΤΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΑΔΕΛΦΗ – «արքայից արքայի Տիգրանի // Էրատո՝ թուրք արքայի Տիգրանի»

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΣ ΝΕΟΣ ΤΙΓΡΑΝΗΣ // ΕΡΑΤΩΣ / ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΤΙΓΡΑΝΟΥ / ΑΔΕΛΦΗ – «արքայի Մեծի, նորի Տիգրանի // Էրատո՝ թուրք արքայի Տիգրանի»

ΒΑΣΙΛΕΥΣ / ΜΕΓΑΣ / ΝΕΟΣ / ΤΙΓΡΑΝΗΣ // ΚΑΙΣΑΡ / ΘΕΟΣ / ΘΕΟΥ / ΥΙΟΣ / ΣΕΒΑΚΤΟΣ – «արքայի Մեծի, նորի Տիգրանի // ստոխածային Օգոստոս կայսեր՝ սատան որդու»

Արտափազդ Գ (Ք.ա. 5-2 թթ.)

ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ // ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ – «արքայի Մեծի Արտափազդի»

Վասարաշենյան շրջանում մասամբ շարունակվում են Արտաշեսյանների դրամատիստության ավանդույթները, ինչի արդյունք է կարելի է համարել հռոմեական դրամո Արտափազդ Գ-ի (Ք.հ. 4-6 թթ.) և Օգոստոս կայսեր համատեղ դրամները՝ նրանց պատկերներով ու ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ / ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ // ΘΕΟΥ / ΚΑΙΣΑΡΟΣ / ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ («արքայի մեծի Արտափազդի // սատան, կայսեր, բարեգործ») մակագրությամբ, մեկ այլ հռոմեական դրամո Տիգրան Ե-ի (Ք.հ. 6 թ., հրեկից արքա Վերոլիսա Մեծի թոռը) դրամները՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΕΓΑΛΟΥ / ΤΙΓΡΑΝΟΥ («արքայի մեծի Տիգրանի») գրությամբ⁴⁰⁰։ Իրենց ընդարձակ զգայիորեն տարբեր են Վտան Արշակունիս դրամները, որ Պարթևստանում զանազակվելուց հետո մի քանի տարի (11-16 թթ.) իշխել է Մեծ Հայքում։ Երա դրամների մի մասը թողարկվել է Հայաստանում, հասփանարաբ, հենց այդ

³⁹⁹ Դրամագրության գրականության մեջ Տիգրանի և Էրատոյի անուններով հասկանալի դրամներ մի մասը պատկերապես զերծվում է Տիգրան Գ-ի, Վառչ՝ Տիգրան Ե-ի, ամբողջ սկզբնաղբյուրներում լիակատար Տիգրան Ե-ի և Էրատոյի համատեղ կառուցման մասին, սակայն լիակատար մեջ, որտեղ վերջին Տիգրան Ե-ի և Էրատոյի համատեղ կառուցման մասին Տիգրանի և Էրատոյի անուններով հասկանալի դրամներին հարկ է դրամները ներկայացնում են Տիգրան Գ-ի և Էրատոյի անունները (Վտան, Մոսկով, 1999, էջ 23-25)։

⁴⁰⁰ Տիգրան Գ-ի և Էրատոյի անունները կարելի է տեսնել Մեծ Հայքում, 1978, էջ 27-40, 43, 76-77։

⁴⁰¹ ՀԽՍՀ, 1977, էջ 813-814 (բաժնի հեղինակ՝ Դ. Ա. Մուշեղյան)։

տարիներին, ինչի վրայուցյունն է դրանց վրա Տիգրանակերտ անվան հասպտակ-կնքագրի ավարտւցյունը՝ կազմված ԿԻԻ հունարան տատերով⁶⁰:

Նշվածներից բացի, հայոց թագավորների անուններ են հիշատակվում մի շարք հռոմեական դրամների վրա⁶¹, որոնք կարևոր պատմական անցքերի վրայուցյուններ փնելով հանդերձ՝ դուրս են տալիս աշխատանքի խնդիրների շրջանակից:

Մտանձնակի ուշադրության են արժանի Արտաշատ մայրաքաղաքի դրամները, որոնք II դարի վերջից հասավ են ոչ թե հայոց արքայի կամ հռոմեական կայսեր անունից, այլ նենց մայրաքաղաքի (նման իրավունք եվանն էին միջազգային աստորի, մշակութի և վարչական խիստ սակազայթիվ կենտրոններ): Հետաքրքրական է և այն հանգամանքը, որ այդ դրամների գրուքյունները հունարեն էին, թնայտ Հայաստանը վարուց գտնվում էր հռոմեական ազդեցության ներքո, իսկ կայսերության դրամները թատիծառառ էին: Սա կարող է վրայել նաև ներմուծված գրերի հարցում տեղական կայսրն ավանդուքների գրուքյուն մատին: Արտաշատյան դրամի մի երեսին պատկերված է աստվածամայր Անահիտը՝ մայրաքաղաքի հովանավորը, մյուսին՝ դափնեազակ պարզած Հաղթանակի թևակոր դիցունին: Նրա դիմաց եղված են I, թիվունքի մոտ՝ ՅՏ տատերին նմանվող կշաններ, իսկ շրջագծով ΑΡΤΑΣΙΣΤΑΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ – «Արտաշատ մայրաքաղաքի» մակագրուքյունն է (նկ. 153)⁶²:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում հայկական դրամների թվագրումը ևս կատարվել է հունարան ապուրենով, տատերի թվային արժեքների միջոցով: Ընդ որում, այսօր հայտնի դրամների գրուքյուններում կարելի է ցույց տալ աննշան թվագրման երեք սկզբունք.

ա) ժամանակի հաշվարկը սեխկյան տոմարով, որի սկիզբը հաշվվում է Ք.ա. 312 թվից (Տիգրան Բ-ի՝ Դամասկոսում հաստված արժաքի դրամները կրում են AMZ=241, BMZ=242, ΓMZ=243 թվագրումները, որոնք համապատասխանում են Ք.ա. 71–69 թվականներին, երբ հայոց տիրակալն իշխում էր նաև Մելիկանների տիրուքներին)⁶³, հիշենք, որ սեխկյան օրագրուքյի ամիսների արձանագրված են եղել Արմավիրում;

բ) տարիների կշումը փունեխկյան օրագրուքյի միջոցով, որի թվագրուքյան սկիզբը Ք.ա. 111 թվականն էր (Տիգրան Բ-ի դրամների մի խումը թվագրված է

⁶⁰ ՀՊԻ, 1971, էջ 821–822 (լատիկ նեղիմակ՝ Խ. Ա. Մուշեղյան):

⁶¹ Դրանցիկ ն. օղնակ, Շնիտ-Արտաշիտ (18–34 թթ.) և Մեծնեոթ թագադրուքյունների արժեքներով թուրքերկան թագմատատ գրուքյանը դրամները (ՀՊԻ, 1971, էջ 816–817, 820–821 (լատիկ նեղիմակ՝ Խ. Ա. Մուշեղյան); Եսեմուն, 1978, էջ 40–41, 77):

⁶² ՀՊԻ նախը, նրառ. 1, է. 1, էջ 821–822 (լատիկ նեղիմակ՝ Խ. Ա. Մուշեղյան); Արառատ, 1976, էջ 87, ստ. ՀՊԻ: Մարտիրոս արք թվագրումից գրուք, կարծիքներ են նախանն, որ Արտաշատ մայրաքաղաքի դրամները հաստվ են ոչ թե Ք.ա. 183 թ., այլ Ք.ա. 80–արձան կամ Ք.ա. 1–4 թթ. (Մարտիրոս, 1987, էջ 195–207):

⁶³ Մուշեղյան, 1983, էջ 50–51; Նառասյան, 2000, էջ 24, 47; Նառասյան, 2000 (ս), էջ 100 և այլն:

34-ից (ԱՅ) մինչև 39 (ԹԱ) թվականները, որոնք Ջ.ա. 111-ից հաշվելով ստա-
նում ենք Ջ.ա. 77-72 թթ.)⁹⁰,

զ) սրբազն թագավորության սկիզբը թվագրման էիմք ընդունելը (օրինակ՝
Արտաթագը Բ-ի դրամների S (6) և Z (7) տարեթվերը)⁹¹։

Կա կարծիք, որ դրամների վրա որպես մեմորաններ հանդիպող հունա-
կան այբուբենի առաջին տասը տատերը դրամների թուրքական ամիսների
լեռամներն են, ինչի հետ ոչ բոլոր ուսումնասիրողներն են համաձայն⁹²։

Հայկական դրամների վրա առկա մեմորանները (նկ. 154) կարելի է քա-
ծանել երեք խմբի.

ա) հունական այբուբենի տատեր (որոնց մի մասն, ինչպես նշվեց, ժամա-
նակագրության կտմներ են),

բ) հունական տատերի հիմանը ասեղծված կցազերը (օրինակ՝ Արապալառ
և Տիգրասանկերա մադրադարների կտմնը ՄՅԷ և ՏՄՄ հունական տատերով
կազմված կցազերով, տե՛ս նկ. 154, «թ» շաբաթի առաջին կրկես կշանները),
որոնց ոչ բոլորի խնաստ է մեկնագրանված,

գ) որևէ այբուբենի հետ չկապվող պատկերասկզբներ (նկ. 154 գ), որոնք
մնում են չմեկնագրանված։

Բացի մինչ այսօր զտեղծած արձանագրություններից, մենք ունենք մի շարք
մատենագրական տեղեկություններ նախամաշտոցյան Հայաստանում հունա-
կան գրի ու գրականության լայն տարածման մասին, որոնց ակերպարանք
համապատասխան քաժնում։

Ի մի բերելով նախամաշտոցյան Հայաստանից հայտնաբերված հունական
արձանագրությունները՝ փորձենք սառ դրանց խմբային դասակարգումը.

- 1) արքայական արձանագրություններ՝ նվիրված աստվածների պաշտա-
մունքին,
- 2) թագավորական նախնիներին ձեռնած արձանագրություններ,
- 3) թագավորական իշխանության և սրբազն անձի աստիճանային վե-
րաբերող արձանագրություններ,
- 4) արքայական արձանագրություններ քաղաքների ու շինությունների
(հատկապես՝ սրբազայրերի) հիմնադրման ու բարեկարգման մասին,
- 5) նոր օրենքներ ու կարգեր ամրամտող արձանագրություններ,
- 6) արքայական նվիրատվական արձանագրություններ,
- 7) թագավորական դրամների մակագրություններ,
- 8) արքայական նամակագրության արձանագրումներ,

⁹⁰ Մխչյան, 1978, էջ 103-124; Norovian, 2000 (ս), էջ 101-102; Norovian, 2000, էջ 25, 48-49 (և եզրված
գրականությանը)։

⁹¹ Diodorus, 1978, էջ 26; Մխչյան, 1983, էջ 56։

⁹² Մխչյան, 1983, էջ 44; Մխչյան, 1978, էջ 103-124; Norovian, 2000 (ս), էջ 102; Norovian, 2000, էջ 25,
48-49։

- 9) հոգևոր-պաշտամունքային բնույթի քննազեր,
- 10) ժամանակագրական-օրացուցային արձանագրություններ,
- 11) ընծայագրեր,
- 12) բարոյա-խրատական բովանդակությամբ չափածո ստեղծագործության (ողերգություն) հատվածներ,
- 13) պատմական բովանդակությամբ չափածո ստեղծագործության (ողերգություն) հատվածներ,
- 14) տապանագրեր (այդ թվում՝ չափածո եղերերգեր),
- 15) մեմորանդներ:

6. ԱՄՈՐԵՐՆԻ ԵՎ ԱՄՈՐԱԿԱՆ ԳՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՅՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ասորերենը արևելաստամական բարբառներից է, որը Ք.ա. II դարից վերածվում է գրական լեզվի: Ասորական սկզբնական գիրը («Նաբոսեգելա» կամ «Նաբոսեգելո») արամեական այբուբենի նյութավորումներից է, որով մեզ հասած վաղագույն արձանագրությունները թվագրվում են Ք.հ. I դարով: Ինչպես արամեական այբուբենը, այն բաղկացած է 22 բարձրագույն (ձայնավորների կիրառությունը սկսվում է միայն VII դարից), որոնք ունենել են նաև թվական արժեք: Տասանունները թիվ են տարբերվում արամեականներից (արեֆ-արեֆ, գիմել-գամալ, դադեկ-դադառ/ո, լամեդ-լամառ, մեմ-միմ և այլն): Գրության ուղղությունը եղել է աջից ձախ:

V դարում, կապված Հիսուս Քրիստոսի քննալիքի հարցի հետ, ասորական եկեղեցին կիսվեց, որի հետևանքով առաջ եկան ասորական գրի երկու տարբերակներ՝ նեստորական (արևելյան) և յակոբյան (արևմտյան): Ասորերեն և ասորագիր գրականությունը, որն առավելագույն թիվով հասնում է, ծաղկման հասավ III-VII դարերում⁶⁶:

Եղևիան (ներկայիս Ուրֆան), որ Ք.ա. II դարից մինչև Ք.հ. III դարը ստորա-հայկական բնակչությամբ Օսրոյենե քաղաքության (որի արքաները կրում էին Արզար («հզոր») պատվանունը) մայրաքաղաքն էր, սկսած I դարից դառնում է թրիստոնեության կարևորագույն համալիսարհային կենտրոններից մեկը, ասորական թրիստոնեության գլխավոր կենտրոնը: I-II դարերում ասորերեն են թարգմանվում մի շարք գրքեր (այդ թվում՝ Աստվածաշնչի, որի հին ասորական թարգմանությունը հայտնի է «Պեշիտտա» անվամբ), ստեղծվում ինքնուրույն ստեղծագործություններ, գրի ամօլում պարսկական և խրատա-ուսուցողական բնույթի ստեղծագործություններ: III-IV դարերում

⁶⁶ Ասորերեն և ասորական գրի մասին տե՛ս Լուսինյան, 1955, էջ 155-157; Նյուտ, 1958, էջ 295-301; Խուսեվանու, 1962 (ցիտ.՝ էջ 4-12, երկու գրականությունը՝ էջ 150-154, քննազերից մի քանիսն ասորերենով համեմատել էջ 3-143); Չարսուպ, 1963, էջ 334-346; Աբրահամ, 1979, էջ 10-19; Դանիել, 1996, էջ 499-504, 513-514 և վերջերջիստ գրականությունը՝ էջ 155-157:

տեղեկում է հարուստ առաջական գրականության, որի աչքի ընկնող գրքի-ներից էին հարազգի Բար-Պարթևի (II-III դարեր, Խորենացու մաս՝ Բարդու-ժանը, որը Հայաստանում անհայտ ըրիտոննություն է բարբել, սաք Այս-մազդի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոն Անիում առերևիկ և հունարենի է բարգմանել հայոց մահնական պատմությունը), Եղիմ Ասորի (IV դ.) և ուրիշներ:

Հայաստանում բրիտաննություն պետական կրոն հռչակումից հետո ար-գելից հայկական մահնականությունը, որից հետո Տրդատ Գ-ի կրամանով Մեծ Հայքի պետական գրադրություն, հոգևոր բարոշություն և ուսուցման կրոն թելունից դարձան հունարեն ու առերևիկ իրենց գրային համակարգերով Այս ժամանակաշրջանում առերևիկ լայն տարածում է տեսնում Հայաստա-նում, ինչի մասին են վկայում թե՛ հայ մատենագիրների⁶⁶, թե՛ հայ-առարական պատմա-մշակութային և գրական հարաբերությունների ուսումնասիրությու-նը⁶⁷, թե՛ առերևիկ հայերենի անցած բառարաբար⁶⁸: Եղիմիան դաս-նում է նաև հայերի կարևորագույն կրթությանից մեկը:

Մեկ հասած վարդապետ առերևիկ և առարագիր բնագրից գտնվել են Եղիմիայից ու կրո շրջակայքից (Արգարների հարստության արքա Մանուկ ընտանիքի անդամներից մեկի շիրմաքարը՝ արձանագրված 73 թ., արքայի դուստր պատվին կանգնեցված բարակրոտը, մասագրության կույն ժամանակ-նեղով թելագրվող Ամաշ-Շանշա բագուհու՝ կույն գինաստիայի տիրակալ Շար-դուի կնոջ շիրմաքարը, 243 թ. թելագրվող մագադարագիր աստուրական պա-մանագիրը) և Մամուսաից (Մար Բար-Մերագլուխի նամակը, որն առարական նախաբրիտաննական գրականության կարևոր հոշարձան է)⁶⁹:

Չնայած մատենագրական տեղեկությունների աստուրությանը, պետք է կշի, որ ցայտոր նախամագադարյան շրջանի առերևիկ և առարագիր բնագրեր են հարմարեղվել միայն Հայկական թեոաշխարհի հարավ-արևմտյան մայրա-մասերից և հարակից տարածքներից (Մամուսու, Եղիմիան և շրջակայք), որոնք տվյալ բնագրերի ստեղծման ժամանակաշրջաններում յն կազմել հայկական որևէ պետության մաս:

7. ԳՐԱՐԱԿՐԵՆԻ ԵՎ ԳՐԱՐԱԿԱՆ ԳՐԻ ԿՐԱՈՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՅՄՆԱԿՆԵՐԻՆ ԿՐԱՄԱՇՏՈՑՄԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Պարթևները պատկանում է ենթեկտորական թելաբնականի կրամա-կան խրիկ հարավ-արևմտյան նուրի: Այն անցել է գաղաքանան Եղի շրջան-ներ, որոնցից յուրաքանչյուրում ունեցել է առարքեր գրային համակարգեր:

⁶⁶ Սեյ արք տրիտանուցի առարին գրում:

⁶⁷ Միգրական, 1970, էջ 72-117:

⁶⁸ Մանուկյան, 1987, էջ 474-483:

⁶⁹ Դարբար, 1963, էջ 336-337; Արքար, 1979, էջ 10-11 Ա և էջ 155-157-ում հայտն գրականությունը:

ա) էին պարսկերեն (Ջ.ա. VI-IV դդ.), որը զքի է առելի արեմնեյան կամ էին պարսկական սեպագրով⁶⁷¹,

բ) միջին պարսկերեն կամ պամիլերեն (Ջ.ա. IV – Ջ.հ. X դարեր), որի համար հարմարագլխի եր պամնական պրուրերը (պամիլական գիրը)⁶⁷²,

գ) նոր պարսկերեն (X դարից), որով ամուրձված գրականությունն արաբատան է:

Քննարկ հնարավոր է ենթադրել, որ Արեմնեյան աշխարհակազույրյան ժամանակաշրջանում Հայաստանում կարող էր գործածվել արեմնեյան կամ էին պարսկական սեպագիրը (մասերպես պետական գրագրության առաջնորդում), սակայն մեր նախնիների կողմից սյր գրամամակազդի կիրառության մասին որևէ փաստ չունենք: Ոչ Արեմնեյան Ջանրքեսն արքայի նուախզն արձանագրությունը⁶⁷³, ոչ էլ Դիոդորոս Սիկկիլիացու վերոհիշյալ տեղեկությունը նման եզրահանգման էինք չեն տալիս:

Հայաստանում միջին պարսկերենի կամ պամիլերենի և պամիլական գրի կիրառության մասին կյուրական վկայություններ չունենք⁶⁷⁴: Հակասակ դրան, մատենագրական տեղեկությունները վկայում են IV-V դարերում, Մաշտոցի գյուտից առաջ պարսկերենի գործածության մասին, ինչը վկայաբերում է Հայաստանի բաժանումից հետո ընկած ժամանակամիջոցին⁶⁷⁵:

Արեմնեյան պրուրերի էիմքով է առաջացել նաև մակիթեական գիրը (III դարում), որի՝ Հայաստանում գործածվելու վերաբերյալ ոչ մատենագրական, ոչ էլ հնագիտական որևէ փաստարկ չունենք: Ուստի լիովին անհիմն է Հայաստանում մակիթեական գրի կիրառման մասին տեսակետը⁶⁷⁶, առավել ևս, այն որպես «նախնեյան» գրեր ներկայացնելն ու դրանցից մաշտոցյան որդ տառաններ մակաբերելը:

Ի մի թերեզվ այս գլխում շարադրված որդ կյուրք՝ տեսնում ենք, որ հախամաշտոցյան Հայաստանում շուրք երկու հազար տարվա ընթացքում (Ջ.ա. XV դարից մինչև Ջ.հ. V դարը) ներմուծվել և տեղական մտենագրության կողմին

⁶⁷¹ Հակոբանյանին տն՝ *Kent*, 1950; Օրբանով, 1960, էջ 93-115, 406-408; նաև *Լուսկանյան*, 1955, էջ 54-57; *Ջուսոս*, 1958, էջ 95-106; *Չուրազ*, 1962, էջ 111-112; *Չուրազ*, 1963, էջ 223-227; *Փարսթոս*, 1979, էջ 123-126; *Մուսոս*, 1996, էջ 134-137 (և նրանից գրականություն):

⁶⁷² *Ջուսոս*, 1958, էջ 405-411; Օրբանով, 1960, էջ 154-211, 412-416; *Յուրյան*, 1996, էջ 515-523 (և նրանից գրականություն):

⁶⁷³ *Ջ.ա. հարյուր գրան:*

⁶⁷⁴ Հայաստանի նկատմամբ նախնեյան պրուրերի միակ պարսկալից առաջին պարսկական գիրը է, որը մասնավորին կրկնակի ուղարկվել է Երվանդ (որը պամիլում է մեկ սյու), սակայն նրանի չեն ընդունել է գրակցի այն (*Մուսոս*, *Միրյանյան*, 1988, էջ 61-87):

⁶⁷⁵ Մինչև 300-ական թվականները Հայաստանում պարսկերենի կիրառության մասին ոչ հնագիտական, ոչ մատենագրական որևէ վկայություններ Մոսկվայի հայտնաբերված տեղեկությունները պարսկերենի կիրառության մասին (*Գիրք Գ*, պ. 12) մղում է մատնելու, որ պարսկերեն Հայաստանում գործածվել է 387 թ. բաժանումից հետո, այն էլ միայն արեմնեյան հաստիսում, որը հաստիսումից պարսկական գրի լիարժեքություն:

⁶⁷⁶ *Բուսով*, 1984, էջ 326-333:

ՕՏԱՐՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԼԱՍՎԱՍՇՏՈՑՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԹՈՂՆՎԱՅ ԳՐԱՎՈՐ ՀՈՒՇԱՐՉԱԼՆԵՐԸ

Հայկական խոնաչխարհում Ք.ա. III հազարամյակից սկսած հանդիսացած են օտար գրերով և լեզուներով գրատպած զանազան իրեր և հուշարձաններ, դրանց նեոլիթականները տեղագրվածքը չեն²⁷⁶։ Սրանք, հասկանալիորեն, չեն կազմում հայաստանյան դպրության բարեկարգիչի մասը, ավելի ևս համաձայնաբեր են Հայաստանում առկա գրային հուշարձանների ողջ բազմազանությու-
նը ներկայացնելու նպատակով այս աշխատանքում ներկայացվում ենք դրանք՝ առանց մանրամասների և արժևորման։ Սուրբ և կենդանացնենք ինչպես եզակի օբյեկտներով հանդիպող բնազրեքը, այնպես էլ միևնույն գրերով և լեզուներով կանգնեցված արձանագրությունների խմբերը։

Տեղեկություններ Մեծ Մասիոի լանջին առկա պատկերագիր, շումերական և հին բարեկրեյան սեպագիր արձանագրությունների մասին։ 1915 թ. օստրական գործադրությունների ընթացքում ռուս զինազետ Ալեքսանդր Կոռոջ Մեծ Մասիոի լանջի ժայռերից մեկի վրա (Փոքր Մասիոի կողմում) տեսել և արտագրել է փորագրված պատկերագիր (սփևտուղափին), շումերական և հինբարեկրեյան սեպագիր արձանագրություններ։ Ա. Կոռոջն Առաջին աշխարհամարտից առաջ ստացել էր նաև լեզվարանական պատրաստություն և բա-
րձածանք էր հնագույն միջազգային քաղաքակրթություններին։ Պատկերագրից հետո, հարածմիցով բուլնիկների կողմից, նա ի վերջո հանգրվանում է ԱՄՆ-ում։ Իր գրառումները՝ մեկնաբանություններով ու բարձրամտություններով, նա հանձնում է «Անտիգոնազյան ռուսամասերությունների բյուրոյի» տնօրեն Ֆ. Վ. Քրինամանին, որն էլ հրատարակում է դրանք 1946 թվականին իր խմբագրած «Bible Archaeological Digest» հանդեսում²⁷⁷։

Հրատարակման մեջ, դժբախտաբար, չի ընթրվում արձանագրություններից որևէ մեկի յուսանկալը կամ գծանկալը։ Ֆ. Վ. Քրինամանի տպագրությունը՝

²⁷⁶ Դրանց տարածման աշխարհագրությունը տե՛ս բարձր 5-ում։ Այս գիտնականները միջին կարգի են հիմնականում տեղադրվում են մեր աշխատանքներից մեկում՝ Մոսկվայում, 2000 թ., էջ 171-199։

²⁷⁷ Kinnaman, 1946, էջ 46-49։ Հնարավորություն էրկեր, որ տեղեկությունը մեր ուսուցչությանն է հասնիլը կրթալից ինստիտուտում, իսկ նորիս հոդվածի մաս յետ Հայաստան գրադարաններում) մեր խնդրանքով կու- ժայրի հանրային գրադարանից պատմելն է մեզ է ուղարկել տեղադրված նպատակ-
նպատակ Մասիոի լանջին։

ցույցուներ անկ, քակի որ նման կշանկեր ստիկա են նաև Հայաստանի ժայռապատկերներում...

Նարամ-Սուենի կտորը Դիարբեքի շրջանում: Օտարների կողմից Հայկական խոնարհարում բռնած հնագույն հասակ թվագրվող ու բարձրամակարդ արձանագրությունը փորարկում է Հայաստանի Ք.ա. XXIII դարի պատմության կարևոր մի իրադարձության՝ Արաղի տիրակալ Նարամ-Սուենի (Նարամ-Սին) դեպի Հայկական խոնարհարի կտտարած արշավանքներից մեկին: Միջագետքից և Փոքր Ասիայից հայտնարկված մի շարք բնագրեր վկայում են Արձանի(ում) երկրի դեմ նրա մեռնարկած պատերազմի մասին⁹⁶, և Նարամ-Սուենի արձանագրությամբ Դիարբեքի մոտումս Փիր Հուսեին հնագույնից գտնված ու Ստանբուլի Հին Արևելքի թանգարան տեղափոխված քարանդրոջ (Նկ. 157), միանգամայն իրակացիորեն, համարվում է վերջինիս իրեղևն սարգոյուլը: Արձանագրության ոչ թուփն պահպանված յոթ պունակներում ընթերթվում է.

I, 1-2) Նարամ-Սուենը, հզորը ...

(Վնագվածք)

II, 1-6) Էնկի (Հայա, Էա) ստովածը [նրան չո]վից մրցակից (աշխարհի) յոթ կողմերում:

(Վնագվածք)

II, 1' - III, 4) Նա բնա[սբեթ] ...] և բարձրացրեց զերեպնանկույտ:

III, 5-12) Ով այս արձանագրությունը շեղնի, թո՛ղ Ինաննա դիջուանին [և ... ու ... աստիճանից]

(Վնագվածք)

III, 1' - IV, 4) պատաստի [նրա հիմքերը] և ոչկացնի նրա սերունդը:

IV, 5-8) [Նո՛ղ նրանք չարգ]ենեն [նրան] սր[ու] (ժառանգ) կամ սերունդ:

IV, 9-11) [Նո՛ղ նա չցուցի իր ստանոն աստ]:

(Վնագվածք) ...⁹⁷:

Հնագույն խուռիներն արձանագրություններ Ռարբեքի: Մինչ օրս հայտնի հնագույն խուռիներն արձանագրությունը՝ գրված արաբական սև-

⁹⁶ Արձանի(ում) երկրի հղված՝ հայաստանյան տեղադրության ստացնի կամայքրումնեղ տե՛ս Գարսեփիան, 1928, էջ 287-298; Քոլլ, 1937, էջ 416-418; Այլ ուղղությամբ կտտարժան հնագույն պատմագրերի մասին (պատմության երկանը) տե՛ս Մախիթյան, 1993, էջ 113-128; Մաքրեմյան, 1994, էջ 255-268; Մախիթյան, 2005 (ա), էջ 32-43, 48-55:

⁹⁷ Նարո, 1929, էջ 140-141 (ընտրի ստացնի կտտարժանների կտտանքով): կտտայի գտնվող ներստանդնեղ և շեղարգրական մանրանանեղ տե՛ս Նառ, Աղբո, 1934, էջ 3-48, սղ. 1-IV: Արձանագրությունն ունկնչ է բառնաթիվ վրանդատարկումնեղ՝ Գաբրիլյան, 1973, էջ 17; Մաքրեմյան, 1994, էջ 256, 8194-807, էջ 128-129; Մախիթյան, 2005 (ա), էջ 135-136; ԳԴԿԸ, 2007, էջ 58-59 և սղ:

արագրով (կանգնեցված *Ք.ա. XXIII–XXI դարերի միջև*) կառվում է Ուրբիչ քաղաքի նկատ (Հայոց Միջագետքում), որը գտնվել է Մասիոս/Մասիոն լեռների հարավային թևերին, ներկայիս թուրք-սելջուկյան տանանի մոտ, Մարդին քաղաքից հարավ (Մոզան հնավայր): Այն վերաբերում է սեղոսյանների Կեղզալ աստծու պաշտամունքին նվիրված տաճարի կառուցմանը և, ինչպես համանման այլ արձանագրությունները, սխիստովում է կառույցը դեկազոնոսկոպիկ ուղղված, աստիճաններից ակնհայտորեն անների ըմբռնությամբ:

*«Ճիշտագիտակցություն է Ուրբիչի: Տաճարը Կեղզալի (նա) կառուցեց, տաճարն այդ Լուրարազան թո՛ղ պահպանե: Եւ, ո՞վ այն իրոք ոչնչացրե, նրան Լուրարազան թո՛ղ ոչնչացրե, Սեր թո՛ղ չիտ աղորոջ նրա, ո՞վ այն իրոք ոչնչացրե, նրան թո՛ղ *'NIN.NA.GAR*՝ Շիմիցն և Թեղուք աստիճանները անրի՛վ-աննուստ անգամ կզոհնե՞ն»:*

Արձանագրությունը Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության անսակեղծից ունի կրկնակի կարևորություն: Եթե, այն կարևոր վկայագիր է *Ք.ա. III* հազարամյակի վերջին դարերում մեր երկրի հարավ-արևմտյան շրջանների հզվոր-պաշտամունքային իդոլիտի մասին, ապա, ըստ Ի. Մ. Դյակոնովի, «այս արձանագրության լեզուն նույնքան մատ է ուրարտերին, որքան խուտիերին, և, ըստ էության, կարող է ղեկավարվել ոչ միայն որպես նրան խուտիերին, այլ նաև՝ նրան ուրարտերին»⁹⁸:

«Արքայի սարգիների ընթացքում հաջողաբերվեցին արձանագրության երեք կրկնօրինակներ (երկուսը ներկայումս պահվում են Լուրում, մեկը՝ Լյուի-Շոքի Մետրոպոլիտան թանգարանում)»:

Երեք նույնպիսի պեղումներից գտնվել են նաև կնիքներ՝ մեկ այլ արքայի մակագրությամբ. *«Շուրիչի՛ պաթա Ուրբիչի՛»*⁹⁹:

«Արոնիչյալ արձանագրությունները ցայսօր հայտնի ենապա խուտիական բնագրերն են:

Հին ասուրյան գրությունը թուրք Դիպրիերից: Դիպրիերի շրջանից գտնվել և ներկայումս Եվրոպայի մասնավոր հավաքածուներից մեկում պահվում է 1,09 մետր երկարությամբ բրոնզե թուր, որի կենտրոնում ասկա է *Ք.ա. XIX–XVIII* դդ. բվազրիով հին ասուրերին սեպագիր արձանագրություն (նկ. 158). «Խուրչաումի»¹⁰⁰ տիրակալին. նրա տեր Լուրանումը՝ որդին Ազի-

⁹⁸ Այսպես նախապես ընթերցվում էր Միլայի, փայտե փրփուրից և ստացել ընդունվել նախապես «Ճիշտագիտակցությունը» (Wilhelm, 1998, էջ 120–121):

⁹⁹ Դյակոնով, 1967, էջ 443–445; Diakonoff, 1971, էջ 119; Wilhelm, 1982, էջ 15–16; Wilhelm, 1998, էջ 119–120; Մոխրյան, 2005 (ս), էջ 89–91; ՀԻՊՊ, 2007, էջ 66–67:

¹⁰⁰ Դյակոնով, 1967, էջ 444:

¹⁰¹ Խոստ, 2002, էջ 92 (և նաև 1–ս է կրկնակի գրություններով):

¹⁰² Խոստ, 2002, էջ 92 (և նաև կրկնակի գրություններով):

¹⁰³ Առաջապես է ներկայանված «Խուրիչյան» ընթերցումը. Հատ նրանումը՝ Խուրիչյանի պեղումներից (Գրավ Քիչ) պետք է նույնպիսի Ալադրոնուսից գրությունից հարավ-ուրարտերին, որը կարող էր լինել Կեղզալի աստիճաններից (Diakonoff, 1965, էջ 197–198):

Խուրիչյալ է սեղոսյանների աստիճաններից:

գում, իր կանգնի և իր սրբու կանգնի համար 12 մինս (բաշով)¹⁰⁰ թուր նվիրեց (թերեց)»¹⁰¹:

Մնացված արձանագրությանը այս բրտեզն թուրը, որն իր ժամանակաշրջանի հազվագյուտ գրածն է Հայկական խոնարհարից, կարող է լույս ածել մեր երկրի (հատկապես հարավ-արևմտյան շրջանների) Ք.ա. XIX-XVIII դարերի պատմության որոշ անձնատ հարցերի վրա¹⁰²:

Մնացված արձանագրությանը հին բարեկրկան կնիքները: Հրատարակելով 1931 թ. Մեծամորի պեղումներից հայտնաբերված եգիպտական հիերոգլիֆներով սարդիոն գլանան կնիքի արձանագրությունը՝ Բ. Բ. Պիտոբովսկին գիտական շրջանառության մեջ մտցրեց Լափիլեանի շրջանից գտնված հին բարեկրկան մի կնիք (Ք.ա. XVIII-XVII դդ.), որի յուսանկարը կրան է տրամադրել հարտի հնագետ Ա. Ա. Բուսնոն (նկ. 159): Կնիքին պատկերված է առավածությանը ու գոհաբերող մարդ, որի կողքին առկա է խիստ վնասված սեպագիր արձանագրություն¹⁰³:

Մնացված արձանագրությանը մեկ այլ կնիք է փրջերս գտնվի Հայաստանի Հանրապետության տարածքից, որը դասուրով քառակակն լավ արձագանված կշաններից՝ պետք է թվագրել հին բարեկրկան ժամանակաշրջանով (լստ հնագետ Փ. Տեր-Մարտիրոսովի բանավոր հայտրյման):

Մեծամորից գտնված գրտ-կշարարը: Ք.ա. II հազարամյակի առաջին կեսով թվագրվող հնագիտական իրերի մեջ առանձնուպես հիշատակվել է Մեծամորից գտնված գրտ-կշարարը (յուսանկարը և գրության գրանկարը՝ նկ. 160), որը կրում է Բարեկրկան քառիական (քանգիական) արքաների անունները: Այն արտրաստված է եղի ազարից և սեպագրերով կրել է համատու արձանագրություն. «1 սիդ, Ուլամ-Ռուրիաշի՝ որդու Բուտնա-Ռուրիաշի»¹⁰⁴:

Քառիական դիմաստիան Բարեկրկան իշխել է Ք.ա. XVI-XII դարերում: Մինչ այդ՝ Ք.ա. XVIII դարում Հայկական խոնարհարի հարավ-արևմտյան շրջաններից քառիները արշավանք էին ձեռնարկել դեպ Բարեկրկ. մի շարք փաստեր ցույց են տալիս, որ քառիների բերքանք եղել է Հայկական խոնար-

¹⁰⁰ 12 մինս համար է 5 կիլոգրամ, որտեղ ընդգրկում ընդունան նկարվելով սե ինքնուրու կրում է մտ 3 կիլոգրամ (Götterbeck, 1965, էջ 197):

¹⁰¹ Götterbeck, 1965, էջ 187-198, առ. XIII-XV:

¹⁰² Մանանթրանու, ուղարկով սեպերն կտրել է տանալ հասակ անունների վերաբարտելը: Խոշորում (լավ հետքերում) կնիքաներ, ինչպես կրում է Կրտապետից (Götterbeck, 1965, էջ 197), իր կողմնորակ անձնորոտին կնիքում է Մադրայում կնիքաներ, իսկ վերջին գտնվում է Հայկական խոնարհարի սե ինքնուրու շրջաններում (Մադրայի մարիտիկայի քառիները գտնվան որտ կրումնկար, սե ին Götter, 1958, էջ 20-72): Ի վերջ, կնի կնիքարը թեր լույս տալ, որ Լադանումնկար սեպերով է, սեպանագրան թուրը կտրել է տանի Հայաստանի թիվները կտրել տան թարեկրում ու պնեով թուրը ընդգրկել թուրը:

¹⁰³ Խուտուն, Գորտապետ, 1984, էջ 65, Փիլոգրայան, 1998, էջ 54, առ. 50-1:

¹⁰⁴ Խուտուն, Գորտապետ, Զատուն, 1983, էջ 113-122:

խորհի հարստի (կամ հարստ-արեմուտքը), որտեղից էլ ծագելով է կրոնց տիրապետությունը¹⁰⁰։ Թեևս դրանով են պայմանավորված Հայկական թեոկրատիայի և քաղաքական Բարեկրի բերք հարաբերությունները Ք.ա. XVI-XIII դարերում, որի ստանձին դրանքումներ գտնում ենք հնագիտական հուշարձաններում¹⁰¹...

Եզիպտական հիերոգլիֆներով իրերը։ Հայաստանից գտնված օտարազիր ասարկաների մեջ հնուսրբիքը խոտը են կազմում եզիպտական մեհենագրերով իրերը։ Մինչ օրս Հարատանից հայտնաբերվել են եզիպտական հիերոգլիֆներ կողմ հինգ կնիքներ և երկու ուլուկահատովկներ։

Դրանցից հնագույնը 1981 թ. Մեծամորի պեղումներից հայտնաբերված եզիպտական հիերոգլիֆ արձանագրությանը առջևիմն գտնանն կնիքն է։ Այն կրում էր Ք.ա. XV դարում իշխած Բարեկրի քաղաքական հարստության տիրակալ Կուրիզազու Ա-ի անունը։ Բարեկրի քաղաքական ժամանակաշրջանում կրում էր նաև «Մեծ Մանգար» անունը, որն էլ ասելու է կնիքի գրություն մեջ. «Կուրիզազու՝ Մեծ Մանգար կնիքի ստաբիլիտիտ»¹⁰²։

Մյուս չորս կնիքները (գտնված Վանից, Անիից, Արմավիրից և Լոռի բերդից) բազառուտ են։ Վանից և Արմավիրից հայտնաբերված բազառուտ կնիքները կրում են եզիպտացի XVIII հարստության փարավոն Թուրեմո Գ-ի (Ք.ա. XVI-XV դդ.) գահանունը՝ «Մեննեզերրա»։ Այդ գահանունով կնիքները, որ, թերևս, ունեցել են խորհրդակցական ինչ-որ իմաստ, լայն տարածում են գտել և զործածվել մինչև XXV և XXVI դիմադրականի իշխանության ժամանակաշրջանը (Ք.ա. VIII-VI դդ.)¹⁰³։ Ե՛վ բազառուտ երեք կնիքները (նկ. 161, բազառուտ Լոռի բերդից հայտնաբերվածից), և՛ երկու ուլուկահատովկները (գտնված Կարմիր բլուրից), ըստ Բ. Բ. Պիտարովսկու, պետք է թվագրել «Վանի քաղաքապետության ժամանակաշրջանով»¹⁰⁴։ Լոռի բերդից հայտնաբերված երեք բազառուտ կնիքներից մեկն, ըստ Ա. Հ. Դեհլյանի հաշվարկան, կրում է եզիպտական հիերոգլիֆ մեկ նշան (ամբայն չի նշվում, թե ինչ հիերոգլիֆ է դա)¹⁰⁵։

Մարեաստանի սրբանների՝ Հայաստանից գտնված արձանագրությունները։ Օտարների կողմից նախանաշարության Հայաստանում թողնված քնագրերի շարքում նշանակալի տեղ են զբաղում Մարեաստանի սրբանների գրաֆիկա շարձանները, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են Հայկական թեոկրատիայի Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ և I հազարամյակի առաջին կեսերի պատմության վերաբերյալ։

¹⁰⁰ Այդ մասին մեր նախնական ընթացիկները տե՛ս Մովսիսյան, 1995, Մովսիսյան, 2008, էջ 17-23.

¹⁰¹ ՀՀԿԿ, Փնփաղարան, 1998, էջ 101-102.

¹⁰² Կնիքը հայտնաբերել է է. Գ. Խոսրոսյանը, արձանագրությանը Ա. Գ. Բերդի պեղությունը բերելով է Բ. Բ. Պիտարովսկին (Օճառաճ, Եսոբրառուտ, 1984, էջ 59-65, Փնփաղարան, 1998, էջ 54-56, սուլ 50-52).

¹⁰³ Եսոբրառուտ, 1998, էջ 20-22.

¹⁰⁴ Եսոբրառուտ, 1998, էջ 20-22, 85-1, էջ 84, 85-3, էջ 54.

¹⁰⁵ Դեհլյան, 1998, էջ 3.

Հայկական խոնարհարժուժ Մազմանասար Գ-ի ևս մեկ արձանագրություն է հայտնաբերվել Քննչից: Այն պատմում է ասորեստանյան արքայի՝ իր թագավորության երկրորդից չորրորդ տարիներին դեպի Հայկական խոնարհարժուժ կատարած արշավանքների մասին՝ պարունակելով տվյալներ, որոնք հայտնի չեն եւսյն արքայի այլ արձանագրություններին¹⁰⁰¹:

Նախամաշտոցյան Հայաստանում հիշատակություն թողած ասորեստանյան վերջին արքան Ք.ա. 705–681 թթ. իշխած Սինսիննիբին (Մեննցնիմն) է, որի արձանագրությունը գտնվում է Ջուրի լեռան¹⁰⁰² վրա: Այն վերաբերում է արքայի գահակալության հիևզերորդ տարուն (Ք.ա. 701 թ.)¹⁰⁰³: Հաղորդման համաձայն՝ Ասորեստանի արքան արշավում է Կուտմուխու (Կադմիա տուն) մարզի սահմանին գտնվող Թումուրրա, Շարիմ, Խաքուդա, Կիպա, Էզամա, Կուա և Կանա բնակավայրերը, որոնք «արժնարկի հետևանքապատճառով են Լիբուր լեռան բազմանքներուն» և հետո՝ նրա ետևի արքաների օրոք, «եզդր էին ու հոգաթ, չէին ճանաչում ասորեստանի տիրապետության»: Դժվարին արշավից հետո (որև, ըստ արձանագրության, ավարտվել է ասորեստանցիների ծաղցանակով) արքայի զորքն ուղղություն է վերցնում դեպի հարևան Դայան երկրի Ուկկու բնակավայրը, գրավում այն շրջաօր 33 այլ բնակավայրերի հետ միասին, երզնեում, ավերածությունների և թալանի ենթարկում դրանք: Այնուհետև նշվում է արքայի կողմից տվյալ արձանագրությունը կանգնեցնելու մասին, որև տվարտվում է այն ոչնչացնողներին ուղղված անեծքի բանասերով¹⁰⁰⁴:

Ասորեստանյան արձանագրություններ Մանայի թագավորության տարածքից¹⁰⁰⁵: Այս խմբի յոթ արձանագրություններից վեցը հայտնաբերվել են Ուրմիտ լճից հարավ-արևմուտք ընկած Հասակու հնավայրից¹⁰⁰⁶: Դրանցից մեկը 1964 թ. գտնված քարե սկալախոսակածև աման է (սկի կամ սկուտեղ, տե՛ս նկ. 165), որը սարունակում է ասորերեն գրիված արձանագրություն: Վերջինիս տատաղարձման ու թարգմանության հարցերում մասնագետների կարծիքները տարամիտվում են: Ատարսրվել են հետևյալ ընթերցումները.

¹⁰⁰¹ Քննչ (Մենց Մազ կամ Քննչ Բուրջի) գտնվում է Եփրատի արևմտյան ափին, Ամրասից (Կազմարտանց) յոթը 60 կմ հեռավա-տեղեց: Արքայի գրավորներն ու արձանագրությունը (նկ. 164) բախտակված են մարզի վրա, գրած մաքրապատից մոտ 50 մ բարձրության վրա (Շարյուե, 1978, էջ 47–53, սպ. XV–XVI, նկ. 1):

¹⁰⁰² Մոտի լեռ գտնվում է Կարգից լեռների շրջանում և սեռապրկում հարան է Լիբուր տեղանք (տե՛ս Հնարանց, 1992, էջ 125–131 և հոկոմ գրադանությունը: Ըրը կն տեղադրությունում, որտեղ սույ կն գտն կան: Կալանում (11, 38–46), այն համարվում է լեռերիցը հետ փրկարան լեռ:

¹⁰⁰³ Այլ մտիկն հիմնում ենք Սինսիննիցի ժամանակագրությունից՝ լեռնային սահմանի փրկարան տեղանքի վրա (AHDIV, 70–77):

¹⁰⁰⁴ AHDIV, 36–38:

¹⁰⁰⁵ Այս հնարանի կարգերը սրաներցման համար լեռնային տեղանքի ենք հարանում սրաների վերաբերությունների գրկարը Երզնուի Կրկանից:

¹⁰⁰⁶ Օրատ, 1968, էջ 49, նկ. 8–9:

«Քառասնյի պապաց Իդի երկրի, Շանդա-աշխի(»)»¹⁰⁷¹,

«Քառասնյի՝ Իդի երկրի սարաքի պապաց՝ ձեռնված արևի սասնված Ուշի-շիին»¹⁰⁷²,

«Պապաց Քառասնյի, Ուշի-շի յեռնալին օրնակի»¹⁰⁷³,

«[Պատկանում է] Քառասնյի՝ Իդի երկրի սարաքի պապալին, ձեռնված արևի սասնուն»¹⁰⁷⁴,

Արձանագրությունը, յուր դեպքերում, թվագրվում է միջին ստորնառան-
յան դարաշրջանի սկզբից մինչև Ք.ա. 800 թ. ընկած ժամանակահատվածով¹⁰⁷⁵;
Ուշագրավ է, որ Ք.ա. 855 թ. Սալմանասար 9-ն Չամուս երկրի դեմ կատար-
ված արշավանքի ատկուրքամբ հիշատակում է Իդի անունով երկիր և քա-
ղաք¹⁰⁷⁶, որի ատկուրքունն այս արձանագրության հետ ղովար է որոշել:

Հարցի երկու արձանագրությունները պատմաբանից են քարի սկանալի և
քարի մարմնի կամ գուրբի վրա, որոնցից ստաշինը պարունակում է Քառասն-
յան Քարերունի քաղախոր Կաղազմին-Էնիլի (Յ-ի՝ Ք.ա. XIV դար, կամ Ս-ի՝
Ք.ա. XIII դարի առաջին կես) անունը, իսկ երկրորդում անկա է «Ղշուր-Ներա-
լիթի պապաց» արտահայտությունը¹⁰⁷⁷, իսկ, ամենայն հավանականու-
թյամբ, վիրաբերել է Ատրեստանի եղյանունն սարալին, որը կառավարել է
Ք.ա. 1365/3-1330/1328 թվականներին:

Նույն հնագիտից հայտնաբերված իրերի մակ այլ խմբում 15 քարի գալի-
ստներին (կամ մալաններին) երևի արձանագրված են: Առաջին երկուսը
կրում են էլամական տիրաբար Թանրուխուրաթերի (Շլխալ է Ք.ա. 2036-1850 թթ.
ընթացքում) անունը, երրորդի վրա պատկանել է միայն անվան սկզբնաձևը՝
Sin...¹⁰⁷⁸,

Մերձուրմյան ախագանից հայտնաբերված և ներառյաբար Ատրեստանի
Արրալի քաղաքից ծագող յոթերորդ արձանագրությունը փոյագրված է բրոնզե
արձանիկի վրա: Տառներկու տողանոց արձանագրությունը քարենաղանք է՝
ձեռնված Արրալի Բշուսը սասնաթուխուն՝ հստուն ստորնառանյան Աշուր-
դան I (Ք.ա. XII դ.) սարալի. թնագրի հեղինակը Արրալի քաղաքի դալի Ծան-
շի-Քին է՝ Ներգալ-Նադին-ախնիի որդին¹⁰⁷⁹:

Ինչ վերաբերում է արձանագրված այս իրերի ծագմանը, սարս դեանք,
ամենայն հավանականությամբ, ներմուծվել են դրսից, ինչը կարող է վերաբ-
լիքով, Ատրեստանի և Քարեթանի հետ տարածաշրջանի ունեցած ակտիվ
փոխհարաբերությունների մասին:

¹⁰⁷¹ Medvedkaya, 1998, էջ 1:

¹⁰⁷² Mascart, 1971, էջ 263-266, աղ. 63:

¹⁰⁷³ Dyson, 1977, էջ 548-552:

¹⁰⁷⁴ Salvini, Picorelli, 1984, էջ 53:

¹⁰⁷⁵ Dyson, 1963, էջ 202; Dyson, Mascart, 1969, էջ 1-26; Medvedkaya, 1998, էջ 12:

¹⁰⁷⁶ Grayson, 1996, էջ 65, 75, 104:

¹⁰⁷⁷ Dyson, Mascart, 1969, էջ 23:

¹⁰⁷⁸ Medvedkaya, 2000, էջ 434:

¹⁰⁷⁹ Grayson, 1987, էջ 308:

Արամյիցի գտնված սեպագիր կրեք սաղիկները: Օտարագիր արձանագրություններից են նաև 1980-ական թթ. սկզբին Արամյիցի գտնված սեպագիր սաղիկների կրեք բնագրերը (նկ. 166): Դրանք կապն սաղիկների մասեր էին, որոնցից ամենամեծը և լավ պահպանվածը կրկու երեսին ուներ ընդամենը 28, երկրորդը՝ 16 (նույնպես երկու երեսին), իսկ երրորդի մի կողմում պահպանվել է 9 տող: Առաջինը Ի. Մ. Դյակոնովը և Լ. Բ. Յանկովսկայան վերձանեցին որպես «Վիլլամնչ» էպոսի թատերականացված մի հատված՝ գրված էլամերեն լեզվով, փորձելով նույն համատեքստում դիտարկել մյուս երկու բնկորներից ընթերցված առանձին թատերը (ներառյալաբար, դրանք կարող էին պատրասել թատերախմբի անդամներին): Բնագրերը թվագրվեցին Ք.ա. VIII դարով, իսկ «Վիլլամնչ» էպոսի մի հատվածի սցենարի ակադեմիկոսներ Արվիդ-Նիլսիևի-Արամյիցում ներառյալաբար կազմեց էպոսա-ուրարտական հակաստորևաության դաշիկների հետ, որը կարող էր ավարակցված լինել Մարդուրի Բ-ի (Ք.ա. 764-735 թթ.) և էլամի արքայազատեր ամուսնուրբյանը, ինչն էլ գրագաղիպած լինել արքայի գահաթրպման հանդեսին, որի ժամանակ էլ հնարավոր է, որ տեղի ունեցած լինել էլամական թատերախմբի բեմադրանքումը¹⁰¹:

Կարճ ժամանակ անց երանց վերձանուրբյունը կասկածի ներքերից, վերանայվեց, և առաջարկվեց արձանիցյան կրեք բնագրերն ընթերցել էլամերեն, սակայն մեկնաբանել որպես տեղաուսական բովանդակուրբյան համակների հատվածներ, որոնք պետք է թվագրվեն Ք.ա. VI դարի կրեքորը կամ V դարի առաջին կեսով¹⁰²... Երե վերջուսականապես հաստատուի սաղիկների էլամերեն ընթերցումը, նախամալուողյան Հայաստանում (Քերքեստի արձանագրուրբյան էլամերեն բաժնի հետ միասին) կունենանը էլամերեն չորս արձանագրուրբյուն:

Ճակրտակի հողկուր արձանագրուրբյունը՝ Կանուլ: Արեմնեյան Դարին Ա-ի որդի և հաջորդ Քերքեստս արքան հայրենի դարձով Միտրամազդայի պալատամուսրին նվիրված կրոնական բարեխոխումով Իր գործունեուրբյանը նվիրված բազմաթիվ արձանագրուրբյուններից մեկը (նկ. 167) նա թողել է Կանի ժայռի հարավային կողմում (զետևից շուրջ 18 մ բարձրուրբյան վրա)՝ գրված կրեք լեզունեղով (պարսկերեն, բարելոներեն և էլամերեն): Երեք բաժինների միջև նախան ապրերուրբյուններ չկան. ապրերվում են հատուկ անունների գրուրբյունները: Պարսկերեն, բարելոներեն և էլամերեն բաժիններում, համապատասխանաբար, Միտրամազդյան կրվում է Մուրամազդա, Միտրամազդա, Օրամազդա, Քերքեստը՝ Խշապաշա, Խիշի՝արշա, Իկերիխաս, Դարինը՝ Դարալավասշ, Դարի՝ամուշ, Դարիլավասու¹⁰³: Բերում ենք գլխավոր պարսկե-

¹⁰¹ Дьяконов, Яковлев, 1989, էջ 55-62; Дьяконов, Яковлев, 1990, էջ 102-123.

¹⁰² Koch, 1993, էջ 219-234; Vahedi, 1997, ս. 258-270.

¹⁰³ կրեք իրականով բաժինների համեմատական կրուրբյունուրբյունը՝ համապատասխան էլամերենով տե՛ս Դանուպեան, 1961, էջ 224-228 (նույննով նա էլամերեն բաժնի կրվում է «նարայն»

րեն բաժնի թարգմանությունը (գլխուրդյան մեջ տարածված անվանաձևերով)¹⁰⁰։

«Մեծ ստաճած է Անուբանագրան՝ մեծագույնն ստաճածներից, որ արարեց այս աշխարհը, որ արարեց այն երկնիցը, որ ստեղծեց մարդուն, որ մարդկանց համար հաճույքներ ստեղծեց, որ Քսեղքսեսին դարձրեց թագավոր՝ միակ թագավոր բոլորին, միակ հրամանատար բոլորին։

Ես Քսեղքսեսն եմ արքա մեծ, արքա պրոսանների, արքա բազում ժողովուրդների երկրների, արքա այս մեծ աշխարհի և բոլորի՝ Դարին աղբյուր, Արեմնյան։ Քսեղքսես արքան ստամ է — Դարին արքան, որն իմ հայրն էր, չնորհիվ Անուբանագրացի բազում վայելչություններ կատարեց և պատեղ հրամայեց բանդակել, սակայն արձանագրություն գրեց յոթից, սաքա ես կրամայելի այս արձանագրությունը գրեց։

Թե՛ղ Անուբանագրան (մյուս) ստաճածների հետ պաշտպանի ինն և թագավորությունն իմ և ինչ հիմնել եմ ես¹⁰¹»։

Արձանագրությունը կարևոր վկայագիր է Հայաստանի Ք.ա. VI-V դարերի պատմության վերաբերյալ, այն անուղղակիորեն կարող է վկայել Անուբանագրացի սրբապատմության լիիրավ կրոնական բարեփոխման պրոտոմ հան Հայաստանի ընդգրկվելու մասին։ Դատմական կրամատությունից զատ՝ կենը, որ սա խիստանաշուղջյան Հայաստանից հայտնաբերված միակ ետադրու արձանագրությունն է։

Կախանաշուղջյան Հայաստանի բառիներն արձանագրությունները։

Հայաստանի միկամաշուղջյան ժամանակաշրջանի գրավոր հուշարձանների շարքում կարևոր տեղ զբաղեցրեցին արձանագրությունները վերաբերում են հոռմնական բանակների՝ Հայաստան կատարած արշավանքների և կանգնեցված են բաշատուգես օտարների կողմից։ Ուստի պետք է հրամայել հաշտությունից մեջ տարածում գրած այն մտայնումից, ըստ որի՝ բառիական գեղը հունարանի ու արամեականի կողքին համարվում է նախանաշուղջյան Հայաստանում կիրառված այբուբեններից մեկը։

Կախանաշուղջյան Հայաստանի բառիներն արձանագրությունները կարելի է կոռմնական կայաշուղջյան արևելյան թաղաքահանությունից ետ և հայտնաբերվել են հայկական երեք թագավորությունների (Մեծ Հայք, Փոքր Հայք և Կոռմուգենն) տարածքներից։

Մեծ Հայքի բառիներն արձանագրությունները հայտնաբերվել են երեք՝ Վարդաշատի (Լշմիածնի), Արտաշատի և Խարբերդի շրջաններից։ Դրանցից ստացվել 1863 թ. հայտնաբերված Վարդաշատի (Լշմիածնի) բառիները։

¹⁰⁰ Խախանաշուղջյան
¹⁰¹ Բառիներն արձանագրություններից ստացվել են Ք.ա. մեկերի (Մեծանգլիան, 1901, էջ 224-226; Kost, 1958, էջ 152-153)։

¹⁰² Արձանագրությունից Փոքր ընդունվել են ըստ Յ. Գ. մեկերի - Մեծանգլիանի մոտ Փղարմ կա հաճարմ
 «... և իմ օրհնություն»։

րեն արձանագրությունն է (նկ. 168), որը կանգնեցվել է 185 թվականին՝ Կոմիտաս կայսեր օրոք, հոռմնական XV Ապրիլնարխ (Ապրիլյան) լեզուների համահասարակների կողմից¹⁰⁰⁷:

Արձանագրությունից ընդվել է Կոմիտասի անունը: Դա, ըստ երևույթի, կապվում է 193 թվականին հոռմնական սենատի կողմից կրա, ռոպյա անարժան կարգեր, անունը մոտապարզապես մատենելու ռաշչման հետ, որի ընդունումից հետո հիշատակարաններից սրբեցին հասնել, ոչկապեցին Կոմիտասի անունը: Իսկ դա կշամակում է, որ հոռմնական լեզուները մինչև այդ թվականը գտնվել են Հարատանում¹⁰⁰⁸:

Վարդաշապատից (Լչմիածնից) գտնված մյուս լատիներեն արձանագրությունը, որը հայտնի դարձավ 1907 թվականին, վերաբերում է Մարկոս Ավրելիոս կայսեր իշխանության ժամանակաշրջանին (նկ. 169): Դատելով արձանագրության մեջ կայսեր տիտղոսաշապից՝ այն պետք է կանգնեցված լինի 173–176 թվականների միջև, կր Հարատանում Հոռմի շահերն էին սրաշապանում հոռմնական գորարանակներից երկուսը՝ XV Ապրիլնարխ (Ապրիլյան) և XII Ֆուրիանոս լեզուները¹⁰⁰⁹:

1967 թ. Վարդաշապատի (Լչմիածնի) պեղումների ընթացքում բացված դամբարաններից մեկում, կարտապին բաղման կառնի կախաբեղի վրա գտնվեց գնդեռն յարդոյ պեղադան՝ լատիներեն մակագրությունը¹⁰¹⁰: Դա կապվում է նույն թվականին Արտաշատից գտնված Տրապանոս կայսեր արձանագրության հետ (տե՛ս ստորև), երկու արձանագրություններն էլ վերաբերում են 114–116 թթ. պատմական իրադարձություններին:

Խարբերողի շրջանից ղաղներեն երեք արձանագրություններ են գտնվել 1879 և 1883 թվականներին, երեքն էլ՝ նույն բովանդակությամբ (սակադն բառապի չերկնելով միկմկա), երեքն էլ՝ հայկական գուղերի եղեղեցական շինությունների ղարվածքում: Առաջին երկուսը (գտնված 1879 թ.) հայտնաբերվել են Խարբերոյից 2–3 կմ հարավ–արևելք ընկած Կեղրիկ գուղից և պահպանվել են ղավակսին ղավ¹⁰¹¹: Երրորդը գտնվել է 1883 թ. Կոփանք գուղից (Կեղրիկից դեպի հարավ–արևելք), հետագա դարերում այս արձանագրության վրա փո-

¹⁰⁰⁷ Արձանագրությունն ունեցել է ղաղնարվել կարտարանակեր: Մաղաղության տրվածը, ղաղնակաշապին, հնարանք և հարանից պատան-ղաղարանակ հարկերի ընկաշապին տե՛ս Երաս, 1953, էջ 267–270 (էջ 268-ի Ֆանք, 1-ում՝ ստաղին կարտարանակերի կառնակեր, տրվածը մեջ՝ Ավրոս, 1880, էջ 206):

¹⁰⁰⁸ Երաս, 1953, էջ 269–270: Կա կարծիք, որ արձանագրության մեջ երկու կողմը ոչ թե կանոնակ է, այլ կրա իսկ Մարկոս Ավրելիոսը, իսկ ընդամ ղաղը եղել է «Վարդապետ» տիտղոսը, այդ մասնակն է կրա կողմից՝ Հարատանի նկանակ, ուստի և ոչկապել է իսկ հայկանակների կողմից տե՛ս Եր՝ Արտաշատի, 1956, էջ 31–32, Արտաշատի, 1971, էջ 34): «Արքայի կողմից ընկ հայկանակն է, ղաղն որ-կին դա արքայ իսկ հայկանակների կողմից, կողմարքայ ղաղնական պաղերի մասին մեղոտ արձանագրությունն սակաշապան, ոչ թե միայն կայսեր մեջ տիտղոսը:

¹⁰⁰⁹ Արձանագրության ղաղնարանական, ղաղնարանական, ժամանակաշրջանի պատմական ղաղնարանական ընկաշապին և հարանից հարկերի մասին տե՛ս Երաս, 1953, էջ 262–267:

¹⁰¹⁰ Արտաշատ, Կրկաշապան, 1971, էջ 287–290:

¹⁰¹¹ Դրանից մեկ նառնակակն՝ արքան Կ. Ֆ. Լիման–Հարադի կողմից, տե՛ս նկ. 105 (Լեռնան–Փար, 1956, էջ 478):

րագրվել է մեծ խաչ, որի հետևանքով բաղնիքներն քնուկուր մեծապես տուժել է սակայն սքանախաված հասոխաները ցույց են տալիս, որ այն նախորդ երկուսի կրկնօրինակներին է: Քնագրերի համընկնող թարգմանությունը հետևյալն է. «Եղևն Կապիճու, Կեսար, Օգոստոս, Գերմանիկոս, Ինգերաստու, Գեյսարոս թրով, իր ստրիկունական իշխանության տասնմեկնորդ տարին, իր շարտը կոստարոթանը, ինննորդ անգամ [նշանակված] Ինգերաստու, խղճմեկից հայր: Գննու Դոմիտիոս Կայսրունի՝ Օգոստոսի յնգամի, ստուգելուց, և Տիտոս Անդրեյոս Ֆուլվիոս՝ Օգոստոսի յնգամի օրոք, III Գաղիական յնգուն»¹⁰⁰²:

Արձանագրությունները կանգնեցվել են 64 թվականին: Դրանք վերաբերում են այն ժամանակաշրջանին, երբ Մեծ Հայքի գահի նաժար 52 թվականից սկսված ռազմական գործողություններն ավարտվեցին հռոմեական զորքերի՝ հայ-պարթևական ուժերից Հռոմեացում կրած խայտառակ պարտությունից (62 թ.), որից հետո նույն փառքում 64 թ. կերպից նաշտություն, որով Արշակունյաց արքայատոհմը հաստատվեց Մեծ Հայքում:

Քարե սալերի վրա արձանագրություններն ասեված են բառակուսի շքանակներով մեջ. դրանք, հավանաբար, դրվել են այն շինության (կամուրջ կամ ամրոց) պատի մեջ, որը կառուցվել է բանակցություններում Հռոմը ներկայացնող, Արևելքի զորքերի հրամանատար կյանակված Գննու Դոմիտիոս Կայսրունի կողմից¹⁰⁰³:

1884 թ. 4. «Դուքում յուս անտամ «Համով հասեմ» աշխատության էրբում Գաղիզին Սրվանմաթանը Բաղնի շքանամ, Կամախ և Օճար գողերի միջև նիշատակում է յաթիներեն մի արձանագրություն»¹⁰⁰⁴ (նկ. 172), որը հետագա ուսումնասիրողների կողմից անուշադրության է մատնվել: Ընթերցվում են «Կղզեուն» և «սկարական» բառերը, ինչից ենթադրել է նկարադր, որ այս արձանագրությունը կարող է կապված լինել 114–116 թթ. յուզարձությունների հետ, որոնց անկարգաբար Հայաստանում հայտնաբերվել են մի քանի բաղնիքներն արձանագրություններ՝ սկարական լեզվոնի նիշատակությամբ (տե՛ս ստորև):

Արտաշատի շքանակի ևս հայտնի են երեք բաղնիքներն արձանագրություններ՝ գտնված Անթուր և Փոքր Վոլի գողերից: Այնքանից հայտնաբերվել է սպիտակ քարից պատրաստված սյան թևկոր (նկ. 171), որի վրա ընթերցվում են միայն «Իմպերատուր», «նշատուր», «ստուգածաղին» բառերը (հասարակ մեկնում): Անթուրան գտնվում է Հին Արտաշատի (ներկայիս հոր Արտաշի) դիմաց, Արտաշի հանդիսակաց ափին, ուստի և արձանագրության բնօրրը պետք է համարվել Հռոմի կայսրերից մեկի՝ հայոց մայրաքաղաքի հետ կապված ինչ-որ նշանակալի իրեղեն վերադրում¹⁰⁰⁵:

¹⁰⁰² Լեւոնտ-Մարտ, 1919, էջ 477–478: Արձանագրությունների ստույն կրողներու-մեկը կարծիքով բաղնիքական անգամից, թարգմանությունը, նույնպես և նախնից սքանախ-սքանախական կապերի քննադրույն տե՛ս Կրտսի, 1933, էջ 212–221, մեջ նախնիքներն՝ 34, 170:

¹⁰⁰³ Հնու, Կրտսի, 1953, էջ 222–223:

¹⁰⁰⁴ Արձանագրույն, 1978, էջ 414:

¹⁰⁰⁵ Կրտսի, 1933, էջ 223–224 (տե՛ս նաև կրտսիքը):

1967 թ. պատմական Արտաշատ մայրաքաղաքի հյուսիս-արևելյան տաժաններում գտնվող երկաթե Փոքր Արի գուռի հարավ-արևելյան եզրին կառավարված շինարարական աշխատանքների ժամանակ 1,4 մ խորության վրա հայտնաբերվեցին երկու բաթիներեն արձանագրություններ¹⁰⁰։ Դրանցից առաջինը (նկ. 173) եռասուղ է, ունի շատ խոշոր չափեր (8,5 մ երկարություն և 0,8 մ բարձրություն, առաջին տողի տառերի բարձրությունը 20 սմ է, երկրորդին ու կրորդինը՝ 16 սմ) և կրում է Հոռնի Տրայանոս կայսեր անունը, իսկ երկրորդը համեմատաբար մանր տառերով գրված գինդրականի տառաբանար է։

Քննարկը վերաբերում են 116 թվականի երկրորդ կեսին Տրայանոս կայսեր դեպի Հայաստան կատարած արշավանքին։ Խոշոր արձանագրության վնասված մասերը հայտնվում է վերականգնել և ընթերցել «Բնագրատուր Կեսար սաստիանային, Լեթալիսի որդի Լեթալ Տրայանոս, Օրտոնոս (տրտոնոս), Օգոստոս (գնեպոս), Գնդանիմոս (Գնդանական), Դակիմոս (Դակիման), Պարթևիմոս (Պարթևական), Գևրագոյն յուրս, Մաքսիմոս (մեծագոյն), օրիբունի Խիսանոսյանը (օրեպան) 20 անգամ, կալոս (կոլակվան) 13 անգամ, կրալասոս 6 անգամ, [հայրենիքի հայր?], սկրալական յակոնոս կասարոնց (կանգնեցրեց)»։

Տառաբանարի տասը տողերից պահպանվել են առաջին յոթը, իսկ մյուսներին՝ միայն առանձին տառեր։ Գրությունը կեսույսյի է. «Սաստրնդլաս սաստիաններին (մանկրին) Կալոս Հալ(կրիտա) Կոն ..., գինդր յոտայիներդի 1 յիգնոնի գոգարոնայի, ժատայնց ... հալարմանը (7) զրմնց»։

Արտաշատի պեղումներից հայտնաբերվել են նաև յառիներեն արձանագրությանը դրոշմված կոմիները և աղբյուակներ, որոնց վերծանությունը ցույց է տալիս դրանց կապը եռյի ժամանակաշրջանի հետ¹⁰¹։

Ի մի բերելով կշիռը, որ Մեծ Հայքից հայտնաբերված բաթիներեն արձանագրությունները Հայաստանի I-II դարերի պատմության երեք շրջանների (60-ական թվեր, կր Արշակունիսց արքայատոհմի հաստատվում էր Մեծ Հայքի գահին, 114-116 և 160-190-ական թթ.) կախեր սկզբնաղբյուրներ են և ցուցնում են դարաշրջանի մասին մատենագրական հաղորդումներից մեր սուսցած գիտելիքները։

Ինչպես Մեծ Հայքից, այնպես էլ Փոքր Հայքից և Կոնստանդնուպոլիսում բաթիներեն արձանագրությունները իմաստաբանում վերաբերում են հռոմեական բանակների արևելյան արշավանքներին։ Դրանցում հառակ ստանձնանում է երկու խումբ՝ հռոմեական զբաղմաների տեղակայման մասին վկայող արձանագրություններ, որոնցում տեղեկություններ են հաղորդվում

¹⁰⁰ Արձանագրությունները առաջին կրատարներ յուրեք՝ բրոնզեպեղերով, գինդրակներով յուրաքանչյուրը և ժամանակաշրջանի պատմա-գաղափարական վնասված մասերն առկա վերականգնումն Արամյան, 1964, էջ 302-311։

¹⁰¹ Խոշորացան, 2008, էջ 216-218։

հունական կայսրերի ու գրառագրների վերաբերյալ, և զինվորների տարա-
նագրեր⁵⁰⁶։

Օտարների թողած հունարեն արձանագրությունները։ Հունացիք հու-
շաքմանները Հայկական ժողովրդագրում բաժանվում են երկու խմբի՝ անա-
ցիների հեղինակած և օտարների կողմից թողնված։ Առաջիններին արդեն
անդրադարձել ենք համապատասխան բաժնում, իսկ երկրորդ խմբի քննարկը
(ինչպես բառիներն արձանագրությունները) կատարվում են Հոռոմի արևելյան
քաղաքակառուցյան հետ։

Հոռոմեական զրադականների կողմից Հայաստանում թողած արձանագրու-
թյունների մեջ կան նաև հունարեն տառարանագրեր։ Գրանցից մեկը (նկ 174)
հայտնաբերվել է 1914 թ. Վաղարշապատից։ Գտնաբանական արձանագրու-
թյունը կանգնեցվել է II դարի երկրորդ կեսին։ Հեղինակը զինվորական արի-
բունն էր XV Ապոլոնյան թեմոնի, որի մասին արդեն գիտեմք Վաղարշապա-
տում 173-176 և 185 թվականներին թողնված բառիներն արձանագրություն-
ներից։ Տառարանագիրը հետևյալն է.

«Ի հիշատակ Էջիի Մարզիպի՝ անուանու, որն ապրեց 35 տարեի, և Էջիի Վաղն-
սեկնի՝ դասուր, որն ապրեց 13 տարեի, Էջիի Վաղնսո՝ XV Մարզուկան թեմոնի գն-
վեցական արքիտուր, կրանց անուանին ու խաղը, նմիքեց (աստվածներին)»⁵⁰⁷։

Մի քանի հունարեն տառարանագրեր են հայտնաբերվել Քննից (Եգրատի
արևմտյան ափին, Այերսուպից (Գազիանթեպից) շուրջ 60 կմ կրուսիս-արևելք),
Սազմանասար Գ-ի վերոնիշյալ արձանագրությունից ոչ հեռու⁵⁰⁸։

Գառնիի պեղումներից հայտնաբերվել է վեցանիստ մանույակադրուհ
ապակյա սրվան, որի հատակին հունարենում մակագրված է՝ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ։
Ենթադրվում է, որ սրվակն ունի եգիպտական ծագում և թվագրվում է III դա-
րով⁵⁰⁹։

1978 թ. եղեգևանոթի շրջանի Արենի գյուղի մոտ կատարված նանապար-
նախիմական աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվեց ոչ մեծ քարե մի գո-
հատիկում՝ «Էնթիսոս Վալես, Մաթ Երեզին՝ Օյուսարի աստվածների տիրուհուն»
արձանագրությունը։ Արձանագրության աստվածնախապատկերների և ժա-
մանակաշրջանի պատմա-քաղաքական իրադարձությունների քննարկումը
բով է տալիս այն թվագրելու 163-164 թվերով⁵¹⁰։

⁵⁰⁶ Կանխավիցի կայսրապետի արձանագրությունները տե՛ս Նեմուր, Մուսուկ, 1929, էջ 42-46, 59-61։
Փոքր Հայքի արձանագրությունները՝ Օնիասոս, Նեմուր, 1984, էջ 161։ Ամբաստան, որ կանխավիցի ժ.
տաննախապետի Թաթր Հայքի և Կանխավիցի թողնված արձանագրությունների ցանկը։

⁵⁰⁷ Միլլերով, 1935, էջ 75-83 (նախկին և ռուսերեն)։

⁵⁰⁸ Ի Կարևոկ, 1979, էջ 47։ Այս տառարանագրի քննարկը մեջ կարելի չէ։ Գրանց արձանագրությունն ենք
գիտելու այս բաժնում, բայց որ հայտնական մեջ ներկա են հունական գրառություններ հետ

⁵⁰⁹ Արտասո, 1957, էջ 63-64, տե՛ս XVI, Մառզուկան, Միլլերով, Կաղարշապատ, 1969, էջ 63-63, № 136,
ՔՄԱՏԱԱ, էջ 234։

⁵¹⁰ Ներ-Մարզիպուով, 1989, էջ 177-180։ Արձանագրության թվագրման պարունակը Էջիանի արքայի և
Յ. Վեդարսուկի։ Հայկական ժողովրդագրի և հունարեն, որ այս արձանագրության ներկայացնելու
ժամանակ ժնժ Մարզուկան XV թվականում։

Լչենք, որ սրանցով չեն սահմանափակվում օտարների կողմից նախաձեռնողական Հայաստանում թողնված հրեաներն արձանագրությունները, մենք տեսնակ ենք մի քանի արձանագրությունների մասին (Խառակապետ Փոքր Հայքի և Կոմնագենեի տարածքներում), որոնց այստեղ չենք անդրադառնում՝ չունենալով մերի տակ համապատասխան գրականություն:

Հայաստանից հայտնաբերված օտար ծագումով դրամները: Հանատարիմ մեր սկզբունքին՝ արձանագրություններից հետո այստեղ կենդակացնենք նույն ծագումն ունեցող գրավիդ դրամները: Թեպետ ո՛չ առաջինները, ո՛չ էլ վերջինները չեն կարող դիտարկվել իրեն հայաստանյան դպրության բարկացուցիչ մասեր, քայքայ մենք ժամանակագրական ենթակախությունը այստեղ կհիշատակենք Հայկական խոնարհարից հայտնաբերված օտար ծագումով դրամների խմբերը:

Հայաստանից հայտնաբերված փաղազույն դրամները (Ք.ա. VI-V դդ.) գրավիդ չեն, դրանք, այսպես կոչված, «միլիթրաս» տեսակի արծաթե դրամներն են, որոնց մի երեսին աղյուծի գրուխ է պատկերված, մյուսին՝ բուսական նախ (կամ ռեալիզմով հավասարաթև խաչ): Երկու աղյուծի դրամներ գտնվել են Էրերուկի պալատական տամարի ներսում, նվիրատվության սեղանի մոտ¹⁰⁰²: Ք.ա. VI-V դարերով են թվագրվում նաև Հայաստանից գտնված աթենական և արեմնեական դրամները¹⁰⁰⁴:

Ք.ա. IV դարում Հայաստանում տարածում են գտնում մակեդոնական (Ալեքսանդր Մեծի, նրա որդի Փիլիպ III-ի անուններով մակազրված) դրամները, նույն դարավերջի հուղոսյան դրամ է գտնվել Արմավիրից¹⁰⁰⁵:

Ք.ա. III-I դարերում օտար դրամական միավորներից Հայաստանում լայնորեն կիրառվում են սելևկյան, փյունիկյան, պարթևական (Ք.ա. II-I դարեր), կապադոկիական, արևոտական (Ք.ա. II-I դդ.), փոքրասիական «Դերզամոն և Եփեսոս քաղաքների հունազիբ դրամները»¹⁰⁰⁶:

Ք.ա. I-ից Ք.հ. III դարի կեսերին հայաստանյան դրամաշրջանառության մեջ մեծ տարածում են առանում հռոմեական բաղնազիբ դրամները, որոնց կիրառությունը հետագայում նվազում է¹⁰⁰⁷:

Ք.հ. III դարի կեսերից մինչև V դարի սկիզբը հայաստանյան առևտրում գերակշռում են առանական արևելալիզիբ դրամները¹⁰⁰⁸:

Անս սպալիսին է նախաձեռնողական Հայաստանի դրամաշրջանառության քննախոսը պատկերը, տարածված դրամների կիմնական խմբերը կրում են

¹⁰⁰² Իսրայելյան, 1971, էջ 104-105, աղ. XI: Իս. Ա.Մալաթյանը կարծիք է հայտնում, որ դրանք կարող են լինել ոչ թե միջերում հունական դրամներ, այլ անթուրական դրամագրությունների աղյուծը, ինչպես Թափուրում Ք.ա. V դարում միջուկան դրամների քննարկությանը թարգմանում են անթուրական կիրառանքի դրամներ (Մալաթյան, 1983, էջ 12-14):

¹⁰⁰³ Մալաթյան, 1983, էջ 11-12, 14-15:

¹⁰⁰⁴ Մալաթյան, 1983, էջ 29-30:

¹⁰⁰⁵ Մալաթյան, 1973, էջ 22-27, 33-35, 63-78, 82-84, Մալաթյան, 1983, էջ 31-33:

¹⁰⁰⁶ Մալաթյան, 1973, էջ 35-46, 84-123; Մալաթյան, 1983, էջ 35-36, 82-89, 113-114:

¹⁰⁰⁷ Մալաթյան, 1983, էջ 105-115, Khorooshian, Zohrabian, 2002, էջ 39-56, աղ. I-XV:

հունարեն, բաղնիքներն և պանդոկներն գրություններ: Համբանախորեն, օտար ծագումով դրամները չի կարելի կապել անդամյան դպրության հետ, անկասկապ այդ դրամների լայն կիրառությունը երկրում կարող է ցույց տալ ժողովրդի որոշակի խավերի (քնկուզև մասնակի) ծանոթությունը դրանց մակագրությունների գրերին և լեզուներին: Բացի այդ, Հայկական բնակչությանից հայտնաբերված օտար ծագումով դրամների խմբերը մեկ անգամ ևս րնդվում են Հարատանի խաղաղամ կազմուր դերը Հին Աշխարհի քաղաքակրթության խաղմրուկներում:

թյունները (հարսանիքան, ռազմի, աշխատանքային, սպի կեցիկ և այլն) գրի չեն առնվել «զրոյի հիշատակագրության արժանի» չլինելու պատճառով: Մականի այդ դեպքում անհատականի է մնում, թե ինչու չեն գրի առնվել դիցաբարոնական բնույթի ստեղծագործությունները, որոնց մի մասը Գոգոլան վիպասացիներից լավ և խրկոթողային աշխատանքում գրանցել է «Խառնակալը»: 'Կարելի էր ենթադրել, որ դրանք գրատվել, բայց ոչնչացվել են քրիստոնեությանը պետական կրոնի հոյակերպ, ինչը, սակայն, քիչ հավանական է: Հակառակ դեպքում դրանք տեղ չէին գտնի մեր մատենագիրների կրկերում:

Հարցի պատասխանը գտնելու մեզ կարող է օգնել մեկ այլ հարցադրում. ինչո՞ւ հիմնվորդ դարից մինչև Գաբրիել Մրճանույանը որևէ հայ ենդինակ գրի չառավ «Մասնա ծոց» դյուցազնավեպը կամ գոնե հատվածներ այդ հաճախածախ ստեղծագործությունից, որում արտացոլված են և՛ նախապատմական ժամանակներից ծագող դիցաբանական պատկերացումները, և՛ մինչև հին ու միջին դարերում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունները: Չէ՞ որ կարելի էր դրանք գրի առնել մաշտոցյան սցյուրենով:

Վիպասացիների մասին արածարանված տեղեկությունների համաձայն՝ ժամանակին էպոսը եղել է շատ ավելի մեծածախ՝¹⁰⁰: Հատկաբանական է այն, որ համաձայն, երբ մեր թանառացիները դիմել են ստվորական գուրդացիների՝ եպոսից դրվագներ պատմելու խնդրանքով, վերջիններս հրաժարվել են՝ մասնաշույջ անելով հատուկ վիպասացիների: Այսինքն, մեր ժողովրդի մեջ առանձնացված էր հատուկ մի դաս՝ վիպասացիները, որոնց մեծաշուքին ու պարտականությունն էր վիպական աշխարհայեցողության և հարբող սերունդների փոխանցելը:

Դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակներում վիպասանական ափսոսալից գրչությունը վստատվում է մի շարք տեղեկություններով: Դրանցից հատուկ ուշադրության է արժանի Փափառու Բյուզանդի հարդուրում Տիրան Արշակունու օրոք (338–350 թթ.) նախաքրիստոնեական հավատքի ու բարբելի վերականգնման ժամին. «Երանց պիտի էին իրենց կրակը, աստուրիները, փրատանությունները, կրանց հանդուց փրատանու էին, կրանց հափառում էին, կրանց մեջ հարատևում»¹⁰¹: Այսինքն՝ վիպասացիները պատմում էին ոչ թե ստվորական, այլ սրբազան պատմություններ իրենց ատվածների ու նախնիների մասին, որոնց «նախադրում էին, կրանց մեջ հարատևում»: Դրանում կրակված չի մնում, երբ ծանոթանում ենք «Խառնակալի չորիվիլ սրահարանված պատասխաներին:

«Արարալանուցով գրի առնմանս, վերջինիս ծագումը թագապելով որպես միջոցություն և կարուն հարբությունըսան միջոց՝ տեսնում ենք, որ **Նախաքրիստոնեական Հայաստանում վիպասանական ափսոսալիցը ծառայել է**

¹⁰⁰ ՅՆԱ, Կրկնակ, Մրճանույանը, 1978, էջ 84–85:

¹⁰¹ «Եւ վիպական կրք աստուրից փրատանությունները, կրանց հափառում էին, կրանց մեջ հարատևում»... (Փափառու Բյուզանդ, արարում 9, ս. 174, 175–11, էջ 294):

որպես զրին փոխարինող միջոց: Ընդ որում, այդ միջոցով փոխանցվել են սրբազան պատմաբանները:

Ոչո՞ն՝ են նախընտրել փոխանցել բանավոր, ոչ թե արձանագրել: Քանի որ այդ մասին չսենք առաջ թագադրություններ էին և միջնադարյան արցունքներում, մենք մտնական ենք մտում ենթադրություններ անելուց:

2. ԹՎԵՐԻ ԵՇՄԱՆ ՍԿՁՐՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՍԻՄԱՄԱՇՏՈՅՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԿԱՄԱԿԱՐԳԵՐՈՒՄ ԵՎ ՄԱՇՏՈՅՑԱՆ ԱՅՐՈՒԹՆԻ ԹՎԱԿԱՄԱԿԱՐԳԸ

Հայկական բնաշխարհում զրի ծագման ու զարգացման պատմության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մաշտոցյան և նախամաշտոցյան դարաշրջանների միջև առկա են բազմաթիվ բնօրինակություններ և առկայություններ: Դրանց թվին են պատկանում նաև թվերի կշման սկզբունքները:

Հին ու միջին դարերում աշխարհում կիրառված թվանշանն համակարգերը կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ հատուկ թվերի կշման համար նախատեսված պայմանական կշաներով (թվանշաններով) և զրանշաններով (տասնորով) արտառայությո՞ղ: Վերջիններս գիտության մեջ առավել հայտնի են «այրբեական համակարգեր» անունով¹⁹⁶⁷: Դրանցից հնագույնն այսօր համարվում է հնդիակա՞նը, որն, ըստ ընդունված տեսակետի, առաջացել է Ջ.ա. V դարում¹⁹⁶⁸: Որպես այրբեական համակարգեր օգտագործվել են ինչ արարական, փյունիկյան, ասորական, երբայական և այլ այրբեանքները:

Մեսրոպ Մաշտոցի առեղծած այրբեանք կա, ինչպես հայտնի է, ծառայել է որպես թվանշանային համակարգ: Սրեանուից տասնորով բաժանելով չորս սյունակների՝ Մեսրոպ Մաշտոցն առաջին սյունակի ինը տասնորին տվեց միավորների, երկրորդին՝ տասնավորների, երրորդին՝ հարյուրավորների, չորրորդին՝ հազարավորների արժեք¹⁹⁶⁹:

Ա - 1	Ժ - 10	Ճ - 100	Դ - 1000
Բ - 2	Ի - 20	Մ - 200	Ա - 2000
Կ - 3	Լ - 30	Ծ - 300	Վ - 3000
Դ - 4	Ե - 40	Շ - 400	Թ - 4000
Ե - 5	Ս - 50	Ո - 500	Ր - 5000
Ղ - 6	Կ - 60	Ո - 600	Յ - 6000
Է - 7	Հ - 70	Չ - 700	Ի - 7000
Ը - 8	Չ - 80	Պ - 800	Փ - 8000
Թ - 9	Պ - 90	Չ - 900	Ք - 9000

¹⁹⁶⁷ Այրբեական համակարգերի մասին կա բազմաթիվ մեծածախ գրականություն, տե՛ս, սրժանի Թարսուսի, 1967, էջ 245-250; Մանուկյան, 1974, էջ 28-49 (նաև երկրորդ գրականությունը):

¹⁹⁶⁸ Պայման նույն ընտրությունների մասին տե՛ս Թարսուսի, 1967, էջ 210-219:

¹⁹⁶⁹ Հայրապետյան, համար, որ տեղի ընդունում տասն ուն թվանի արժեք, վերջում սրբագրել էր երբեքունական գրիկ կամ սրբագրել ու վերջում սրբագրել էր կրկն կամ երկու կրկն (նախև առաջին թարգմանակ): Դեռևս ունեցողական կրկն/նախև առաջին:

մինչև «չյուր» հասնող բառատիրման համակարգ, երբ նախադրյալատեսական Հարստատեսում չունենալինք հազարամյակների համաարարի անցած թվաբանական համակարգ, որի հիմքում ընկած է հաշվարկի տասնորդական սկզբունքը: Ընդ որում, այն պնդան խորն արմատներ ունեւ, որ անգամ հաշվարկի փայտունական համակարգ ունեւող միջագնորդյան սեպագրի բարեփոխմամբ տեղեղծված Վանի թագաւորոյթյան սեպագրում ևս կրատւում է տասնորդական համակարգը (տե՛ս տտրև):

Հին Արևելքի թվանշան համակարգերի ուսումնասիրոյթյունը ցույց է տալիս, որ մեր նախնիները դեռևս նախնաւորում տեղեղծ են յուրօրինակ թվանշանաւի համակարգ, որի սկզբունքները ժառանգարար հասն են մինչև միջնադար:

Ի տարբերոյթյուն եզիպտոսի, Փոքր Ասիայի, սեպագրից գործածող Միջագնորդի և ասորականիական երկրների, Հայկական թնաւաշխարհում թնիցի կշումները կատարել են ոչ թե գծիկներով, սեպերով կամ այլ սիմվոլիկ կշաններով, այլ կնտ-չրբանակներով (տե՛ս աղ. 11): Թվերի կնտաւին կշումը, ժննւով հարաստանյան երևույթ, զալիս է դեռևս ժայտաբաններէրից, սրտահարսուում է միջերունգեղարդյան (օրինակ, Թեղուտից գտեղված Թ.ա. V-IV հազարամյակներով թվագրվող խնցեղնի թնկորները, տե՛ս նկ. 7), բրոնզի և փայ երկարի դարաշրջանների իրերի վրա¹⁰⁶: Այն իր կատարելոյթյանն է հասում Վանի թագաւորոյթյան մեհնաօրոյթյան մեջ, միաժամանակ դառնալով վերջինիս տեղական ժագման սարսցույցներից մնւղ (տե՛ս վերջ):

Վանի թագաւորոյթյան հիերոգլիֆակիր ասարկաների մեջ մեծ թիւ են կազմում տարողոյթյան կշումներով խնցեղն անանները, որոնց վրա բազմաթիւ տարբերակներով հանդիպում են մեկնք մինչև ինը թնիցի կշումները՝ կնտակերով (աղ. 13): Տարողոյթյան կշումներում կնտեղի կոցքին հանդիպում են որոշ ասարկաների գծապատկերներ (տնկ, ստիթ, զալիթ, թաս և այլն), որոնք չաղի միաւորներ ցույց տալող հիերոգլիֆներ են: Կարաների վրա ասարկաների պատկեր-կշաններից բացի հանդիպում են ևս չորս հիերոգլիֆներ, որոնցից երկուսը, ամենայն հաճանակաւեոյթյամբ, համապատասխանաբար, ցույց են տալի նաև 10 և 100 թնիցը¹⁰⁷ (տե՛ս աղ. 11, 13):

Հտտկանւան է, որ հաշվարկի տասնորդական համակարգ են ունեւող նախնաւորոյթյան Հարստատեսում կրատված օտար ժագում ունեւող գրանա-

¹⁰⁶ Մենք անայնի ստաղ պատկերաւորներ յունքը Վանի թագաւորոյթյունից անող Հարստատես գործածված թվանշանների նախնաւորելի ժաղն: Մտնայն տեսնւով թնից կնտակնան նարատեսական ասաննաւորոյթյունը, որը զալիս է նախնաւորելի ժառանգելինք մնաւորաւորներ, զալիսայն նաւորայն իրերի վրա կատարված կշումնր, և որը ժառանգել է Վանի թագաւորոյթյան մեհնաւորոյթյունը, կարել է նկատել, որ վերջինս ժառանգարում է անայնի ոչ միայն թվանշանների պատկերն անող, այլև հաշվանաւորելի սկզբունքը:

¹⁰⁷ Ի ինչ, ինք ինք նեւեղել կշում, որի համար մենք նկատարար տեսարկում ենք «100» կշանաւորոյթյունը, անայնի զալիս նախնաւոր է ինքն-թագաւորն «100» թվանշանը (Lambert, 1960, էջ 213, № 395; Zeyherman, 1960, էջ 335; II Georgiev Annot., 1958, էջ 64, 137):

մանրագրերի մեծ մասը: Հայկական խնամախարհի արևմուտքում՝ Եգիպտոսի հովտում, Ք.ա. XV-VIII դարերում կիրառվել է խեթա-բուֆախան մահնագրությունը (ինկրոզիֆիկան), որում 1-9 թվերը նշվում էին ուղղահայաց գծիկներով, իսկ 10-ը, 100-ը և 1000-ը՝ հատուկ նշաններով¹⁰⁷¹: Այսինքն՝ այստեղ ևս գործ ունեցելու հաշվարկի տասնորդական համակարգի մաս:

Ասորա-բաբելոնական սեպագրությունը կիրառել է հաշվարկի փարսուական համակարգը¹⁰⁷², որը Հայաստանում լայն զարմամբություն էր ունեցել:

Բիսպանական սեպագրության մեջ թվերը նշվել են երկու կերպ՝ հատուկ սեպաչիք-թվանշաններով և փանկանշաններով դրանց անունները գրելով: Մտաճկ ստացված է առաջին տաղանդակը: Մտազրով թվեր նշելու սկզբունքը ներկայացված է աղ. 19-ում: Ամենափոքր նիշը նախատեսված էր կեսի (0,5), իսկ ամենամեծը 1000-ի համար: Համակարգը հնարավորություն էր տալիս գրելու անասիմանելին մեծ թվեր. օրինակ՝ երկու «1000» նշանակող սեպանշանները իրար կողքի դնելով՝ ստացվում է մեկ միլիոն (1000 x 1000 = 1 000 000)¹⁰⁷³...

Հետաքրքիր է, որ անգամ հաշվարկի փարսուական համակարգը ունեցող միջագետքյան սեպագրի բաբելոնիումյան ստեղծված «Վակի թագավորության սեպագրում ևս կիրառված է տասնորդական համակարգը, ինչի ներքերը պահպանվել են «60»-ից մինչև «100» թվերի գրությունը¹⁰⁷⁴: Իսկ դա նշանակում է, որ «Վակի թագավորությունից շատ առաջ հաշվարկի տասնորդական համակարգը խոր արմատներ ուներ Հայաստանում:

Հռոնական պարսերը Հայաստանում բավելին օգտագործվել է նաև թվանշան նարատակով: Մասնավորապես, սասերի թվային արժեքով գործածվելից համախ է հանդիպում Արտաշեսյանների դրամների վառ տատերով նշվել է ժամանակի հաշվարկը սկզբկան¹⁰⁷⁵ և վրուհիկան¹⁰⁷⁶ տոմարներով, եր-

¹⁰⁷¹ Թվանշանները խեթա-բուֆախան մահնագրության նշանակներում (Laroche, 1960, II *Corpus des Antiquites*, 1958, էջ 115-124; հայերեն թարգմանված՝ Մամիզյան, 2003 (ս), էջ 282-321), օգտագործված են 280-400 համակարգում:

¹⁰⁷² Այս թվանշանի լայն կամերայի յուրաքանչյուրը կարելի է օգտի բաբելոնյան թվարանությանը (Կարանյան, 1983, էջ 10-12; հայերեն թարգմանված՝ Մամիզյան, 2003 (ս), էջ 282-321), իսկ 10-ը, 100-ը և 1000-ը՝ հատուկ նշաններով: Մասնավորապես մասին էջ 89-92, համակարգ, 1948, էջ 44-47 (հայերեն թարգմանությանը հանդիպել):

¹⁰⁷³ Բիսպանական թվանշանները և դրանց տասնորդական փոխարկը գրականության մեջ տես Մամիզյան, 2003 (ս), էջ 179-183:

¹⁰⁷⁴ «Վակի թագավորության սեպագրի թվանշանները տասնորդական է լինի» *Մարտիան, 1943, թիվ 1-4, էջ 15-72; *Մարտիան, 1938, էջ 10-29; *Կարանյան, 1976, էջ 115-117; *Կարանյան, 1980, էջ 166-170; *Համակարգում սեպակ մեկնարկաբանության: *Աս «60»-ից մինչև «100» թվեր-գրություններ: *Համակարգում յուրաքանչյուր թվանշանը ունի թվի նշաններ է երբ կլան, և «70»-ը ներկայացվում է «60 + 10», «80»-ը՝ յուրաքանչյուր թվանշանը «60 + 30» թվանշանով (փոխանակ «7 x 10», «8 x 10», «9 x 10»-ը), ինչ փոխարկում «60 + 20», «90»-ը «60 + 30» թվանշանով (փոխանակ «7 x 10», «8 x 10», «9 x 10»-ը), ինչ փոխարկում «60»-ը «60 + 30» թվանշանով է երբ կլան, 1976, էջ 10-12; *Համակարգում սեպակները (տես՝ համակարգում, աղ. 19):

¹⁰⁷⁵ Մարտիան, 1943, էջ 50-51; *Ներսիսյան, 2000, էջ 28, 47; *Ներսիսյան, 2000 (ս), էջ 100 և հղել:

¹⁰⁷⁶ *Մարտիան, 1983, էջ 103-124; *Ներսիսյան, 2000 (ս), էջ 101-102; *Ներսիսյան, 2000, էջ 25, 46-49 (և կարծիք ցուցաբերողներ):

րեմե՝ թվագրման հիմք ընդունելով արքայի գահակալության սկիզբը¹⁰⁷⁸։ Նույն երևույթն ասելու է նաև վիմազիր արձանագրության նկատմամբ¹⁰⁷⁹։

Մեր մեռելության ենք մնում Հայաստանից հայտնաբերված արամեաստան արձանագրություններում թվաշահանների կիսատուրք ընտարկելուց, ըստի որ, ինչպես վերջ կշից, դրանց այսօր հրատարակված վերձանագրությունները խիստ կասկածելի են։

Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո Հայաստանում բայն կիրառություն է ստանում նաև ասորերենը՝ իր սպորքներով (22 տառ, աշից ձախ գրությունը), որով կարելի էր գրել մինչև 499-ը ներառյալ (9 միավոր, 9 տասնավոր, 4 հարյուրավոր)¹⁰⁸⁰։

Գահազական (միջին պարսկական) սպորքները, որը կիրառվել է Արևելյան Հայաստանում 387 թ. Հայաստանի բաժանումից հետո, թվային արժեքով չի կիրառվել։

Ամֆոփկով նախատեսողական Հայաստանում կիրառված թվաշահան համակարգերի այս համառոտ տեսությունը՝ տեսնում ենք, որ Մեսրոպ Մաշտոցի սպորքների թվահամակարգի հիմքում ընկած տասնորդական սկզբունքն արդեն հազարամյակների ուղի էր անցել Հայաստանի և՛ տեղական ծագում ունեցող, և՛ ներմուծված գրահամակարգներում։

Վերադառնալով մաշտոցյան տասներով թվերի կշման երկրորդ՝ ընդունվածից շեղվող սկզբունքին, որն ավելի անբարտար է, նկատենք, որ այդ սկզբունքը ոչ թե պատահական է, այլ ճշգրտորեն կրկնում է միևյալթրենական ժամանակաշրջանի գրահամակարգերում (և՛ տեղական մեծնազրության մեջ, և՛ ներմուծված ու Հայաստանում բարեփոխված սեպագրում) ընդունված թվաշահան սկզբունքը։ Նույն 3900 թիվը կշված համակարգերում արտահայտվել է «3x1000 + 9x100» (ՂԱԹՃՆ.) բանաձևով, միևյալ մաշտոցյան սպորքների սկզբունքով այն պետք է հաղորդվեր «3000 + 900» (•ԱԶ)։ Ավելի կատարյալ համակարգ ունենալու պարագայում անկատարն օգտագործելը կարելի է բացատրել միայն ազանդույթի ուժով, այսինքն՝ այն հանգամանքով, որ սրահարանվում է գրելու հին ավանդական եղանակը։ Իսկ սա նշանակում է, որ նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի թվաբանական ավանդույթները շարունակվել են նաև քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո։ Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումով Հայաստանում սրգելվեց մեծնազրությունը, բայց չէր կարող վերացվել թվաբանությունը (հաշվառամակարգը), որն ընկած էր կենսական բոլոր պահանջների կատարման հիմքում։ Քրիստոնեական եկեղեցին չէր կարող այն վերացնել աստվել ևս այն պատճառով, որ Հայաստանում կիրառված թվահաշվարկման համակարգը շատ

¹⁰⁷⁸ Թեոֆան, 1978, էջ 26; Մաշտոցյան, 1983, էջ 26։

¹⁰⁷⁹ Օլջիանի՝ Նորայր սպորքի Գահազից գրված նույնպիսի արձանագրության վերջ կշվում է, որ ավելի խոստովել է կրա թվաբանության 11-րդ տարում, «11» թվաշահան արտահայտված է ԱԶ տասներով։

¹⁰⁸⁰ Մեսրոպյան սպորքները՝ իր թվահամակարգով, տե՛ս Լուսինյան, 1955, էջ 155-157; Խոսրո, 1958, էջ 295-300; Թեոֆան, 1962, էջ 4-12; Նյարայր, 1965, էջ 336-346; Մաշտոցյան, 2003 (ա), էջ 290-292։

աղյուցի կատարելու էր, քան ներմուծված գրախանավարդներից շատերի հաշվարկման սկզբունքները:

Քննելով մաշտոցյան այբուցենի թվախանակարգի առավելությունները՝ Գ. Բ. Պետրոսյանը գրում է. «Հասխանական պետք է համարել, որ Հայաստանում նախամատուցյան ժամանակաշրջանում գրություն է ունեցել հայերեն լիզվով գրականություն... Մեր կարծիքով, անկասկած պետք է համարել նաև այն, որ Հայաստանում նախամատուցյան ժամանակաշրջանում գրություն է ունեցել թվարկության մի որոշ սխեմ, հավանական է՝ դա եղել է այբբենական սխեմ: Սակայն հարցը վերջնականապես ճշտելու համար պահպանում են պատմական փաստերը»¹⁰⁰: Յովնո, աթոք կս այս հարցում հավանական են թաղարկություն անելուց շատ հեռու չենք կարող գնալ¹⁰¹: Դեմիսը է այսօր պատահանող՝ Մեսրոպ Մաշտոցը վերցրել է հեծիական այբբենական սկզբունքը և կատարելագործել, թե՛ գարգայրել է նախաթրքատոմեական ժամանակներից եկող տեղական թվաչման տվանդությունը: Մեզ աղյուցի հավանական է թվում երկրորդը:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ V դարում Հայաստանում շարունակվում են նախաթրքատոմեական ժամանակաշրջանից եկող թվաբանական ազանդությունները: Ընդ որում, առկա են թվաչման երկու սկզբունքներ: Դրանցից մեկը զախն է մինչայբբենական ժամանակներից և Հայաստանում անցել է հազարամյակների ճանապարհ: Երկրորդը նման է այսօր հնագույնը համարվող հեծիական այբբենական թվախանակարգին, հնարավոր է, որ մաշտոցյան այբուցենի թվախաշխարհման սկզբունքը վերցված լինի վերջինից, սակայն յի բացառվում, որ այն լինի տեղական զարգացման արդյունք:

3. ԳՐԱԽՆԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒ ՎԻՃԱԿԸ IV ԴԱՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայոց դպրության պատմության ընթացքում առանձնահատուկ իշխանակ է ստեղծվում IV դարում, դա մեկնազրության արգելումից մինչև մաշտոցյան դպրության ստեղծումը ձգվող հարյուրամյակն է¹⁰²: Լյուբակյան վկայությունների գրեթե բացակայության հետևանքով այսօր դեմիսը է ցուֆն սրբազ-

¹⁰⁰ Պետրոսյան, 1978, էջ 37–38:

¹⁰¹ Եվնոյով (Իսիդոր Խարսիսյան և: շ շրջանի գրառման որոշ մտապնդող նախադրումից (վերջ Գ. Գ. ԾՊ), որ տեղիքի ժամանակ միջուկով Մաշտոցին երևալ յոթ հայեանքներից գրեթե բացակա նախադրում է այն կարգից, թե նախամատուցյան այբուցենը ընթացումնում ստորո նախադրում (հանրի մուս) ունեցել է 29 ստան (հանրից մուս քանդակման գրառմանությանը կրանների թիվ մուսին ստազի մատրանակ տե՛ս մեզայն, 1994, էջ 441–446, 484–493): Մենք այս պին կրառական վկայության յի նախադրում նախամատուցյան 29 ստանից այբուցենի մուսին (մեծնազրությանց յուս 300 կրանի թաղարկյան բառա–ճանկարին նախադրող էլ): Մեզայն կրե տեսակարարին կրառից, որ մեծնազրությանց բառա–ճանկարին ու սրբազրության նախադրումով կարող էր ստեղծվել 29 ստանից այբուցեն, կարել է նաև զարգացնել ու սրբազրության նախադրումով կարող էր ստեղծվել 9 + 9 + 9 + 1 + 1 թվախանակարգ, որի 27 նկարայն, որ այն կարող էր ունենալ վերին սրբաբու հասնող (9 + 9 + 9 + 1 + 1) թվախանակարգ, որի 27 նկարայն, որ այն կարող էր ունենալ 28-րդ ունենալ 1000-ի, 29-րդ՝ 10 000-ի սրբաբու, սրբաբու՝ մաշտոցյան այբբենական թվախանակարգի կնքիցը ստեղծ լինելի կրանում:

¹⁰² Այս ժամանակաշրջանի մասին մեր վերաբերումնայ տե՛ս Իրանդյան, 2000 (ս), էջ 228–236:

հունարեն դպրոցական դրվածքով, որը եւ, Միջնադարում կրա պատկերանների մտ գտնելով, կամեւում եւ մեզ պատմել, քանզի սա ունեն պատկերի վերականգնի՝ «ես Ազգասանկերու գրիս, քան Տրդատի հրամանով պարտնի ղեկանից ամենով այս պեմանի վրա իմ մեղքով գրեցի Հայոց առաջին թագավորների տարիները»: Այս պատմանը մի փոքր հետ կտեսնես իր տեղում¹⁰⁰:

Գրայնի հուշարձանների վրա խումբը, որ գոյություն է ունեցել IV դարում, կազմում են այն գործերը, որոնք ստեղծվել (կամ թարգմանվել) են նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանում, սակայն չեն արգելվել նոր կրոնի քարոզիչների կողմից և համա էն մինչև V դար: Դրանցից, մասնավորապես, հիշատակելի են Մովսես Խորենացու օգտագործած սկզբնաղբյուրներից Մար Արաս Կաթեճակի, Օրոմայ քրմի և Բարդսանի աշխատությունները:

Հայագիտական ուսումնասիրություններում երկար քննարկումների առարկա է եղել (և շարունակում է մնալ) չորրորդ դարի օտարազգու հայ գրականության խնդիրը, մասնակից էլ են մի շարք աշխատություններ, որոնք, մեծադույն հավանականությամբ, պետք է ստեղծված լինեն IV դարում: Դրանք հիմնականում կրոնական, վկայարանական-պատմության քաղաքականություն ունեցող գրական հուշարձաններ են, որոնք ստեղծման անհրաժեշտությունը թելադրված էր նոր կրոնի քարոզական-քաղաքականացման պահանջներով: Մենք այստեղ կտեսնենք չենք ասելի այս հիմնախարհին, քանի որ փոքրիկս դեռ պետք է դատա հատուկ ուսումնասիրության առարկա, և կրաճարարներ միայն այն աշխատանքների թվարկումով, որոնք IV դարում ստեղծված ճննել, մեր կարծիքով, կասկած չի հարուցում: Մասնավորապես, յուր իմերեր կան եզրակացնելու, որ Ազգասանկերուի «Հայոց պատմության» մի քանի հատվածներ (Գրիգոր Դարբնի վաղը, հետոյի և Տրդատի պատմությունը, «Եղիշիմյաց վկայարանությունը») IV դարում գրվել են հունարեն, իսկ V-ում թարգմանվել և խմբագրվել են Կողոմեի ու Եզնիկ Կողոմեցու կողմից, IV դարում ասորերենով պետք է գրված լինին Չենք Գալեի երկի մի քանի հատվածներ, եւս չ դարում հունարեն պետք է գրված լինեն Ճառագարում «Կանոնագիրք Հայոց» ներմուծված մի քանի հատվածներ («Կանոնք սրբոյն Գրիգորի Դարբնի... թարգման ի Նիկիական կանոն», «Կանոն Լուսաւորիլն», «Մաննակաղբյուրիս կարգաց»-ի վաղ չբարձրը, «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Դարբնի, դարձնալ հարցումն և պատասխանից նրա», «Կրտսնս կաթեճկոսի և կրտսաթեճի Մամար հայրապետի յոթերը և այն»), Արախթս եղիշկոյով պատասխան թուրքը Մարկոս միսակնացիս, որն օգտագործում է Մովսես Խորենացին իր երկերով գրքի Ձ գլխում, «Հարցումն տեսն Արախթի Հայոց կաթեճկոյով սո եղիշկան միայնակաց» բնագիրը, Աշոխաթի մողմի կանոնները և այն¹⁰¹:

¹⁰⁰ Ազգասանկ, 1965, էջ 21–23; Սկզբում, 1979, էջ 47; Սկզբում, 2004, էջ 4–5, ԳՎ–Գ, էջ 437:

¹⁰¹ ՅՊ Ծղրբաճարան, 1897, էջ 181–265; Խոսիլյան, 1975, էջ 27–31; Խոսիլյան, 1995, էջ 28–44; Եղիշկոյով, 2014, էջ 81–171 և նվաճած գրականությունը:

Լեւոնակոյն» եզրերը, մղում է մտածելու, որ տեղեկությունները կարող էին վերաբերել ոչ թե կամ ոչ միայն բառա-գանկային մեկնաբանական համակարգին, այլ՝ սարքերին: Այս դեպքում պետք է պատասխանել մեկ այլ հարցի՝ հնարավոր է, որ IV դարում գոյություն ունեցած լինի հայկական սարքեր:

Լուրսեան գտածոների բացակայության պատճառով հարցին հնարավոր չէ վերջնական պատասխան տալ՝ ոչ դրական, ոչ էլ բացասական: Մասկան արժե պատեղ կրկին հիշատակել եթովպական ավանդապատկերը, որի համաձայն՝ Տրդատ Գ-ի օրոք երկու սրբակցաց հայեր՝ Թադեոս ու Մարտիրոսը, ստեղծել են 22 աստուծոց սարքերն հայոց լեզվի համար¹⁰⁰: Ինչպես ևշկ են ստացին գլխում, եման տեղեկության գոյությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Տրդատ Գ-ի օրոք կարող էր ստեղծվել սարքերն հայերենի համար, իսկ թե ինչու դա չի արտահանվել, այդ մասին կարելի է անել միայն ենթադրություններ:

Ավերացնենք, որ հիմնվածորդ դարում գրական հայերենի մշակվածության բարձր մակարդակը և գրագրի բառապաշարը ևս վերաբում են եռուսու հայերենի՝ նախաանաչության դարաշրջանում (ինչպես նախաքրիստոնեական շրջանում, այնպես էլ IV դարում) երկարատև գրավոր մշակման ենթարկված լինելու իրողության:

Անկեղծորդ՝ տեսնում ենք, որ Հայաստանի IV դարի գրային իրավիճակն ուրվագծվում է հետևյալ կերպ.

1. Տրդատ Գ-ի հրամանով քրիստոնեության պետականացումից հետո սրվելում է հայակերտ մեկնաբանությունը:

2. Տրդատ Գ-ի հրամանով արքունի գրագրության, հազուր բարձրության և ուսման ասպարեզներում գործածվում են հունարենն ու ասորերենը՝ իրենց այրուքներով:

3. Տրդատ Գ-ի ասմանած կազմը փոփոխվել է Խոսրով արքայի գահակցությունից (389 թ.) հետո. ևշված երկու լեզուներով դպրություններին Արևելյան Հայաստանի սաշտոնական գրագրության համակարգում ավերակ է արտիվիլներին (միջին սարակներին) կերտությունը:

4. Արքունի գրագրության գոյությունը եկապում է արքունական դիվանների գոյություն, որտեղ պետք է պատմին սրտաքին հարաբերություններին, պետական-իրավական ակտերին վերաբերող և հասարակական կարևորություն ունեցող փաստաթղթեր:

5. Հովուր բարձրության և կրթական ասպարեզների ասկացությունն ինքին ենթարում է ուսումնական, գիտա-կրթական մեկարկների գոյությունը ևշված լեզուներով:

6. Շարունակում են շրջանառության մեջ գտնվել այն գործերը, որտեղ ստեղծվել (կամ բարգմանվել) են նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանում և չեն սրգելվել նոր կտուի բարձրիների կողմից (նաև հասել են V դար):

¹⁰⁰ Նարեկացի, 1895, էջ 27; Պատմությունը Քրիստոս, 1895, էջ 75-76; Պատմության Հարց արքա Պրոպետ (Միլլեր) ժողով, 2011, էջ 38-40:

7. IV դ. Հայաստանում ստեղծվել է կորոզային արձանագրությունների մշակույթը:

8. Նոր կրոնի քաղաքական-գաղափարախոսական պահանջներով պայմանավորված՝ ստեղծվում են էթնոսկոպիաներում կրոնական, վարչարանական-պատմության քոֆանդարություն ունեցող գրքերի հուշարձաններ:

9. Լուրջ նիւթեր կան ներառելու, որ IV դարի Հայաստանում կիրառվել են հետերիոցրաֆիայի («պլանկոգրաֆիան») և հետերոնոմիայի («պլանկոգրաֆիան») միջոցները:

10. Մեծագույն հավանականությամբ պետք է ցնդունել օտար (ուսուկյան, ասորական, սլաօնյական) գրերով հարստացրած դպրության գոյությունը IV դարում:

11. Հիմք ընդունելով եթովպական ավանդազրույցի հաղորդումը՝ կարելի է ներառել, որ Տրդատ Գ-ի օրոք փորձ է արվել ստեղծելու սլաօնյան հայերենի համալիր:

ՎԵՐՉԱՐԱՆ

(ՆԱԽԱՍԱՇՏՈՑՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԿՈՐ ԱՇԿՈՒՑՅՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԵՌՈՒԹՎԱԳՈՐԸ)

Հայաստանի նախամաշտոցյան դպրոցական մասին հնագիտական պեղումների և պամբականի ժառանգարման քաղցամայիլ հաջորդումների շնորհիվ այսօր ունենք հակառակի փաստարկներ: Այն ներկայանում է հետևյալ պատկերով:

Հայկական լեռնաշխարհում գրի զարգացման նախափուլում («ստարիալայան գիր», ժայռապատկերներ, նշաններ գանձազան իրերի վրա) առկա են մտքերի հաղորդման սրբազանակ և փաղազույն մներ: Այն սկզբնաղբյուրում է թարի դարի փայլուն փուլում:

Ք.ա. V հազարամյակից Հայաստանում փաղ պատկերազարուքյան ներսում մտաղբյուրում է զարգացած պատկերազարուքյանը՝ գաղթափաղազարուքյանը, որը թյան տարածում է առանում Ք.ա. IV-III հազարամյակներում: Ք.ա. III հազարամյակի կեսերին Հայկական լեռնաշխարհի տանձաններից դուրս վարքուն-գեղարքան մշակույթի տարածմանը զուգահեռ հայաստանական նշանազարված խնկղենց տարածվում է շրջակա երկրներում (Պարսկում մինչև Կիլիկիա, Այրբիս և Պաղեստին, Եյուսիսում՝ Հյուսիսային Կովկաս):

Ք.ա. III հազարամյակում պատկերազարների զարգացմանը և պարզեղանք ստեղծվում է գծաղեն գրերի մի համակարգ (թաղկազած 400-500 նշաններից), որը կիրառվում է մինչև Ք.ա. I հազարամյակի սկիզբը: Այս համակարգի շուրջ 300 սրմանազարուքյուններ են գտնվել Հայաստանի տասից աղկի նախարքներից, որոնք զեռես վերձանված յեն:

Ք.ա. XV-VIII դարերում Հայկական լեռնաշխարհի պեղումազարում եղբաստի եռառում, ներմուծվում և կիրառվում են խեղաս-չուփական կերպարիֆեն-րը՝ գրված յուփերնում: Գրաղին համակարգը թաղկազած է եղել շուրջ 300 կերպարիֆեններից, ունեղել է գրաղյան թուսաղուֆեղեն (ամեն հարթղ տող նախարքին հակասակ) ուղղուքյուն:

Կանի թաղկաղբյուրում (Քիսիկից, Ուրարտու, Արարատ) գրեղածղի են երեղ գրաղին համակարգեր: Տեղական ծաղում ունեղող փակյան (թիսի-նա-ուրարտական) մեղենազարուքյունը թաղկազած է շուրջ 300 մեղենաղաններից (կերպարիֆեններից), որոնք գրվել են աղից ձաղ և վերից փար ուղղուքյուններով: Երկղայումս վերձանված ու մեղենաղանված են շուրջ 60 մեղենազարեր, որոնց ուսումնաղբյուրները թուղ է տաղին ներաղդիրս, որ փանյան մեղենազարուքյան ձեղուն հնաղույն հաղերեն է:

Վանի թագավորությունում լայն կիրառություն են ունեցել սեպագից համակարգերը: Սարգուրի Ա արքայի օրոք (Ք.ա. մոտ 840-825 թթ.) կանգնեցվել են ասորեստական սեպագրերով (չուրջ 600 կշան՝ ձախից այ գրությամբ) ստուրերեն գրված արձանագրություններ: Այդ արքայից հետո ստուրերենով քնագրերը հանդիպում են ուրարտական արքաների երկնագու կտրոզներում՝ զբաժն ուրարտական տեքստերից հետո, թարգմանելով վերջիններին:

Իշպուխի արքայի օրոք (Ք.ա. մոտ 825-810 թթ.) ասեղծվեց տեղական սեպագրային համակարգը (չուրջ 200 կշան՝ ձախից այ գրությամբ), որով մեզ են հասել ավելի քան 600 մեծ ու փոքր արձանագրություններ:

Վանի թագավորության անկումից մինչև քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում գործածվում են ասորեստական գրային համակարգեր (ի տարբերություն նախկինում գործածված բառային ու փանկային համակարգերի): Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո հայկական մեկնազրության գործածությունն արգելվեց, իսկ մեկնաբանները տարբեր դասագումներով (ծնայագրեր, վարպետների կշաններ, «Լյանագիրք իմաստուց» փակեր՝ համատեսագրության կշաններ, մոզական դարձվածքներ և այլն) շարունակելին կիրառվեց:

Ք.ա. III դարից սկսած գործածվում է հունարենն՝ իր գրով (ձախից այ գրություն, 24 ստառ), որը քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո լայն կիրառություն է ստանում Հայաստանում, հատկապես, կրոնական քարտուրքայան նպատակով:

Ք.ա. II – Ք.հ. II դարերից մեզ են հասել պատմաառաջ արձանագրություններ (այնից ձախ գրությամբ), որոնց վերձանությունը և լեզվի խնդիրը չի կարելի համարել վերջնականապես սրբագրված:

Քրիստոնեության պետականացումից հետո արքունի գրագրության, ինչպես քարտուրքայան և ուսման ստագրեզներում Տրդատ Գ-ի կրթանակով կիրառվում են հունարենն ու ասորերենը: Կրոն տանձնում կարգը իսպառնել է հույրով արքայի գանձերեցությունից (389 թ.) հետո, երբ Արևելյան Հայաստանում արքունի գրագրության մեջ գործածվում է պանդախիցից (միջին պարսկերենը): Թե՛ ասորական և թե՛ պանդախական գրերի հիմքում ընկած է արամեական այբուրենը (22 ստառ՝ այնից ձախ գրությամբ):

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հեռավորեցից գտնվել են բազմաթիվ գրանցիչ տաղանթներ, որոնք պատկեր են հայտնվել սազմական, ստաղա-սնունտական, մշակութային ու պարտույթ հարաբերությունների արդյունքում: Մյուսը թեպետ չեն կազմում հույաստական դպրության մասը, սակայն մտնում են նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային հուշգրանակների մեջ:

Ցակալին գգաթի թիվ են կազմում աննայտ ձագունով և ասեղծվածային կշանագրությամբ գրային հուշարձանները, որոնցում հասակ ընդգծվում է երկու նոր գրամանակագր: Թե՛ այդ գրամանակագրերը, թե՛ եզանց օրինակներով նոր գրամանակագր:

հայտնի առեղծվածային հուշարձանները սպասում են իրենց վերածանդե-
րին...

Նախամաշտոցյան Հայաստանից հայտնաբերված գրավոր մշակույթի
հուշարձանները կարելի է խմբագրել ըստ մի քանի բնութագրական հատկա-
կելների:

Ըստ ծագման և պատկանելության՝

1. Հայաստանում առեղծված ու գորգացած պատկերագրային համա-
կարգեր, որոնք բաժնակցում են երկու հիմնական խմբի՝

ա) հայկական մեծնազրությունը՝ իր փուլերով,

բ) նույնի չթվաբան, առեղծվածային արձանազրություններ, որոնք
ունեն զուտ հայաստանյան ծագում,

2. օտար ծագում ունեցող, բայց Հայաստանի բնիկների կողմից կիրառ-
ված գրային համակարգեր,

3. Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված, սակայն օտարների կողմից
առեղծված գրավոր հուշարձաններ:

Ըստ գրային համակարգի բնույթի՝

1. բառային,

2. բառա-Վանկային,

3. պրբենական:

Ըստ գրանշանների պատարին տեսքի՝

1. պատկերալուսանային (այդ թվում՝ էփեռոզլիֆ),

2. գծանշանային,

3. սեպանշանային,

4. տատային:

Ըստ արձանազրությունների թուվանշակության¹⁰⁰

1. արքայական արձանազրություններ՝ նվիրված աստվածների պաշտա-
մունքին,

2. ռազմական աշխարհայինների նկարազրություններ,

3. թագավորական նախնիներին նույնիսկ գրակիր կորոշվող,

4. թագավորական իշխանության և արքայի անձի աստվածազնանը վե-
րաբերող արձանազրություններ,

5. արքայական էփեսոսագրանները քաղաքների ու շինությունների
(նառկապես՝ պալատների) հիմնադրման ու բարեկարգման մասին,

¹⁰⁰ Այս բնութագրող մի ստույգ ենթա-վերնակարգի հիմնականում ստացաբերող արձանազրությունները
նախնական ստացաբերում (սակ՝ մտերմություն, 2003 թ.) էջ 229-230): Հարկվող արձանազրությունները
նույնպես վերնակարգվող ենթա-վերնակարգի վերնակարգում ենթակա են արդյունքի:

6. արձանագրություններ զանազան ծննդի, արտադրությունների (այդ թվում՝ մրցույթների) մասին,
7. նոր օրենքներ ու կարգեր սահմանող ընկերք,
8. արդյալական եկթրատիվական արձանագրություններ,
9. թագավորական դրամների մակագրություններ,
10. արքայական նամակագրության արձանագրումներ,
11. հռչակոթ-ապշտամուհրային բաշմարնոյթ ընկերք,
12. ժամանակագրական-օրացուցային արձանագրություններ,
13. ընծարագրեր,
14. բարդոթ-իջրատական բովանդակությանը չափածո ստեղծագործության (ողերգություն) հատվածներ,
15. պատմական բովանդակությանը չափածո ստեղծագործության (ողերգություն) հատվածներ,
16. տապանագրեր (այդ թվում՝ չափածո եղերերգեր),
17. պատկանկություն հոյց տվող արձանագրություններ,
18. տարողության նշաններ,
19. մեանդաններ,
20. դեռևս անծայտ բովանդակությանը գրանիթ հուշարձաններ:

Նախանաչտոցյան Հայաստանի գրավող մշակույթի հուշարձանները կարելի է խմբավորել նաև ըստ գրանիթի, գրության ուղղության և այլ հատկանիշների:

Ավարտելուց առայ անհրաժեշտ ենք համարում մեկ անգամ ևս շեշտել, որ հազարամյակների ընթացքում Հայկական բանաչխարծում ստեղծված գրավող մշակույթը չէր կարող անհետանալ կողիել և մաչտոցյան դարության կատարելությունը սրամանավորված էր նաև նախանաչտոցյան շրջանում արմատավորված գրաչին մտածողությանը:

Ամիոթիկելոյ շարագրված ողջ կրոթը՝ տնտում ենք, որ նախանաչտոցյան Հայաստանում կիրառվել են տասներկու գրաչին համակարգեր, կանգնեցվել են բազմանազար արձանագրություններ մարիների և օտար լեզուներոյ: Դա ամիոթի բան խոտուն վկայությունն է մեր նախնիների՝ զքի ու գրակամության նկատմամբ տածած հարգանքի և սիրո, որի սերմախոտ սազացույցն էր ղալության Ցիր աստծո պաշտամունքը նախարքիտունեական ղալաչրդանում: Այդ վերաբերմունքը շարունակվեց նաև հետագայում՝ Մարոց Մաչտոցի ու կրո հանձարելո ժառանգների սրբացմամբ, ինչի ակամատեսն ու վկան ենք այսօր մենք...

ՀԱՍՈՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ԲԵՀ – «Քաները երևանի համալսարանի»:
ԳԳՄԻ – Գյումրիի պետական մանկագրքարանի ինստիտուտ:
ԴՀԱՆՆԳՆ – Դաշտապեի հետախուզական աշխատանքների նվիրված գիտական նստաշրջան:
ԵԱՀ ... ԳՆ – Երիտասարդ արևելագետների հանրագիտական ...-րդ գիտական նստաշրջան:
ԵԲԻ – Երևանի ցիպեական դամբարան:
ԵԹԳՁ – Երևան քաղաքի պատմության թանգարան:
ԶԶ – Չեկոսլովակների թեմի մեջ:
ԷԹ – «Էշերուկի» թանգարան:
ԼՀԳ – «Լյուբեց հետախուզական գիտաշրջանների»:
ՀԱ – «Հանդես Անաթոլիայ»:
ՀԱԳ – Հին Արևելքի պեղում, ԵՊՀ հրատ., Ե., 1982, 616 էջ:
ՀԱԳԹ – Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան:
ՀԺԳ – Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԱՄՀ ԳԱ հրատ., հ. 1, Ե., 1971, 992 էջ:
ՀԺԳԹ, 1981 – Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմաբան, ԵՊՀ հրատ., հ. 1, Ե., 1981, 944 էջ:
ՀԺԳԹ, 2007 – Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմաբան, ԵՊՀ հրատ., հ. 1, Ե., 2007, 576 էջ:
ՀԺԳԹ, 2011 – Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմաբան, ԵՊՀ հրատ., հ. 2, Ե., 2011, 696 էջ:
ՀՀԱՆԳՆ – Հնագիտական հետախուզական աշխատանքների նվիրված գիտական նստաշրջան:
ՀԳԳԹ – Հայաստանի պատմության պետական թանգարան:
ՀԱՀ – Հայկական սովետական հանրագիտարան:
ՄՀ-Ա – Մատենագիրը Հայոց, Ա հատոր, Ե դար, Անթիպաս, 2003, 1288 էջ:
ՄՀ-Բ – Մատենագիրը Հայոց, Բ հատոր, Ե դար, Անթիպաս, 2003, էջ 1289–2601:
ՄՀ-Դ – Մատենագիրը Հայոց, Դ հատոր, Է դար, Անթիպաս, 2005, 452 էջ:
ՄՀ-Ե – Մատենագիրը Հայոց, Ե հատոր, Է դար, Անթիպաս, 2005, 1403 էջ:
ՄՀ-ԺԵ – Մատենագիրը Հայոց, ԺԵ հատոր, Ժ դար, գիրք Բ, Անթիպաս, 2011, 894 էջ:
ԳԳՀ – «Գաղմա-բանասիրական հանդես»:
ՏՀԳ – «Տեղեկագիր հասարակական գիտաշրջանների»:
ՅՈՒՆ – «Вестник древней истории»
ԴԱԻՄԿ – Гос. Академия истории материальной культуры.
ԴՄՅՈՒՆ – Гос. музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина.
ԸՎ – «Древний Восток».
ԸՄՄԿ – «Древний Восток и мировая культура», М., 1981.
ԿՅ – «Культура Востока».
ԿԵ-1 – Пятровский Б. Б., Карнаур-Батур, I, Изд-во АН Арм. ССР, Е., 1950, 100 с, 8 л. табл.
ԿԵ-2 – Пятровский Б. Б., Карнаур-Батур, II, Изд-во АН Арм. ССР, Е., 1952, 78 с, 1 л. рис.
ԿԵ-3 – Пятровский Б. Б., Карнаур-Батур, III, Изд-во АН Арм. ССР, Е., 1955, 74 с.

- KE, 1970 – Piotrowskiy B. B., *Karmir-Beyr*, (Ambon), L., 1970, 145 c.
- MIM – *Myths of peoples of the world. Encyclopedia*, t. 1–2, Изд. “Советская энциклопедия”, М., 1991–1992.
- CA – “Советская Археология”.
- ЭВ – “Этнография Востока”.
- AfO – “Archiv für Orientforschung”.
- AJA – “American Journal of Archaeology”.
- AMI – “Archäologische Mitteilungen aus Iran”.
- AMIT – “Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan”.
- ANET – *Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament* (ed. by J. B. Pritchard), New Jersey, 1969.
- AnAr – “Anadolu Araştırmaları”.
- AJNES – “Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies”.
- AS – “Anatolian Studies”.
- Ayasis I, 2001 – *Ayasis I, Ten Years’ Excavations at Roshbirli Eshero-kai* (ed. by A. Çilingiroğlu and M. Salvini), Pubblicazioni dell’ Istituto di Studi sulle civiltà dell’ Egeo e del Vicino Oriente del Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 2001, p. 396.
- BM – “Baghdader Mitteilungen”.
- CICh, 1928–1935 – *Corpus Inscriptionum Chaldaicarum* (In Verbindung mit F. Bagel und E. Schachermeyr herausgegeben von C. F. Lehmann-Haupt), I–II, Berlin und Leipzig, 1928–1935.
- JAOS – “Journal of American Oriental Society”.
- JNES – “Journal of Near Eastern Studies”.
- KB – Karmir blue.
- MM – *Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others* (a new translation by St. Dalley), London, 1989.
- NEF... Roma, 2002 – *The North-Eastern Frontier Uraartians and non-Uraartians in the Sevan Lake Basin, I. The Southern Shores* (ed. by R. Biscione, S. Hmayekyan and N. Parmegiani), Pubblicazioni dell’ Istituto di Studi sulle civiltà dell’ Egeo e del Vicino Oriente del Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 2002, 474 p.
- PDASAA, 2007 – *Au pied du Mont Ararat. Splendeurs de l’Arménie Antique*, Editions du Musée de l’Arles et de la Provence antiques, Arles, 2007, 238 p.
- REA – “Revue des Etudes Arméniennes”.
- RIM-SGP – Fryxte D. R., *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334–2113 BC)*, Toronto–Buffalo–London, 1993, 338 p.
- SMEA – “Studi Micenei ed Egeo-Anatolici”.
- TK – Topak-kale.
- TTKB – “Türk tarih kurumu. Beloten”.
- Wau – *Western Armenia – unknown* (Uphayayuli Çayuzumab – uđhuzun).
- ZA – “Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie”.
- ZDMG – “Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft”.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ¹⁰⁰

ՎՅԵՐՄԱ

1. Աբաղյան Գ., Արևոսի պատմությունը և Մանուկի անձնիքը, ՀԽՍՀ ԳԱ կառու., Ե., 1965, 252 էջ:
2. Արևյան Մ., Միտոսի Մաշտոցը և նազ զրի ու գրականության սկիզբը, «Մտնետական գրականություն», 1941, թիվ 1, էջ 47-51; թիվ 2, էջ 41-51:
3. Արևյան Մ., Միտոսի Մաշտոցը և նազ զրի ու գրականության սկիզբը, ՄԻՎՃԺ, 1962, էջ 242-305:
4. Արևյան Մ., Վաղը եղև գրականության պատմություն, էջերի 8 խառնուրդ, ՀԽՍՀ ԳԱ կառու., հ. 3, Ե., 1968, 693 էջ:
5. Արքունական Ա. Ա., Գառնիի նուստերն արձանագրությունը, «Էքզիստենցիա», 1947, մարտ-ապրիլ, էջ 61-72:
6. Արքունական Ա. Գ., Նախաձեռնության նազ գրականության նազը, «Մտնետական գրականության կարգերի մաշտոցներ», հ. Ա, Ե., 1941, էջ 41-52:
7. Արքունական Ա. Գ., Վախճանի պատմություն, ԵՊՀ կառու., Երևան, 1948, 186 էջ:
8. Արքունական Ա. Գ., Վազ զրի և գրություն պատմություն, Վաղարշապատ, Ե., 1999, 416 էջ:
9. Արքունական Ա. Գ., Նախաձեռնության նազ մտնետագրությունը և գանձերն գրող, ԳՐՀ, 1963, թիվ 4, էջ 131-144:
10. Արքունական Ա. Գ., Նախաձեռնության նազ զրի և գրականության նազը շուրջը-«Գիտություն և անձնակերպ», 1969, թիվ 1, էջ 27-36:
11. Արքունական Ա. Գ., Վազ զրի և գրություն, ԵՊՀ կառու., Ե., 1973, 374 էջ:
12. Արքունական Ա. Գ., Նախաձեռնության նազ զրի և գրություն, «Վարդապետ» կառու., Ե., 1982, 152 էջ:
13. Աբաղյան Գրուգ, Վաղը պատմություն (զմեռ. յնախըր Գ. Տեր-Միտոսյանի և Մ. Կանաչյանի, աշխ. թարգմ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնցյանի), ԵՊՀ կառու., Ե., 1983, 700 էջ:
14. Այոնյան Ն., Վարդապետի պատմություն, «Վարդապետ» կառու., Ե., 1972, 430 էջ:
15. Այոնյան Ն., էջերի, հ. Ա, ԵՊՀ կառու., Ե., 2006, 652 էջ + 1 էջ ներդրել:
16. Ավարյան Ա., Կար-արարչական յնախըրի գարդարանի նյունական կրթականների շուրջը (ըստ Օրհան Վեհաբեկի նախըրի կարգերի), «Վարդապետ» մարդարանական և նախըրական ռառմաճարարություններ, 1. Վարդապետի և նախըրի կրթականի սարդարանայրական և նախըրական (25-27 նոյեմբեր, 2019, միտոսյանի գրությունների կարգեր), ՀՀ ԳԱԿՍ «Գիտություն» կառու., Ե., 2014, էջ 223-233:
17. Ավարյան Հ., Նախըրի յնախըրությունը, ԳՐՀ, 1978, № 3, էջ 276:
18. Ավարյան Դ., Արարատ, Վենետիկ, 1880, 590 էջ:
19. Ավարյան Դ., Վարդապետում, Գառնից և պատմության նազը, «Աննայի», 1961, 560 էջ:
20. Արարյան Ա. Ա., Գառնիցի և նազ Գառնիցի, Գառնից, հ. Ա, 1937, 1294 էջ:
21. Արարյան Ա. Ա., Գառնիցի և նազ զրի, Գառնից, 1946, 626 էջ + 19 թ. նկ:
22. Արևյան Ն., Վաղը և նախըրի գրություն, «Վաղը և նախըրի», 1938, թիվ 9-12, սկզբնական-ընթացիկ, էջ 286-318:

¹⁰⁰ Մեր աշխատանքի նախըր սկզբնականի սարդը ու նկ ու միայն եղև ու միայն դարձրել մտնետագրական կրթության սարդ նախըրական և գրականական ռառմաճարարականները, դարձր նախըրական և նախըր մտնետագրականները, սկզբնական և նախըրականի և ուղ մտնետագրականի Արարյանի սարդարանական գրականության գանձը նախըրական և նախըրական յնախըրականի միայն յնախըրականի

23. Ալեկսան Ե., Ա. Մկրտչյան «Աղբյուրներ» հրատարակչության հանդիմանումը կենսագրությունը Ա. Մանուկյան, «Գլխեն», 1949, 478 էջ:
24. Ալբերտ Գ., Հայոց գրք մասին (Գրախոսություն), «Մարտ», 1992, № 12, էջ 1841-1851:
25. Ալբերտ Էդ., Գրախոսական ուղեգրի է սարգր Լավաճանյանի գիր և պատմությունը - Գրախոսական և տեղեկական, 1969, թիվ 12, էջ 33-40:
26. Ալբերտ Էդ., Լավաճանյանի հայ գիր և գրականության, մարտական տարիներ և հարակից հարցերի մասին, ԵՊՀ կառուց., Ե., 1977, 268 էջ:
27. Ալբերտ Էդ., Մկրտչյան Մկրտչյան, երկանի համարյալները կառուց., Ե., 1986, 116 էջ:
28. Արարտես Ե., Պատմություն Հայոց գրականության, Ամբաստանյալ երկեր, IV, «Մանուկյան» մատենադար, Պարտի, 1976, 500 էջ:
29. Անտոնյան Հր., Ա. Մկրտչյան և գրիչը գրողի պատմության տարիները և ստեղծված գրություններ, Փարիզ, սույ «Գլխեն»-ի, 1907, 46 էջ:
30. Անտոնյան Հր., Հայոց գրիչը, «Գլխեն», 1928 (1995 էջ, Արդյուն հանդիմանումը Տ Երևանում/Մոսկվա):
31. Անտոնյան Հր., երկեր հայոց Մկրտչյանի սարգրիկի շարք, «Գլխեն»-ի, 1946, պատմական-տեղեկական:
32. Անտոնյան Հր., Հայերեն պատմության բառարան, հ. I, ԵՊՀ կառուց., Ե., 1971, 790 էջ:
33. Անտոնյան Հր., Հայերեն պատմության բառարան, հ. II, ԵՊՀ կառուց., Ե., 1973, 688 էջ:
34. Անտոնյան Հր., Հայերեն պատմության բառարան, հ. III, ԵՊՀ կառուց., Ե., 1977, 636 էջ:
35. Անտոնյան Հր., Հայերեն պատմության բառարան, հ. IV, ԵՊՀ կառուց., Ե., 1979, 676 էջ:
36. Անտոնյան Հր., Հայոց գրիչը, «Հարստան» կառուց., Երևան, 1968, 400 էջ:
37. Անտոնյան Հր., Հայոց գրիչը, ԵՊՀ կառուց., Երևան, 1984, 688 էջ:
38. Արմաշյան Գ., Ուղղագրությունը իսրայելի Հայոց, Թեղուշի, 1869, 94 էջ:
39. Արմաշյան Ա. Մ., «Հայոց»-ի Հարստանի ճշգրտացման պատմությունը, «Լույս» կառուց., Ե., 1986, 112 էջ:
40. Արմաշյան Ա., «Վերին յուզարգրության սեպագիր պատմությունները», հ. I, ԵՊՀ կառուց., Ե., 2003, 120 էջ:
41. Արմաշյան Ա., «Վերին յուզարգրության սեպագիր պատմությունները», հ. II, ԵՊՀ կառուց., Ե., 2006, 232 էջ:
42. Արմաշյան Ա., Ուղղագրություն - հայերեն, Պատմություն և պատմական-մատենագրական ընդհանրություն, ԵՊՀ կառուց., Ե., 2008, 400 էջ:
43. Արմաշյան Ա., Ուղղագրություն, Քննադատություն և իմաստական բառարան, ԵՊՀ կառուց., Ե., 2013, 144 էջ:
44. Արմաշյան Գ. Գ., Արմաշյանի հայոց կին և միջնադարյան կրթությանը/հարստանյան, ԵՊՀ կառուց., Ե., 2005, 304 էջ:
45. Արմաշյան Գ. Գ., Հայոց գրիչի մասին մշակութային գաղափարի պատմություն (I և II), «Գլխեն», 1904, 196 էջ:
46. Արմաշյան Հ. Մ., Հայերեն մատենագրություն, հ. II, «Հայկական ՄԱԿ» ԳԱ կառուց., Ե., 1959, 1230 էջ:
47. Արմաշյան Ա. Գ., Հայ մշակութային մասին մշակութային գաղափարի պատմություն (I և II), «Գլխեն», 1904, 196 էջ:
48. Արմաշյան Բ. Ե., «Վերին»-ի սեպագիր սեպագրական տարիներ, «Մոսկվա»-ի, ՄԱԿ ԳԱ կառուց., 1940, № 3, էջ 75-79:
49. Արմաշյան Բ. Ե., Հայերեն պատմությանը/հարստանյան IV-VII դարերում, ՀԱՍԿ ԳԱ կառուց., Ե., 1949, 128 էջ + 21 թ. նկարներ:
50. Արմաշյան Բ. Ե., Լատինական պատմությունները Արարտես մարտարգրիչը, «Գլխեն», 1964, № 4, էջ 302-311:
51. Արմաշյան Բ. Ե., Հին հայկական պատմությունը և կրթությունը, «Գլխեն», 1971, էջ 900-906:
52. Արմաշյան Բ. Ե., Արարտեսի 1979-1980 թթ. պատմական իմաստական տարիները, Հայերեն ՄԱԿ-ում 1979-1980 թթ. պատմական իմաստական տարիներին աղբյուրներին և կրթական գեղարվեստի թեմաներ, Ե., 1981, էջ 19-20:
53. Արմաշյան Բ. Ե., Արարտեսի Ժ. Գ., Արարտեսի 1981-1982 թթ. պատմական իմաստական տարիները, Հայերեն ՄԱԿ-ում 1981-1982 թթ. պատմական իմաստական տարիներին աղբյուրներին և կրթական գեղարվեստի տարիներ, Մեղակյանի թեմաներ, Ե., 1983, էջ 20-21:

54. Առաքելյան Բ. Ն., Ճանաչական Գ. Բ., Աստղայան Գ. Խ., Ուրարտու-Հայաստան, ՀՍՍՀ ԳԱ կրտս., Ե., 1988, 170 էջ:
55. Առաքելյան Բ. Ն., Տիրացու Գ. Ա., Խոստատցյան Ժ. Գ., Հին Հայաստանի տարալին (I-IV դդ.), ՀՍՍՀ ԳԱ կրտս., Ե., 1969, 70 էջ + 59 առիտակ:
56. Անդրեան Կ. Թ., Հայերենի գրությունը և կրթական պայմանավորվածությունը, ՊԲՀ, 1967, № 4, էջ 250-257:
57. Անանյան Լ., Հայերենի գրգռիչ փոփոխությունների և Հայաստանի ժայռաբանությունների նախնական փրկությունները, «Լուսն Հայաստան», 2003, № 5, էջ 12-14:
58. Անանյան Հ. Գ., Արարած (Ուրարտական անբոյի պեղումներ), ԵՊՀ կրտս., Ե., 2001, 232 էջ:
59. Անանյան Կ., Արարած և կրթական պայմանները, ՀԳՀ կրտս., Ե., 1995, 128 էջ:
60. Անբրեան Մ., Լիպնախոր փայտ և փայտաբանությունը սրբա, սրբ կան Ի կին Տոնապարտ եկեղեցու Հայաստանում, Կ. Ե., «Անտիկ», 1813, 432 էջ + 3 նկար:
61. Ռախիմյան Հ., Հայ փնտաղարանի գրականության, Հայերենագիտական կրթության կրտս., 2006, 232 էջ:
62. Քաչուրջյան Ե., Հայաստանի գրականության կրթական պայմանները, «Նեոէկոլոգիա» (ՀԵՄՀ Պատմ. և գրական ինստիտուտ), գիրք II, Ե. 1937, էջ 268-308:
63. Քաչուրջյան Կ., Պատմ. մե ֆիլոսոֆիա Միլտոնի փրկականի փայտ, «Ռուսագիտագ», 1898, Խ. ՕՂ, էջ 481-483, 533-538:
64. Քաչուրջյան Հ. Մ., Գառնիի կուսակցական արևմտադարձությունը և Մոսկու կրթականը, ՊԲՀ, 1965, № 3, էջ 229-234:
65. Քաչուրջյան Մ. Գ., Խորհրդային Հայաստանի կրթական կրտս. իրարարական իրարարականը, Հայերենագիտ., Ե., 1935, 94 էջ + LXXX էջ նկարազարդում:
66. Քարանդյան Լ. Ա., Հայոց գիրը Մարտոցի շատ տար, «Ինտուրյուն և տեղեկագ», 1964, № 3, էջ 48-51:
67. Քելլեան Մ., Ճանաչականագրական Ի Անաստան, «Անտիկ», 1830, 425 է:
68. Քելլեան Բ., Հանրայան Հ., Հեղափոխական Մ., Պարսկական Մ., Արարածի սրբային կրթական տարածությունը Մարտոցի, Հին Հայաստանի պատմության և գրականության իրարարական Տիրացուի կրթականի կրթական գրականագրական գրականագրական, Ե., 2001, էջ 79-82:
69. Քաչուրջյան Մ., Հայաստանի Արարածի իրարարական արևմտադարձությունները, «Մոսկուական Հայաստան» գրականագրական, 1941, 16 փոփոխական, թիվ 39, էջ 3:
70. Քելլեան Վ., Քաչուրջյանի կայ ժողովրդական պատմական նկարագրական, իրարարական տարածությունը Մ. Վ. Մարտոցի, «Անտիկ», 1931, 253 էջ:
71. Քաչուրջյան Հ. Կ., Հայերենի իրարարական, ԵՊՀ կրտս., Ե., 2000, 376 էջ + 9 թիվեր նկ:
72. Քաչուրջյան Թ., Պատմական ժողովրդական իրարարական իրարարական, «Անտիկ», 1851, 70 էջ:
73. Քաչուրջյան Վ., Ուրարտական արևմտադարձությունը իրարարական իրարարական, ԼՀԳ, 1984, № 2, էջ 101-102:
74. Քաչուրջյան Բ., Աստղայան Գ., Փայտեկարանի կրթական իրարարական իրարարական իրարարական, Հայաստանի կրթական գրականագրական, Ե., 2003, էջ 5-12:
75. Քաչուրջյան Գ., Հայ կին և փնտաղարանի գրականության պատմություն, «Տիրացու Մեծերան», Երևան, 2009, 928 էջ:
76. Քաչուրջյան Ա. Մ., Քաչուրջյանի պատմական Հայոց (չառ կրթական պատմական, իրարարական և իրարարական տեղեկությունները), ժողովրդական, Հայաստանագրական ԵՊՀ, 1895, 288 էջ:
77. Քաչուրջյան Հ. Գ., Լուսն-Մին և իր իրարարական իրարարական իրարարական, ՀԱ, 1929, № 3, էջ 287-288:
78. Քելլեան Բ., Անտիկական իրարարական իրարարական և Ուրարտուի ժողովրդական իրարարական, «Պատմ. և գրականագրական», 1993, Կ. 5, էջ 16-17:
79. Քելլեան Մարտոցի իրարարական իրարարական և իրարարական իրարարական իրարարական իրարարական իրարարական, Մարտոցի, 1910, 352 էջ:
80. Քելլեան Գ., Գրքի պատմությունը, Մարտոցի կրտս., Ե., 1940, 96 էջ:
81. Քելլեան Գ., Հայերենի փնտաղարան, «Չորսրկ 97» կրտս., Եր., 2000, 208 էջ:

82. Գրիգորյան Գ., Հախիչյան Ա., Արևիկի պատմություն, «Հրապարակ» հրատ., Ե., 2001, 316 էջ:
83. Դանիելյան Ա. Մ., Արապել 1-ի հաստատան անձնակազմի կազմակերպիչները, ՊԲՀ, 1977, № 3, էջ 235-244:
84. Դանիելյան Է. Լ., Արապել 1-ի հողային քաղաքակրթության հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1974, № 4, էջ 129-132:
85. Դանիելյան Ա., Հայկական կայսրություն, ՀՄԽՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1975, 68 էջ + 101 աղ:
86. Դեմոստրոս Միկիմաչի, Պատմական գրադարան (լուսաբ. և տպագրանոցի և ծանոթ. Ա. Մ. Կելբախյանի), Օտար տղամարդու ճարտարագիտական և հարկեր մասին, 14, ՀՄԽՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1955, 204 էջ:
87. Դուրյան Ե., Պատմության հայ մասնագետներին Ի վաղ ժամանակաց Գնդն մեր տրեխ, Կ. Պետք, 1885, 120 էջ:
88. Դուրյան Ե., Արապելի պատմություն, Անդաշ կերպ, Գ. «Խուրան Մատենադարան», թիվ 4, Կրտստաբն, 1934, 478 էջ:
89. Դևիդյան Ա. Հ., Ուրարտական հուշարձանները հայրենի կղզեկղզյալի կնիքների շուրջ, Էրզրումի-Երևան Հանրապետության գիտական եռամսյակային կենտրոնի տեղեկագրեր, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Ե., 1998, էջ 3-4:
90. Էրջապարտյան Վ., Անկարիները հայոց նախաձեռնողական գրականության, «Լուսավոր» հրատ., Երևան, 2011, 178 էջ:
91. Էրջապարտյան Վ., Հայ կնի գրականության պատմություն, «Արևիկ» հրատ., Ե., 2014, 488 էջ:
92. Էրջապարտյան Ա., Միջուրային ստանդարտ սկզբնակետ, Մարտիտա, 2005, 268 էջ:
93. Էդիկի Գարգառյանի Մատենադարանը, Անձնակ, 1859, 382 էջ:
94. Էդիկի Գասն-Պարզանյան և Հայոց պատմագրին, աշխատությունը Ե. Տեր-Մինասյան, ՀՄԽՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1957, 224 էջ:
95. Էնգելստայան Կ. Գ., Ուրարտական գավառակները Երջապարտի, ՀՀ 1989-90 թթ. ԴԵՄԱՄԿԱ ԶԿ, Ե., 1991, էջ 66-69:
96. Էնգելստայան Կ. Գ., Ուրարտական կնիքով գավառային մեդալից, Հայաստանի հետազոտիչական ընկերություն, Երևան, 2003, էջ 110-114:
97. Խաչատրյան Ա. Ա., Հայաստանի հնագիտություն, 1, ԵՊՀ հրատ., Ե., 1992, 318 էջ:
98. Խաչատրյան Ա. Ա., Արապել 1-Վ, Կարգին խնամ (Կարգին Գերմ) տեղադր., ՊԲՀ, 1991, № 1, էջ 110-121:
99. Խաչատրյան Ա. Ա., Քիչառյալ Լ. Ն., Հնայանյան Ա. Գ., Կանկյան Ա. Գ., Երևանի քիմիական դեպարտամենտը (2), տի՛ս Գերմի Միջուրյան, Ուրարտական ժայռախոր գավառակները (Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ), Ե. 1995, ցցաթիվ, էջ 55-79:
100. Խաչատրյան Ա., Քիչիմյան Գ., Հայկական տեղադր., ԼԵՂ, 1991, № 6, էջ 102-113:
101. Խրատերայի Միջուրային Հայոց Գարգառյանի հոսք ընդուն հնագիտ., ՀՄ, 1958, էջ 279-381:
102. Երևանի Ա. Տ., Կախի-Ի-Պատմական «Պատարի Ի Պարգալու» հուշարձանի արձանագրության վարչարարությունը Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, 1968, № 2, էջ 59-70:
103. Երևանի Ա. Տ., Կ. Մառլ և VII դարի հայոց «Միջուրային»-ը - Մառլ և հայոցիտության հարցերը, ՀՄԽՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1968, էջ 75-91:
104. Երևանի Թ., Գառգառյան Թ., Կարգին Մատենակի բարձր կարգի կենտրոնը, Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը, ԶԾ, Ե., 2000, էջ 13-14:
105. Երևանի Ի - Կատարյալ ԵՊԳԾ հնագիտական իրերի, Լ, Ե., 1964, 74 էջ + 9 թ. նկ.:
106. Երևանի II - Կատարյալ ԵՊԳԾ հնագիտական իրերի, II, Ե., 1967, 115 էջ + 15 թ. նկ.:
107. Երևանի III - Կատարյալ ԵՊԳԾ հնագիտական իրերի, III, Ե., 1972, 172 էջ:
108. Զամբինյան Արթուր, Պատմության հայոց կնի գրականության, ՊԿՅՈՒՄ, 1941, 234 էջ:
109. Զարգիսյան Գ. (Գ. Չ.), Մեր տղային կնի հնագույն զուգ համարում սկզբնական «Պարզանյան», 1847, էջ 200-204:
110. Զարգիսյան Գ., Պատմության հայոց կնի գրականության Ա. Հին մասնագետներին, Անձնակ, 1865, 649 էջ:

111. Չարբանդյան Գ., Հայկական կին դպրության պատմություն, Երբեք ապագային՝ յառաջանք և փորձություններ, «Ճնճակ», 1997, 822 էջ:
112. Էլիզբեդյան Ժ. Գ., Հայաստանը և Սևիկյանները, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1978, 128 էջ:
113. Էրկրակի-Երևան. Հանրակրթության գիտական հաստատության կենտրոնականը, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Ե., 1998, 30 էջ:
114. Թալանյան Բ. (Թաթևյան), Արշակունի-Հայաստանի հարաբերությունները, Գովիթ, 1990, 558 էջ:
115. Թովմազյան Կ., Հայկական սրբապատկերների մասին, «Մկրտչ», 1991, № 3-6, էջ 20-21:
116. Թովմազյան Կ., Մաշտոցյան ստամանկերի և դրանց ժառանգությունը նմանակների արժանիքի շուրջ, «Քաղցամարտ», 2003, № 1-12, էջ 44-100:
117. Թորանյան Թ., Կոթերի հայկական ժառանգությունը պատմության (Էջնատուրքանների մասին), Արման հրատ., Ե., MCMXXII (+1942), 404 էջ:
118. Թորոսյան Բ. Մ., Թերյուզի փայլ կերպարների վերաբերյալ (Ք.ա. IV հարյուրամյակի ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1976, 142 էջ:
119. Թորոսյան Բ. Մ., Կրկնապատկերի Մ. Մ., Հնագիտական կրթությունը Էրմիտաժից, ԳՈՒՀ, 1973, № 1, էջ 286-290:
120. Թամիզյան Հ. Գ., Հայաստանի կենտրոնական-համայնական հասարակության և արվեստագիտության շրջանում, սրբագ. 1, Եր., 1961:
121. Թամիզյան Հ. Գ., Հին հայկական մշակույթը. Հայ ժողովրդի պատմություն, Ե., 1975, էջ 193-196:
122. Թամիզյան Հ. Գ., Հայ ժողովրդի պատմություն, Մկրտչ միակ. Թ. Ի. III դարի ժողով. Ե., 2008, 354 էջ:
123. Թեղևյալ Ս. Ա., Հունարեն դարձակերպումը արձակագրության գրական-վարկային հարցում, տե՛ս Թալանյան Մ., Հին-Վաստակագրության պատմություն, ՍՔԲ., 1935, Համբյուհի I (Թեղևյանի և աստերակ), էջ 75-81:
124. Ինձինյան Դ., Հնագիտությունը արվեստագիտության Հայաստանում, Երևանի հոտ. Գ., «Ճնճակ», 1835, 394 էջ:
125. Իշխանյան Բ. Մ., Ժառանգությունները պատմում են, «Գիտություն և տեխնիկա», 1987, թիվ 5, էջ 21-24:
126. Իշխանյան Բ., Դասակարգային պատմության հարց, վերջ Մ., «Արմեն» հրատ., Երևան, 1990, 160 էջ:
127. Բորայեան Հ. Բ., Դպրատանը ու համայնակից ուլ շրջանագրության Հայաստանում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1973, 172 էջ:
128. Բորայեան Մ. Ա., Էրմիտաժի թերթ-լուսանկարի պատմություն, «Հայաստան» հրատ., Ե., 1971, 200 էջ + 24 թ. նկ.:
129. Լալայան Սեր., Դասակարգների պայքարները Խորհրդային Հայաստանում, ՀԽՍՀ լուսնագրքում, Գիտ. ինստ., ՍՔԲ., 1931, 240 էջ:
130. Լևոն Մ. Մարտի, Գեղեցիկ, 1904, 336 էջ:
131. Լևոն, Կանոն թատերագրության, Թիֆլիզ, 1915, 384 էջ:
132. Լևոն, Կրկնի ժողովրդական 10 հասարակ, հոտ. 1, «Հայաստան» հրատ., Եր., 1966, 368 էջ:
133. Լյուբյան Սոս., Գառնիի աստվածի կուսարեն արձանագրությունը, «Մեթոդական Հայաստան», 23. 09. 1945:
134. Լյուբյան Լ., Գեղեցիկ խմբի ժառանգությունները (Երևան 1913 թ., գերեզմանակա թանգարանի և Կրկնագրության է պատրաստել նմանատիպ Գեղեցիկ Սիրայանի) - ԼՀԳ, 1972, թիվ 1, էջ 51-57:
135. Լուսինյան Չ., Գրի դարձակերպումը, «Հայկոմիտատ», Ե., 1955, 360 էջ:
136. Լևոնյան Կ., Մի անթերի լուսնագրքի լուսնագրագրությունը, «Մեթոդական արձան», 1941, № 2-3, էջ 69-70:
137. Խանդավազյան Է. Վ., Մկրտչյան Է. Հ., Դպրատան Է. Մ., Մեծանք, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1973, 218 էջ + 43 նկարազանգ:
138. Խաչատրյան Ժ. Դ., Արշակունիի 5-րդ լյուբյան 1979-1980 թթ. պատմության կենտրոնական արձանները, Հայկական ՍՍՀ-ում 1979-1980 թթ. դպրատան նմանատիպ արձանագրությունը արձանագրությունը նմանատիպ արձանների լուսնագրքի լուսնագրքի, Ե., 1981, էջ 20-22:

139. Խոսեղոսյան Ժ. Գ., Արտաշատ, Բ. Անտիկ դարձաբանագրություն (1971-1977 թթ. սերիա-ները), ՀԱՄԿ ԳԱ կրտս., Ե., 1981 (ա), 200 էջ + 16 թ. կէ. + 2 ներդր.
140. Խոսեղոսյան Ժ., Արտաշատից նախնախնային բառկենդան սրբանախոսքային լեզվակերպի և աղյուսակներ, ՊԻՀ, 2006, № 1, էջ 230-233:
141. Խոսեղոսյան Ժ., Կարապետյան Ի., Վարդանյան Ռ., Կաննյան Ի., Արտաշատի 1998-1999 թթ. սերիաների ստրուկտուր. Հին Հայաստանի մշակույթ, XII, Հանրակրթական գիտության կառույցային շնորհակցումների կրթությունը (նվիրված է սերբ. Քարեն Արարիկյանի ծննդյան 90-ամյակին, Ե., 2002, էջ 51-54:
142. Խոսեղոսյան Մ. Մ., Արտաշատի նախադասարանական ջրաղբյուրային կանաչային փորձարկման գնաղյուղ. - ՊԻՀ, 1971, թիվ 3, էջ 127-137:
143. Խոսեղոսյան Լ. Գ., Հայ դարձաբանական դաստիարակիչ քննարկական ստանդարտ, Խ. Լ. Հայ դարձաբանական սերիանախոսքի վարկարկական ժամանակներին վերին կրթականական դասարանական ստանդարտ (Ք. Կ. VIII դ. - IV դ. Ք. Ք.), ՄԱԽԻ Ճանն կրթական կարգադրություն 1700-ամյակի ժամանակ, Ե. Սերիան, 2008, 372 էջ:
144. Խոսեղոսյան Լ., Կախանադարանի պի նախը և նախադասարան, ՊԻՀ, 1963, № 4, էջ 145-167:
145. Խոսեղոսյան Լ., Մալաթի Մալաթիի ծննդյան 1600-ամյակը, «Փաներ Մալաթիայում», 1964 (ա), № 7, էջ 11-24:
146. Խոսեղոսյան Լ., Գեղարք Պարսիկի վարձարկան «Նարթան» որդե կայ ժամանակարանային կրթությանը, «Փաներ Մալաթիայում», 1964 (Բ), № 7, էջ 301-330:
147. Խոսեղոսյան Լ., Օտարական կայ գրականությանը յարտը դարձ (Կերան Պարթի և Կարթական կրթական «Նարթան» սերիան), ՊԻՀ, 1973, № 3, էջ 27-51:
148. Խոսեղոսյան Լ. Մ., Աշխատանքներ, Խ. «Կաննյան» Կախանադարանական կներքի, Ա. Ե., 1995, 400 էջ:
149. Կարապետյան Գ. Տ., Հայ սղեղարկան ինտեստինային պատմություն, Ե., ԵՊՀ կրտ., 1978, 448 էջ:
150. Կաննյան Լ., Հայր. աշխատանքային կարգին Հայրական, Խ. Ա., Հայր. ՄԱԽ ԳԱ կրտ., Ե., 1964, 742 էջ:
151. Կաննյան Լ., Հայր. աշխատանքային կարգին Հայրական, Խ. Բ., Հայր. ՄԱԽ ԳԱ կրտ., Ե., 1971, 478 էջ:
152. Կառնյան Մ., Ուրարտու, ՀՍՀ, Խ. 12, Ե., 1986, էջ 279-289:
153. Կարապետյան Հ. Հ., Միկելան Հարատանի ուրարտական սերիանները, ԼԳ, 1978, 10, էջ 55-76:
154. Կարապետյան Հ. Հ., Ուրարտական սղեղները Հայրական ինտեստինային և կարգին սղեղաբանությունների ժաման, ՀԻԳՊ, 1981, էջ 37-93:
155. Կարապետյան Հ. Հ., Արարիկ սերիաններ (Արարատ և կարգին կաննյաններ), Հայրական ինտեստինային կարգին աղյուսակներում, Խոսեղ. Լ. Սեր. Լ., «Մալաթի» կրտ., Ե., 1998, 393 էջ:
156. Կարապետյան Հ. Հ., Կարթական կարգին սղեղները ստանդարտների ժաման, Մալաթիան Գ. քննարկաներ, Չնկարգումների կրթությունը, Օլաթան, 2002, էջ 57-59:
157. Կարապետյան Հ. Հ., Արարիկ Լ-ի ստանդարտ կարգին սրբանախոսքային կաննյան կարգին, Մալաթիան Ե. քննարկաներ, Չնկարգումների կրթությունը, Օլաթան, 2005, էջ 13-14:
158. Կարապետյան Հ. Հ., Արարիկ Լ-ի ստանդարտ կարգին սրբանախոսքային կաննյան կարգին, Հայրականներ, Ուրարտական կարգին ժաման, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» կրտ., 2013, էջ 339-340:
159. Կարապետյան Գ., Արարիկյան կրթական կրթական սրբանախոսքային կաննյան, ՊԻՀ, 1971, № 3, էջ 274-276:
160. Կարապետյան Գ. Հ., ժամանակներ, ՀՍՀ, Խ. 4, Ե., 1978, էջ 277:
161. Կարապետյան Գ. Հ., Մալաթի Պ. Գ., Միկելի ժամանակները, ՀԱՄԿ ԳԱ կրտ., Ե., 1970, 394 էջ:
162. Կարապետյան Ի., Կարապետյան Կ., Արարիկյան կրթական ուրարտական սղեղաբանություններ, ՀՀ 1993-95 թթ. ՀՀԱՄԿ 268, Ե., 1996, էջ 35-36:

163. Կարապետ Թադևոսյան Կերտովան յայտըս փարսը և ժամանակ սրբոյ վարդապետն Մարտոս, աշխատութեամբ Մարտոս Տէր Մովսէսեանի, «Աղբյուր», 1897, 74 էջ:
164. Կարենյան Ա., «Շրմուկս նախքի թարգմանի մասին», «Մեփառական ազգիտ», 1941, № 1, էջ 50-54:
165. Կրպակոս Գանձակեցի, «Պատմություն Հայոց (աշխատություններ)» Կ. Ա. Մկեր-Օնանյանի, ՀԱՍՏ ԳԱ կրատ, Կ., 1961, 140 + 428 էջ:
166. Կրպակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն (թարգմանություն), առաջաբան և ծանոթացություններ Վ. Առաքելյանի, «Մեփառական գրու» կրատ, Ե., 1982, 352 էջ:
167. Կոչուն, «Վարդ Մաշտոցի (խնամքը, ձեռագրական այլ ընդերքայինները, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթաց. ի մեն Մ. Արևիկյանի)», Հայագիտական, Ե., 1941, 126 էջ:
168. Կոչուն, «Վարդ Մ. Մաշտոց Մաշտոցի (աշխատություն)» Ա. Մարտիրոսյանի, «Շարատան» կրատ, Ե., 1994, 178 էջ:
169. Կոստան Ա., «Ճառագիտելով Գանձակեան Լեւոնայեցի...», «Հայագիտական Հայագիտական Հանդես», Կ. ԺՄ, Պեղար, 1991, էջ 147-179:
170. Կոստան Ա., «Ճառագիտելով Գանձակեան Լեւոնայեցի...», «Հայագիտական Հայագիտական Հանդես», Կ. ԺՄ, Պեղար, 1992, էջ 61-82:
171. Կրկնապատկան Մ. Գ., Երկ փյ սեղան Գանձիի իտեղանի սրբանապատկան մասին, ՊԺՀ, 1965, էջ 235-236:
172. Կրկնապատկան Մ. Գ., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի թարգմանի պատմության դրվագներ, ՀԱՍՏ ԳԱ կրատ, Ե., 1970, 214 էջ:
173. Կրկնապատկան Մ. Մ., Պարսկական իշխանությունը Արշակունիայի Հայաստանում, ՊԺՀ, 1971, 1, էջ 196-206:
174. Կրկնապատկան Մ. Գ., Գանձիի իտեղանի սրբանապատկանը, ՀԺՊԺ, 1981, էջ 359-362:
175. Կրկնապատկան Մ. Գ., Հայոց սրբոյ տեղագրության մասին, ԼՂԿ, 1982, № 9, էջ 45-51:
176. Հակոբյան Կ., Հակոբյան Հ., Հնայնական Մ., Երկու կեր Մրտաշխան տանձնապարսկ «Արդի-Լիմից», Հայաստանի հնագիտական մշակութային, 2, Էմմա հանձնադրանի հայերանի ներքին փոստագրային կրթություն, Ե., 2002, էջ 76-77:
177. Հակոբյան Թ. Ի., Հայաստանի սրբանապատկան աշխատություններ, ԵՊՀ կրատ, Ե., 1984, 464 էջ:
178. Հակոբյան Հ., Հնայնական Մ., Կարապետյան Ի., Մրտաշխան տանձնապարսկի կեր գրուտը Մանիի սրբանապատկան, Մաշտոցյան Գ ընդերքայիններ, Չերազմանների կրթություններ, Օլաթյան, 2001, էջ 18:
179. Հակոբյան Հ., Տիգրան Մեծ, «Լուսախ» կրատ, Ե., 2005, 244 էջ:
180. Հակոբյան Ի., «Հույս» սրբոյ Մրտի (Մարտոսյան թարգմանությունների վերջին տարիների ծանոթացություններ) մասին, «Կարախ», 1992, № 5, էջ 78-81:
181. Հայ հնայնական և ժողովրդական ստորագրեր, աշխատություններ Մ. Հայրապետյանի, ԵՊՀ կրատ, Ե., 2006, 504 էջ:
182. Հանրապետական Ա., Մրտաշխան աղբյուրի ինքնություն և հայերանի սրբոյ նախքի ընդերքային, ԵՊՀ ԻՊ-ԳԱ ՊԺՀ, Ե., 1998, էջ 18-20:
183. Հանրապետական (Կրկնապատկան) Ա., Կրկնապատկանային ծանոթացությունները հայ հայրապետականությանը, «ԱՄՍԳ» կրատ, Ե., 2005, 178 էջ + 106 տպ:
184. Հայրապետյան Բ., Պեղարի Միջերկրյան VI տեղագրության թարգմանությունը հայ հայոց սրբոյ, ՊԺՀ, 2003, 3, էջ 131-152:
185. Հայրապետյան Բ., Մեծ Հայոց վարդա-պատկանական բանական հանձնարարը ըստ «Աշխատություններ»-ի, ԵՊՀ կրատ, Ե., 2001, 404 էջ:
186. Հայրապետյան Կ. Վ., Կարմիր ընդերքի կրթությունը տեղագրությանը, ՊԺՀ, 1958, 3, էջ 201-213:
187. Հայրանի Վ., Կառնապատկանները ինչ հայոց ըստ «Աննանի», 1923, 432 էջ:
188. Հլրանի Պ. Մ., Հայոց և հնագիտական Հայաստանը (Հիմնըց հայոց), «Անանի» և «Տիգրան Մեծ» կրատ, Ե., 2006, 320 էջ:
189. Հին Հայաստանի մշակութային, XII, Հանրապետական փոստային կառուցությանը ընդերքայինների հիմնադրությունները, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» կրատ, Ե., 2002, 125 էջ:

190. Հին Հայաստանի պատմության և մշակույթի եզրեր. Գեղար Ջիբրայելի էրլառանին նվիրված գիտահայտնի գնահատմանը, Ե., 2001, 84 էջ:
191. Հնարարներ Ա. Գ., Վաղի թարգմանչության պատմական կրթությունը, «ՀԱՄԱՆ Իրաւ», Ե., 1990, 160 էջ + 32 էջ նկար:
192. Հնարարներ Ա. Գ., Վաղի նամակագրի մասին աստուղծներ և կնիքայ շարքըը կերտելի թանկարժ, ՊՐՀ 1902, 1, էջ 125-131:
193. Հնարարներ Ա. Գ., Մրտապետի սանձանագրերի շարք, Հայաստանի նմանակ մշակույթը, 2, Էմմա համալսարանի կրթական նվիրված գիտահայտնի կրթություն, Ե., 2002, էջ 72-76:
194. Հնարարներ Ա. Գ., Կոմիտասի անդրադարձ, «Հայաստան», Մարտիկար Գ., «Հայաստան» Իրաւ, Ե., 2003 (ա), էջ 73-79:
195. Հնարարներ Ա. Գ., Ուղարարներին ուղի, պետությունի և ուղի թերթերադատ մշակույթները, «Մարտիկար կրթական գիտահայտնի պետություններ», Գիտական պետություններին մարտիկար, Ե., «Մարտիկար 97» Իրաւ, 2003 (Բ), էջ 5-13:
196. Հնարարներ Ա. Գ., Մարտիկարի մարտիկարագրերին, ԼԵՂ, 1990, № 1, էջ 70-77:
197. Կարգադր Փարսեղյան Պարսեղյան Հայր և մարտիկար սու Վանահ Մամիկոնյան (պետություններ Գ. ՏԵՂ-Մարտիկար և Սու. Մամիկոնյան), Երկրորդ, 1904, 211 էջ:
198. Կարգադր Փարսեղյան Հայր պատմության (չկն. ընտրվել Գ. ՏԵՂ-Մարտիկար և Սու. Մամիկոնյանի, այլև թարգմ. և ծանոթ. Ս. Մարտիկարին), ԵՊՀ Իրաւ, Ե., 1982, 340 էջ:
199. Կարգադր Ա. Ղ., Հայր պետության թղթի պատմություն, Ե. Ա. Հայաստան, Երևան, 1961, 335 էջ:
200. Կարգադր Գ. Մ., Թեմիկարներին (Կարմիր Բար) պետությունից կարտիկարներին մի կրթությունից մասին, ԵՊՀ, 1960, 1, էջ 83-88:
201. Կարտիկարներ Գր., Ուղարարի պատմությունը, ԵՊՀ Իրաւ, Ե., 1940, 240 էջ + 2 թ. նկ.:
202. Կարտիկարներ Գր., Այս Գեղարներին պատմությունը, ՀԱՄԱՆ ԳԱ Իրաւ, Ե., 1944, 172 էջ + 4 թ. նկ.:
203. Կարտիկարներ Կ., Մարտիկարի պատմության Հայաստանում, Մարտիկար Իրաւ, Ե., 1940, 166 էջ:
204. Մարտիկար Ա. Ա., Մարտիկարի կրտիկարներին մարտիկարի գրքի մասին, ՊՐՀ 1990, № 3, էջ 100-117:
205. Մարտիկար Ա. Ա., Կարգադր Փարսեղյանի մարտիկարի գրքի մասին, ՊՐՀ 2002, № 2, էջ 94-111:
206. Մարտիկարներ Կ., Այսու, «Հայաստան» Իրաւ, 1987, 140 էջ (Մարտիկարի ներկայում):
207. Մարտիկարներ Սու., Հայր գրքը (պետություններին), «Հայր» շարքարարներ, Երկրորդ, 1993, թիվ 1, էջ 12-14, թիվ 2, էջ 27-30, թիվ 3, էջ 41-43, թիվ 4, էջ 54-59, թիվ 5, էջ 70-74:
208. Մամիկոնյան Հ., Մարտիկարի կրտիկարներին պատմությունները կարտիկարներին, ԵՊՀ Իրաւ, Ե., 1946 (ա), 58 էջ (Մարտիկար և Մամիկոնյան):
209. Մամիկոնյան Հ., Կարտիկարի կրտիկարներին պատմությունները և Կարտիկարի ներկայումս սու-մարտիկարի կարտիկարներին ծանոթանալը, ԵՊՀ Իրաւ, Ե., 1946 (Բ), 59 էջ:
210. Մամիկոնյան Հ., Մարտիկարի սու-մարտիկարի կարտիկարներին պատմություն, Ե. 2, ճառ 1, Հայաստան, Ե., 1957, 462 էջ:
211. Մամիկոնյան Հ., Մարտիկարի Մարտիկարի և կարտիկարի պարզադր մշակույթներին ներկայումս կարտիկարի կարտիկար, ՄՄՀԸ, Ե., 1962, էջ 23-84:
212. Մամիկոնյան Հ., կրտիկար և Ա., ՀԱՄԱՆ ԳԱ Իրաւ, Ե., 1977, 636 էջ:
213. Մամիկոնյան Հ., կրտիկար և Բ., ՀԱՄԱՆ ԳԱ Իրաւ, Ե., 1978, 648 էջ:
214. Մամիկոնյան Հ., կրտիկար և Է., ԵՊՀ Իրաւ, Ե., 2010, 574 էջ:
215. Մամիկոնյան Հ. Բ., Մարտիկարի կարտիկարներին կարտիկարներ և կարտիկարներին կրտիկարներ, ՀԵՂՀ ԳԱՀԱՄԱՆ ԳԱ, ԶԵՂ, Ե., 1981, էջ 25-26:
216. Մարտիկարներ Հ., Մարտիկարի կարտիկարներին կարտիկարներին, ՀԱ, 1994, թ. 1-12, էջ 255-268:
217. Մարտիկարներ Հ., Հայր պետության մարտիկար և Մարտիկարի կրտիկարներին, ՄՄՀԸ, 1962, էջ 117-180:
218. Մարտիկարներ Բ., Կարտիկարի կարտիկարներին կարտիկարներ և փարց Ա. Մարտիկար, Մարտիկարի մարտիկարներին, ԿՀ, Կրտիկար, 1913, 59 էջ:
219. Մարտիկարներ Ե., Կարտիկարներին կարտիկարներին և մարտիկարներին Ա. Մարտիկարի կարտիկարներին և կարտիկարներին կարտիկարներին, Երկրորդ, 1959 թվական, էջ 131-134:

248. Մկրտչյան Մ. Մ., Հայ կնի գրականության պատմություն (V-X դդ Վ. Եր., 1976, 566 էջ:
249. Մկրտչյան Մ., Հինգերորդ դարի հայ դպրություն, «Հայաստան» Երաստ., Ե., 1968, 626 էջ:
250. Մնացականյան Ա., Հայկական գաղափարաբան. Հիմնական մտքերի մասին ու գաղափարական թափանցանքները. ՀԱՄԻ ԳԱ Երաստ., Ե., 1855, 660 էջ:
251. Մնացականյան Ա., Մարտի Մարտիցը և հայաստանյան սնուցանողը, «Մեխաթանյան գրականություն», 1972, № 4, էջ 157-163:
252. Մնացականյան Առ. Խ., Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գրքի կազմակերպման մի քանի հարցեր և թարգմանի վարձակների կյանագրերը, ԳԻՎ, 1958, 3, էջ 84-105:
253. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն (աշխատանքային թարգմանությունը, ներածությունը և ծանուցանությունները Առ. Մախաչյանի), Ե., 1990, 327 էջ:
254. Մովսեսի Խորենացու Գլխավորական Հայոց (աշխատանքային Մ. Արշակունի և Ս. Մարտիրոսյանի), ՏՊԻՅԻ, 1913, 396 էջ:
255. Մովսես Խորենացի, Գլխավորական Հայոց (անձնանունային 1913 թ. կառուցվածքային թարգմանությունը Ա. Բ. Մարտիրոսյանի), ՀԽՍՀ ԳԱ Երաստ., Ե., 1991, 486 էջ:
256. Մովսեյան Ա. Ե., Հնագույն պատմությունը Հայաստանում. Արաստու. ՀՊԴ Երաստ., «Դեպի երկին» ճամփանշար, Ե., 1992, 80 էջ:
257. Մովսեյան Ա. Ե., Արևածիր-Արցախի կնիքի ըստ ազգային և էթնոսիկական ստիպաների, «Հայկական-Հարավատյան Հանդես», 1993, և ԹԳ, էջ 113-128:
258. Մովսեյան Ա. Ե., Փայտի մի դարաշրջանի հա. «Հայ Գիտություն», 1995, №№ 46 (97) - 47 (98):
259. Մովսեյան Ա. Ե., Գիտությունների պարզության մեծագույն ծագման վերաբերյալ ԵԱՀ 17-րդ ԳՆ. ՉԳ, Ե. 1996 (ն), էջ 11-13:
260. Մովսեյան Ա. Ե., «... Դրոյնից զանուկ կուտարստ թարգմանացի Հայկազան», «Մասուն», 1996 (ն), թիվ 8, էջ 68-71:
261. Մովսեյան Ա. Ե., Հայկական (արարատյան) մեծագույն թերթ, «Մարտի», 1996 (ն), թիվ 10, էջ 38-40:
262. Մովսեյան Ա. Ե., Հայկական թարգմանության մեծագույնը. Հայաստանի ընդհանուր և փոփոխությունների թանգի, ՀԱ, 1996 (ն), թիվ 1-12, էջ 360-403:
263. Մովսեյան Ա. Ե., Հասարակ տնտեսական գրությունը պարզության կենտրոնի վերաբերյալ, ԵԱՀ 18-րդ ԳՆ. ՉԳ, Ե., 1997 (ն), էջ 24-25:
264. Մովսեյան Ա. Ե., Գրի ծագումն ու գաղափարները Հայաստանում մինչև Ք. Մ. VI դարը, «Հայոց պատմություն և մշակույթի հարցեր» (Գիտ. հասարակության, գիտությունների կենտրոնի), Ե., 1997 (ն), էջ 22-23:
265. Մովսեյան Ա. Ե., Հայկական թարգմանության (Երևանի, Ուրարտու, Արարատ) մեծագույնը, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» Երաստ., Ե., 1998, 144 էջ:
266. Մովսեյան Ա. Ե., Հայաստանի գեղանկարչության (Ք. Մ. III-IV հազարամյակներ), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Ե. XVIII, Ե., 1999, էջ 202-210:
267. Մովսեյան Ա. Ե., Խորհրդային դարաշրջանի գաղափար, կյանագրային և հարաբերական հարցերի շարք. Հայկական թարգմանությունները հնագույն ժամանակներից մինչև թվարկության ընթացքում, ՉԽԵՍԵՄԻՆԻՐԻ ԹԵՂԵՐ, Ե., 2000 (ն), էջ 33-35:
268. Մովսեյան Ա. Ե., Խորհրդային դարաշրջանի (Խորհրդային դարաշրջանի ստիպաների մեծագույնը) «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Ե. XIX, Ե., 2000 (ն), էջ 133-139:
269. Մովսեյան Ա. Ե., Խոր անապատի ստիպանի (Խորհրդային դարաշրջանի ստիպաների ստիպաների ստիպաների շարք), ԳԻՎ, 2001, № 3, էջ 221-226:
270. Մովսեյան Ա. Ե., Գիտությունների կենտրոնի ստիպաների Հայաստանի գրությունների մշակույթի (Խորհրդային դարաշրջանի շարք), «Մինչև պատմություն, թարգմանություն, կյանագր», Ստեփանակերտի մշակույթ», Երևան, 2001, էջ 27-31:
271. Մովսեյան Ա. Ե., Հայկական թանգիային միջնադարյան գրությունների կենտրոնի մեծագույնը Ք. Մ. XII-VII դարերում. Հայկական թարգմանության (Թարգմանի, Ուրարտու, Արարատ) ստիպանի գրական թարգմանությունը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Ե. XIX, Ե., 2001 (ն), էջ 196-203:

272. Մովսիսյան Ա. Ե., Մտադրված երևույթի մի եռաչափան, երկատեսչի արևելագիտակերպ հանրամատչան XXIII գիտական հասարակության, Ե., 2002, էջ 50-51:
273. Մովսիսյան Ա. Ե., Օրոտրվող կրթիչը նախամաշտակության Հայաստանում բարձրագույն գրագիր եռաչափաներից և դրանց պատմական կյանակարգերից, «Մերևույթ և Մշակման Արևելիցի կրթիչներ և ժողովուրդներ», Խ. XXI, Երևան, 2002, էջ 242-261:
274. Մովսիսյան Ա. Ե., Կարգադր սնուցիչի արևմտագրությունից ընդունման թարգմանիչը, «Հանդես Անտիկոն», Վիեննա, 2002, թիվ 1-12, էջ 401-410:
275. Մովսիսյան Ա. Ե., Լուսնամաշտակության Հայաստանի գրագիր համակարգիչը, ԵՊՀ հրատ., Ե., 2003 (ա), 400 էջ:
276. Մովսիսյան Ա. Ե., Հայկական մեծագրություն, ԵՊՀ հրատ., Ե., 2003 (Բ), 272 էջ:
277. Մովսիսյան Ա. Ե., «Ռոտուն / Ռոտուն սարգստեղծական գրություն և հնարավոր կյանակարգային մասին», «Մերևույթ և Մշակման Արևելիցի կրթիչներ և ժողովուրդներ», Խ. XXII, Երևան, 2003, էջ 234-238:
278. Մովսիսյան Ա. Ե., Թվիչի կյանակարգից կախումը նախամաշտակության Հայաստանի գրագիր-կարգադր և ժողովուրդական սարգստեղծական թվանախակարգը, «Մերևույթ և Մշակման Արևելիցի կրթիչներ և ժողովուրդներ», Խ. XXIII, Երևան, 2004, էջ 430-439:
279. Մովսիսյան Ա. Ե., Հայաստանի ժողովուրդի ստաց կրթիչի հասարակական (կամ գրագիր սարգստեղծական), ԵՊՀ հրատ., Ե., 2005 (ա), 176 էջ:
280. Մովսիսյան Ա. Ե., Լուսնամաշտակության Հայաստանի գրագիր ժամանակագրությունը, ՊԵՀ, 2005 (Բ), № 2, էջ 87-100:
281. Մովսիսյան Ա. Ե., Արարած խոսքիչափիչը, Հայաստանի Առաջագույն Անտիկոն հնարավոր ընդունման, ԵՊՀ հրատ., Ե., 2006 (ա), 80 էջ:
282. Մովսիսյան Ա. Ե., Լուսնամաշտակության Հայաստանի գրագիրական սարգստեղծական շարունակությունը լուսնագրական գրագիրության մեջ, «Հարթ (Հայտնագրական հանդես)», 2006 (Բ), № 1, էջ 60-73:
283. Մովսիսյան Ա. Ե., Գրագիր մշակույթի վերածնունդ IV դարի Հայաստանում, «Մերևույթ և Մշակման Արևելիցի կրթիչներ և ժողովուրդներ», Խ. XXV, Երևան, 2006 (Ե), էջ 228-238:
284. Մովսիսյան Ա. Ե., Հայոց պատմության սեփականագրությունները (Համառոտ տեսություն), ԵՊՀ հրատ., Ե., 2008, 56 էջ:
285. Մովսիսյան Ա. Ե., Յիշատի Բ Մեծի օրը սահմանված գրագիր ժամանակագրության շարք, «Միջրան Մեծի Յիշատի գրագիրության 2100-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (2005 թ.) կրթիչի ժողովածու», Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011, էջ 104-109:
286. Մովսիսյան Ա. Ե., Հայաստանի միջնադարյան գրագիր ժամանակագրությունը (ընթացիկ ընթացիկներ), «Հայկական հարթ», Արևմտագրական հարավարևմտյան հասարակական-թարգմանական հանդես, Ե., 2013, № 2 (3), էջ 6-12:
287. Մովսիսյան Ա. Ե., Հարավից գրագիրի կրթությունը ու ստացիան ռուսիցի, ՄԱՀԸ, 1963, էջ 209-240:
288. Մուշեղյան Ա., Միսրոպ Մաշտոցի և Լուսնամաշտակության հայ գրիչը, «Հայոց գրիչ - 1600», Միջազգային գիտաժողովի նվիրված Հայոց գրիչի գրագիր 1800-ամյակին, Չեխոգրամիկի ժողովածու, Ե., 2006 (ա), էջ 79-99:
289. Մուշեղյան Ա., Միսրոպ Մաշտոցի և Լուսնամաշտակության հայ գրիչը, ՊԵՀ, 2006 (Բ), № 2, էջ 210-236:
290. Մուշեղյան Ա., Միսրոպ Մաշտոցի և Լուսնամաշտակության հայ գրիչը - «Ճիշտագրական Հայաստան», Երվանդիկ, 2006 (Ե), գիտություն, № 4, էջ 4, 6:
291. Մուշեղյան Ա., Հայոց խոսքի գրիչի Միսրոպ Մաշտոցի 4 դար ստաց, «Հայոց սեփականագրություն», Երևան, 2006 (Գ), 1 սարգից, № 59 / 2122:
292. Մուշեղյան Խ. Ա., Հայաստանի գրագիրական գրագիրները, ՀԱՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1973, 186 էջ + 43 թիվը նկար:
293. Մուշեղյան Խ. Ա., Արարածի հայկական գրագիրը, «Հայ գրագիրական հանդես», 1978, Խ. 7, էջ 105-124:
294. Մուշեղյան Խ. Ա., Գրագիրական շրջանագրությունը Հայաստանում (Ք ռ. V դ. - Ք հ. XIV դ.), ՀԱՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1983, 354 էջ + 28 թ. նկ + 1 թ. թարգմանք:

295. Մուրադյան Գ. Մ., Ազգայնագիտության փոփոխական ինֆորմացիոնային հարց. ՄԱՀ ԳԱ կրթա., Կ., 1982, 269 էջ, 15 թիվը կարգ.
296. Մուրադյան Ֆ. Մ., Պետական Ազգային ջրամբարի անկի 1986 թ., ՀՀ 1985-1986 թթ. ԳՊՄԼ/ՎՆ ՉՈ, Կ., 1987, էջ 20-21.
297. Մուրադյան Ֆ. Մ., Ազգային ջրամբարի կառուցման ջրամբարի շրջանը, Հայաստանի աշխարհագրական հրատարակչություն (1986-1987 թթ. պետականի արտատպեր), Կ., 1993, էջ 103-105, աղ. ՇԻՑ-ՇԿԿ.
298. Մուրադյան Ֆ., Լեռնագիտության ինֆորմացիոն. ՀՊ, 1903, էջ 5-9, 144-146, 333-335.
299. Մանգրեան (Յուսուֆյան) Ռ., Հայոց ստատիստիկական տնտեսագիտություն, «Հանդես Ամսօրեայ», 2005, թ. 1-12, էջ 25-74.
300. Մարտիրոսյան Բ., Հայոց զին. Թիֆլիս, 1892, 400 էջ.
301. Սեման Գ., Հարթի և Կարի, յուրով. «Կոնստանտնուպոլիս», 267 էջ, էնկոմիտեի կառուցմանը.
302. https://drive.google.com/file/d/1G0B_zAC740m-QQTZzZ1hUJDB0M7W6ndt/view
303. Մարտիրոսյան Սեմ., Երկրի մոլորակաբան. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» կրթա., Երևան, 1996, 484 էջ.
304. Մարտիրոսյան Վ. Ս., Կարմիր Վ. Ս., Քաղաքական Հ. Գ., Հայ միջնադարյան գրականության. Հայաստանի տնտեսական, Կ., «Մեդիասպին» տպ. կրթա., 1986, 166 էջ.
305. Մանուկյան Հ., Լեզու և գրականություն, «Հանդես Ամսօրեայ», 1927, № 6, էջ 169-173.
306. Կարմիրյան Մ. Գ., Հայ մոլորակի արտատպերական արտադրող յուրաքանչյուր յուրաքանչյուրական ընդ 1850-1890 թթ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» կրթա., Կ., 2002, 490 էջ.
307. Շահնազարյան Ա., Է. արտ. «Յիսուսի Մեծ» կրթա., Կ., 2011, 744 էջ.
308. Շահնազարյան Մ., Հայոց պատմություն, Կ. Ա., Կ., 1985, 804 էջ (արտատպ. «Ամսօրեայ», 1785):
309. Պարտիրոսյան Սեմ., Պատմության կարգ գրականության, Կ. Ա., Քաղաք գրականություն, Հրատարակչության կազմակերպության Ազգային Հայոց «Կարմիր» Թիֆլիս, 1865, 260 էջ.
310. Պարտիրոսյան Սեմ., Հայոց պատմություն (վերին միջին մեր օրոք), Հայաստանի պատմության «Թիֆլիս» գրականության, Կ. Պոլիս, 1922, 572 էջ.
311. Պարտիրոսյան Ս., Լեռնագիտության. Վրենա, 1928, 13 էջ և 8 տպագրություն.
312. Պարտիրոսյան Սեմ., Ուղի-տնտեսական մի արտատպերական, Կարմիր Հին Հայաստանի արտատպերական մասին, ՀՊՄՀ Կարմիրյան արտատպերական ինֆորմացիոն աշխատանքային կենտրոն, Կ. Ա., 1995, էջ 215-219.
313. Պատմություն Հայոց արքայ Սյուրան (մերթադ) մասին Մեծաննու Քաղաքի վերականգնման փորձարկումից յուրաքանչյուր կարգ գրականության. Հայաստանի Մեծաննու, ՀՀ ԳԱ, 2011, էջ 50-60.
314. Պատմության Ցրտառայ (Կարմիրյան), (Երևան Քաղաքի Գրականության կենտրոնից յուրաքանչյուր կարգ գրականության), «Քաղաքային», 1895, էջ 71-76.
315. Պարտիրոսյան Ս., Հայերենի կրթական, «Երկրագունդ» գրական և գրական հանդես տնտեսային, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 245-252, 291-297, 347-357, 395-402, 491-498, 1885, էջ 51-59, 99-109, 147-156, 202-210, 243-251, 295-301, 339-347, 387-392, 483-492, 551-559.
316. Պարտիրոսյան Ս., Հայերենի պատմության մասին պատմության պատմության յուրաքանչյուր կարգ, ՀՊ, 1896, թիվ 3, էջ 72-76.
317. Պարտիրոսյան Ս., Սյուրանյանի գրական արտատպերական կարգը և պատմության ինֆորմացիոն կենտրոնի մասին ինֆորմացիոն (Կ. Ֆ. Անանյան-Հայաստանի Թեոլոգիական 140-ամյան առթիվ), ՊՄՀ, 2002, էջ 243-270.
318. Պարտիրոսյան Ս., Մյուսի արտատպեր ինֆորմացիոն արտատպերական կենտրոնի արտատպերական և կարգ պատմության ինֆորմացիոն, «Հան Արտատպ» կրթա., Կ., 1997, 208 էջ.
319. Պարտիրոսյան Գ. Ք., Թիֆլիսյան Սյուրանյան յուրաքանչյուր կարգ գրականության արտատպերական, ՊՄՀ, 1945, թիվ 3-4, էջ 55-72.
320. Պարտիրոսյան Գ. Ք., Սյուրանյանի Հայաստանում կենտրոնի և վերին դարձում, ԿՊՀ կրթա., Կ., 1959, 438 էջ.
321. Պարտիրոսյան Գ. Ք., Մարտիրոսյան (Հայերենի մոլորակաբան), Երևան, 1963, էջ 261-282.
322. Պարտիրոսյան Գ. Ք., Միջնադարյան Հայաստանի մոլորակաբանի արտատպերական, ՀՊՄՀ ԳԱ կրթա., Կ., 1986, 162 էջ.

323. Պետրոսյան Ս., Ուրարտական մանկապարտեզի մի սրտատիպի վերանման փորձ, ԳՊՄՆ հանրագիտական գիտական նախադրյալի կուրսերի մուդիանո, Լեյքում է հայոց գեղերի գրառի 1600-ամակին, Գյումրի, 2005 (ա), էջ 95-100:
324. Պետրոսյան Ս., Հայտնաբերման դիպրանի գիտաբանական հարցեր (Ունի'ն են Բուզինի հափարանի ընծայման թիթերին պատկերված ստեփանկերը), ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի նախարարական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրակ աշխատություններ, VIII, Գյումրի, 2005 (ն), էջ 30-37:
325. Պետրոսյան Ս., Գյումրու ուրարտական գտածո ընկերի մանկապարտեզ, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրագիտական յոթերորդ գիտական նախադրյալի կուրսեր, Գյումրի, 2007 (ա), էջ 43-50:
326. Պետրոսյան Ս., Աննայի ուրարտական վանակի ստեղծմանը վերաբ. ՊԹՀ, 2007 (ն), 1, էջ 262-273:
327. Պետրոսյան Ս., Հայոց մանկապարտեզի սերունդներում, «Նախ» կրատ, Գյումրի, 2008, 108 էջ:
328. Պետրոսյան Սարգ., Կրտսերը Հայաստանի ժամերում, «Հայերիցի մայր», 1971, 25 սպետեմբ, № 34, էջ 4-5:
329. Պետրոսյան Սարգ., Հայերենի մաթեմատիկաները, «ԵՊԱՆ» կրատ, Ե., 2005, 244 էջ:
330. Պիճիգյան Է., Լախանապարտեզի հայ գրի և գրամատրիայի հարցի յուրը, ՊԹՀ, 1962, թիվ 4, էջ 153-170:
331. Պիճիգյան Է., Լախանապարտեզի հայ գրի և գրամատրիայի հարցի յուրը, ՄՄՀԹ, 1963, էջ 285-324:
332. Պիճիգյան Է., Հանրյան Վ., Ա. Գ. Արքայանյան, Հայոց գրի և գրությունը, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1973 (Գրամատրիան), ՊԹՀ, 1973, էջ 205-212:
333. Պոստայան Պ., «Իտերնացիանո»-ի ստեղծմանը և Դավիթ Աննայի, «Դավիթ Աննայի» հոդվածների մուդիանո, ԵՊՀ կրատ, Երևան, 1980, էջ 143-210:
334. Պոստայան Պ., «Մեթոդապարտեզի» ստեղծմանը, «Մարտի» տետապարտեզ, 1987, № 2, էջ 88-92:
335. Պոստայան Պ., 1600-ամյա գաղտնիները, «Հայաստան» կրատ, Ե., 1991, 112 էջ:
336. Պատկան Չ., Արարտեանի հարատուրեն գրանկերը, «Ազգային մանկապարտեզ», Կ ՄԹ, Վրննն, 1983, 118 էջ + 8 ստեղծակ:
337. Պատկան Գ. Թ., Հայերենի յոթեր ուրարտական դիպրանում, ՊԹՀ, 1986, № 1, էջ 43-58:
338. Պատկան Գ. Թ., Հայոց յոթեր պատմությունը, Լախանապարտեզի մանկապարտեզի, ՀԱՍՀ ԳԱ կրատ, Ե., 1987, 748 էջ:
339. Պատկան Գ. Թ., Ուրարտերենը և հայերենը (Աննայի ը Ն., Պատկան Գ. Թ., Սարգսյան Գ. Ն., Ուրարտու-Հայաստան, ՀԱՍՀ ԳԱ կրատ, Ե., 1988 սպետեմբ, էջ 127-168):
340. Պատկան Գ. Թ., Չորսերենի հայոց յոթեր մայրն, «Կախ» կրատ, Ե., 1992, 120 էջ:
341. Պատկան Գ. Թ., Ուրարտական սղանապարտեզների Արարտեանի ընծայման կրտսերը հայերենի ընծայման մայրն, ՊԹՀ, 2000, № 1, էջ 124-129:
342. Ունի'ն Գաղտնապարտեզի-Հայաստանի, Հասարակական, «Աննայի Սարգ» կախարտ, 1829, 602 էջ:
343. Սանկյան Կ. Ց., Գրոց գիտություն, «Բաղտնապարտեզ», 1907, № 9-10, էջ 439-443:
344. Սանկյան Կ., Հայաստանի կրտսեր, Կ., 1, Արարտեանի կրատ, Ե., 1931, 391 էջ + 36 ստեղծակ:
345. Սանկյան Կ., Հին Հայաստանի կրտսեր, Կ., Կ., Արարտեանի կրատ, Ե., 1941, 318 էջ:
346. Սանկյան ընծայման Աննայի-Հայաստանի յոթեր պատմությունը, «Վարարարարտ», 1893, 302 էջ:
347. Սանկյան Ա., ... հայ ստեղծակ կրտսեր, Երևան, 2001, 208 էջ:
348. Սանկյանի ընծայման Արարտեանի և սղանապարտեզի սղանապարտեզի կրտսերը կրտսեր, Կ., Կ., Արարտեանի կրտսեր-Ուրարտու աշխարհին պատմությունը էջ վերաբերված, «Վրնն», 1901, 262 էջ:
349. Սանկյանի ընծայման Արարտեանի սղանապարտեզի սղանապարտեզի, ՀԱ, 1913, էջ 393-409:

381. Մանկ Գ., Միտրոսյան գրեց. կրակ կատարմանի սկզբունքները և ազդեցիկները - ՄՄԸԾ, 1962, էջ 161-208 (Կրթամատերիկա է նաև որպես առանձնակապ):
382. Մանկ Գ., Միտրոսյան Միտրոսյան Հայկական գրերի ու մատենագրության սկզբունքները. Հայագիտություն, էր., 1962, 92 էջ:
383. Վարդան Արևիկի, 1861 - Մեծին Վարդանայ Բարձրորդրայ Դաստիարակ սկզբունքական (ի թյս ընկախաց Ա. էնին), Մոսկվա, 1861, 218 էջ:
384. Վարդան Արևիկի, Միջինասիական պատմության ինքնատեսարար թարգմանությունը Գ. Ք. Ճոստակյանի, ԵՊԿ կրթություն, Ե., 2001, 248 էջ:
385. Վարդանյան Ռ., Վարդանյան Կ., Արտաշեսյան սկզբունք գրականի կրթություն խմբ., «Շանդուկ Ամսոսյան», 2005, թիւ 1-12, էջ 75-120:
386. Վանդանյան Օ. Գ., Արամյանի գրեցածությունը պատմական սկզբունքական մեջ (Հանգրուս Յաղանի համառոտ թարգմանություն), «Շանդուկ Ամսոսյան», 1933, № 3-6 (մարտ-դեկտեմբեր), էջ 209-231:
387. Տարսարանյան Կ., Շաղախի նայ տառից, Վիեննա, 1895, 42 էջ:
388. Յաղան Յ., Մանի մի կրթամատերիկա (Դ. Հարսարանյանի գրի գրեցածություն), ՀԱ, 1893, էջ 88-92:
389. Յուսեան Հովհաննես, Մանդակներուց Հայոց կրթությանի ճարտ., Վեննայի, 1860, 222 էջ:
390. Յուր-Արևիկյան Ա., Հայագիտական հետազոտություններ, Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» կրթություն, 2010, 502 էջ + 42 աղյուսակ ու բարձր:
391. Յուր-Նազարյան Ք., Սյրիստանական գրեցածություն. Վարդեր և վարդարանություններ (V-XVIII դդ.), «Նուրի» կրթություն, Երևան, 2011, 424 էջ:
392. Յուր-Հայկյան Ա., Արամյանի ձրերից կրթություն սրմանագրությունը, Նյու Յորք-Չին Հայաստանի պատմության մասին, ՀԽՍՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի պրիստություններ, Կ. Լ. Մոսկ., 1933, էջ 143-150:
393. Յուր-Վանդանյան Ա., Ազգայնագիտական սրմանական կեր խմբագրությունը, Հայկ. ՄԱԿ ԳԱ կրթություն, Ե., 1968, 240 էջ:
394. Յուր-Վարդանյան Ք. Ի., Արևիկի նախարան սրմանագրությունը (Հայաստանի Ք.ու. Ի զարի թարգմանական կրթություններին շարքը), ՊԸԿ, 1989, № 1, էջ 177-189:
395. Յուր-Միտրոսյան Ս. Գ., Միջինասիական սկզբունքների ծագման և զարգացման պատմությունը, ՀԱԿ ԳԱ կրթություն, Ե., 1968, 240 էջ:
396. Յուր-Միտրոսյան Գ., Նազարյան Շաղախից, «Արարատ», Էրմիանին, 1901, թիւ ԺԳ և ԺԺ, էջ 542-549:
397. Յուր-Միտրոսյան Գ., Հայ գրերի 1500 տարեկան ստորի, «Արարատ», Ա. Էրմիանին, 1912, Ե-Ա, էջ 499-514:
398. Յուր-Միտրոսյան Գ., Արևիկա նայ գրեցածություն, «Շաղախ» Ա. Էրմիանին կրթությունական մտայնություն, գիրք Ա, Վարդարանյան, 1913, էջ 137-141:
399. Յուր-Միտրոսյան Գ., Հայ գրերի 1500-տարեկան ստորի, ՄՄԸԾ, 1962, էջ 181-198:
400. Տիրացյան Գ., Արարատ Ա-ի պատմություն կրթություն սրմանագրությունը, ԵՀԳ, 1957, № 10, էջ 105-109:
401. Տիրացյան Գ. Ա., Կրթությունական թարգմանությունը և Արևիկյան Իրանը, ՊԸԿ, 1964, № 2, էջ 149-163:
402. Տիրացյան Գ. Ա., Գիր-գրեցածություն (կրթություն) «Շանդուկյան միտրոսյան կրթությունական ինստիտուտ» լուսնուսում, ՀՀՊԿ, 1971, էջ 907-915:
403. Տիրացյան Գ. Ա., Արամյանի սկզբունքները, ԼՀԳ, 1972, № 2, էջ 36-42:
404. Տիրացյան Գ. Ա., Հայագիտական պատմությունները Արամյանից, ԼՀԳ, 1973, № 5, էջ 95-103:
405. Տիրացյան Գ. Ա., Արամյանի սկզբունքները, ԼՀԳ, 1974 (ա), № 12, էջ 54-67:
406. Տիրացյան Գ. Ա., Արամյանի 1973 թ. սկզբունքների կրթությունը, ՊԸԿ, 1974 (Ե), № 3, էջ 171-180:
407. Տիրացյան Գ., Արարատ 1-ի նա ձեկ կրթություն սրմանական սրմանագրություն, ՊԸԿ, 1977, № 4, էջ 254-259:
408. Տիրացյան Գ. Ա., Կարապետյան Ի. Ա., Արամյանի 1977-78 թթ. սկզբունքները, ՊԸԿ, 1979, № 4, էջ 247-255:
409. Տիրացյան Գ. Ա., Կարապետյան Ի. Ա., Արամյանի 1974-76 թթ. սկզբունքները, ՊԸԿ, 1981, № 3, էջ 281-288:

410. Տիրացյան Գ. Ա., Կարասեփյան Ի. Ա., Արմավիրի 1978–80 թթ. պեղումները, ԼՊՀ, 1982, № 1, էջ 83–97:
411. Տիրացյան Գ. Ա., Կարասեփյան Ի. Ա., Արմավիրի 1981–82 թթ. պեղումները, ԼՊՀ, 1983, № 10, էջ 56–64:
412. Տիրացյան Գ. Ա., Կարասեփյան Ի. Ա., Արմավիրի 1983–84 թթ. պեղումները, ՊԾՀ, 1985, № 4, էջ 219–226:
413. Տիրացյան Գ. Ա., Կարասեփյան Ի. Ա., Արմավիրի 1985–86 թթ. պեղումները, ՊԾՀ, 1988, № 3, էջ 217–225:
414. Տիրացյան Գ. Ա., Կարասեփյան Ի. Ա., Արմավիրի պեղումները, ՀԽՍՀ 1987–88 թթ. ԳՎԱՆ/ՎՆ ՉԾԹ, Ե., 1989, էջ 51–53:
415. Տիրացյան Գ. Ա., Կարասեփյան Ի. Ա., Արմավիրի պեղումները, ՀՀ 1989–90 թթ. ԳՎԱՆ/ՎՆ ՉԾԹ, Ե., 1991, էջ 77–79:
416. Տիրացյան Կ. Գ., հույրի ստանա նկատարարության ստաններն մի արձանագրության շուրջ, Հին Հայաստանի պատմության և մշակութի նախընթացի հետազոտության կենտրոնի հրատարակած հանրագրքի հեղինակներ, Ե., 2001, էջ 3–12:
417. Փառնակ Գ. (Տեղագրական Գ.), Մարտի «Կարասեփյան Գանդի» պարզանկի, տանտարանի և ծառանկի, «Մեծիկո» Հանդես Ամսօր, 1905, էջ 69–72, 110–112, 128–130, 168–170, 229–243:
418. Փոխտու Թադևոս, Պատմության Հայոց (Երազմ, Նրան և ծանոթ Ստ. Մախաչյանի լին), «Հայաստանի կրթություն», Ե., 1968, 352 էջ:
419. Փառնակյան Հ., Մեղուկ Մաշտոցի ստեղծած հայոց վեր ունի, Իտալիայում, 1988, 30 էջ:
420. Փառնակյան Վ., Պատմության հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1910 (ս), 990 էջ:
421. Փառնակյան Վ., Մանակ և Մարտի Թադևոս, 1910 (ս), 58 էջ:
422. Փիլիպոսյան Ա., Կարմիր թերթ, ՀՍՀ, Կ. 5, Ե., 1979, էջ 231:
423. Փիլիպոսյան Ա. Ա., Հայկական խեղճագրական կենտրոնը Հին Արևելքի կրթությունը համակարգում, «Արամի» կրթություն, Ե., 1998, 248 էջ:
424. Փիլիպոսյան Ա. Ա., Կարասեփյան Ի. Ա., Գեղեցիկի զինվոր զանգարանը, (Մեծիկո Մեղուկյան, Երաստանյան ժամանակի զանգարաններ, Ե., 1995 թրքում, էջ 80–97):
425. Փիլիպոսյան Ա., Համանկարյան Վ., Արթուրի թիվ 422 զանգարանի միջանկարանի կենտրոնը, «Հայաստանի կրթություն» հրատարակչություն, 3 «Մեղուկի» կրթություն, Ե., 2003, էջ 72–82:
426. Փիլիպոսյան Ա. Ա., Մարտի Ի. Ա., Գեղեցիկի զանգարան (Երաստանյան) զանգարանը, «Հանդեսի 97» կրթություն, Ե., 2001, 160 էջ:
427. Փյունի Երասեփյան Բարե կեն յե Ի թրք ընկալուց, Ա. Բ. Շաքարյան կախարհությունների, Գ. Շաքարյան կենտրոնի, Կրթությունը, Կրթությունը Մեղուկ Մաշտոցի, «Մեծիկո», 1822, 179 էջ:
428. Քաղաքիկ Միլի, Արագածի պատմության մեջ, Արևելքի կրթությունների կրթությունների և կրթությունների կրթությունների կրթությունների ծառան, «Կարասեփյան», ՄԻՊ, 1935, 78 էջ:
429. Քաղաքիկ Մ., Հայաստանի Քաղաքիկի միջանկարանը, ՀՀ ԳՎԱ «Կրթություն» կրթություն, Ե., 2007, 410 էջ:
430. Քաղաքիկյան Ա., Մարտի Գ., «Կարմիր Ի», Արմավիրի արձանագրության կրթությունը և կրթությունները Մարտիկի կրթություն, «Մարտիկյան Հայաստան», 17. 07. 1977:
431. Քաղաքիկ Ե., Հայ մշակութի պատմության, Պլյուս, 1954, 327 էջ:
432. Քաղաքիկ Ե., Պատմության կենտրոնի կենտրոնի կրթություններ, «Մեծիկո», 1992, 670 էջ:
433. Քաղաքիկ Կ., Պատմության կենտրոնի կենտրոնի կրթություններ, ՀՍՀ ԳՎ կրթություն, Ե., 1970, 284 էջ:
434. Քաղաքիկ, Մարտիկ (Երազմ, Արմավիրի կրթություններ) ՀՍՀ ԳՎ կրթություն, Ե., 2000, 350 էջ:
435. Քաղաքիկ, Կարասեփյան (Երազմ, Արմավիրի կրթություններ) ՀՍՀ ԳՎ կրթություն, Ե., 2000, 350 էջ:
436. Օրմանյան Մ., Արագածում, Ե. Ա. Ս. Լեզվանի, 2001, 1870 էջ:

ՈՒՍՆԻՆ

437. Абнбуллаев О. А., Руконен Анна Юльевна и др. Изучение в 1955 г. Материалы и исследования по археологии СССР, 1959, № 67, с. 444–460

438. Абрамян Л. А., Демурцян А. Р., Мефодиева Евгения и другие археологи, ՊԾՀ, 1985, № 4, с. 66–84.

439. Аветисян Г. Г., Византизм в Армении из памятников Араратской долины, Изд. ЕГУ, Е., 1992, 168 с.
440. Аветисян Г. М., Северная Месопотамия в юго-западные области Армянского нагорья, Изд. «Гитутян» НАН РА, Е., 1997, 72 с.
441. Айвазян С. М., Раскопки восточной кладбища (На правах рукописи), Е., 1963, 250 с.
442. Арамалян Б. Н., Гарин, Л. Результаты работ археологической экспедиции Института истории АН Армян. ССР 1949-1950 гг., Изд. АН Армян. ССР, Е., 1957, 91 с. + 18 табл.
443. Арамалян Б. Н., Гарин, П. Результаты раскопок 1951-1955 гг., Изд. АН Армян. ССР, Е., 1957, 93 с. + 16 табл.
444. Арамалян Б. Н., Очерки по истории искусства Древней Армении (VI в. до н.э. - III в. н.э.), Изд. АН Армян. ССР, Е., 1978, 124 с. + 137 табл.
445. Арамалян Б. Н., Аргачян Г. Основные результаты раскопок 1970-1977 гг., Изд. АН Армян. ССР, Е., 1982, 71 с. + 46 ил. илл.
446. Аревинян С. С., Формирование философии науки в Древней Армении (V-VI вв.), Е., Изд. АН Армян. ССР, 1973, 352 с.
447. Арутюнян Н. В., Византизм (Урарту), Изд. АН Армян. ССР, Е., 1970, 474 с.
448. Арутюнян Н. В., Топономия Урарту, Изд. АН Армян. ССР, Е., 1983, 308 с.
449. Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, Изд. «Гитутян» НАН РА, Е., 2001, 542 с. + 183 рис.
450. Барсегян Д. А., Об одной урартской иероглифической надписи, «ԳԻՏ», 1961, № 3 (4), с. 238-244.
451. Барсегян Д. А., Об урартской иероглифической письменности, ԼՏԳ, 1967, № 2, с. 85-90.
452. Барсегян Р. М., Претитан Аресурда («силы солнца») в Армении и Месопотамии и послания армянского иконописца Нерсеса Благочестивого, «Эллинистический Ближний Восток, Византизм и Иран» (сб. в честь Н. В. Пугачевской), М., 1967, с. 102-112.
453. Бишарян Э., Хронология древнего мира, Изд. «Наука», М., 1976, 336 с.
454. Болтунова А. И., Греческие надписи Армавиры, ԾՏԳ, 1942, № 1-2, с. 35-61.
455. Боронин А. Я., Надписи Арташата (Арташеса), царя Армении, ВДН, 1966, № 2, с. 97-107.
456. Брандштейн И. Е., Урартские монеты. Проблемы метрологии и стандартов, «ԳԻՏ», 1978, № 1, с. 141-156.
457. Браславский В., Легенды исторических судеб армянского народа, Изд. Московского Армянского Комитета, М., 1940, 122 с. «Շրժիթրադարձարկարծ Է», Изд. АриФАН-а, 1940, 122 с.).
458. Вайман А. А., Шуэиро-авилонская иконометрия III - I тысячелетия до н.э., Издательство восточной литературы, М., 1961, 278 с.
459. Вайман А. А., Урартская иероглифика: раскопками знака и чтение отдельных надписей, КВ, Л., 1978, с. 100-105.
460. Варданян Р. Е., К вопросу о датировке двух групп армянских монет эллинистической эпохи, «ԳԻՏ», 1987, № 2, с. 195-207.
461. Варданян Р. О., Асатрян Д. Г., Некоторые замечания по метрологии Урарту, «ԳԻՏ», 1980, № 2, с. 166-178.
462. Византизм И. И., Об одной армянской печати в собраниях Государственного Эрмитажа в Ленинграде, Краткие сообщения Института восточных языков АН, 86, История и филология Ближнего Востока, Семьтология, М., 1965, с. 18-19, рис. 1-2.
463. Волков А. А., Греческая иконометрия, Изд. МГУ, М., 1982, 176 с.
464. Выгодской М. Я., Арифметика и алгебра в древнем мире, Изд. «Наука», М., 1967, 370 стр.
465. Гаджиев М., К выделению и интерпретации иероглифических символов в знаковой системе Дербента середины VI века, Международная научная конференция «Археология, этнография, фольклористика Кавказа», Сборник научных сообщений докладов, Изд. «Моридаш», Тбилиси, 2010, с. 104-110.
466. Гельб Н. Е., Опыт научной печати, Изд. «Ридут», М., 1982, 366 с.
467. Георгиев В., Происхождение кофанта, «Вопросы языкознания», 1952, № 6, с. 51-65.

468. Гюн Г., 2000 лет армянского театра, т. 1, Театр древней Армении: по памятникам интернациональной культуры и древним текстам, М., Гос. изд. «Искусство», 1952, 560 с.
469. Даварджан А. Р., К проблеме языковой трещины в композициях Древней Армении, *УДЗ*, 1982, № 4, с. 154-164.
470. Даварджан А. Р., Фролов Б. А., Первоисточник глиняных вертикали, *УДЗ*, 1985, № 3, с. 48-86.
471. Давидян А. А., Кладовые Эребуни, *Сообщения ГИИИГ*, М., 1968, с. 37-45.
472. Даварджан О. М., Армяноязычные раскопки в Тршети в 1939-1962 гг., *СА*, 1964, № 2, с. 117-120.
473. Давушян Г. Б., Урартский и индоевропейские языки, *Изв. АН Арм. ССР*, Е., 1963, 156 с.
474. Давушян Г. Б., Индоевропейские индоевропейские, хуррито-урартский и кавказские языки, *Изв. АН Арм. ССР*, Е., 1967, 218 с.
475. Дарнагер Д., Алфавит, Издательство иностранной литературы, М., 1963, 660 с.
476. Дризецкая И. М., Язык летописи *персидцев*, Изд. «Наука», М., 1969, 120 с.
477. Давидов И. М., Ассиро-кавказские источники по истории Урарту, *ВДИ*, 1951, № 2, с. 235-356, № 3, с. 205-252, № 4, с. 283-303.
478. Давидов И. М., История Малой Азии, Изд. АН СССР, М.-Л., 1956, 486 с.
479. Давидов И. М., Урартские письма и документы, Изд. АН СССР, Л., 1963, 144 с.
480. Давидов И. М., Языки древней Персидской Азии, Изд. «Наука», М., 1967, 492 с.
481. Давидов И. М., О методах дешифровки древних текстов. - в кн. Тайны древних писаний, М., 1976, с. 11-29.
482. Давидов И. М., Хуррито-урартский и восточно-кавказские языки, *ДВ*, 1978, с. 25-38.
483. Давидов И. М., К вопросу о слове Халди, *ДВ*, 4, Е., 1983, с. 190-194.
484. Давидов И. М., О некоторых направлениях в урартском языкознании и новых урартских текстах, *ДВ*, 5, Е., 1988, с. 133-180.
485. Давидов И. М., Стариков К. Б., Надпись Арганская (Аргинская), царя Армении, *ВДИ*, 1935, № 2, с. 161-174.
486. Давидов И. М., Яковлевская Н. Б., Эпиграфический словарь Голышевца и Сидурн и другие эпиграфические тексты из Аргинского (Арминор), *УДЗ*, 1989, № 2, с. 55-62.
487. Ельменцов Л. А., К эпиграфике Гарни и Апаран, *ВДИ*, 1938, № 1, с. 146-150.
488. Ельменцов Л. А., О датировке тигринеуртской надписи, *УДЗ*, 1961, № 2, 207-211.
489. Есаян С. А., Древняя Армения, Изд. ЕГУ, Е., 1986, 88 с.
490. Есаян С. А., Бончак Л. Н., Амалхан С. Г., Канюган А. Г., Близкие гробницы в Ереване, Е., 1991.
491. Есаян С. А., Калантарян А. А., Оуакан, I, Изд. АН Арм. ССР, Е., 1988, 131 с. + 127 и. ил.
492. Есаян С. А., Хачикян О. С., Надпись близкой гробницы в Еленджоре, *УДЗ*, 1990, № 3, с. 34-44.
493. Значительные находки, *"Коммунист"*, 30.09.1945.
494. Заграбин Л. Н., Ортография Армянского алфавита, Издательство АН Армянской ССР, Е., 1979, 120 с.
495. Иванов Вяч. Вс., Аналитический язык, в кн.: Древние языки Малой Азии, Изд. «Прогресс», М., 1980, с. 129-160.
496. Иванов Вяч. Вс., От буквы к слову в иероглифе. Системы письма в пространстве, Изд. «Язык славянской культуры», М., 2013, 268 с.
497. Иероним М. А., Уточнения к чтению урартских надписей. Об урартской системе числительных, *ДВ*, 2, Е., 1976, с. 115-117.
498. Исследования в статье Н. О. Эяна по армянской иероглифике, истории и истории литературы (из 1858-1884 гг.), М., 1896, 432 с.
499. История Агвань Мойсей Каганаканян, писатель X века, пер. с арм. К. Печкарян, СПб., 1861, 376 с.
500. История Армянский Мойсей Хоренский, пер. с арм. Эяна Н. О., М., 1858, 402 с.
501. История В. А., Византизм и развитие языка, Изд. «Наука», М., 1965, 600 с.
502. Кальмeyer П., Слово Халди, *ДВ*, 4, Е., 1983, с. 179-189.

503. Кавча И. Т., Шуверский герметический эпос как исторический источник. Эпиграф и верховный жрец Аратты, ВДН, 1964, № 4, с. 191-220.
504. Кавча И. Т., Халдская надпись Руся I из Келарина, Армгосиздат, Ереван, 1931, 12 с.
505. Каргелани О. О., Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам, ГСФ, 1988, № 7, с. 57-76.
506. Касанов В. Н., Имя кончик: факты и вымыслы, Изд. «Вече», М., 2001, 428 с.
507. Клавцова О. В., История письма, Изд. Уральского гос. педагогического университета, Екатеринбург, 2009, 141 с.
508. Каростович М. А., Египетский язык, Изд. восточной литературы, М., 1961, 103 с.
509. Коси А. В., Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII-VIII вв. до н.э. (по историко-географическим лувийским источникам), Изд. «Госгитизм» НАН РА, Ереван, 1994, 150 с.
510. Крфим Б. А., Археологические раскопки в Триванди, т. 1, Изд. АН Груз. ССР, Тб., 1941, 492 с.
511. Крфим Б. А., Урартский «подушбарай» у подножья Арагата и Куро-армянской долины, "Вестник музея Грузии", 1944, вып. 13-19, с. 1-127.
512. Кушнерова К. Х., Тавановский монумент в Арени, "Советская археология", 1960, № 1, с. 137-147.
513. Кушнерова К. Х., Ходжаланский монумент, "ЮС", 1970, № 3, с. 109-124.
514. Кушнерова К. Х., Южный Кавказ в IX-II тыс. до н.э., Изд. «Петербург. Востоковедение», С.-Петербург, 1993, 312 с.
515. Кушнерова К. Х., Чубинидзе Т. Н., Древние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н.э.), Изд. «Наука», Л., 1970, 192 с. + 4 л. ил.
516. Лавина В. А., Хурзугане Э. Ш., Титул иету на парфянской гониме и армянское падфрей, "ВПС", 1988, № 4, с. 61-81.
517. Лукин Б., Археологические находки 1935-1936 гг. в окрестностях станции Тульской и Давосской близ Майкопа, ВДН, 1939, № 3, с. 210-223.
518. Майстеров Л. Е., Роль алфавитных систем курациан, "Историко-математические исследования", выпуск XIX, М., 1974, с. 39-49.
519. Мавандян А., Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность, Изд. Армянск ССР, Е., 1941, 40 с.
520. Мавандян Я. А., Новые заметки о греческой надписи в клинописном языке Гарик, Шифротор, 1951, № 4, с. 9-35.
521. Маргарян Е. Г., Светлыца страны Копилтене и Арениа (авторф. канд. дис.), Изд. Института истории АН Арм. ССР, Е., 1992, 24 с.
522. Марр, Кавказский культурный мир в Арениа, «Статская топография», Петроград, 1915, 53 с.
523. Марр Н. Я., Ани, Арениа, Е., 1939, 250 с. + 2 л. ил. карт.
524. Маргаросян А. А., Город Тейшобанян, Изд. АН Арм. ССР, Е., 1961, 139 с. + 12 л. ил.
525. Маргаросян А. А., Арениа в эпоху бронзы и раннего железа, Изд. АН Арм. ССР, Е., 1964, 314 с. + 37 табл.
526. Маргаросян А. А., Археологические, Изд. АН Арм. ССР, Е., 1974, 180 с. + 61 табл.
527. Маргаросян А. А., Печати мастеров на сосудах из Арениа, ВДН, М., 1981, с. 80-85.
528. Мелконянц Г. А., Навра-Урарту, Изд. АН Груз. ССР, Тб., 1954, 447 с. + 1 л. карт.
529. Мелконянц Г. А., Урартские клинообразные надписи, Изд. АН С ССР, М., 1960, 504 с.
530. Мелконянц Г. А., Урартский язык, Изд. "Наука", М., 1964, 74 с.
531. Мелконянц Г. А., Урартские клинообразные надписи, ВДН, 1971, № 3, с. 227-255, № 4, с. 265-297.
532. Мелконянц Н. Н., Закавказские вероисповедия, «Сообщения ГАИМК», 1932, № 3-4, с. 51-55.
533. Мелконянц Н. Н., Заключительные выписки Прочерносорья, «Известия ГАИМК», вып. 62, Л., 1933, 88 с.
534. Мурадян С., Тайна Месропа Маштоца, "Литературная Арениа", 1985, 2, с. 83-102.

535. Муравьев С., Происхождение названий армянских букв, «Сборн. научн. - 1600», Эрцбургский университет [Сборн. научн. - 1600] 1800-1810 гг., СПб., 1810, т. 1, с. 132-138.
536. Мурадян Г. С., Греческая надпись Трдата I, найденная в Гарни, «ԳՐՀ», 1981, № 3, с. 81-84.
537. Назарян Ст., Беглый взгляд на историю Гайванской литературы до конца XIII столетия, Казань, 1844, 83 с.
538. Найтгауэр О., Точные науки в древности, Изд. «Наука», М., 1968, 224 с.
539. Ослерофф Д. А., Из истории армяно-эфиопских связей (Африка Магитис), "Древний Восток", Сб.1 (к самодостижительному изд. М. А. Коростовича, отв. ред. Н. С. Катинский), М., 1975, с. 207-217.
540. Отинский А., Древняя Месопотамия, Изд. «Наука», М., 1990, 320 с.
541. Орanskiy И. М., Выдающиеся вранские филологи, Изд. «Наука», М., 1960, 490 с.
542. Орбели Н. А., Предварительный отчет о командировке в Азиатскую Турцию в 1911-1912 гг., «Известия Императорской Академии Наук», С.-Петербург, 1912, с. 917-926.
543. Орбели Н. А., Растифрония древнейших надписей, "Известия", М., 31. 01. 1941, № 25, с. 4.
544. Периканян А. Г., Армянская надпись из Гарни, «ԳՐՀ», 1964, № 3, с. 123-128.
545. Периканян А. Г., Армянская надпись из Зантеура, «ԳՐՀ», 1965, № 4, с. 107-128.
546. Периканян А. Г., К вопросу о происхождении армянской письменности, "Передвосточный сборник", II. Делфрония и интерпретация письменности Древнего Востока, М., Изд. «Наука», 1966, с. 103-133.
547. Периканян А. Г., Армянская надпись на серебряной чаше из Сисмана, «ԳՐՀ», 1971, № 3, с. 78-82.
548. Петросян А., Структура урартского, древнейшего армянского и индоевропейских падежей в свете данных языкознания и этнографии, - Հայ ժողովրդական գիտությունների ամսագրի Երիտասարդ գիտնականների VII լրագրում, Ե., 1988, с. 56-63.
549. Петулянская Н. В., К вопросу о "письменных" народах древности, "Древний мир" (об. статей в честь В. В. Струве), М., 1962, с. 336-339.
550. Пнотровский Б. В., Урартские бронзовые статуэтки собрания Эрмитажа, Труды отдела истории культуры и искусства Востока, I. Л., 1939, с. 45-60 + 3 л. рис.
551. Пнотровский Б. В., Урарту и Закавказье, «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», М.-Л., 1940, III, с. 28-34.
552. Пнотровский Б. В., История и культура Урарту, Е., 1944, 364 с., 8 л. ил., 1 л. карт.
553. Пнотровский Б. В., Клиннообразные надписи на бронзовых чашах из раскопок на Карно-Батуре в 1949 г., ՅՊ, 1951, с. 110-112, 2 л. рис.
554. Пнотровский Б. В., Карно-Батур. Раскопки 1954 г., "Сообщения Гос. Эрмитажа", № 6, Ленинград, 1955, с. 42-44.
555. Пнотровский Б. В., Клиннообразные урартские надписи из раскопок на Карно-Батуре, 1954 г., ՅՊ, т. 11, 1956, с. 80-82.
556. Пнотровский Б. В., Древнеэфиопские предметы, найденные на территории Советского Союза, "Советская археология", 1958, № 1, с. 20-27.
557. Пнотровский Б. В., Вавилонские шарты (Урарту), Изд. вост. зап., М., 1959, 284 с. + 28 л. табл.
558. Пнотровский Б. В., Искусство Урарту, Гос. Эрмитаж, Л., 1962, 123 с. + 18 л. ил.
559. Пнотровский Б. В., Письмо в редакцию, «ԳՐՀ», 1971, № 3, с. 302-303.
560. Пронштейн А. П., Князь А. Я., Хронология, «Восточная школа», М., 1981, 191 с.
561. Ростовцов М. Н., Ассирийская греческая надпись царя Тардата, (Альбийская серия, № 6), СПб., 1911, 34 с.
562. Сардарян С. А., Древнейшая история и культура Армении (Автореферат докторской диссертации, АН Арм. ССР, Инст. истории), Е., 1971, 32 с.
563. Саркисян Г. X., Тигранакерт. Из истории древнеармянского городского община, Изд. Вост. Литературы, М., 1980, 160 с.
564. Саркисян Г. X., К спору о датировке тигранакертской греческой надписи, «ԳՐՀ», 1962, № 1, с. 228-231.

593. Хачикян А., Армяны в сфере международной торговли византизм и в печати западной Азии, Изд. «Зангез-97», Е., 1999, 124 с.
594. Хачикян М. Л., Хурритский и урартский языки, Изд. АН Арм. ССР, Е., 1985, 196 с.
595. Хачикян С. Н., Керемхан Эрбуван, «Сообщения ГМПИВ», IV, М., 1968, с. 82-96.
596. Хаджиан С. Н., Оттукан урартских печатей на территории из Эрбуван, История и филология древнего Востока, XI годичная научная сессия ДО ИВАН. Краткие сообщения, М., 1976, с. 126-143.
597. Хачикян С. Н., Языки на урартской территории Эрбуван, ДВМОК, М., 1981, с. 85-90.
598. Хурцудан Э., Монета Митридата царя Тосии, «Գրական և Մշակութային կրթության և մեթոդական» Է, XVII, Ե., 1998, с. 167-174.
599. Церетели Г. В., Армянская ботаника. Давыдовская надпись, найденная при археологических раскопках в Мидкети-Армяки, Изд. АН Груз. ССР, Тб., 1941, 76 с.
600. Церетели Г. В., Эпиграфические находки из Мидкети – древней столицы Грузии, ИДН, 1948, № 2, с. 49-57.
601. Церетели К., Новая надпись из Мидкети-Сантавро, выложенными армянскими письмами, Изд. «Метизеребан», Тб., 1990, 80 с.
602. Шакинзянцян Н. Э., Языки и символы на территории южно-армянской культуры, «Сообщения Академии наук Груз. ССР», 133, 1989, № 1, с. 209-212.
603. Шакинзянцян Н., Языки и символы на территории южно-армянской культуры, Центр археологических исследований АН Грузии, Тбилиси, 1999, 66 с. (գրական և մեթոդական)
604. Шингарь Я. В., Иллиристоразомная история письма, Издательство А. Ф. Маркса, С-Петербург, 1903, 264 с.
605. Чубинянцян Т., К древней истории Южного Кавказа, т. I, Изд. «Машин», Тбилиси, 1971, 170 с. + 14 л. ил.
606. Эманн Н. О., Обь Армянском алфавите, – *Historia Armeniae Moyses Chorenensis*, М., 1858, с. 361-383.
607. Эманн Н. О., Обь Армянском алфавите, – Исследования в статьи Н. О. Эманн по армянской мифологии, истории и истории литературы (из 1858-1884 гг.), М., 1896, с. 204-230.
608. Эрбуван, 1979 – Хачикян С. Н., Трустанова Н. С., Оганисян К. Л., Эрбуван. Писемство Урартского царства VIII-VI в. до н.э., Изд. «Искусство», М., 1979, 168 с.

ԱՐԵՎԱՏԱՆԻ ԳՐԱՆՈՒՄԻ ԼԵՂՈՒՆԵՐՈՎ

609. Aalto P., Notes on methods of decipherment of unknown languages, "Studia Orientalia", 1945, XI, № 4, p. 3-26.
610. Abuy E., Seals and Sealings, – *Ayasis I, Roma*, 2001, p. 321-353.
611. Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament (ed. by J. B. Pritchard), Princeton University Press, New Jersey, 1969, 744 p.
612. André-Salvini B., Salvini M., The Usonian Rock Inscriptions of Rasliq and Nalibak (East Azerbaijan, Iran), SMEA, 1999, fasc. XLI / 1, p. 17-32.
613. André-Salvini B., Salvini M., The Bilingual Stele of Bana I from Movana (West-Azerbaijan, Iran), SMEA, 2002, fasc. XLIV / 1, p. 5-66.
614. Atkinson Q. D., Gray R. D., How old is the Indo-European language family? Progress or more moths to the flame? In: *Phylogenetic Methods and the Prehistory of Languages*, Cambridge, 2006, p. 91-109.
615. Avetisyan P., Recently Found Archeological Sites of Armenia (Agarak), AAJNES, vol. III, issue 2, Yerevan, 2008, p. 39-50, table I-VIII.
616. Ayasis I, 2001 – Ayasis I, Ten Years' Excavations at Raschivili Eclatu-kai (ed. by A. Çilingiroğlu and M. Salvini), Pubblicazioni dell' Istituto di Studi sulle civiltà dell' Egeo e del Vicino Oriente del Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 2001, p. 396.
617. Avazyan S., Usonian – Armenian. Lexicon and Comparative-historical Grammar, YSU press, Yerevan, 2011, 308 pages.

618. Badalyan R. S., Köhl P. L., Kroff S. E., Hovim 1995. Bericht über die amerikanisch-armenisch-deutsche archäologische Expedition in Armenien, AMIT, 1997, Bd. 29, p. 206-228.
619. Barnett R. D., The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van, "Iraq", vol. XII, No 1, 1950, p. 1-43.
620. Barnett R. D., The Urartian cemetery at Igdyr, AS, 1963, vol. XIII, p. 189-198.
621. Barnett R. D. The Hieroglyphic writing of Urarta, Anatolian Studies presented to H. G. Güterbock, Istanbul, 1974, p. 43-55, plates XI-XIII, XXIX.
622. Barton G. A., The Origin and Development of Babylonian Writing, "Beiträge zur Assyriologie", Bd. IX, 1913, 284 p.
623. Barton G. A., The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, Yale University press, New Haven, 1928, 414 p.
624. Başgelen N., Atabindi kaya yazıtları, "Arkeoloji ve Sanat", 46-48, 1990, p. 24-26, pl. 1-12.
625. Boduskiyan P. Z., Coinage of the Artaxiads of Armenia, Royal Numismatic Society, Special publ. No 10, London, 1978, 82 p. + 8 pl.
626. Boduskiyan P. Z., Coinage of Cilician Armenia, The American Numismatic Society Press, Connecticut, 1979, XXXI + 494 p. + 12 pl.
627. Boduskiyan P. Z., Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene, Armenian Numismatic Society, Special publ. No 4, Los Angeles, 1985, 40 p.
628. Belli O., Monumentale Felszeichen im Bereich urartäischer Festungsanlagen, AnAt, 1989, XI, p. 89-105, pl. 1-XXV.
629. Belli O., The Discovery of Cave Paintings in the Van Region (pp. 261-265); Research on the Rock Art in East Anatolia (pp. 266-270); Surveys of Monumental Urartian Rock Signs in East Anatolia (pp. 365-369). In: Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000) (edited by Ö. Belli), Istanbul, 2001, p. 261-270.
630. Belli O., Sevin V., Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar, 1998, (Archaeological Survey in Nakhichevan, 1998), Arkeoloji ve sanat yayıncılık, İstanbul, 1999, 78 pages + 24 pl. (çizimlerle süslenmiş).
631. Biscione R., Hetayakyan S., Parmegiani N., Sayadyan Y. V., Description of the Sites, In: NEF..., Roma, 2002, p. 61-250.
632. Bossert H. M., Zur Stelle von Toprove, "Baghdader Mitteilungen", Bd. 10, 1978, 50-51, pl. XII.
633. Bossert H., Assyrisch-babylonische Zeichenliste, Verlag Batsch & Berger Kovelauer, Neukirchen-Vluyn, 1978, 413 S.
634. Bossert H. T., Atlasatolien, Verlag Ernst Wasmuth GmbH, Berlin, 1942, 320 S.
635. Bossert H. T., Alayrien, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen, 1951, 407 S.
636. Brockelmann C., Syrische Grammatik, Voh Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1962, 296 S.
637. Brosset, 1870 - Deux Historiens Arméniens: Kirakos de Ganzak, XIII S., Histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, X S., Histoire en trois parties; traduits par M. Brosset, Commissaires de l'Académie Impériale des sciences, St.-Petersbourg, 1870, 276 p.
638. Buck C. D., A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1949, 1532 p.
639. Burney Ch. A., Excavations at Yarek tepa, North-West Iran, "Iraq", 1961, vol. XXIII, No 2, p. 138-153.
640. Burney Ch. A., Excavations at Yarek tepa, Azerbaijan, 1961 Second Preliminary Report, "Iraq", 1962, vol. XXIV, No 2, p. 134-152.
641. Burney Ch. A., A first season of excavation at Kayalidere, AS, 1966, vol.16, p. 55-111.
642. Caovin J., Auroche O., Caovin M.-C., Balkan-Ald N., The Pre-Pottery Site of Cafer Höyük, NTCC-I, p. 87-103, NTCC-II, pl. 57-77.
643. Chiara E., They wrote on clay, Cambridge University Press, London, 1939, 250 p.
644. CICH, 1924-1935 - Corpus Inscriptionum Chaldaicarum (In Verbindung mit F. Bagal und F. Schachermeyr herausgegeben von C. F. Lehmann-Haspel), Verlag von Walter de Gruyter & Co, I, Berlin und Leipzig, 1928, 194 S.; II, Berlin und Leipzig, 1935, S. 246.
645. Colton D., First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East, British Museum Publications, London, 1987, 360 p.

646. Collen D., *Near Eastern Seals*, University of California Press, Berkeley, 1990, 282 p.
647. Coatsworth F., *The Writing Systems of the World*, "Blackwell Publishers Ltd", Oxford UK and Cambridge USA, 2000, 302 p.
648. Cowley A. E., *The Hittites*, British Academy Press, London, 1920, 94 p.
649. Daniels P. T., *Methods of Decipherment*, in: WWS, 1996, p. 141-159.
650. Daniels P. T., *Classical Syriac*, in: WWS, 1996, 499-504.
651. Dorzi Z., Çilingiroğlu A., *Arms and Weapons*, in: *Arabic*, I, Roma, 2001, p. 155-187.
652. Diakonoff I. M., *Harrisch und Urartisch*, (Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, N. F. Beiheft 6), München, 1971, 178 S.
653. Diakonoff I. M., *Starostie S. A., Haro-Urartian as an Eastern Caucasian Language*, (Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, N. F. Beiheft 12), München, 1986, 103 S.
654. Diakonoff I. M., *On some new trends in Urartian philology and some new Urartian texts*, AMI, 1989, Bd. 22, p. 77-102.
655. Diakonoff I. M., *Jankovska N. B., An Elamite Girsiged Text from Argisthesele, Urutu (Arrariv-blue, 8th century B.C.)*, ZA, 1990, Bd. 80, I, p. 102-123.
656. Disqot B., Disqot A. M., *Eine wiederentdeckte assyrische Inschrift auf dem Van-Felsen*, AnAr, X, 1986, p. 351-358.
657. Disqot B., Disqot A. M., *Salvini M., Zwei urartäische Tontafel aus Çavuştepe*, SMEA, 2001, fasc. XLIII / 2, p. 195-202.
658. Drieger D., *The Alphabet*, Published by Hutchinson's, London, 1949, 620 p.
659. Drieger D., *Wittig*, Thames and Hudson Press, London, 1962, 261 p.
660. Dörner F. K., Goell T., *Assamese an Nymphaios*, *Iranischer Forschungen*, 23, Berlin, 1963, 340 S. + 80 Taf.
661. Dupont-Sommer A., *Les inscriptions arméniennes trouvées près du lac Sevan (Arménie)*, "Syria", XXV, No 1-2, 1946-1948, p. 53-66.
662. Dupont-Sommer A., *Les arméniens*, Paris, 1949, 124 p.
663. Dyson R. H., *Prehistoric Iran as Seen from Hasanlu*, INES, vol. 24, No. 3, 1965, p. 193-217.
664. Dyson R. H., *The Hasanlu Project, 1961-1967*, in "V International Congress of Iranian Art and Archaeology", *Tehran-Istanbul-Shiraz*, 11-18, April, 1968, p. 39-58.
665. Dyson R. H., *The Architecture of Hasanlu: Periods I to IV*, AJA, vol. 81, 1977, p. 548-552.
666. Dyson R. H., *Muscarella O. W., Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV, "Iran"*, vol. 27, 1989, p. 1-28.
667. Edmonds C. J., *Some Ancient Mosaics on the Iraq-Persian boundary*, "Iraq", 1966, vol. XXVIII, part 2, p. 159-163.
668. Eran M. J.-D., *L'Alphabet Arménien*, "Revue de l'Orient", Serie IV, Tome 1, Paris, 1865, p. 439-467.
669. Falkenstein A., *Archaische Texte aus Urak*, *Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Urak-Warka*, Bd. 2, Leipzig, 1936, 216 S. + 71 Taf.
670. Fard S. K., *The Anahit Temple Kargavae: Archaeological Excavations and Surveys: The reconstruction and architectural restoration of the Nahid temple and Tigh-e Gera*, *Iranian Cultural Heritage Organization*, 23, Tehran, 1996, 268 p.
671. Faulmann K., *Illustrierte Geschichte der Schrift*, *Wiss.-Verl.-Leipzig*, 1890, 632 S.
672. Faydt F., *A propos de Gami, "Armenica"*, *Be de Saint Lazare*, Venise, 1969, p. 184-189.
673. Feydt F., *Annales de l'Arménie Chrétienne*, *Bibliothèque Arménienne de la Fondation Coisieux*, Gushkerkian, Venise - St. Lazare, 1986, 385 p.
674. *Fiche de Clairfontaine F., Deschamps S., Erebuni. La céramique arménienne et post-arménienne du secteur du temple de Haldi (milieu VIII - début VII siècle avant J.-C.)*, AAIES, vol. VII, issue 1, Yerevan, 2012, p. 105-143.
675. Friedrich J., *Geschichte der Schrift*, *Carl Winter Universitäts verlag*, Heidelberg, 1966, 408 S.
676. Garsthauser V., *Ueber den griechischen Ursprung der armenischen Schrift*, "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", 1876, Bd. 30, S. 74-80.
677. Gelb I. J., *Studies in the Topography of Western Asia*, "American Journal of Semitic Languages and Literature", Chicago, 1928, LV, No 1, p. 66-85.

678. Gelb I. J., *Hurrians and Subarians*, The University of Chicago Press, Chicago, 1944, 130 p.
679. Gelb I. J., *A Study of Writing: The Foundation of Grammatology*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1965, 320 p.
680. Gelb I. J., *Von der Keilschrift zum Alphabet*, Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1958, 292 S.
681. Gelb I. J., Whiting R. M., *Methods of Decipherment*, "Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland", 1975, No. 2, p. 95-104.
682. Il Geroglifico-Anatolico. Sviluppi della ricerca a venti anni dalla sua "ridescifrazione" (a cura di M. Marzetti), Istituto Universitario Orientale, Series Minor LVII, Napoli, 1998, 124 p.
683. Ghirshman R., Iran, From the earliest times to the Islamic conquest, "Pelican Books", London, 1954 (reprinted by "Penguin Books", Harmondsworth, UK, 1961), 368 p.
684. Ghirshman R., La civilisation Achéménide et l'Urmu, in: A Locust's Leg. Studies in Honor of S. H. Taqizadeh, London, 1962, p. 83-88.
685. *The Geometric Scriptures*, A new translation with annotations and introductions by Bertley Layton, Doubleday Publ., New York, 1995, 530 p.
686. Goell T., Trons above the Euphrates, "National Geographic", vol. 119, No 3, March, 1961, p. 390-405.
687. Gray R. D., Adkins Q. D., Language-tree divergence times support the Anatolian Theory of Indo-European origin, "Nature", vol. 426, Nov., 2003, p. 435-439.
688. Grayson A. K., *Assyrian Royal Inscriptions*, vol. I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1972, 158 p.
689. Grayson A. K., *Assyrian Royal Inscriptions*, vol. II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1976, 214 p.
690. Grayson A. K., *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium BC (to 1115 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Period, vol. I, University of Toronto Press, Incorporated, Toronto, 1987, 335 p.
691. Grayson A. K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Period, vol. III, University of Toronto Press Incorporated, Toronto, 1996, 265 p.
692. Güterbock H. G., Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Karacatepe, *JNES*, 1973, vol. 32, N. 1-2 (January-April), p. 125-147, pl. 3-5.
693. Güterbock H. G., A Native Sword with Old Assyrian Inscription, *Studies in honor of B. Landsberger in his 75th birthday*, *Assyriological Studies No 18*, Chicago, 1965, p. 197-198, pl. XIII-XV.
694. Habicht Chr., Über eine armenische Inschrift mit Versen des Euripides, "Hermes: Zeitschrift für klassische Philologie", 1953, No 2, S. 251-256.
695. Hakobyan H., Hmayakyan S., Recently Found Boundary Steles from Sevan Lake Basin, *AAJNES*, vol. III, issue 2, Yerevan, 2008, p. 181-189, 39-50, table.
696. Hawkins J. D., Assyrians and Hittites, "Iraq", 1974, vol. 36, part 1-2, p. 67-83.
697. Hawkins J. D., *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, vol. 1, *Inscriptions of the Iron Age*, Walter De Gruyter Inc Publ., Berlin-New York, 2000, 900 p.
698. *The Heritage of Armenian Literature: From the Oral Tradition to the Golden Age* (edited by Agop Jack Hakobyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchak, Nourhan Ouzonian), vol. 1, Wayne State University Press, 2000, 388 p.
699. Hirsch E., On the Inscriptions at Van, "Journal of Royal Asiatic Society", 9, London, 1847, p. 387-449.
700. Hippolytus of Rome, *Philosophumena, or the Refutation of All Heresies*, vol. 2, trans. F. Legges, "MacMillan" Publ., New York, 1921, 226 p.
701. Hippolytus, *Werke*, Bd. IV, *Die Chronik* (hergestellt von A. Bauer), J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1929, 570 S.
702. Hmayakyan S., The Urartians on the Southern Coast of the Lake Sevan, in: *NEF ...*, Roma, 2002, p. 277-300.
703. Höflichmann H., Ueber Aussprache und Urschreibung des Altarmenischen, "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", 1876, Bd. 30, S. 53-73.
704. Hamann K. and Puschtein O., *Reisen in Kleinasien und Nordhyrien*, Textband, Verlag von Dietrich Reimer, Berlin, 1890, 424 S.

705. Harman K. und Paschke O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Atlas, Verlag von Dietrich Reimer, Berlin, 1899 (a), LIII Tafeln + 3 Karten.
706. Hartert und Hartert (ed. Ham V.), Universitätsverlag Konstanz, Konstanz, 1988, S. 318 + 54 Taf.
707. Ivanov V. V., Harrian ENDAN "KING" and the origin of Harrian -nd- (nasal + dental stop), в кн.: История и язык Древнего Востока: Памяти И. М. Давсона, Изд. "Тетраэдронное востоковедческое", Cairo-Tripoli, 2002, 416 с.
708. Jalabert L., Mouton R., Inscriptions grecques et latines de la Syrie, t. I, Conesgragne et Cyrhene, Paris, 1929, 155 p.
709. Jephassian P. G., Jalabert P. L., Inscriptions d'Asie Mineure (Pont, Cappadoce, Cilicie), "Mélanges de la Faculté Orientale de l'Université Saint-Josaph", III, Fasc. I, Beyrouth, 1908, 437-478.
710. Jensen H., Hittite and Armenian, Verlag von Karl J. Trübner, Strauburg, 1888, 272 S. + 11 Taf.
711. Jensen H., Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart, Veb. deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1958, 584 S.
712. Kalaster A., Inscriptions d'Arménie en caractères incuntes, "Revue d'Archéologie", Paris, 1929, p. 43-45.
713. Keor R. G., Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon, Pub. by American Oriental Society, New Haven, 1953, 230 p.
714. Khurshadian E., A Coin of Mithridat, King of Tosp, "Oriental Numismatic Society Newsletter", No. 157, Autumn, 1998, p. 8.
715. Khurshadian E., Zohrabian A., Sassanian coins of Armenia, Publ. "Destr-i Qyprbaq", Almaty, 2002, 174 p.
716. Kinnaman F. V., Archaeological Notes, "Bible Archaeological Digest", 1946, oct.-dec., p. 46-49.
717. Klein J. J., Usonian hieroglyphic inscriptions from Altintepe, AS, 1974, vol. 24, 77-95.
718. Klein W., Baume, I, Berlin, 1979, 468 S.
719. Koch H., Elassisches Gürtel-Epos oder doch Verwaltungsräthchen?, ZA, 1993, Bd. 83, II, S. 219-236.
720. Koch K., Wanderrügen im Orient, während der Jahre 1843 und 1844, Weimar, 1846, 450 S.
721. König F. W., Handbuch der chaldäischen Inschriften, I, Selbstverlage des Herausgebers, Graz, 1955, 80 S.
722. König F. W., Handbuch der chaldäischen Inschriften, II, Selbstverlage des Herausgebers, Graz, 1957, S. 781-275.
723. Konyar E., An Ethno-Archaeological Approach to the "Monumental Rock Signs" in Eastern Anatolia, "Colloquium Anatolicum", V, Istanbul, 2006, p. 113-126.
724. Kozbe G., Sağlamtimur H., Çevik Ö., Pottery, - Aynalı, I, Roma, 2001, p. 85-133.
725. Kramer S. N., Esmerkar and the Lord of Aratta, *Museum monographs*, Philadelphia, 1952, 55 p.
726. Kröll S., Keramik uraltischer Fundamente in Iran, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 2, Verlag von Dietrich Reimer, Berlin, 1976, 184 S.
727. Labat R., *Mélanges d'épigraphie akkadienne*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1976, 334 p.
728. Langlois V., Étude sur les sources de l'histoire d'Arménie de Maise de Khoris, "Bulletin de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg", t. III, St.-Petersbourg, 1861, p. 531-583.
729. Langlois V., *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, t. I, Paris, 1867, 452 p.
730. Langlois V., *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, t. II, Paris, 1869, 422 p.
731. Laroche E., *Les Hiéroglyphes Hittite*, I, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1960, 294 p.
732. Laroche E., *Les Hiéroglyphes d'Altintepe*, "Azadeh", vol. 15, 1971, p. 55-61, pl. I-IV.
733. Lehmann-Haupt C. F., *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, *Abhandlungen der Königlich Preussischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Philologisch-historische Klasse, Neue Folge, Band IX, Nro. 3, Weidmann Verlag, Berlin, 1907, 183 S. + 92 Abb. + 14 Taf.
734. Lehmann-Haupt C. F., *Eine griechische Inschrift, "Klio"*, VIII, 1906, S. 497-520.
735. Lehmann-Haupt C. F., *Armenien einst und jetzt*, I, B. Behr's Verlag, Berlin und Leipzig, 1910, 544 S. + 2 Karten.

736. Lehmann-Haupt C. F., *Armenien Einst und Jetzt*, II a, B. Behr's Verlag, Berlin und Leipzig, 1926, 432 S. + 19 S. Index.
737. Lehmann-Haupt C. F., *Armenien Einst und Jetzt*, II b, B. Behr's Verlag, Berlin und Leipzig, 1931, 453-1967 S. + 52 S. Abb.
738. Lemaire A., Une inscription arménienne de Ville a. av. J.-C. trouvée à Bakou (Azerbaïdjan Iranien), "Studia Iranica", 1998, No 27, p. 15-30.
739. Lipiński E., *Studies in Aramaic inscriptions and epigraphy*, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, I, Louvain, 1975, 240 p.
740. Lipiński E., *The Aramaeans: Their ancient history, culture, religion*, *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 100, Louvain-Paris-Stirling, 2000, 698 p.
741. van Loon M., *Usonian Art*, Istanbul, 1966, 476 p.
742. Luckenbill D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol. I, The University of Chicago Press, Chicago, 1926, 314 p.
743. Luckenbill D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol. II, The University of Chicago Press, Chicago, 1927, 516 pages.
744. Marco C., La culture du Haut-Euphrate au Bronze ancien. Essai d'interprétation à partir de la céramique peinte de Keban (Turquie), "Vetus Anatolica", VIII, Paris, 1997, 261 p. + 121 pl.
745. Marius P., Des signes hiéroglyphiques dans les manuscrits Arméniens, Congrès International des Orientalistes, Compte-rendu de la première session, Paris-1873, Paris, Toussot douairose, 1876, p. 456-462.
746. Martin W. J., *The Origin of Writing, Jerusalem*, 1942, 318 p.
747. Medvedskaya I. N., Who Destroyed Hamada IV?, "Iran", 1988, vol. 26, p. 1-15.
748. Medvedskaya I. N., *Zansu, Inner Zansu and Mazernu*, "Alter Orient und Altes Testament: Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und Alten Testaments", Band 272, Münster, 2000, p. 426-443.
749. Melchert H. C., *Anatolian Hieroglyphs*, in: WWS, 1996, p. 120-124.
750. Meyer S. A. B., *The Origin of Writing and our Alphabet*, Lucas and Co, London, 1959, 294 p.
751. Meriggi P., *Manuale di eteo geroglifico, I, Grammatica*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1966, 112 p.
752. Meriggi P., *Manuale di eteo geroglifico, II, Testi I*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1967, 143 p. + 18 pl.
753. Meriggi P., *Manuale di eteo geroglifico, II, Testi 2-3*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1975 (a), 341 p.
754. Meriggi P., *Manuale di eteo geroglifico, II, Tavole 2a-3a*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1975 (b), 67 p. + 2 carte progr.
755. Meusernschmidt L., *Corpus Inscriptionum Hittiticarum, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*, 4, Wolf Peiser Verlag, Berlin, 1900, 44 S. + 48 Taf.
756. Meštinov J., Weidner E. F., *Votivperle mit assyrischer Königs-Inschrift aus Transkaukasien*, *AFO*, 1931-1932, Bd. VII, S. 266-268.
757. Millard A. R., *Fragments of Historical Texts from Nineveh: Middle Assyria and Later Kings*, "Iraq", 1970, vol. XXXII, Part. 2, p. 167-176.
758. Minns E. H., *Patchiness of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan*, "The Journal of Hellenic Studies", London, 1915, vol. XXXV, p. 22-65, pl. 1-III.
759. de Mironbodji P., *La céramique de Khirbat Kerak en Syro-Paléstrine: Etat de la question*, "Vetus Anatolica", XI (Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires), Paris, 2000, p. 255-278.
760. Moedtmann A. D., *Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilschriftchen von Van und der Umgegend*, *ZDMG*, 1872, Bd. XXVI, S. 465-696.
761. Moedtmann A. D., *Über die Keilschriftchen von Armenien*, *ZDMG*, 1877, Bd. XXXI, S. 406-438.
762. Moretti L., *Quattro iscrizioni greche dell'Armenia*, "Ateneum", 1955, p. 45-47.
763. Mozaviev S. N., *Les caractères daniéliens*, "Revue des études Arméniennes", 1980 (a), tom XIV, p. 55-85.
764. Mozaviev S. N., *Les caractères mésopotamiens*, "Revue des études Arméniennes", 1980 (b), tom XIV, p. 87-111.

765. Movsisyan A., On the decipherment of the hieroglyphic script of the Biainili-Uruwa-Aruw Kingdom, "International Congress of Asian and North African Studies", Abstracts, vol. I, Moscow, 2004, p. 121-122.
766. Movsisyan A., The Writing Culture of pre-Christian Armenia – Yerevan University Publishers, Yerevan, 2006 (a), 329 p.
767. Movsisyan A., Die so genannte "Einsteintafel", AAJNES, vol. I, Yerevan, 2006 (b), p. 202-207, 291, table IX.
768. Movsisyan A., L'héritage écrit de l'Arménie pré-chrétienne (Cronologie générale), Université de Provence, Chaire d'Études Arméniennes, Aix-en-Provence, 2007, 32 p.
769. Movsisyan A., The hieroglyphic script of Van Kingdom: The perspectives of decipherment, AAJNES, vol. V, issue I, Yerevan, 2010, p. 166-183.
770. Macauliffe O. W., Chronologies in Old World Archaeology 1969-1970, *Hassala in the Near East* B.C. and its Relations with other Cultural Centres of the Near East, AJA, vol. 75, 1971, p. 263-266.
771. Müller Fr., Über den Ursprung der armenischen Schrift, "Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften", Berlin, 1845, Bd. XLVIII, S. 431-438.
772. Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others (a new translation by S. Dalley), Oxford University Press, Oxford, London, 1989, 328 p.
773. Naab J. P., Ungar E., Die Entdeckung der Stufe des Naurus-Sin in Fir Häsic (I. Naab J. P., Die Entdeckung der Stufe des Naurus-Sin in Fir Häsic; II. Ungar E., Naurus-Sin in Anztyrt und Armenien), *Istanbul Asiatika Müzesi Dergisi*, XII, İstanbul, 1934 (in Turkish and German), 48 p. + 4 pl.
774. Naveh J., The Aramaic inscriptions on boundary stones in Armenia, "Die Welt des Orients", 1971, № 6, p. 42-46.
775. NTCC-I – Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization, *Arkeoloji ve sanat yayinlari*, vol. I – Text, İstanbul, 1999, 236 p.
776. NTCC-II – Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization, *Arkeoloji ve sanat yayinlari*, vol. II – Plates, İstanbul, 1999, 204 p.
777. Nercessian Y. T., Armenian Coins and their Values, Armenian Numismatic Society, Special Publ. № 8, Los Angeles, 1995, 256 p. + 48 pl.
778. Nercessian Y. T., Armenian Numismatic Studies, Armenian Numismatic Society, Special Publ. № 9, Los Angeles, 2000, 686 p. + 96 pl.
779. Nercessian Y. T., Silver Coins of Tigranes II of Armenia, "Armenian Numismatic Journal", 2000 (a), vol. XXVI, Nos. 3 & 4, p. 13-27.
780. Nercessian Y. T., Silver Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, Armenian Numismatic Society, Special publ. № 11, Los Angeles, 2006, X + 212 p. + 96 pl.
781. O'Callaghan R. T., Aram Naharaim, "Asiatica Orientalia", T. 26, Roma, 1948, 180 p. + 19 p. fig. + 3 l. map.
782. Ohanjanyan A., *Awanessian I., Felszeichnungen in Armenien. Auswirkung auf des Leben des armenischen Volkes*, Verlag des Vereins zur Förderung der armenischen Geschichte und Kultur, Wien, 2007, 190 S.
783. Oblasson E. und Hiller J., Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armanischen Reiches, Teil I, Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontus unter Mithradatiden, Wiesbaden, 1964, 276 S.
784. Orfarnen W., Der Alte Orient, Propyläen Verlag, Berlin, 1975, S. 567 + 540 Taf.
785. Üneloğlu A., Çayönü, NTCC-I, p. 35-63, NTCC-II, pl. 19-33.
786. Perikansoff M. K., Recherches sur la formation de la langue Arménienne, "Journal Asiatique", Tome 18, Septembre, 1870, Paris, p. 125-203.
787. Payne A., Hieroglyphic Luwian, (Second Revised Edition), Hammowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, 250 p.
788. Payne M., *Urartian Mosaics of Yohane, Partes N. V. Publ., Louvain-Paris-Dudley*, 2005, 388 p.
789. Perikhanian A., Une inscription arménienne du roi Artaban trouvée au Zangolzar (Siunik), REA, 1966, vol. III, p. 17-29.

790. Perikhanian A., Les inscriptions du roi Artashes (A propos d'une récente trouvaille épigraphique en Arménie), *REA*, 1971, vol. VIII (b), p. 168-174.
791. Perikhanian A., Inscription arménienne grave sur une coupe d'argent trouvée à Sisian (Arménie), *REA*, 1971, vol. VIII (a), p. 5-11.
792. Petemann H. H., *Grammatica linguarum armeniacarum*, "Sumptibus G. Eichler", Berlin, 1827, 264 p.
793. Petemann H. H., *Armenien, Real-Encyclopädie für protestantische Theologie und Kirche von Herzog und Plitt, Erster Band*, Leipzig, 1877, S. 663-681.
794. Petrosian A. Y., The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic Myth and History, "Journal of Indo-European Studies", Monograph No 42, 2002, 236 p.
795. Pizdevskii B. B., *Urartu. The Kingdom of Van and its Art*, Frederick A. Praeger Publishers, New-York - Washington, 1967, 120 pages + 30 pl.
796. Pizdevskii B. B., *Osartius (Archaeologia Masæi)*, Editions Nagel, Genève-Paris-Munich, 1969, 222 p.
797. Philostratus, *The Life of Apollonius of Tyana*, vol. I, tr. F. C. Conybeare, Harvard University Press, London, 1912, 576 p.
798. Porada E., Buchanan B., *Corpus of Ancient Near Eastern Seals in North American Collections*, vol. I, The Collection of the Pierpont Morgan Library, The Bollingen Series, 14, New York, 1948, 187 p. + XXVI pl.
799. Das Reich Urartu. Ein altorientalische Staat im 1. Jahrtausend v. Chr. (ed. Hans V.), Universitätsverlag Konstanz, Konstanz, 1986, 138 S.
800. Riesschneider M., *Das Reich am Ararat*, Lambert Schneider Verlag, Leipzig-Heidelberg, 1966, 177 S.
801. Rigg H. A., A Note on the names Arminium and Urartu, *JAOS*, 1927, vol. 57, 4, p. 416-418.
802. Robert J. L., *Bulletin épigraphique*, "Revue des études grecques", LXVII, Janv., 1954, No 225, p. 95-193.
803. Rogus H., *Writing Systems: A Linguistic Approach*, "Blackwell Publishing", Malden-Oxford-Carlton, 2005, 322 p.
804. Rosenkranz N., *Nichthalphabetische Schriften der antiken Welt*, Institut für Sprachwissenschaft - Universität Köln, Köln, 1975, 90 S.
805. Rosenberg M., *Hallan Çemri*, NTCC-I, p. 25-33, NTCC-II, pl. 9-18.
806. Russell J. E., On the origins and invention of the Armenian script, "Le Maséon", 1994, Tome 107 - Fasc. 3-4, p. 320-333.
807. Sagara A. G., *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, Part I-III, Oxford, 1984, 563 p. + 322 p. maps, figures and plates.
808. Saint-Martin, *Meurb-Meschedeta*, - "Biographie Universelle, ancienne et moderne", Tome 28, Paris, 1821, 600 p.
809. Salvini M., *Die urartäischen Tontafeln*, - W. Klein, Bastei, I, Berlin, 1979 (a), S. 115-131.
810. Salvini M., *Die urartäischen Tontafeln*, - W. Klein, Bastei, II, Berlin, 1979 (b).
811. Salvini M., Eine vergessene Felinschrift mit einem assyrischen Opferfest, *Societas and Languages of the Ancient Near East (Studies in honour of I. M. Diakonoff)*, Wiesbaden, 1982.
812. Salvini M., Pecorella P. E., Tra lo Zagros e l'Urartu, "Incunabula Graeca", vol. 78, Roma, 1984.
813. Salvini M., *Geschichte und Kultur der urartier*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1995, 262 S.
814. Salvini M., *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, - Ayanis, I, Roma, 2001, p. 251-319.
815. Salvini M., *Corpus dei testi urartei*, vol. I, *Le iscrizioni su pietra e roccia. I Testi*, "Documenta Asiatica" VIII/1, 2, 3, Roma, 2008, vol. I: Testi, 653 p.; vol. II: Thesaurus, 504 p.; vol. III: Album de planches photographiques comprenant, 390 p.
816. Sandaljian J., *Les inscriptions cunéiformes urartiques*, Variaz, 1960, 507 p. + 1port.
817. Sarafian K., *History of Education in Armenia*, California, 1930, 320 p.
818. Sayer A. H., *The cuneiform inscriptions of Van*, "Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland", London, 1882, XIV, No 3-4.
819. Schäffer S., *Die Araratler*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Lpz., 1911, 220 S.

820. Schmidt-Bowert, Better Writing, vol. 1-II, University of Texas Press, Austin, 1992, 283 p.
821. Schrader E., Die Keilschriften am Eingange der Quellgrube des Sabneh-u, Berlin, 1885, 5, 126.
822. von Schuler E., Urartäische Inschriften aus Bastan, II, AMI, NF, 5, 1972, S. 125-134.
823. Seidl U., Die Siegelbilder, - W. Klein, Bastan, I, Berlin, 1979 (a), S. 56-84.
824. Seidl U., Die Siegelbilder, - W. Klein, Bastan, II, Berlin, 1979 (b), S. 38-56.
825. Seidl U., Bronzekunst Urartus, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2004, 225 S., C Plattenfeln, 72 Taf.
826. Skjerve P. O., Aramaic Scripts for Iranian Languages, in: WWS, 1996, p. 513-525.
827. Shukhyan S. M., Petroglyphs and ancient symbols of Armenian Highland, "Zangak-97" Press, Yerevan, 2010, 116 p.
828. Schabul P., Bureaux und die babylonisch-hellenistische Literatur, Verlag und Druck von B. G. Teubner, Leipzig-Berlin, 1923, 275 S.
829. von Soden W., Akkadisches Handwörterbuch, Bd. I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1965, 368 S.
830. Sokoloff M., The Old Aramaic Inscription from Bakan: A Revised Interpretation, "Toral Exploration Journal", 1999, vol. 49, № 1-2, p. 105-113.
831. Solberger E., Kupper J.-R., Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes, Les Editions de Cerf, Paris, 1971, p. 354.
832. Speiser E. A., Introduction to Harriet, Annual of the American Schools of Oriental Research, 20, New Haven, 1941, 240 p.
833. Stone E. C., Zimansky P., Survey and Soundings in the Outer Town of Agassis, - Agassis, I, Roma, 2001, p. 355-375.
834. Taylor I., The Alphabet. An Account of the Origin and Development of Letters, vol. II, Arrian Alphabet, London, 1883, 298 p.
835. Terian A., Philoxén Alexandrini De Animalibus, The Armenian Text with an Introduction, Translation, and Commentary, "Studies in Hellenistic Judaism", № 1, Scholars Press, 1981, 332 p.
836. Testa D. D., Old Persian Cuneiform, in: WWS, 1996, p. 134-137.
837. Talyuzak O. A., Some inscribed urartian bronze amouze, "Iraq", 1975, vol. 37, part 2, p. 151-155, pl. XXXIII-XXXVI.
838. Talyuzak O. A., Examples of offering plaques from Goytzi (Hirkasis), "Beleim TTK", 1978, XLII, 166, p. 221-238.
839. Talyuzak O. A., A Rock Relief of Shalmaneser III on the Euphrates, "Iraq", 1979, vol. XLII, part 1, p. 47-53.
840. Terian A., Philoxén Alexandrini De Animalibus: The Armenian Text with an Introduction, Translation, and Commentary, Studies in Hellenistic Judaism, Supplements to Studia Philonica, I, Scholars Press, Chico, 1981, 343 p.
841. Ter-Martirosov F., Stamps and Images on the Ceramics of the Urartian Period from Erebuni, AAJNES, 2009, vol. IV, issue 2, p. 127-145, table 1-IV.
842. Tiratsyan N., Two Pithos Burials from Argitshikil, AAJNES, vol. VIII, issue 1-2, Yerevan, 2013-2014, p. 143-158, table XIX-XXIV.
843. Thureau-Louis L., The Oweik Alphabet, in: WWS, 1996, p. 271-280, 283-284.
844. Thureau-Dangin F., Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.), Paris, 1912, p. 87 + pl. 32.
845. Urarta, Istanbul, 2003 - Urarta: War and Aesthetics (Exhibition catalogue), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, 280 p.
846. Urarta, Gené, 1982-83 - Vanden Berge L., de Meyer L., Urarta. Een vreemde cultuur uit het bergland Armenië, Centrum voor Kunst en Cultuur, Gent, 1982-1983, 256 p.
847. Urarta, München, 1976 - Urarta. Ein wiederentdeckter Rival Assyriens, Katalog der Ausstellung, (Herausgegeben von Hans-Joerg Kellner), München, 1976, 120 p.
848. Uyanik M., Petroglyphs of South-Eastern Anatolia, Akad. Druck-u. Vlg.-Anst., Graz, 1974, 107 S. + 50 pl.
849. Vallat F., La lettre élastique d'Arménie, ZA, 1997, Bd. 87, II, p. 258-270.
850. Vardapetian H., Epics of Sumerian Kings. The Matter of Aratta, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2003, 176 p.

851. Wallis Budge E. A., *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary*, vol. 1-II, London, 1920 (repr. Dover Publications, New York, 1978), 1314 p.
852. Warten R.-B., *Topraklık. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients*, Berlin, 1990, 164 S.
853. Warten R.-B., *Urmeta. Das Reich am Ararat. Kulturgeschichte der Antiken Welt*, Bd. 39, Mainz am Rhein, 1993, 190 S.
854. Wilhelm G., *Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1982, 152 S.
855. Wilhelm G., *The Hurrians*, Aris & Phillips Ltd, Warminster, 1989, 133 S. + 1 Karte.
856. Wilhelm G., *Die Inschrift des Tilgatal von Urkel*, "Bibliotheca Mesopotamica", 26, 1998, 117-144.
857. WWS - *The World's Writing Systems* (ed. Daniel F. and Bright W.), Oxford University Press, New York, Oxford, 1996, 922 p.
858. Yengibaryan N. G., *The Graves of Urartian Period of Karachaghbyut*, in: NEF..., Roma, 2002, p. 417-454.
859. Yengibaryan N. G., *An Urartian Medalion from Seok*, AAJNES, vol. VII, issue 1, Yerevan, 2012, p. 80-85.
860. Zissansky F. E., *Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies*, Caravan Books, New York, 1998, 342 p.

ԹՈՒՐԹԵՐՆԷ

861. Bağcıoğlu N., *Atabinski kaya işaretləri*, "Arkeoloji ve Sanat", 46-49, 1990, p. 24-26, pl. 1-12.
862. Dinçol A. M., *Çavulcupe (İkan yarılı) balımları*, "Aradeke", 1977, XVIII, p. 105-121.
863. İplik K., *Van Kafesi Höyüğü Kazılarında Keşfedilen Urartu Yazılı Belgeleri*, "Colloquium Anatolicum", XII, İstanbul, 2014, p. 173-183.
864. Çilingiroğlu A., *Urmeta Krallığı, Tarihi ve sanatı*, Yazar Eğitim ve Kültür Vakfı, İsmir, 1997, 182 s.
865. Sevinç V., *Urartular'a ait dünyamızın en eski katayolu*, *AnASt*, 1989, XI, p. 50-51, pl. IV-V.

ՀԱՄԱՅՆՑԱՅԻՆ ԿԱՅՐԵՐ

866. http://www.vanbaza.org/Project_Van_Baza/45629_83_Climb.html
867. http://www.senterfield.org/Ark/The_Ark.html
868. [http://www.ams-world.com/detail.php?paperid=445&pageid=13777&lang="](http://www.ams-world.com/detail.php?paperid=445&pageid=13777&lang=)

ԱՎԱՆԱՅԱՆ

ԱՆՁԱՆՈՒԿՆԵՐ

- Արախտառ, 224
 Արարչ, 42, 258, 259
 Արեղյան Մանուկ, 47, 48, 70, 71, 79
 Արտանայան Ա. Ա., 27, 39, 55, 60, 61, 65, 71, 72, 74, 122, 157, 158, 164, 169, 172, 245, 274, 283, 291
 Արտանայան Ա. Գ., 20, 21, 37, 141, 148, 182, 197
 Արտանայան, 23-25, 40, 41, 44, 46, 51, 52, 56, 62, 85, 178, 179, 237, 288-290
 Արևիկ (ՓՈՒՔԻ), 231
 Արտյ, 227
 Արտյ-Արտյ, 248
 Արևալիտ ('Արևալիտ), 248
 Արեղյան Աննա, 102
 Արեղյան-Շահ, 192
 Արթուր, 266
 Արտուրք, 238
 Արեմախ, 248
 Արդանի (Աստիպան), 47, 280
 Արթուանդ Մանեկերանյալ, 42, 232
 Արշակ 'Անուկ, 19, 53, 274
 Արև Քնկյալին Տրանկերն, 263
 Արշակունյան Արտյ, 68
 Արտակ, 214
 Արևիկան Արեմա, 66
 Աստրանայան (Արտանայան, Արտուրանայան, Օրանայան), 272, 273
 Արարի Էլուարդ, 60, 72-74, 93
 Արարի 'Արարա, 56, 72
 Արարիկան Եկերդ, 76
 Արևանայ, 41
 Անարան-Շրջան, 14, 31, 34-36, 52, 60, 61, 72, 79, 80, 93, 122, 141, 148, 149, 157, 158, 162, 164, 168, 178, 172, 173, 181, 182, 208, 220, 287, 291
 Անանյանայան, 224
 Անուկ-Շամլա, 258
 Ամու, 224
 Ամուսնա Մարկեղյան, 48
 Ամարապ-առաքյան, 202, 203
 Ամբիգրանու Արեմալի, 40
 Արախի (Արիկ), 153
 Արար Ռ., 161, 209
 Արեղյան Արար, 193
 Արեղյան Գաղթիկ, 53
 Արեղյան Մարգրետ, 208, 209
 Արեղյան Արախ, 87, 105
 Անանի, 23, 148, 186, 241, 256
 Անանյան Գաղթիկ, 88
 Անանի, 45
 Անարան-Շ., 69, 70, 79, 81, 179
 Արարիկյան Բնասուն, 8
 Անանյանայան, 249
 Անարարի, 251
 Անարար Ա. 249, 250, 252, 253
 Անարար Ք., 252
 Անարար Գ., 251, 252
 Անարար Գ. Երեմյան, 244, 251, 253
 Անանի, 248
 Անաստաս ժան Ան-Արարի, 40
 Արար, 271
 Արար-դան, 271
 Արար-Մարգրիկ, 271
 Արարիկյ, 268
 Արարանայան, 265
 Արարանայան Ք., 268, 269
 Արարիկյան (Արարիկյան), 274
 Արարի, 25, 248, 250
 Արարի Տրանկերն, 37
 Արարի, 25
 Արարիկյան Արար, 70
 Արարիկյան Ք., 77, 228, 238, 239, 247, 251, 276, 277
 Արարիկյան Գ. Գ., 146
 Արարի, 21
 Արարիկյան Արարի, 20, 21, 49
 Արարիկյան Արարիկյան (Սրբարար), 233
 Արարի, 20
 Արար Գաղթիկ, 280
 Արար, 25, 170, 280
 Արարի, 23, 26, 250, 259
 Արարիկյան, 241
 Արարի (Արարիկյան), 248
 Արարիկյան Մանուկարդի, 213
 Արարի Գ., 147
 Արարիկյան(ի), 163, 164, 214
 Արար, 29

- Արի-Ջեյհար, 202
 Արիստո-կա, 219
 Արիստո, 279
 Արիստոս, 219
 Արիստոս, 219
 Արիստոս, 33
 Արևան քրմակազմ, 44, 45, 180, 209
 Արևանակա, 202
 Արշակ Ա, 37, 61
 Արշակ Բ, 237, 268
 Արշակ Մեծ, 41
 Արշակունիներ, 27
 Արշակ երվանդանյան, 251
 Արշակունիներ, 223
 Արշակ երվանդանյան, 251
 Արշակունի (Երվանդ, Օրոտանու), 250
 Արտավան (Արշակ), 249, 250
 Արտավան-Արշակունի-Վանազն, 250
 Արտաշես Ա, 25, 70, 80, 85, 87, 230, 242, 254
 Արտաշես Բ, 229, 254
 Արտաշես Տիգրանյան, 244
 Արտաշեսյաններ, 27, 255, 285
 Արտաշես սարգ, 33
 Արտաշատ Բ, 241, 242, 254, 257
 Արտաշատ Գ, 255
 Արտավան Գ, 61
 Արտավան քաղաք, 41
 Արտաշեսյաններ Մեծիկ, 239
 Արտաշես, 290
 Արտաշես, 149, 164
 Արտաշեսյան, 147
 Արտակունիներ, 39, 40, 58, 59, 223
 Արիստ, 246
 Արիստիան, 246, 247
- Թագավորաց, 156
 Թագարան Թագին, 161, 196
 Թագարան երվանդ, 87, 208
 Թագարան, 42
 Թագարանյան-Վերին, 19, 90, 92
 Թագար (Արիստոս Գաղար), 232, 233
 Թագարյան Կարապետ, 78
 Թագարանյան երվանդ (Թագ-Կարապետ, Թագարյան, Թագարանյան), 26, 27, 39, 70, 34, 178, 269, 290
 Թագարանյան-Չառ, 234, 236, 245
 Թագար-Թրատն Թ., 119
 Թագ, 223, 224
 Թաթուռապարան Անդակ, 66, 220
 Թաթար Թ., 74, 113, 115, 117, 120, 122, 123, 124, 126, 131, 134, 136, 143, 150, 151, 157, 170, 172, 174
 Թաթար Գ., 143
 Թաթար, 288
- Թաթարյան Լավրենտի, 12, 74, 76, 77, 119, 120, 122, 144, 145
 Թաթարյան Վ. Վ., 238
 Թաթար, 271
 Թեյ, 42, 280
 Թեյն Օ., 190
 Թեյ Վ., 113, 212, 247
 Թեյն Օ. Գ., 267
 Թերապս, 42
 Թեղանյան Մինաս, 19
 Թյուս Օ., 218
 Թյուրանյան Ա. Բ. (Ամիրանյան), 239-245
 Թանգր Վ., 119
 Թաթարյան Անդակ, 67, 69, 220-222, 230
 Թյուս Վ., 89
 Թյուրանյան Բ. Բ., 146
 Թյուրանյան-Վերին, 64
 Թյուրան Մարտի Պեղանյան, 53
 Թյուրանյան Փարսադան, 22, 41, 186, 281, 288
 Թյուրան-Թաթարյան, 266
- Ֆոն Գանդերսեն Թ. Վ., 236, 247
 Գաղարյան-Վերին, 51
 Գաղար, 91, 184, 185
 Գանդերսեն Կարապետ, 34
 Գաղարյան Թաթար, 167, 184, 190
 Գաղարյան Գաղար, 90, 91, 98, 197
 Գաղարյան Անան, 57
 Գաղարյանյան-Վերին, 54
 Գեա, 248
 Գեյ Բ., 14, 99
 Գեար, 242
 Գեարյանյան, 275, 276
 Գեարյան, 167, 272
 Գեարան, 45
 Գեարյան, 248
 Գեարյան Գեար, 68, 240, 242, 245
 Գեարյան Բ., 240, 245
 Գեարյան երվանդ, 17, 270
 Գեարյան Մ., 239
 Գեարյան Լուսավորչի, 65, 61, 82
 Գեարյան Մաղապատյան Գեարյան, 184, 186, 280
 Գեարյան Գաղար, 24, 290
 Գեարյանյան Արտ, 189, 190, 197
 Գեարյանյան Գեարյան, 43, 66, 67, 87, 178, 183
 Գեարյան Թ., 104
 Գեարյան Անդակ, 38
- Գաղար, 20
 Գաղարյան Գաղարյան, 9, 14, 29-36, 49-57, 59-64, 71, 72, 75, 81, 82, 84, 85, 88, 90, 92, 94, 287
 Գաղարյան Ա. Մ., 222, 230

- Ախալցխայի Ա. Գ., 184, 242, 245
 Առաքելաբան, 245
 Առաքելացի, 205, 206
 Առաքելաբան, 285
 Առնիկոս, 248
 Առնիկոս, 19
 Առաքել, 164
 Անճո Գրիգ, 186, 187
 Անտոնի Գարեգին, 60, 67, 68, 152, 197

 Խոսեփ, 116, 122, 143-145, 150-153, 156-160, 165, 166-168, 206, 207, 212-214, 227, 228
 Խոսեփյան, 214
 Խոսեփյանցի Է. Վ., 78, 105, 267
 Խոսեփյանցի ժամ, 247
 Խոսեփյանցի Գ., 105, 107, 116, 226, 229, 262, 276, 277
 Խոսեփյանցի Վանազն, 58
 Խոսեփյան Անան, 27, 39, 86, 87
 Խոսեփյան Անան, 79, 80, 81, 179, 186, 188, 208, 290
 Խրատես (Ճարճ), 224, 225
 Խոսեփ, 23, 24, 43, 44, 288-290, 292, 295
 Խոսեփ Գ., 43, 223, 289
 Խոսեփյանցի, 42
 Խոսեփյանցի Գրիգոր, 9, 24-30, 32, 33, 37, 39, 41-43, 47, 56, 62, 76, 84, 287, 221, 230, 242, 244, 288-290

 Ընդ, 246

 Կարապետ-Էնիզ, 271
 Կարմու, 231
 Կարմուր, 233
 Կարմուրյանցի Գրիգոր, 54
 Կարապետյան Հովհաննես, 85, 135, 144, 147, 150, 162, 163, 173, 194, 206, 208, 213, 214
 Կարապետյան Թամար, 35
 Կարապետյան Գևորգ, 107, 116, 163, 177, 226, 229, 247
 Կարմիրյան Գրառույտ, 68
 Կարպ Կոն, 30
 Կննդաբան, 231
 Կննդաբան, 19
 Կննդ, 8
 Կննդ, 48
 Կրատես Գրիգ, 48, 186
 Կրատես Գ. Գ., 67, 220
 Կրատեսի նվեր, 290
 Կրատես, 86
 Կրատես, 274
 Կրատես Գրառույտ, 262, 263
 Կրատես, 248
 Կրատեսի Գևորգ Կարմուրյան, 275

 Կրատես, 9, 29-31, 33, 55, 62, 71, 78, 81, 290
 Կրատեսի Գրառույտ, 83, 84
 Կրատես, 49
 Կրատեսյան Գ. Գ., 238, 239, 245, 274
 Կրատես, 183
 Կրատեսյան Գ., 267

 Հարթ, 8, 37
 Հարթից Խ., 245
 Հարթ, 227, 228
 Հարթյան Կ., 226, 227
 Հարթաբան, 203
 Հարթյան Հ., 10, 93, 161, 226, 227, 234, 239
 Հարթյան Թորոն (Ճարճ Թորոն), 88
 Հարթյան Վ., 74
 Հարթ, 42, 280
 Հարթյան, 18, 19, 91, 92
 Հարթյան, 140, 176
 Հարթ, 242
 Հարթյանյան Թամար, 14, 37, 55, 56, 181, 216, 251, 254
 Հարթյանյան Գրառույտ, 179, 227
 Հարթյանյան Կ. Վ., 113, 131, 206, 208, 212
 Հարթյան-Կարթյան, 64
 Հարթ Գ., 35
 Հարթ, 48, 245, 250
 Հարթյան, 203
 Հարթյան, 246
 Հարթյան, 240, 241
 Հարթ, 8, 25, 250
 Հարթյան, 48, 91, 92
 Հարթյան Գրիգ, 255
 Հարթ Գ. Գ., 19, 22
 Հարթյան, 247
 Հարթյան, 27
 Հարթյանյան Հովհաննես (Թամարյան), 26, 37, 178
 Հարթ Գրառույտ, 42, 258
 Հարթյան Գ. Գ., 116, 118, 129, 132, 147, 150-156, 163, 164, 213, 226, 227, 270
 Հարթյանի Հարթյան, 53, 54
 Հարթ Լ. Թ., 263
 Հեան (Ճարճ), 32
 Հեան Գրառույտ, 44, 45, 48, 186, 248
 Հեանյան, 27
 Հեան, 32
 Հեանյան Գ., 238
 Հեանյան, 24, 91, 184, 185
 Հեան, 161
 Հեան Գրառույտ, 27

 Գրառույտի Գրառույտ, 72
 Գրառույտի Գ. Գ., 121, 143

- Պատմության Գրքեր, 60, 161, 163, 164, 197, 208, 209
- Պատմաբանական Կ., 107, 182
- Պարսկան (Լարսերեան) 42
- Պարսկան, 42
- Սահմանային Սահմանաւ, 12, 56, 79, 280
- Սահմանային Հանգր, 39, 40, 47, 67, 79, 162, 235, 237-245, 253
- Սահու, 259
- Սահ Լիկերաբան, 63, 67, 114, 208, 238
- Սահ Սրահ Կարմիր, 27, 41, 42, 289, 290
- Սահ Քար-Սերապիան, 259
- Սահարան Սմախանայ, 46, 289
- Սահրան, 203
- Սահրանայ Յարժ, 39, 237
- Սահրան, 290
- Սահրան Սերնիան, 274
- Սահրան Գրան, 181
- Սահրանայ, 38, 292
- Սահրանայան Արապիան, 81, 82, 237, 238
- Սահրանայան Հանգր, 12, 89, 90, 96, 97, 100, 102, 103, 105-107, 113, 116, 120, 140, 164, 169, 177, 189, 191, 236
- Սահրանայան Հարաբան, 12, 72, 74, 78, 79, 81
- Սահրանայան Կրան, 46, 72
- Սահրանայան Կարմիր, 90, 144, 149
- Սահրան Կ., 102
- Սահրանայ, 164, 165
- Սահրանայի Գ. Ա., 113, 208
- Սահրանայ Ա., 238
- Սահրանայան Հանգր, 38, 82, 91, 107, 219
- Սահրանայան, 241
- Սահրանայ, 78, 126, 148, 154, 168, 169, 174, 206, 209, 213, 214
- Սահրանայան Կարմիր (Գ. Ման), 57
- Սահրանայի Կրան, 85, 78, 104, 119, 208
- Սահրանայ Արապի, 8-10, 12-14, 22, 28-33, 35-38, 44, 49-54, 57, 59-64, 66, 67, 69-77, 79-86, 88, 94, 175, 186, 232, 251, 260, 282, 283, 286, 287, 291, 297
- Սահրանայան Սերնիանայ, 20, 40, 84
- Սահրանայան Սերնիանայ, 27, 43, 58, 64, 260, 288
- Սահրանայ, 8
- Սահրանայ Թ., 126
- Սահրանայ, 259, 262
- Սահրանայան Ա Կարմիր, 252
- Սահրանայան Թ, 252
- Սահրանայան Գ, 252
- Սահրանայան, 218
- Սահրանայան-Սահրան-Սահրան, 250
- Սահրանայան, 228, 233, 235, 246-250, 253-254
- Սահրանայ Ա., 65
- Սահրանայ Ա., 180
- Սահրանայան Ա., 48, 82
- Սահրանայի Գ., 302
- Սահրանայ Արապի, 20
- Սահրանայանայ, 50, 179
- Սահրանայ Սահրան, 76
- Սահրանայ Սրահ, 73, 76, 78, 105
- Սահրանայ Կարմիր, 78, 105, 116, 118
- Սահրանայ Կարմիր, 52, 79
- Սահրանայան Արապի, 77, 78, 116, 183, 188
- Սահրանայան Հ., 110
- Սահրան Ա., 247
- Սահրան, 34
- Սահրանայան Արապի, 76, 84
- Սահրանայ Ա., 7, 15, 34, 45, 46, 103, 104, 106, 107, 109, 111, 113, 116-118, 121, 122, 128, 131, 134, 140, 147, 154, 155, 163, 165, 167, 172, 178, 184, 185, 187, 189, 190, 191, 199, 205, 210, 211, 214, 215, 228, 234, 251, 262, 264, 265, 267, 285-289, 296
- Սահրանայան Սահրանայ, 55, 58, 207
- Սահրանայ, 252
- Սահրանայան, 236
- Սահրանայ-Սահրան, 268
- Սահրանայ, 214
- Սահրան, 32
- Սահրանայ Ա., 20, 21, 88, 89, 250-257, 278, 285, 286
- Սահրանայ, 231
- Սահրանայան Գ. Ա.,
- Սահրանայան Կարմիր, 24, 106, 236
- Սահրանայան Թ., 187
- Սահրանայի Արապի, 82
- Սահրանայ Կարմիր, 181
- Սահրանայան Կարմիր, 40
- Սահրանայան Կ. Թ., 272
- Սահրանայի Կարմիր, 202
- Սահրանայ, 38
- Սահրանայ (Սահրանայ), 253
- Սահրանայանայ Կարմիր, 28
- Սահրանայ, 8, 25
- Սահրանայ, 42
- Սահրանայան Սահրանայ, 50, 51
- Սահրանայան Հ., 19
- Սահրանայ-Սահրան (Սահրան), 264
- Սահրանայ, 223
- Սահրանայ, 25, 265
- Սահրանայ-Սահրանայ, 265
- Սահրանայ-Սահրանայ-Սահրան, 271
- Սահրանայ Կարմիր, 275
- Սահրանայ Սահրան, 288

- Կարգին Թ., 236
 Կարմիր, 37
 Կարու, 37
 Կարսի Մարտի, 280
 Կո, 37, 263
 Կոմիտաս, 240, 243, 244
- Շահինյան Ա., 97
 Շամ (Մամես) երվանդանյան, 251
 Շահնամ, 39, 107, 109, 214, 280
 Շակի-Քե, 271
 Շահաբեկ Ֆ., 110
 Շահնամի Ն., 101
 Շարուն, 259
 Շիրակ, 265
 Շյուքի, 151, 152, 166, 168, 213, 214
 Շիրվան Շահադ, 58
 Շիրվանի Կարսու, 187
 Շահնամի Մուսլիմ, 194
 Ֆեհ Շարի Ա., 143, 146
- Ուրուս, 26, 74
 Ուրմիզ (Արամազդ), 23
- Օսմանյան Միքայել, 49, 187
 Օսմանյան Պ., 191
 Օսմանյանի Մ., 119
 Օսմանյանի Յ., 102
- Պարսկերեն, 231
 Պարսկերենի Արամազդ, 52
 Պարսկերենի Յ., 181
 Պարսկերենի ստեղծ, 32
 Պարսկերենի Մուսլիմ, 280
 Պարսկերենի Պ., 48, 237
 Պարսկերեն, 24
 Պարսկերենի Պարսկերեն, 51
 Պարսկերենի Մուսլիմ, 54
 Պարսկերենի Մուսլիմ, 91, 92
 Պարսկերեն, 242
 Պարսկերեն, 240
 Պարսկերեն, 48
 Պարսկերենի Մուսլիմ, 30
 Պարսկերենի Մուսլիմ, 164, 170, 175
 Պարսկերենի Մուսլիմ, 70, 78, 287
 Պարսկերենի Մուսլիմ, 89, 144, 146-149, 161, 164, 215, 227, 283, 285
 Պարսկերենի Մուսլիմ, 77
 Պարսկերենի Շ., 67, 220
 Պարսկերեն, 48
 Պարսկերեն, 240
 Պարսկերեն, 247
 Պարսկերենի Մ., 74, 97, 105, 115, 119, 124, 127, 142, 146, 164, 191, 266, 267
- Պարսկերենի Կարսու, 27, 39, 74
 Պարսկերենի, 19, 40, 241
 Պարսկերեն, 247
 Պարսկերեն, 251
 Պարսկերենի Պարսկերեն, 84, 180
 Պարսկերեն, 240
 Պարսկերեն, 252
 Պարսկերեն, 231
 Պարսկերեն, 39
- Ջահանգիրյան Պարսկերեն, 22, 83, 86, 89, 141, 163, 164, 170-174, 208, 209, 259
- Ռեզեզե Ն., 252
 Ռեզեզե Ն., 194, 191
 Ռեզեզեզե, 203
 Ռեզեզեզե, 161
 Ռեզեզե, 114, 123, 133, 153, 160, 161, 168, 170, 173, 206, 210, 214
 Ռեզեզե, 19
- Սարգսյան Ա. Պ., 102
 Սարգսյան, 280
 Սարգսյանի Պ., 268-271, 277
 Սարգսյանի Մ., 113, 135, 206, 208, 210
 Սարգսյանի Պարսկերեն, 8, 29-33, 38, 44
 Սարգսյանի Յ. Ն., 32
 Սարգսյան, 250, 251
 Սարգսյան, 54, 251
 Սարգսյանի Մուսլիմ, 33
 Սարգսյանի Պարսկերեն, 65, 66
 Սարգսյանի, 45, 46, 289
 Սարգսյանի Պարսկերեն, 58, 87, 108, 209, 273
 Սարգսյան, 203
 Սարգսյանի, 8
 Սարգսյանի Պարսկերեն, 65
 Սարգսյանի Պարսկերեն, 55
 Սարգսյանի Մ., 150
 Սարգսյանի Մուսլիմ, 92
 Սարգսյանի Պարսկերեն, 48, 79, 156, 233, 237, 238, 245, 291
 Սարգսյանի երկու շահնամ, 184
 Սարգսյանի Վահան, 85, 86
 Սարգսյանի Մ., 95-97
 Սարգսյան, 163-164, 168
 Սարգսյան, 164
 Սարգսյանի, 113, 125, 128, 133, 158, 162-164, 168, 177, 205, 206, 209, 211, 272, 293
 Սարգսյանի Մ., 113, 125, 177, 205, 206, 209, 211, 295
 Սարգսյանի Մ., 272
 Սարգսյանի Միքայելի, 181
 Սարգսյան, 8
 Սարգսյան, 38, 164, 208

- Սինդեզիս (Սինդեզիսի), 270
 Միջբարձի, 39, 60, 67, 197
 Միտոնդես, 234
 Մկրտչյան Մարտի, 99, 104, 119
 Ամիրանյ Ծ. Բ., 238-242, 243
 Մոսնի Դ. Գ., 89
 Մոնեմա, 256
 Մոնեմա-Ջրասն, 40
 Մանուս, 224
 Սասարիճա Կ. Բ., 221, 222, 229
 Սանթրոնյան Անդրեա, 84, 188
 Սանթրոնյան Տարսևուկի Աստղի, 33, 62
 Սարգսյան, 19, 25, 91, 92, 249
 Սրբազան Իսահակ, 181
 Մրճանիսյանյան Պարզեղի, 181, 187, 275, 281
 Սասարիճա, 203
 Սուրբ Սարգիս, 38
 Սուրբյան Արամ, 54
 Սևակ Գաբրիել, 74, 75, 80
- «Կոթիկ», 34
 «Լուսաշի, 84
 «Լուսաշի-Արաբկել, 256, 259
 «Լուսաշի (Կոթիկ), 223
 «Լուսաշյակ, 41-43, 47, 289
 «Լաշի, 48
 «Լաշիան Ա. Ա., 143-144, 148, 151, 152
 «Լուսա-Միմի, 238
 «Լուսաշյան Արևիկի, 34, 35, 54, 55, 57, 62, 186, 187
 «Լուսաշյան Բուրճի, 146, 229
 «Լուսաշյան, 155
 «Արևան Մ. Ս., 20
 «Անկրա, 164
 «Սանթրոնյ Դ. Գ., 21
 «Սասարիճան, 253
 ֆան «Աղասյան-Մարտիրոսի Բ., 236
 Արևաշատյ Ա., 277
 «Լուսն Արշակունյի, 255
 «Լուսն-Կոնան, 33
 «Լուսնյանյան, 8, 28-31, 33, 34, 36, 43, 50, 288
 «Լուսն, 47
 «Լուսնիկ (Լուսնիկ), 8
- Յանուս, 61
 Յարթուրյան Կարաբեդ, 38, 52, 54, 57, 292
 Յարյան «Անդրու, 21, 38, 56
 Յե-Ամիրանյան Սմբատ, 64, 65, 72, 239
 Յե-Կոթիկյան Վաչագի, 91
 Յե-Վանդրյան Ա., 239, 242, 243, 245
 Յե-Մարտիրոսյան Զ., 118, 266, 277
 Յե-Մարտիրոս Գաբրիել, 62
 Յե-Մրճանյան Մարտի, 56, 59, 64
 Յրբան,
- Ջրասն Ա, 235, 234
 Ջրասն Բ Մեծ, 21, 84, 87, 235, 236, 254, 256, 289
 Ջրասն Գ, 235, 255
 Ջրասն Կ, 229, 255
 Ջրասն Խ, 235, 255
 Ջրասն Ա, 235
 Ջրասն Արևիկյան, 47, 235
 Ջրասնյան, 25
 Ջրասն Արևիկյան Թուրքու, 279
 Ջր. 8, 23, 25, 48, 63, 69, 75, 178, 179, 297
 Ջր-Աղարի, 25
 Ջրան Արշակունյի, 186, 281
 Ջրան «Կոթիկյան, 18, 19, 91, 92
 Ջրան-Ջրասն Ա, 235
 Ջրանիկ, 18, 19
 Ջրասնյան Կար, 39, 77, 218, 223, 225, 245, 250, 251
 Ջրասնյան Կոթիկ, 228
 Ջրիկյան(ա), 152, 250, 251
 Տանթրոնյան «Աղար, 184
 Տար, 24, 25, 48
 Տրադիտա, 274, 276
 Տրչան Գ, 23, 38, 40, 41, 44, 49, 57, 237, 239, 259, 288, 289, 292, 293, 295
 Տրչան Մեծ, 42, 289
 Տրիկ Կ. «Ա., 20, 68, 69, 221, 236, 238-245, 248
 Տարաշատ, 151
- Բախիյա, 173
 Բախյան Պե, 262
 Բալան-Բախիյա, 266
 Բարսեղյան Բաղդատ, 30
 Բաշիկ, 172
 Բարանա, 246
 Բարանա, 207
 Բարա, 155, 161, 170
- Փանակա, 240
 Փարսիկի Կարաբ. Գ, 28-33, 44, 62, 64, 288
 Փարսիկյան «Կոթիկ, 80
 Փարսիկյան «Կրտսեմ, 62
 Փեկի Մարտիրոս, 118, 120, 124
 Փեղծանյան Ա. Գ., 223, 224
 Փիլիպոսյան Արա, 100, 109, 116, 118, 191, 207, 266, 267
 Փիլի Արշակունյացի, 19
 Փիլի Կրտսեղի, 19-21, 89
 Փյանու Փիլիպոսյան, 37
 Փանու, 40
- Փարսիկյան Ամիրանյան, 65, 105
 Փարսիկ Փ., 143, 144
 Փան, 8

Քաննինյա Վ. Ն., 263
 Քասախ նշան, 69
 Քարտուխ, 252, 253
 Քեկո Ի. Գ., 273
 Քիմիական Գեղարք, 115
 Քրեանտի Թ. Վ., 262
 Քրապրյան Կարեն, 71
 Քյոնյո Թ. Վ., 113, 208
 Քոսո Գ., 119
 Քաթան Արամ, 198
 Քաննիքե, 39, 47, 162, 250
 Քննչական (հրապարակ, հիշի՛ւրջա, Դանիբաս), 251, 252, 260, 272, 273
 Քրապրյան Կարեն, 263
 Քրեանտ, 31, 42, 45, 87, 155, 245, 250, 258
 Քրեանտ, 246
 Քրապրյան Կարեն, 263
 Քրապրյան Կ., 191

Եվանջելոս Կասարյան, 20, 27
 Եվանջելոս, 39
 Եվանջելոսյան, 241
 Եվանջելոս, 40, 241, 245

Օրգանային Մարտ, 80, 179
 Օրգանա, 255, 275, 276
 Օրգանային Կենտրոն, 75, 89
 Օրգանային Կենտրոն, 48
 Օրգան, 277
 Օրգանային Կ. Ս., 22
 Օրգանա, 246
 Օրգան-Վանդակ, 67, 113, 221
 Օրգանային Մարտային, 62
 Օրգան Բ., 224
 Օրգանային-Շնա-Արամյան, 250
 Օրգանա, 219
 Օրգանա, 219, 248
 Օրգան, 239, 242
 Օրգանա, 39, 259
 Օրգանա-Կարեն, 152, 222, 250, 251
 Օրգան, 231

Ցաղկան Կարո, 54
 Ցեղի Ցեղերից, 179
 Ցեղի ԻՑ, 278
 Ցեղային Գաղտնիք (Գ. Փամուկ), 68
 Ցեղային, 274

ՏԵՂԵԿՆԵՐ

Արամ, 190, 213
 Արարակ, 95, 109, 190
 Արցախյան, 200, 249
 Արարիկ, 196
 Արար, 275
 Արթուրյան (Մանու), 124, 126, 200, 201
 Արար, 114
 Արարա, 206
 Արարիկ, 106
 Արար Գրառար, 249
 Արարի, 25, 237
 Արարիկ (Արարա Կարեն),
 Արարա, 95
 Արարա, 19
 Արարիկ, 30
 Արար, 171
 Արարի, 118, 131, 135, 210
 Արարա, 166, 169
 Արարի (Գրառարիկ), 270, 277
 Արար, 200, 249
 Արար, 26, 27, 63, 70, 178, 184, 185, 259, 267
 Արարի Կարարիկի մասը ամուսն, 184, 185
 Արար, 252
 Արար (Արարի), 196
 Արարա, 299
 Արարակ, 166, 187, 238, 246

Արար, 246
 Արար, 171
 Արարիկ Արար, 100, 121, 144, 187, 191, 205,
 217, 218, 229
 Արարիկ, 200
 Արարա, 16, 86, 125, 138, 156, 169, 178,
 207, 211, 216, 217, 267-271
 Արարի, 34, 35
 Արարիկ, 184, 185
 Արար, 190
 Արարի (Արարիկ), 21, 22, 72
 Արարիկի արարիկ, 217
 Արարի, 65, 116, 118
 Արարիկ, 105, 197
 Արարի, 196
 Արարա, 86, 84, 103
 Արարա, 16, 48, 63, 84, 113, 114, 117, 121,
 174, 263, 294
 Արարիկի արարիկ, 139, 216
 Արարա-Արարա, 12, 85, 134, 147
 Արար, 104, 275
 Արարիկից, 114, 116, 118, 131, 213
 Արարի-Արարի, 206, 207
 Արար, 277
 Արարի, 269
 Արարի, 116, 126, 135, 186

- Արեւմտեան, 206
 Արեւմտյան, 264
 Արեւմտեան, 202
 Արեւմուտք, 64-66, 72, 77, 104-107, 109, 114, 118, 120, 158, 167, 177, 230, 240, 242-243, 247, 256, 267, 273, 278
 Արեւոյնի (Արամի), 171
 Արեւիկա, 25
 Արեւիկա, 39
 Արամիա (Գրգել, Գրաքար), 249, 250
 Արամիտ, 195, 196
 Արարատ, 23, 25, 40, 116, 177, 221, 229, 247, 256, 257, 273-276
 Արարի, 189, 268
 Արաբոյ, 95
 Արսի, 184, 185
 Արմաշ, 196
 Արմինիա Վարդանեան, 28, 44, 97, 103, 118, 183, 286, 288, 289, 292, 295
 Արմինիա Վարդանեան, 97, 108, 112, 117, 118, 138, 142, 151, 183, 207, 218, 235, 236, 247
 Արմինիան Յարգիս, 25
 Արար, 264
 Արարի բազմաբնակարան, 80
 Անթրակիտ, 217
- Բաբա-ճեղմի, 95
 Բաբեր, 42, 222, 266, 267, 271
 Բազաթիմ (Պոկիթի), 196
 Բազառուսիա (Քիմիարուս), 39
 Բազարեան, 25
 Բազմաբնակ, 190
 Բաբա ճա, 34, 78
 Բաճկեթ, 196
 Բազարեթ, 178, 197
 Բաճի, 273
 Բառուս, 117, 120, 131, 143, 160, 166, 167, 196, 210
 Բեյաթլի, 95
 Բեյի զոնի («Խաչի ստան բազար»), Բյաթլի, 16, 84, 113, 114, 117, 121, 138, 147, 154, 156, 170, 213, 214, 216
 Բյուրանջի, 80
 Բուրի, 59, 197
 Բուրլոնիայի, 200
 Բուխոյ, 278
 Բլնի, 184, 185
 Բլնուստիկան բանկարան, 114, 137, 235, 260, 289
 Բուրի, 128, 147, 149, 150
 Բուրյան, 227
- Գաբան, 91, 184, 185
 Գահեա, 189
 Գահեակ, 104
 Գաթի, 42, 223, 243-247, 277, 286, 289
 «Գաթար» կիթ, 202
 Գաթար (Գաթի), 87, 116, 128, 219, 226
 Գաթարուս, 219, 230
 Գեղամա ճան, 189
 Գեղամաճան, 91, 190
 Գեղարքայանք (Արթիկանք), 184
 Գեղարքայի, 173
 Գեղարքունիք, 226
 Գեղեմիա, 116
 Գեյ-թեյի, 95
 Գլխոս, 269
 Գունի, 149
 Գուրյան (Փայր-Վայր), 200, 203
 Գաբարեան, 107
- Դանուսի, 256
 Դարան, 270
 Դարսի, 268, 269
 Դարամաշար զանա, 26
 Դարանի, 213
 Դարնի, 200
 Դեղի, 196
 Դեթնի, 188
 Դեթրեթի, 264, 265, 269
 Դեթրեան, 184
 Դեթի կռի, 249
 Դեթի, 249
 Դեթի, 116, 118, 155
 Դեթիանի, 233
- Եգիպտոս, 19, 74, 135, 217, 267, 284
 Եղեմա (Մուսա), 26, 27, 29, 42, 43, 81, 258, 259
 Երանի, 75
 Երանիարի, 45, 104, 106, 109
 Եղեմուս, 116, 277
 Երազանուի, 23, 25, 69
 Երեւոյ, 184, 185
 Երկնի, 124, 126, 141, 157, 182, 200
 Երեւոստի, 107, 109
 Երանիարուս, 244
 Երուսաթիմ, 54, 290
 Երևան, 7, 16, 60, 106, 113, 116, 121, 131, 136, 146, 150, 181, 189, 191, 260, 283
 Երևան, 278
 Երևան, 102, 126, 135, 139, 140, 198, 200, 201, 249, 269, 270, 277, 285, 294
- Շահնուար, 230, 233
 Շահնուան, 230
 Շաքուս, 230
 Շիաթի, 203

- Չիմն, 117, 126
Չարձա, 202
- Էրվանին, 48, 63, 181, 273, 274
Էրվանին Մարտ տանաք, 290
Էրկուկ, 173, 213
Էլան, 244, 271, 272
Էրկուկ, 16, 115, 116, 118, 121, 131, 278
Էրզրում, 218
Էրմառ, 114, 115, 137, 146, 151, 218, 260
- Ճաղացնեյ, 192
Ճախա, 203
Ճախն, 78, 105, 116
Ճալիկ, 181
Ճերն, 231
Ճերարան/Ճիլարան երկր, 140
Ճերուտ, 100, 224, 230, 284
Ճիլարան, 115, 127, 210
Ճիլարան երկր, 176
Ճիլիկ, 195, 201, 201
Ճարան տուն, 140, 176
Ճարտք կտի, 76, 114, 115, 117, 119, 131, 133, 135-137, 142, 143, 146, 155, 158, 160, 166, 210
Ճարտաբան, 114, 206, 207
Ճանձ, 268
Ճանաչում, 270
Ճաշան, 269
Ճաշքիս, 112, 117, 138, 154, 195
- Ժճն, 150, 154
- Իգիթ, 115, 117
Իգնն, 208
Իլիանասար, 223, 230
Իլիկուր, 200
Իլիան, 224
Իլան, 117, 142, 186, 216
Իլանոսյան Ջրաբան, 21
Իրկուկ, 99
- Լնաստան, 19
Լնիկացաք, 220
Լնիկյան Դարբան, 188
Լիճաք, 117, 143
Լուկան, 114, 235, 269
Լուի վեր, 267
Լուիկուսան, 202
Լուկուսան, 265, 266
Լուկ, 265
- Խալիկ, 268
Խալուսա, 270
- Խալիկ (Վարդութ), 196, 273, 274
Խերական տնաք, 125, 128, 177, 210
Խոք, 160
Խոլիկյան Վարդան, 66
Խոլիկյան, 52
Խոլիկյան, 265
Խոլիկյան, 269
- Շանքար, 222
Շիլիկուս, 171
Շիլուս, 171
Շոխ, 118
Շախնաք (Վիլիկուս տուն քաղաք), 115
Շոխ, 95
Շոխ (Շոխան), Խոլիկ, 200, 230, 232, 250-254
Շիլիկ, 275
Շախնաք, 106, 109
- Կալան, 51
Կալիկ, 201
Կանան, 273
Կալիկ զին (Կալիկ ինտեր), 117, 143
Կանա, 270
Կանաքար, 186
Կալիկյան, 37, 233, 235, 252
Կալիկյան, 200
Կալիկյան, 249
Կալիկյան (Մարտ Վարդ), 200
Կալիկ վեր, 107, 190, 191, 194, 195
Կալիկ վեր, 75, 77, 115, 119, 122-124, 127-131, 142-147, 155-159, 162, 164-167, 190, 210, 212, 267
Կալիկ, 95
Կալիկյան, 209
Կալիկյան, 116, 165
Կալիկյան, 87, 219
Կալ, 108
Կալիկյան, 78, 105, 107, 109, 190
Կալիկ, 274
Կալիկյան, 181, 233
Կալուս, 220
Կալիկյան, 74, 101, 230, 231, 294
Կալիկյան Վարդան, 35, 186, 187
Կալու, 270
Կանաքար, 232, 249-253, 273, 276-278
Կանաքարյան, 233
Կանան, 274
Կանաք, 67, 101, 143, 233, 294
Կալիկյան ինտեր, 43
Կալիկյան ինտեր, 270
Կալիկ, 21, 22, 72
Կալիկ, 119
Կալու, 270

Կամմելյա, 200, 201	Չրապետ, 221
Կամմելյան (Կամմելյաններ), 270	
Կամեդու (Չուկուբա), 268	
Հայտն ՉճԻ, 95	Մաթթի, 263
Հանդի, 114	Մաթթիա, 200, 203, 247
Հանրապ. 59	Մաթթի, 203
Հանրեն, 108	Մաթթուս քեփե, 196
Հարսու, 46	Մաթթու, 233
Հարսու-Անդի, 72	Մանու Լուիթ (Շիլլեն), 117, 126
Հարսուան, 7-13, 15, 16, 18, 22, 23, 26-29, 34, 35, 37-41, 43-46, 48-54, 56, 58-66, 68-73, 76-78, 81-87, 90-104, 108, 110-113, 116-122, 126, 128, 135, 138, 140, 142, 151, 152, 165, 167, 176-178, 180, 183, 184, 186-188, 191-195, 198, 200, 204, 205, 207, 211, 216-222, 224, 227-237, 239-241, 244, 245, 247, 250, 251, 253-257, 259, 260, 262-267, 269, 270, 272-281, 283-289, 291-297	Մալու (Մալուխ/Մալուխ), 167
Հարսուանի Հանրապետություն, 11, 116, 121, 165, 184, 194, 266	Մալուխ/Մալուխ, 167
Հայկաթրդ (Չուսչ-քեփե), 113, 117, 131, 196, 210	Մարտունի, 47, 207
Հայկական թանգարանի, 9-11, 22, 46, 66, 86, 89, 95-98, 100, 101, 103, 111, 112, 114, 117, 119, 128, 135, 139, 145, 164, 167, 176, 191, 193, 196, 198, 200, 201, 204, 205, 218, 227, 231, 251, 259, 262, 264, 266-270, 277-279, 282, 284, 285, 294, 295, 297	Մարտի, 265
Հայք, 22, 25, 37, 38, 42, 43, 55, 87, 109, 202, 203, 218, 219, 229, 232, 233, 238, 244, 245, 247-249, 251, 253-255, 259, 273, 275-278	Մարտունի, 188
Հասի, 95	Մարտունի, 220-222
Հասանյու, 270	Մարտունի, 194
Հասանյու, 249	Մեծ Արարատ, 283
Հայկաթ, 33, 36	Մեծ Հայք, 22, 25, 37, 38, 42, 43, 87, 109, 132, 233, 238, 244, 245, 251, 254, 255, 259, 273, 275, 276
Հին Արարածի Ամիս, 100, 217	Մեծ Մադա, 262
Հին Արարատան, 16	Մարտի Ճարտան, 207
Հին Արարատ (Ինք-Վրտակ), 275	Մյուսանի, 125, 177, 210
Հին Արևիկ, 13, 17, 58, 73, 284	Միգրի, 27, 41, 42, 45, 46, 289
Հին Արևիկի թանգարան, 264	Մեհր, 201, 202, 203
Հրկաթա (Պեմբենի), 117, 142, 154, 155	Մեհր-Ճեղարան, 200, 201
Հրաբուրդի Արարի, 217	Մեծ Հայք, 22, 25, 37, 38, 42, 43, 87, 109, 132, 233, 238, 244, 245, 251, 254, 255, 259, 273, 275, 276
Հրաբուրդի Կովկաս, 101, 143, 233, 294	Մեծանյոք, 58, 78, 105-107, 109, 110, 113, 190, 266, 267
Հուպրուի Հարսուան, 167	Մեկուսի ջրանոց, 213, 214
Հեյրաբուր, 59, 197, 217	Մերթուղիտան թանգարան, 265
Հուսի, 116, 118, 158, 195, 196	Միգր, 278
Հուսիսի, 273	Միգրաթոք, 8, 42, 46, 135, 144, 167, 195, 204, 295, 210, 217, 264, 265, 268, 284, 290
Հոմբուրն, 24, 91, 184, 185	Միկելանջելոն Խոլ, 23
Հուսի, 19, 23, 24, 26, 37, 43, 66, 87, 232, 233, 235, 245, 249, 252, 253, 273-277	Մեկեր Կուս, 150, 153, 166
Հուսուան, 217, 231	Մյուսիս, 250, 251
	Մազան, 265
	Մոխրապար, 95
	Մաթիս, 55, 116, 121, 150
	Մոմանու, 207
	Մարտի, 252
	Մուրի-4, 107
	Մալուսի, 156, 206, 207
	Ծակիթ-քեփե, 100, 102
	Կաթի, 114, 205, 268, 269
	Կաթիկան, 194, 266
	Կաթիկանի Ինքնուրույն Հանրապետություն, 194
	Կոմարտու, 283
Միգր, 237	

- Կտակ, 203
 Կնկարք, 249, 250, 253
 Կերպն Գեորգիան, 227
 Կերպն Յանուս (Թարմո լին), 269
 Կերպն Սամառյան, 197
 Կերպք, 270
 Կիկլազյու, 229, 248
 Կիմֆայու, 249, 250
 Կյո-Ուրք, 262, 265
 Կրք Արմ, 116
 Լեդաուու, 116
 Լեղլուս-թեթն, 117, 126, 200, 261
 Լեթերթու, 236

 Օսմի, 171
 Օսթիմ, 270
 Օնկուսթյ, 95
 Օննիկ, 184, 185
 Օլթան, 126
 Օլթի, 200
 Օւլլադ, 206

 Չարկու, 95
 Չարկուլու, 249
 Չարկը Գրայն, 95
 Չիսթերտի, 196
 Չրմու, 126, 200, 201

 Գաբիտյն, 101, 294
 Գաճիկուֆու, 27
 Գառնոց, 117
 Գաղթնատու, 61, 255
 Գարգալատու, 28, 43, 80, 217, 288
 Գարգան, 278
 Գոնուս, 19, 27, 240, 243, 248, 249
 Գոսթիսթեր, 184, 185

 Ծարաու, 236
 Ծարմիք, 102, 104-106, 109, 189
 Ծրանաֆու, 95
 Ծրան իս, 270

 Թուսթիկի, 114, 160, 168, 220
 Թուսթուց, 206

 Խանկարան, 28
 Խանուստ, 187, 200, 249, 253, 259
 Խանկա-Խանկարան, 131, 218
 Խանուսթան Գարգալատու, 80
 Խարկազարու, 121
 Խարկուսի, 116, 226, 231
 Խարուսիս, 181, 248
 Խիկ, 249

 Խիլիք թարգմանուսու, 194
 Խնկնիկ, 117
 Խնկնիկու, 249
 Խիլիան, 223, 224, 231
 Խլիլու, 101, 186, 200, 217, 294
 Խուլիք, 90, 97
 Խիս իս, 34
 Խիսուց, 27, 43
 Խրք, 118
 Խրքոց սնուստ, 241
 Խիսուս, 107, 225, 250
 Խիսուց, 219
 Խուսթու, 72, 118, 264
 Խարնուս (Չիքկնուս), 248
 Խարք, 46
 Խախիս, 269
 Խարք Կարք, 19
 Խարք Խանիկ, 212
 Խի իս, 25
 Խիս, 221, 222, 229
 Խիսուս լին, 67, 115, 126, 165, 173, 226, 230
 Խիսուս կրք, 62

 Կարգազարու, 23, 25, 273, 274, 277
 Կան, 65, 98, 107, 109, 114, 115, 117, 123, 137, 147, 150, 153, 161, 205-207, 212, 267, 272
 Կանու թիլ (Տարքու), 131, 196, 206, 210
 Կանու լին, 46, 117, 150, 228, 229, 249
 Կանի թարգմանուսու, 11, 12, 16, 22, 39, 53, 58, 60, 62, 74, 76-78, 83-87, 89, 90, 93, 100, 103, 105, 109, 113, 114, 116-122, 124-126, 128, 129, 132-134, 137-142, 145-148, 150, 152, 153, 156, 160-162, 168-171, 174-178, 183, 189, 192, 193, 196, 199, 205, 207-210, 212-214, 216, 227, 230, 267, 284, 285, 294, 295
 Կարք, 247
 Կարթիկ, 226
 Կարթիկի, 116
 Կննուսի, 19, 50, 179
 Կլիկն իս, 46, 268
 Կլիկն Լալիք, 106, 109
 Կլիկնու, 60
 Կլալատու, 227

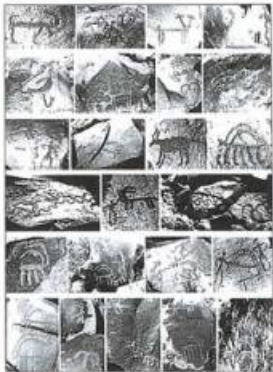
 Խանուսթի (Խարքու), 65, 104, 106, 109
 Խալիս, 27
 Խարի, 32, 33, 44, 45, 48, 248, 289
 Խիս, 37
 Խիլանուսիք, 40, 117, 126, 181, 187, 236-238, 256, 257, 288
 Խիլիկ, 25, 268, 269
 Խիլանիկ, 255, 248, 289

Տուշար, 132, 196, 205, 213, 214	Փայր Վեյն, 273, 276
Տուշար-Վեյն, 53, 206	Քարդինալական ծով (Պարսից ծով), 269
Տայֆն, 219	Քառաբն, 98
Ցարնիկոս, 59, 66, 70, 77, 104-106, 109	Քարավանատն, 236
Սարսանի, 213	Քարավաթ, 236
Սևինոս, 270	Քարն (Քարնի, Կարնի), 269
Սեչևանին, 117	Քնկչյն, 206
Սեչևա, 206	Քնկ (Քնկ Օսր, Քնկ Քարանի), 270, 277
Սաթր, 109	Քրդուրազ, 200
Սարգսյան, 12, 16, 62, 84, 85, 113, 114, 117, 118, 121, 134, 147, 154, 156, 205, 269, 294	Քրդ-թեմ, 95
Սարմիս ըն, 105, 106, 109, 114, 126, 206, 227, 236, 269, 270	Քնուտ, 119
Սարթի, 264, 265	Քարույր թեմ, 200, 201
Փարսերա, 200	Քրդստան, 21
Փամբուկ, 230	Քան-է Շամբն, 196
Փասարգուր, 186	Քույր, 106, 107, 109, 118
Փարն, 60, 181, 220	Եփրատ, 220, 265
Փյո Շուսիկ, 264	Օչևա, 19
Փյունիկ, 54	Օչի, 103
Փայր Սեփա, 135, 200, 217, 264, 284	Օսրյանն, 258
Փայր Մաթոս, 262	Քարնի, 236
	Քերեսթ Լեյ, 194

Հավելվածներ

Համերկած Ա.

ՆՎՄՐՆԵՐ

Նկ. 4. Փայտաշատիկների պարզ պատկերներով
(լուսանկարները՝ Կ. Առաքելյանի)

146

147

148

Նկ. 1. Հայոց պատմության ՅՄԻ ստեղծելիքը պահպանող Կոնկրետի պատվանդան

Նկ. 2

Նկ. 3

Fig. 9

Fig. 10

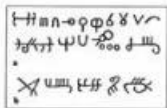

Fig. 11

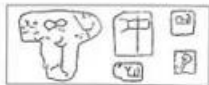

Fig. 16

Fig. 17

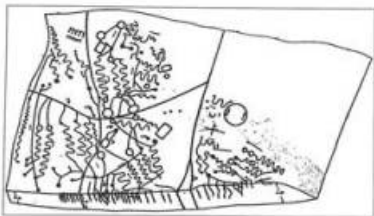

Fig. 18

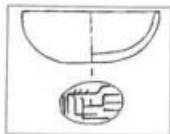

Fig. 19

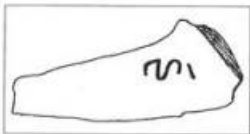
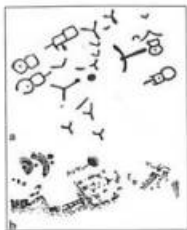

Fig. 20

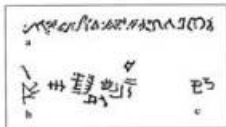

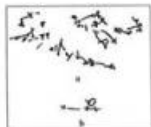
Նկ 3. Վարդապետյանից, որտեղում առկա են փոփոխելի և
 անփոփոխելի կլաններ (լուսանկարները՝ Վ. Ձեփաբաբյանի)

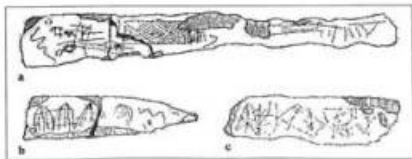
14 12

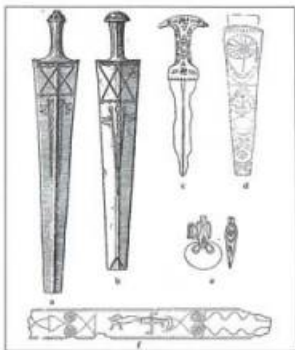
14 13

14 14

14 15

14.27

14.28

14.29

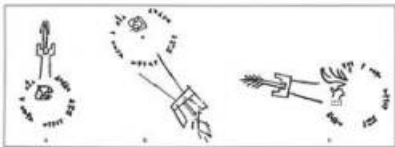

Figure 30

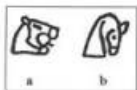

Figure 31

Figure 32

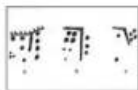

Figure 33

Figure 34

Figure 35

14 21

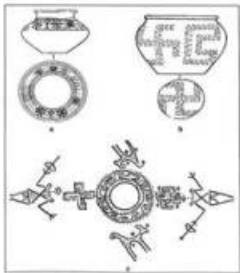
14 22

14 23

14 24

14 25

٤٦ ٣٥

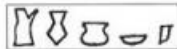
٤٦ ٣٧

٤٦ ٣٨

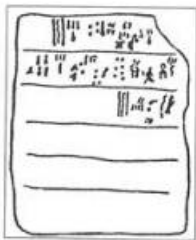
٤٦ ٣٩

٤٦ ٤٠

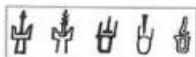
٤٦ ٤١

14 42

14 43

14 44

14 45

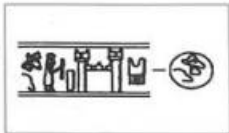
14 46

14 47

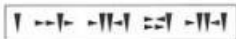
14 48

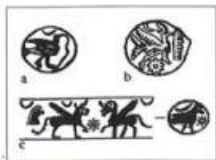
14 49

14 50

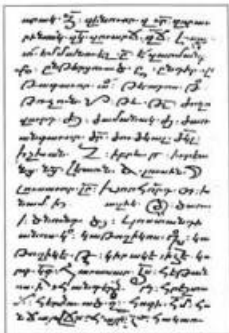
14 51

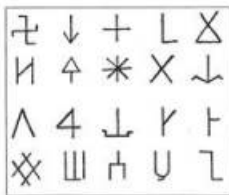
14 52

14 53

Նկ. 62. Ալանազիբը պարունակող միջնադարյան մատյաններից մեկից (տե՛ս Ալբանական 1982, էջ 56)

Նկ. 63. Վարպետների կրաններ IX-X դարերի կառույցներից

ա

բ

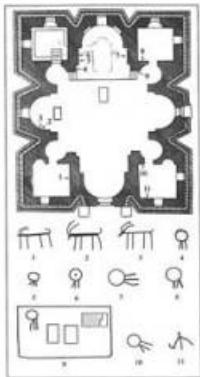
Նկ. 64

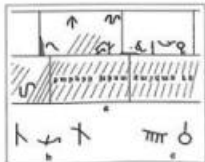
Նկ. 65

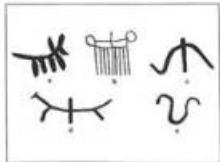
Նկ. 66. *Պաղեղաբանի կրտսիտաշին (ա և ի) և խաչաբանի (բ) սրբոցի կրտսիտաշինը

14 57

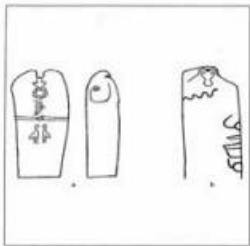
14 68

14 69

14.70

14.71

a

b

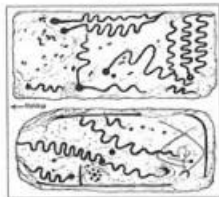
14.72

1473

1474

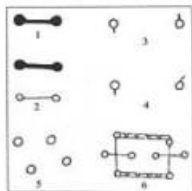
1475

1476

1477

1478

14, 83

14, 84

14, 85

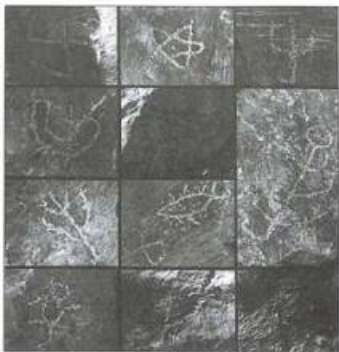
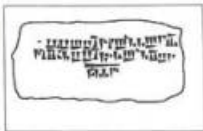

Fig. 10

14 88

14 89

14 90

Նկ 91

Նկ 92. Կարա-գուլիսիան նկարագրվածով կնիքներ Քարալու ընդն ննափայտից

Նկ. 93. Արին թմբն ինտեգրի արժանազտությունները

Նկ. 94

Նկ. 95. Կարսից 11 ստանաց պեղումներից՝ գտնված բուսորափայտե ուղղաբանը:
 «Այսին երևա ստորից գտնված են կտրած կտրված կեանքին,
 Յուրեղն առաջ ստված են դրանց կանաչուց»

Նկ. 96. Գրաշուրի կիլոստիպիան բաժնիման պեղումներից

Նկ. 97. Մարտիան I կնիւոյն Բաբիւն սրնման պատկերը

Նկ. 98. Մարտիան III սրնման պատկերը

Նկ. 99. Տեղապա (Տեղապ, Վան) ճանապարհի կիսաբեկված արձանագրության ևնկնից նրկն

Նկ. 100. Մեհանջուրի կղզեկա սարահողանքի քարե կոթող

Նկ. 101. Առաջագրի կնիքը Երվանդունի թագին

Նկ. 102. Արվիկ-Մուսայի սպանության կնիքը Երվանդունի թագին

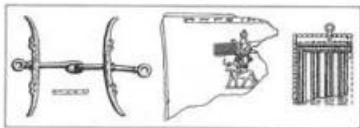
Նկ. 103. Մարազի սրբաձայնաբանի Արմին հեռագրից

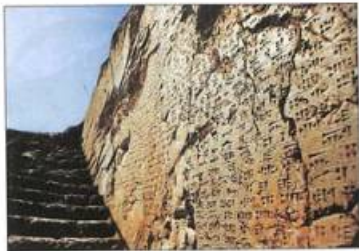
Նկ. 104. Մարազի կաթն սաղմի կարմիր բլուրի հեռագրից

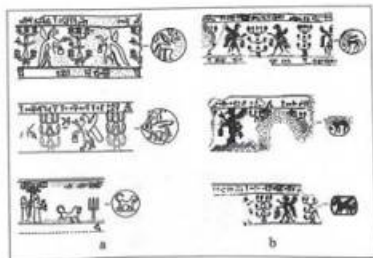
Այ. 105. Ուուսո Բ-ի կրողը Չիսսընցում

Այ. 106. Թագնական հանգրվանի մասի՝ ստեփանջուրյունը

Նկ. 107. Մի հարված հարվածային ստեղծագործնեց

Նկ. 108. Մեզոլիթի ստեղծագործությունները Մեդիերի ժամանակ (a) և հարմար շրջան (b) հնամենից(ըն)

Ա՛կ. 109. Էլեբոսի Կիմոնիան վագանիքը

Ա՛կ. 110. Հախապերից (Գառչրնիկ, Վանա լից նարախ-սրնից) նախնադարյան վագանիքը արևմտաարևելյան (Գրնուշնի աստծո տաճարից)

Նկ 111

Նկ 112. Արաբաշահազադեանց արձանագրություններ 'արձիթ' (ա) և 'թխուտ' (բ) գրություններով

№ 113

№ 114

Նկ. 117. Սեւրյուսից գտնված ընդ կտրուցը

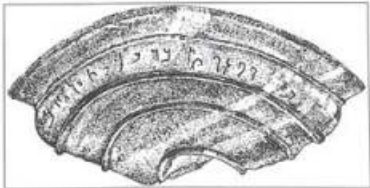
Նկ. 118. Սեւրյուսից գտնված մեծ կտրուցը

Նկ. 115. Արամեանոս կրօնը Իջևանաւոր ձեռն ստորագրոց

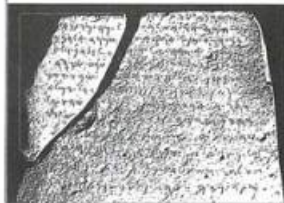
Նկ. 116. Մեջիանի արձարն քաղը, վերին՝ արձանազարդարան խառնիւթ

14 119

14 120

Նկ. 121. Փրկչակի արձանագրության գծանկարն ու թուանկարը

Նկ. 122

Θ Κ
 ΛΥΡΗΛΙΟΣ
 ΠΑΚΟΡΟΣΒΑΣΙ
 ΛΕΥΣΜΕΓΑΛΗΣΑΡ
 ΜΕΝΙΛΣΗΓΟΡΑΣΑΣΑΡ
 ΚΟΦΑΓΟΝΛΥΡΜΕΡΙΘΑ
 ΤΙΑΔΕΛΦΩΓΛΥΚΥ
 ΤΑΤΩΣΗΣΑΝΤΙ
 ΣΥΝΕΜΟΙΕΤΗ
 ΝΣ.ΜΗ.Β

№ 123

№ 124. Πυλινός αργυρέος διακοσμημένος με δύο ζεύγη ζώων, φέρουσες τον βασιλιά και τον υγιό του.

ΗΡΑΚΛΗΣ ΔΕΚΥΦΙΕΙ
 ΜΗΦΕΝ ΞΕΠΛΑΘΟΙΚΑΦΩΝ

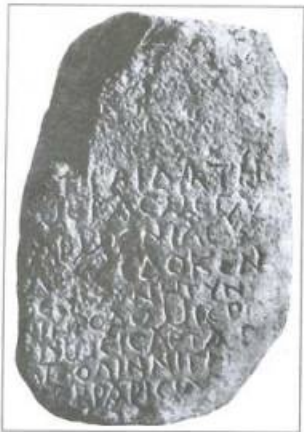
№ 125. Αργυρέο - χρυσόχρυσό κελύφος ασημένιο αργυρού με διακοσμήσεις (Παραθέτουμε Ξ) πάνω αργυρέο φόντο

ԼՊ. 126. Փայտին հետքայր ստորոցի հունարեն արձանագրությունների սկզբնական դասակարգությունը ըստ Կ. Յ. Լիմենակ-Շառազյոյի:

Նկ. 127. Հռոմեան սրբանշարտաբան բազիլիկի Փարթին կնոսպայի տեղայի չարձանքում

Նկ. 128. Քրդուս I-ի Սաքսանի պահպանված քարե

Η ΚΙΟ ΔΟΣ Π ΤΕΡΑΒΙΝΟΣ
ΕΠΕΙ ΠΕΡΣΗ
ΧΩΙΟΛΑΩΙ
ΤΑΡΑΤΙΩΙΑ
ΑΛΛΑ ΔΕ ΤΟΙΙΑ
ΠΑΡΗΝΕΣΕΝΩΣΕΡΙΒΕΚ
ΩΣΕ Π ΕΙΕΙΚΕΣΟΝ
ΠΑΙΤΑΥΤΑΝΕΩΤΕΙ

ΔΙΕ ΤΙ ΔΗ Ψ

ΠΡΟΪΣΤΙ ΔΟΥ. ΑΥΤΟΔΕΝΩΪΩΤΕΡΑ ΔΟΥ
 ΑΥΤΗΓΙ Α ΨΜΑΥΣΙΑΥΤΗΘΙΝΑΤΑ
 ΑΠΡΕΤΑΡΕΪΣ Ψ ΨΑΜΗΝΣΕΒΙΣ ΨΑΥΤΩΝ
 ΟΥΤΟ ΜΑΕ ΟΝΤΑΥΤΑΥΤΑ ΜΟ ΦΙ Α Σ Ε Γ Ψ
 ΕΠΕΙ ΓΑΡ Ε Ψ ΨΑΓΑΔ ΑΥΤΕ Σ Ψ ΨΜΑΥΤΩΝ
 Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ
 Γ Ψ (Σ Α Φ Α Τ Ψ Α Ψ Ψ ΟΥΝ ΤΟΥ ΜΟΡΟΥ
 Ψ Δ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ
 Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ
 Α Ψ Δ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ
 Ψ Ψ Α Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ
 Ψ Ψ Α Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ Ψ

Σελ. 136. Μυθολογική λαϊκή τραγωδία από τον 19ο αιώνα

Τ Ε Τ Τ Α Ι Ε Σ
Ι Π Π Ο Ι Τ Ο Ι Ε Υ Γ Ο Σ
Ε Υ Θ Υ Χ Α Ρ Μ Ι
Π Ι Ν Α Κ Ι Ο Ν Ε Ι
Π Η Λ Α Μ Υ Δ Ο

Fig. 131. Inscriptions from the site of the temple of Apollo at Delphi.

Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ
 ΜΑΔΟΕΙΩΝ
 ΜΙΘΡΑΚΕΡΟΝΤΗ
 ΒΑΣΙΛΕΙΧΑΙΡΕΙΝ
 ΙΕΡΡΩΣ ΕΥΑΝΕΧΟΙ
 ΥΓΙΑΙΝΕΙΝ ΔΕΚΑΙ ΤΑ ΕΓ
 ΓΟΝΑΛΥ ΤΟΥ ΥΓΙΑΙ
 ΝΩΝ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΕΙ
 ΑΝ ΔΕ ΑΤΕΛΕΣ ΕΙΣ.
 ΤΕ ΚΙΒΙΟΥ
 Δ

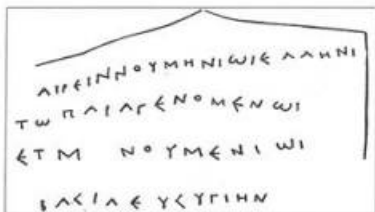

132. Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΜΑΔΟΕΙΩΝ ΜΙΘΡΑΚΕΡΟΝΤΗ ΒΑΣΙΛΕΙΧΑΙΡΕΙΝ ΙΕΡΡΩΣ ΕΥΑΝΕΧΟΙ ΥΓΙΑΙΝΕΙΝ ΔΕΚΑΙ ΤΑ ΕΓΓΟΝΑΛΥ ΤΟΥ ΥΓΙΑΙΝΩΝ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑΝ ΔΕ ΑΤΕΛΕΣ ΕΙΣ ΤΕ ΚΙΒΙΟΥ Δ

ΔΙΟΣ
 ΛΑ
 ΑΠΕΛΙΟΣ ΛΥΑ
 ΠΕΡΙΤΙΟΣ ΟΝΙ
 ΔΥΚΣΤΙΟΣ ΟΣ
 ΣΑΝΔΙΚΟΣ
 ΑΙΤΕΜΕΙΣΙΟΣ
 ΟΛΙΣΙΟΣ
 ΠΑΝΗΜΟΣ
 ΛΩΙΟΣ
 ΓΟΡΠΙΛΙΟΣ
 ΥΠΕΡΒΕΡΕΤΑΙΟΣ
 † ΑΙΝΑΚΗΥΓΙΝΗΕΥΑΝΕΧΟΥ

Σελ. 133. Αρμόλιον Ιόνις/Κρητική αρμόλιασματις

Σχ. 134

Σχ. 135. Γενετήρ ἑκαστοῦ ἐκ τοῦ ἀρχαίου ἀποδείξεως

Σελ. 136. 'Θαυμάζω τὰς ἀρετὰς τῶν ἀλλοτρίων' ἐκ τῆς ἀρχαίας ἀγγειογραφίας

ΕΝΒΑΔΕΚΕΙΤΑΓΑΝΑΚΣΑΛΘΗΝΑΙΟΝΠΟΤΕΓΩΓΕ
 ΗΓΓΛΟΜΗΝΕΥΝΟΥΝΠΡΟΣΓΑΜΟΝΗΜΕΤΕΡΟΝ
 ΤΑΥΤΗΝΟΣΠΑΤΕΡΩΝΤΕΙΣΤΟΔΩΜΗΤΙΑΛΛΩΤ
 ΑΝΘΕΙΧΟΙΕΤΑΥΕΩΠΑΚΤΑΙΣΕΠΟΥΡΑΝΙΟΥΣ
 ΕΙΔΑΛΛΟΙΣΕΛΘΟΥΣΑΤΑΣΒΑΛΑΜΕΤΗΜΗΡΙΣΩΝ
 ΤΟΥΤΟΝΦΕΙΝΔΥΣΝΟΥΣΠΑΝΤΑΣΥΠΟΧΡΗΜΙΟΥΣ
 ΟΓΡΑΥΑΣΔΕΙΜΑΡΤΗΣΠΑΤΡΟΣΟΜΩΝΙΟΣ
 ΖΩΣΑΝΕΠΙΣΤΕΡΓΩΝΣΥΝΓΑΜΟΝΗΜΕΤΕΡΩΝ
 ΚΑΥΤΩΝΠΑΤΡΟΣΕΩΣΑΝΟΜΩΝΥΜΕΛΟΥΠΑΤΡΟΣΕΜΕΙΟ
 ΜΗΤΡΟΣΤΑΝΤΩΝΗΝΣΟΥΚΙΟΥΒΥΓΑΤΕΡΟΣ

Նկ. 138. Հայրց ստուփանների արձանագիտությունը Կառնապոլիսի Նեկրոսը խոտակ վրա (Եվրոսոփի սպառնիք)

Նկ. 139. Հայրցի Նեկրոսի արձանագիտության քարանձավը

Նկ. 140. Շամի (Մամնի) և Արշակի (Արսամի) դրամներ

Նկ. 141. Շոֆրի սարսեր Քուրդանի, Արշակուրի և Չարնի դրամներ

Նկ. 142. Միջնադարի հայկերենի դրամներ

Նկ. 143. Արտաշես II (Յուսե) դրամներ

Նկ. 144. Կամեռակենի սղջատից Եղեմիանոսի և Կաղնիկոսի 72 թ. հասած դրամները, որոնց մը մասն ունի Հաջկոսյան (Յիզդունյան) թագի տպանիքը

Նկ. 145. Կամեռակենի տխտարյան դրամները, որոնց մը երկուսն տպաներգրած է Հաջկոսյան (Յիզդունյան) թագ

Նկ. 146. Արտաշես Ա-ի և Տիգրան-Յիզդան Ա-ի դրամները

Նկ. 151. Սիբրյան Գ-ի և Նր թույր Էրաստի խանութի խառանդ խառանդները

Նկ. 152. Արտաբազը Գ-ի և Օգոստոս Էրաստի խանութի խառանդ խառանդները

Նկ. 153

Նկ. 147. Մեծան Ռ ՄԵՏ-ի դրամները

Նկ. 148. Մեծան Ռ-ի (Մեծ Մարտիրոս) և Արտաշես Բ-ի դրամները

Նկ. 149. Արտաշես Բ-ի և Մեծան Գ-ի դրամները

Նկ. 150. Մեծան Գ-ի և Արտաշես Գ-ի դրամները

	Մ	Ե	Ն	Ա	Ն	Շ	Ա	Ն	Ն	Ե	Ր
III	A	Δ	Θ	H	I	Ξ	K				
ρ	Σ	Ψ	Α	Ω	Ϝ	Ϛ					
q	+	∩	⚡	∂	⊖	*					

Նկ 154

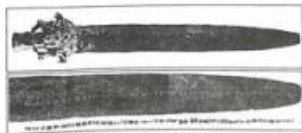
Նկ. 155. IV-V դարերի սարքերն արձանագրության եղևիպազի (տե՛ս Bournet, 1951, էջ 69, 262, N 902)

Նկ. 156. Նոր Կասմաբազանի սարքերն մարտարար Անուազի մի տարատիպ հազրերին՝ գրված 411-425 թթ. ցրազցում (տե՛ս Bournet, 1951, էջ 69, 262, N 902)

Նկ. 157. Նազան Մուսինի կարգի պահպանման մասը

Նկ. 158. Հին ասուրերեն պարսյան թուրը "Կարգեղեմի"

图 159

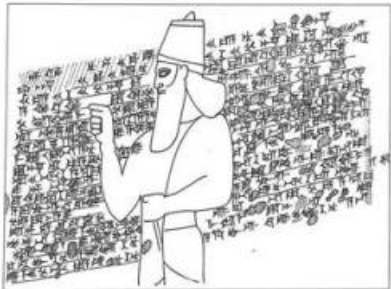
图 160

图 161

图 162

Նկ. 164. Քննիչ սրբահայտության գիտնիկը

Նկ. 165

I

II a

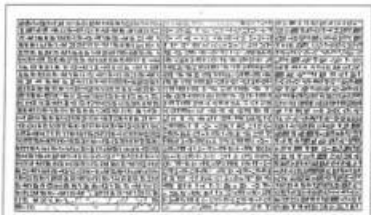
II p

III a

III g

14, 167

14, 168

14, 169

14, 170

Fig. 171

ЄЄЄЄЄЄЄЄЄЄ

Fig. 172

Fig. 173

Fig. 174

Նկ. 175. Մեդիան սպրանդի Հարսուսակից արտաբն հունապոլսկա ղրամներէջ

Նկ. 176. Հարսուսակից նարնապոլսկան արարքն Աշխարհունենէր հունապոլսկա (ա) և Սասանեանէր արտաբնապոլսկա (բ) ղրամներէջ

Նկ. 177. Միթրատոս երկրորտաբն ղրամներէջ

Նկ. 178. Մետաքնոսի և Օրատալեանոսի ղրամներէջ

Համախմբած Բ.

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

Տ. Տես, որտեղ անթանկաբար արժեքավորված են ֆրոյդի գրեթե, այն քան անտեսելի են արժեքները խոստովանում				Յ. Կարգավորված ըստ խոստովանումների	Շ. Կարգավորված ըստ խոստովանումների
1	Չ	Օ	Ն	Ը	Ս
2	Կ	Զ	Օ	Ծ	Ը
3	Ֆ	Պ	Թ	Պ	Ն
4	Է	Չ	Կ	Ն	Ճ
5	Ը	Ն	Ի	Թ	Ն
6	Ն	Է	Կ	Ը	Ը
7	Ս	Չ	Օ	Ի	Ը
8	Ը	Ն	Օ	Ի	Ը
9	Թ	Չ	Կ	Ը	Ը
10	Կ	Չ	Ի	Ը	Ը
11	Չ	Օ	Ն	Ը	Ը
12	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
13	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
14	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
15	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
16	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
17	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
18	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
19	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
20	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
21	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
22	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
23	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
24	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
25	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
26	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
27	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
28	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
29	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
30	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
31	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
32	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
33	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
34	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
35	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
36	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
37	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
38	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
39	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
40	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
41	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
42	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
43	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
44	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
45	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
46	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
47	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
48	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
49	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը
50	Ը	Ն	Օ	Ը	Ը

ՔՔ. Տես, որտեղ անթանկաբար արժեքավորված են ֆրոյդի գրեթե, այն քան անտեսելի են արժեքները խոստովանում

Աղ. 1. Կ. Եվրոպական Կոնգրեսի 24 կրթականը

ՆՅԱՆԱԳԻՐ ՀԱՅՈՑ

105 = Է	131 = թ	157 = 5	183 = 2
106 = Է	132 = ա	158 = 9	184 = 4
107 = Է	133 = Ե	159 = Գ	185 = ա
108 = Է	134 = 5	160 = Գ	186 = Գ
109 = Է	135 = Խ	161 = Կ	187 = Գ
110 = Է	136 = Կ	162 = Կ	188 = 8
111 = Է	137 = Կ	163 = Կ	189 = Կ
112 = Է	138 = Կ	164 = Կ	190 = Կ
113 = Է	139 = Կ	165 = Կ	191 = ա
114 = Է	140 = Կ	166 = Կ	192 = Կ
115 = Է	141 = Է	167 = Է	193 = Կ
116 = Է	142 = ա	168 = Է	194 = Է
117 = Է	143 = Կ	169 = Է	195 = Է
118 = Է	144 = Է	170 = Է	196 = Է
119 = Է	145 = Է	171 = Է	197 = Է
120 = թ	146 = Է	172 = Է	198 = Է
121 = թ	147 = Է	173 = Է	199 = Է
122 = թ	148 = Է	174 = Է	200 = Է
123 = Է	149 = Է	175 = Է	201 = Է
124 = Է	150 = Է	176 = Է	202 = Է
125 = Է	151 = Է	177 = Է	203 = Է
126 = Է	152 = Է	178 = Է	204 = Է
127 = Է	153 = Է	179 = Է	205 = Է
128 = Է	154 = Է	180 = Է	206 = Է
129 = Է	155 = Է	181 = Է	207 = Է
130 = Է	156 = Է	182 = Է	208 = ա

Өрөөл- сүмийн тэмдэг	Хүрээлэн тэмдэг	Угсаатны тэмдэг	Тайлбар
			Угсаатны
			Улсын
			Бусад Улс
			Бусад
			Төрийн
			Тусгай
			Дуу
			Тусгай
			Дуу
			Бусад
			Тусгай
			Угсаатны
			Угсаатны Тусгай
			Угсаатны Тусгай
			Өрөөл, Улс
			Угсаатны
			Төрийн
			Дуу
			Угсаатны

Таблица 3. (Хүрээлэн тэмдэг)

Այսու- տեսանք	Վերադարձու- թյան սլոգ	Ժայռապատկերներ	Վերադի- պտեր	Ընթացիկներ	Վերադարձու թյան սլոգ
Մեղք					
Սլոգ, հոգ					
Տոբ					
Օր					
Կարգ					
Մեղք, կարգա- տես					
Տոբարտ					

8	⊕	⌋	⊗	↵
⊕	✓	⌋	⌋	≡
⊕	↵	⌋	⊕	≡
≡	⊕	⌋	⌋	⊕
↵	⊕	⌋	≡	↵
≡	↵	⌋	↵	⊕
↵	≡	⌋	⊕	↵
⊕	↵	⌋	⊕	↵
↵	⊕	⌋	⊕	↵
⊕	↵	⌋	⊕	↵
⊕	↵	⌋	⊕	↵
⊕	↵	⌋	⊕	↵
⊕	↵	⌋	⊕	↵

Նշանների համադրական ցանկ

Բաշակ	Մեծատըր	Արմավիր	Ուտիք	Յարակերտ

Ո՞՞ ԲԱՐՆԵԹԻ ՆՇԱՆԱՏԱՆԿԸ

Vegetable	Animal	Human	Animal	Object	Weather
					
					
					
					
					
					
					
					
					
					
					
					
					
					
					
					
					
					

Աղ. 9. Թ. Գ. Բարձրիկի կշտակագից

Թվեր	Բնագրեր	Խելքային	Մտաբան	Ներքա-լսողային
1	•, *		▼	
3	△, √, ∴, ∵, ∞, ∞∞, ∴∴		≡	
5	⊕, ⊗, ⊙, ⊚, ⊛, ⊜, ⊝, ⊞, ⊟, ⊠, ⊡, ⊢, ⊣, ⊤, ⊥, ⊦, ⊧, ⊨, ⊩, ⊪, ⊫, ⊬, ⊭, ⊮, ⊯, ⊰, ⊱, ⊲, ⊳, ⊴, ⊵, ⊶, ⊷, ⊸, ⊹, ⊺, ⊻, ⊼, ⊽, ⊾, ⊿, ⊿, ⊿	 	≡ ≡	
10	⊙, 7 (?)	∩	<	—
100	×, ∪ (?)	؟	▶	⊗ (?)

Աղ. 11

ՔՈՆՍՏԱՆՈՒՆ	ԿՆՈՒՄ- ԼՈՒՉՈՒՄ	ԸՐԹՍԵՐՈՒՄ	ԿՆԻՎՈՒՄ	ԿՆՈՒՄԻՆԻՄ ԽՈՒՄՆԱԾՆ	
⊙	ու, Արև	⊙	ու, Թու (c. սևա)	⊙	Արև
	առ		առ < առաջ տեղ		
☾	Խելքից (սթ)՝ Ստաբիլիզացիա	☾	Խելքից, Խելքից	☾	Օր, առի, Բարեբախտ
↑	Մանկ: Ստաբիլ		↑	Տեղ, աջակցություն	
⚡	Մանկ: Ստաբիլ (?)	⚡	Տեղ	⚡	Մանկ
☺	Ստաբիլ (?)	☺	?		Ստաբիլ
♂ ♀	Տախտակ: Տախտակ	♂ ♀	Տախտակ	♂ ♀	Տախտակ
♂	Տախտակ (?)	♂	Տախտակ		
☼	Քաղաք, Խելքից				Քաղաք
👂	Մտաբան			👂	Մտաբան
👁	Կենդանի զանգ, աճիկային	👁	Կենդանի զանգ		Մտաբան

Աղ. 12

ՎԵՐԲԵՆՆԵՐՆԵՐ ԵՎ ՄԻԿՆԵՐՆԵՐԻՆՎՈՂ ՆՇԱՆՆԵՐ

	Պեմ, Մառախ		— Սասնախ(աղվի), կրկնը (կրկնաղվ)	1 - •, *
			— Դեմք (Դ)	2 - ••, ••, ••, ••
	Պեմ, Մառախ		— (Խաչքի) սառնար	3 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
			— Տախար	4 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
	Պեմ, Արաչի (Դ)		— Քաղթ, կրկնապարտ	5 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
	Ետեհա: Փա		— Կեմաղ Փառ, սեմառաքյուհ	6 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
			— Սառնար (Դ)	7 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
	Ետեհա (Դ)		— Քաղար	8 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
			— Մեծ առեկ, շրմարյուն	9 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
			— Փոքր	10 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
			— Քառ (Դ), ճյուղ գրեմ	11 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
	Տեմա, Արե, սառնախաչքի & սարգաչարան կախառաքյուն		— Քաղ, սղթ	12 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
			— Հարսառաչքի, եռակ	13 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
	Տառ, Մառա		— Տիգ: Առեկ (առեկ)	14 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
			— Մառնար, Կառա (առառ)	15 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
			— Կառա (առառ), «100» (Դ)	16 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
	«Վերապրե» (Դ) քաղարի սրբառաքյուն		— Առեկ (առեկ), «100» (Դ)	17 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
				18 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
				19 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••
				20 - ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••, ••

ԺԵՅՈՒԳԱՏԿԵՐՆԵՐ	ԳՈՐԳՆԵՐԻ ՆՇԱՆՆԵՐ
 <p data-bbox="220 221 427 242">Նոյան լույսը, Քա. II հ.</p>	 <p data-bbox="645 221 811 242">Նոյ, Նոյն, I հ. II դ.</p>
 <p data-bbox="210 368 427 389">Նոյան լույսը, Քա. II հ.</p>	 <p data-bbox="624 368 852 389">Նոյ, Նոյն, III դ., 499</p>
 <p data-bbox="210 501 427 522">Նոյան լույսը, Քա. II հ.</p>	 <p data-bbox="562 494 914 515">Նոյն Նոյն-Նոյն, III-III դ., 499</p>
 <p data-bbox="210 641 427 662">Նոյան լույսը, Քա. II հ.</p>	 <p data-bbox="645 634 831 655">Երզնի Նոյ, 1912 թ.</p>
 <p data-bbox="210 760 427 781">Նոյան լույսը, Քա. II հ.</p>	 <p data-bbox="593 760 883 781">Նոյ, Այլ հայտնի III հ., 499</p>
 <p data-bbox="158 921 500 942">Նոյան լույսը, Քա. III հ հայտնաբերվել</p>	 <p data-bbox="655 914 811 935">Նոյ, III հ., 499</p>
 <p data-bbox="158 1089 500 1110">Նոյն լույսը, Քա. III հ հայտնաբերվել</p>	 <p data-bbox="629 1082 852 1103">Նոյ, Նոյն, I հ. II դ., 499</p>

Աղ. 15. Ժայռագործերի կամ գրիչի նշանների համարգրություն (յուր L. Ավանյանի նշանով)

Արձանի անվանումը	Մարման և զենքի անվանումը	Մարման և զենքի անվանումը	Մարման և զենքի անվանումը	Մարման և զենքի անվանումը
Գրգռ				
Շուր				
Շուր				
Արև, Օր				
Շուր (Շուրի անունը)				
Արև				
Շուր				
Արևի և Շուրի				

Մեծագույն զենքի և զենքի անվանումները և զենքի անվանումները (Մեծագույն զենքի և զենքի անվանումները) 17

ՆՇԱՆԱՑՆԿ

Պարզ
Գշաճճեր

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12. ▲.....

13.▲.....

14.▲.....

15.▲.....

Հնարա վեր
համակցու-
թյուններ

Աստիճական	Բիայնական
↑	↑
↔↑	↔↑↔
≡↑	≡↑≡
↔↑↔	↔↑↔
↔↑↔↔	↔↑↔↔
↔↑↔↔↔	↔↑↔↔↔

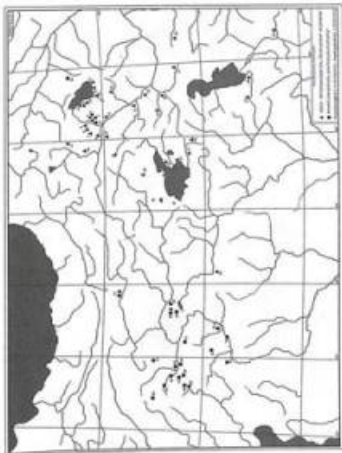
Աճ, 18

0.5	↔	10	*	100	↑ (↑↑)
1	↑	11	↔	200	↑↑
2	↑↑	12	↔↑	300	↑↑↑
3	↑↑↑	20	↔↔	1000	↔↑
4	↔↑	30	↔↔↔	2000	↑↑↔
5	↔↔	50	↔↔↔ (↔↔*)	10000	*↔
6	↔↔↔	60	↔↔↔	14000	*↔↔↔
7	↔↔↔↔	70	↑↔	22 000	↔↔↑↑
8	↔↔↔↔↔	80	↑↔↔	1000000	↔↔↔
9	↑	90	↑↔↔↔	...	

Աճ, 19

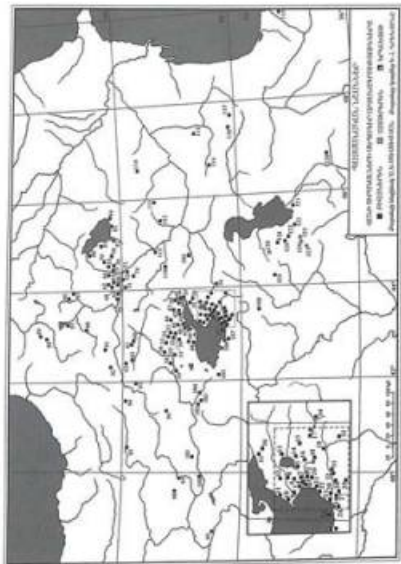
Հավելված Գ.

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

Ձախակ 1. Հասկարեր, որտեղ նշանակւելն են յնրոյ-րաժմարն եւ Վանք քաղաքապետարան մտնեալն քաղաքըր

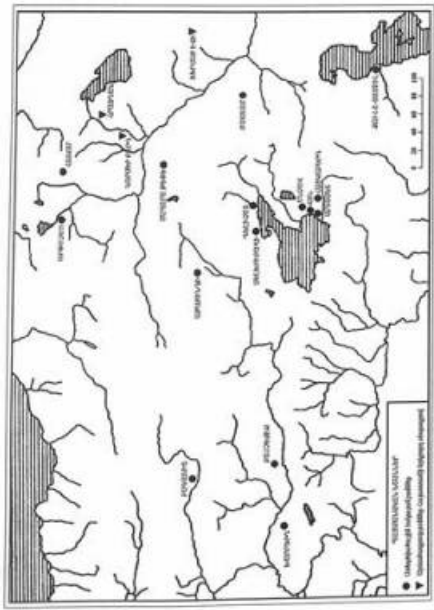
1. Կարսի քաղ 2. Արմն քիւղ 3. Կոր Արն 4. Երևանի քիւղնայն ղաղաքան 5. Երևան Ա ե
 6. Արմաշի 7. Արարած 8. Օշակն 9. Խոնի 10. Հակն 11. Գորն 12. Կոտայք 13. Կոթայք
 14. Սյունիան 15. Գեղարմա 16. Մաշնար 17. Կարնաղքար 18. Բաղն 19. Արտաշատ 20.
 Երեզնանք 21. Արցախ 22. Կոթն-սղա 23. Թաւառ 24. Էջմից 25. Լիւնք 26. Սեւանի 27.
 Բաղնայն 28. Հասնա 29. Շիրն 30. Կասնա 31. Արմն (Արն, Հարն) 32. Յոթնար կոթ
 33. Հակարիւղ 34. Շիրանն (Յոթն, Կոթն) 35. Կարն-ղրն 36. Կարնայն 37. Արն
 38. Կոթնայն 39. Կոթնայն 40. Կոթնայն 41. Կոթն 42. Կոթնայն 43. Կոթնայն
 44. Կարնայն 45. Կարնայն 46. Կարնայն 47. Կարնայն 48. Կարնայն 49. Կարն
 50. Կարնայն 51. Կարնայն (Կարնայն) 52. Արն 53. Արնայն 54. Կարնայն
 (Կարնայն) 55. Կարնայն 56. Կարնայն (Կարնայն)

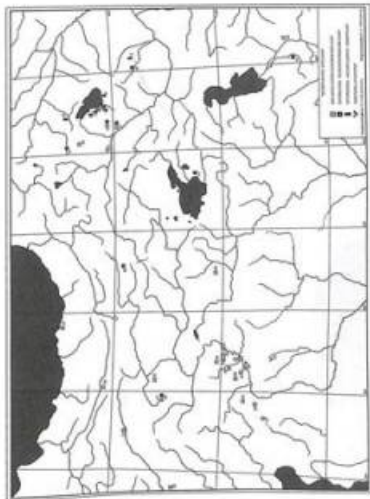

Ձևաթուղ 2. Հայաստանի տարբեր հատվածներում հիշխումների և տեսակների տարածվածությունը

1. Վահ 2. Երչանց (Թեմնո) 3. Սյուս 4. Ծովերս կահ 5. Լազ (Լազ, Քաղեղի) 6. Մեղն դառ
7. Մեմոյ (Մարտի, Վերնն Լեզնի) 8. Հրտննեց (Գտննեց, Կրտննեց) 9. Ըսնթակ 10. Էրեղն
11. Անախ (Անաչ, Հարան) 12. Քաղերնուր 13. Խտտակրնիս 14. Կարանց 15. Դեղնմեղայ
- (Կարան) 16. Կաղնիք (Էրանեց) 17. Կարարան 18. Քիշլ-զղ 19. Լեզնի-Կարայ (Երեղնիս)
20. Ձարան 21. Օհրտան (Չիքտան) 22. Արտամու (Երեղնիք) 23. Խարզոմ (Խարզու) 24. Հրչանց (Կուրանց) 25. Արանաթ 26. Բառան (Քարաբարս, Քարաբալ) 27. Մեմկրտ
- (Անեմկրտ) 28. Կարտանց 29. Իրանի-զոմ 30. Մալտակ 31. Հարաղիք (Չափալրեկ)
32. Ատոմածալեն 33. Հիթրանիս (Կարանց, Կիթնի) 34. Արտակկրտ (Ուշիզղ) 35. Կարան
- (Քաղ) 36. Կարծոթ (Քարզոթ) 37. Քարանան (Կարանան) 38. Քերնի 39. Չարալեթ 40. Տարր
- (Քար) 41. Չտնակ-թմն 42. Արեղալիք 43. Քարաբալ 44. Մեմիս փոթ 45. Կանկրանց
- (Մեմուլիս) 46. Օղեղբաթ 47. Հարի 48. Արծի (Արշտու) 49. Քեղբալեթ 50. Քարդ-
բալ 51. Ալաալիք թմն 52. Միթան 53. Քանկրղ 54. Դառնեց 55. Մարեկ (Մարու)
56. Քառան-բալ 57. Մանակկրտ 58. Արս-զղ 59. Խտտակրտ 60. Փրարս 61. Մովերս
կահ (Արալկրտ) 62. Պաղղ-բալ 63. Դեղբալ 64. Չանկիլ 65. Արանիք 66. Զիթրեկ
67. Մարդարտարտ 68. Բամբակչալ 69. Արտակրտ 70. Կարանուր 71. Կարանի
72. Պարեկալ 73. Կարաբալ 74. Եզնիք 75. Կարնիք ըրտ 76. Կարաբալք 77. Անն վեր
78. Կանի 79. Արալեկ (Կրտ) 80. Լեւլեն 81. Կանի 82. Մտարտ (Արալեան, Կանի)
83. Չափալ 84. Շափն 85. Մարդարտան (Կարան) 86. Մարեկն 87. Կարդիք
88. Օղբալեկ (Հանթ, Խտտակ) 89. Օղբալեթ 90. Կար 91. Մարեկալիք 92. Չիթն
93. Հանկիք 94. Փարեկալ 95. Հանոմ-զղ 96. Բարակն (Իմալ-դալ) 97. Կարն (Քանն)
98. Մեմկրտ (Մեմկրտ) 99. Իրտ 100. Իրտ (Կար, Փար) 101. Քանկեթ 102. Մալ
103. Քեմնեթ 104. Քրեթ 105. Բալիք (Փրթն) 106. Միթարեկ (Կարանուր) 107. Կարալ
108. Չիթ-զղ (Չիթ) 109. Քառտոմ 110. Մալու 111. Անլար 112. Օնտար 113. Չանանուր
114. Քրեթ (Լալեն) 115. Քալն Օլի (Մանկր-զալ) 116. Անեղնեկ 117. Կարանան
118. Քալն 119. Անլ 120. Չիթն 121. Կալ-թմն 122. Կարաբալ (Կարաբալ)
123. Փովուլարտ 124. Քեմնեթ 125. Մարն-Մարնիս 126. Ուլու 127. Էրեղան-բալ
128. Մանուլարալ 129. Պարեկրտ 130. Միթան

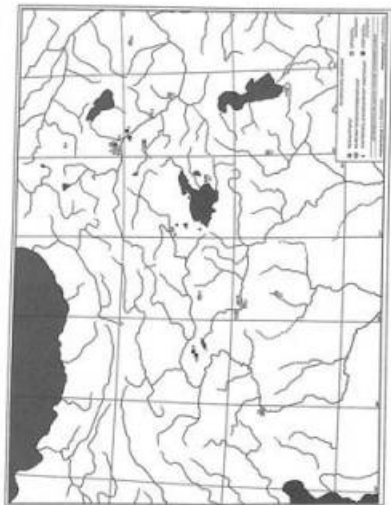
Figure 3

Ձևարկ 4. Հավաքելի, որոնքից հայտնաբերվել են տեղաբնիկ կամից յոթնյակի հետևանք, պատմաբան և ստեղծելի յնարքի

1. Կարմիրքուղ 2. Սարգիսյան 3. Կախուր 4. Սարգիս 5. Սարգիսյան 6. Կախուրի 7. Կախուր
8. Արտաշատ 9. Արտաշատ 10. Արտաշատ 11. Արտաշատ 12. Արտաշատ 13. Արտաշատ 14. Արտաշատ
15. Արտաշատ 16. Արտաշատ 17. Արտաշատ 18. Արտաշատ 19. Արտաշատ 20. Արտաշատ 21. Արտաշատ
22. Արտաշատ 23. Արտաշատ 24. Արտաշատ 25. Արտաշատ 26. Արտաշատ 27. Արտաշատ 28. Արտաշատ
29. Արտաշատ 30. Արտաշատ 31. Արտաշատ 32. Արտաշատ 33. Արտաշատ 34. Արտաշատ 35. Արտաշատ
- Արտաշատ 36. Արտաշատ 37. Արտաշատ 38. Արտաշատ

Քարտեզ 5. Շահաբեր, որտեղն աղանարկելն են օտարների կողմից
Շահաստանում բաղնիսի ջրաղբեր

1. Մեծ Մառնի 2. Վարդաշատյան 3. Արմավիր 4. Մեծաղբեր 5. Կարմիր ջուր 6. Փայր Վան
7. Արցախ 8. Անի 9. Լոռի թևը 10. Խորաբու 11. Արևիկ 12. Կաթնիկան 13. Ջուրի (Կարպեղ
Արարատ) 14. Շահաստան 15. Վան 16. Մանազկերտ 17. «Սիլվիսի» բանկը 18. Գեղիկոն
(Կոնյակ) 19. Գազրիկ (Կոնյակ) 20. Փյոն Շահաբեր 21. Քաղաք 22. Գրաբերդեր 23. Մարտի
24. Վան

ՄՐՏԱԿ ՄՈՎԱԻՍՅԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱՎԱՏ ՄԵԼԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. Ճագարյն տիտոսյունք Վարդանանձ Արաստա, Ե., 1992
2. Քաղաքացու սքանձեթ պաշտոնակատարները. Հայրենասիր կազմակերպչական Տղաման Մեֆյ անոյ, Ե., 1997
3. Վանքի թագավորության (Քիյանիքի, Ուրարտու, Արարատ) մեծննագրությունը, Ե., 1998
4. Արարատի թանգարանը. Հայաստանի Առաջադիր Ամպիոն Խնարչի Խոզեր ընկերություն, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» կրատ., Երևան, 2000
5. Azusa. Kutsal yollar akresi, İstanbul, 2001 (թարգմանք՝ Արաստու. Սուրբ օրհնոյ կրկնոյ), Մասկոյ, 2001
6. Նախահայրենական Հայաստանի գրագին խոսակերպչոյք, Երևանի խոսակերպչական կրատ., Երևան, 2001
7. Հայերենի մեծննագրություն, Երևանի խոսակերպչական կրատ., Երևան, 2003
8. Արարատի թանգարանը. Հայաստանի Առաջադիր Ամպիոն Խնարչի Խոզեր ընկերություն (Թրքոյ, քաղաքի կրատարություն), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» կրատ., Երևան, 2004
9. The Sacred Highlands: Armenia in the Spiritual Geography of the Ancient Near East, Yerevan University Publishers, Yerevan, 2004
10. Հայաստանի մ. ա. կրթող նախադասակերպչական (չսոս գրագին սոցոսընկեր), Երևանի խոսակերպչական կրատ., Երևան, 2005
11. The Writing Culture of pre-Christian Armenia, Yerevan University Publishers, Yerevan, 2006
12. Արարատի թանգարանը. Հայաստանի Առաջադիր Ամպիոն Խնարչի Խոզեր ընկերություն (Արթոյ, քաղաքի կրատարություն), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» կրատ., Երևան, 2006
13. Le plateau sacré. L'Arménie dans les notions sacrées anciennes de l'Asie Antérieure, Editions de l'Université d'Evreux, Evreux - Paris - Aix-en-Provence, 2006
14. L'héritage sacré de l'Arménie préchrétienne (Caractérisitiques générale), Université de Provence, Chaire d'Etudes Arméniennes, Aix-en-Provence, 2007
15. Հայոց սրտեմտության պաշտոնակատարությունները, Երևանի խոսակերպչական կրատ., Երևան, 2008
16. Մեր նախնականները. Ե. Ա. Ե., «Նորադար» կրատ., 2008 Օստանտոնիակ/Սուրբ Առաքելյանի
17. 10 սրտեմտոյք նոյ սքանձեթ, Երևան, «Հայերակ-97» կրատ., 2008
18. Տղաման Մեֆ. Ճագարյնիքի մեծննագրոյք, Երևանի խոսակերպչական կրատ., Երևան, 2010
19. La Meseta Sagrada. Armenia en la Geografía Espiritual del Antiguo Medio Oriente, Edición de la Universidad de Evreux, Evreux, 2010
20. Հայաստանի սրտեմտ. Արաստա և արտեմտական շրտեմտ նոսրեմտական Քրիստոսի Աստ. Երաստ. Մառտեմտո ՄԿԿ, 2010
21. Հայոց սրտեմտությունը. 5000-ական... և 20-ական, Երևանի խոսակերպչական կրատ., Երևան, 2011
22. Արտեմտական Հայաստանի 10 սրտեմտոյքներ, «Հայերակ-97» կրատ., Ե., 2011

23. Հայոց պատմություն. Ուսումնական ձեռնարկ Միջուկի միջուկային դպրոցների համար, Երևանի պետական համալսարանի կրթություն, Երևան, 2011
24. 10 պարսեպոլիսից հայ պաշտոնի (նշանակի) բարեփոխում կրթություն, Երևան, «Չանգակ» կրթություն, 2012
25. 10 Outstanding Armenian Kings, Yerevan, «Zangak» publ. house, 2012
26. 10 պատմություն արևելյան սարեր, Երևան, Ինտելեկտուալ «Չանգակ», 2012
27. Հայոց պատմություն. Ուսումնական ձեռնարկ Միջուկի միջուկային դպրոցների համար, Երևանի պետական համալսարանի կրթություն, Երևան, 2012
28. Das heilige Hochland: Die spirituelle-geografische Bedeutung Armeniens in den Aufzeichnungten des Alten Orients, Wiesbaden, 2013
29. История Армении. Учебное пособие для школьников армянских школ Диаспоры, Интеллектуальное ЕЦУ, Երևան
30. 10 պարսեպոլիսից հայ թագավորներ, Երևան, «Չանգակ» կրթություն, 2014
31. Հանդեսում պատմությունն հայոց (պատմագրագրություն և հանրամատչելի), «Չանգակ» կրթություն, Երևան, 2014
32. Հայոց 5000-ամյա պատմություններ, «Էլիթ» Գրքերի կրթություններ, Երևան, 2016
33. Histoire d'Arménie. Manuel scolaire pour les écoles arméniennes du dimanche de la diaspora, Erevan, 2016
34. Գաղթերազարդ տեղիներում հայոց պատմություն, Մեդիակազմի կրթություն, Երևան, 2016
35. Ինտելեկտուալ արևելյան սարեր ու արևելյան Արևմուտք, Երևան, 2016
36. Historische Zeittafel Der Geschichte Armeniens, Jerewan, 2016
37. Guide illustré d'histoire d'Arménie, Erevan, 2016
38. Illustrated Guide of History of Armenia, Yerevan, 2016
39. Guida illustrata della storia d'Armenia, Edizione d'autore, Yerevan, 2017
40. 10 Outstanding Armenian Queens, Yerevan, «Zangak» publ. house 2017
41. 10 պատմություն արևելյան սարեր, Երևան, Ինտելեկտուալ «Չանգակ», 2017
42. Արարատ-Ուրարտու թագավորությունը: Իմպերիո Արարատ-Մյուսրի: The kingdom of Ararat-Urarta, Մեդիակազմի կրթություն, Երևան, 2018

ՄՐՏԱԿ ԱՌՈՒՍԻՍՅԱԼԻ ՀԵՂՈՒՆԿՈՒՄ ԳԻՏԱՀԱՆՐԱՍՏՉԵԼԻ ՓՈՍՏԱԳՐԿԱՆ ՖԻԼՆԵՐԸ

1. «Միջրան Մեծ. Խաղնուսուլու տիրանը» (2007)
2. TIGRAN THE GREAT: THE PATRIOT-EMPEROR (in English)
3. VATANSEVER HÜKÜMDAR: BÜYÜK TIGRAN (TIGRAN THE GREAT: THE PATRIOT-EMPEROR - in Turkish)
4. «Նեմրուտ. Այն սրբազն մեծ սրբանը» (2008)
5. NEMRUT: THE GREAT SANCTUARY OF THE SUN-KING
6. НЕМРУТ: БУДОВО СВИТЛИЩЕ ЦАПЬ-СОЛНЦА
7. NEMRUT GÜNEŞ-ERALININ BÜYÜK KUTSAL MEKANI
8. «Բարսեղյան/Կրկնիկի մեծ սրբան» (2009)
9. «Արտառուցը P՝ սրբանի կրկնիկի մեծ» (2014)
10. Artarunt II. Çeçir sruvaner kütne
11. Artarunt II. Honor above self
12. «Շամիկ սմիխի մեծ մարտարարը» (2014)
13. СТОЛИЦА ДРЕВНЕЕ, ЧЕМ РИМ
14. THE CAPITAL OLDER THAN ROME
15. DIE HAUPTSTADT, DIE ÄLTER ALS ROM IST
16. Capital Older than Rome - (in Farsi)
17. ROMA'DAN DAHA ESKİ BİR BAŞKENT (THE CAPITAL OLDER THAN ROME - in Turkish)
18. «Խաղնուսուլու կրկնարկիկը. Արտարան» (2014)
19. ФАЛЬСИФИКАЦИЯ ИСТОРИИ: АЗЕРБАЙДЖАН
20. FALSIFICATION OF HISTORY: AZERBAIJAN
21. VERFÄLSCHER DER GESCHICHTE: ASERBAIDSCHAN
22. تاریخ کشفیات تاریخی - آذربایجان (in Farsi)
23. TARİH SAHTEKARLARI AZERDAYCAN
24. «Արտարան-Արտարան թագավորությունը» (2014)
25. THE KINGDOM OF ARARAT-URARTU
26. ЦАРСТВО АРАРАТ-УРАРТУ
27. ARARAT-URARTU KRALLIĞI
28. «Շարքարան/Կրկնիկի մամուրը» (2014)
29. THE TRAVELER ACROSS MILLENNIA - YEREVAN
30. ПУТНИК ЧЕРЕЗ ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ - ЕРЕВАН
31. EREVAN, LE VOYAGEUR DES MILLÉNAIRES
32. «Դրամադրամա. Վաղը քրանալըսեանուսուլու սրանուլուլը» (2014)

[4000pp]

Will Follow You Up

FL0659268

107822

Z
ZUKRI
PUBLISHERS

www.zukri.com

www.zukri.com

